ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
INSTITUTUL DE ISTORIE ŞI FILOSOFIE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

2

ANUL II
IULIE—DECEMVRIE
1951

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

APARE SEMESTRIAL

Redacţia *Institutul de Istorie şi Filosofie al Academiei R. P. R.,*

BUCUREŞTI, B-dul Generalissimul Stalin, Nr. 1. — Telefon 2.41.12

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
INSTITUTUL DE ISTORIE ŞI FILOSOFIE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

Tomul II, Nr. 2 Iulie-Decemvrie 1951

SUMAR

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE
INSTITUT D'HISTOIRE ET DE PHILOSOPHIE

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

Tome II, no 2 Juillet-Décembre 1951

SOMMAIRE

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

АКАДЕМИЯ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ФИЛОСОФИИ

ТРУДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Том II, № 2 Июль-декабрь 1951

СОДЕРЖАНИЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

CU PRIVIRE LA PREGĂTIREA CADRELOR DE SPECIALIŞTI ÎN ISTORIA LUMII ANTICE*)

Ştiinţa istorică sovietică, înarmată cu unica metodă ştiinţifică de cercetare, metoda materialismului dialectic, are toate posibilităţile „să devină ... *o ştiinţă tot atât de exactă ca biologia, de pildă, o ştiinţă capabilă de a folosi în practică legile desvoltării societăţii*" (I. V. Stalin, *Problemele leninismului*. Ed. II rusă, p. 544; ed. II P. M. R., 1948, p. 862).

„... *Marx* — scria Lenin — *a pus capăt concepţiei că societatea ar fi un agregat mecanic de indivizi, care ar îngădui orice modificări iniţiate din voinţa autorităţilor* (*sau, ceea ce este acelaş lucru, de voinţa societăţii şi a guvernului*), *şi care ar apărea şi s'ar transforma în mod întâmplător, situând pentru prima oară sociologia pe un teren ştiinţific, stabilind noţiunea formaţiei economice a societăţii ca totalitate a raporturilor respective de producţie, stabilind că desvoltarea acestor formaţii constitue un proces istorico-natural*" (V. I. Lenin, *Opere*, vol. I, p. 124—125; Ed. P. M. R., p. 132).

Conducându-se după învăţătura genială a lui Marx — Engels — Lenin — Stalin, istoricii sovietici au menirea să creeze o adevărată ştiinţă istorică, ale cărei concluzii sunt autentice, având importanţa unor adevăruri obiective.

„... *ştiinţa istoriei* — spune tov. Stalin — *dacă vrea să fie o adevărată ştiinţă, nu mai poate să reducă istoria evoluţiei sociale la acţiunile regilor şi şefilor de armată, la acţiunile „cuceritorilor" şi ale „subjugătorilor" de state, ci trebue, înainte de toate, să se ocupe cu istoria producătorilor de bunuri materiale, cu istoria masselor celor ce muncesc, cu istoria popoarelor*" (I. V. Stalin, *Problemele leninismului*, Ed. II rusă, p. 552; Ed. II P. M. R., p. 873).

In studierea legilor de desvoltare a societăţii, un rol extrem de important îl joacă problema privitoare la originea unor anumite fenomene. Este ştiut câtă atenţie acordă Marx, Engels, Lenin şi Stalin problemelor privitoare la originea proprietăţii private, claselor şi Statului. V. I. Lenin a arătat că, atunci când tratăm ştiinţific problema, trebue „... *să nu uităm legătura istorică fundamentală şi să privim fiecare problemă din punctul de vedere al modului cum a apărut fenomenul respectiv în decursul istoriei, prin ce etape principale a trecut acest fenomen în desvoltarea sa şi, din punctul de vedere al acestei desvoltări, să privim ce a devenit fenomenul dat, în prezent*" (V. I. Lenin, *Opere*, vol. XXIV, ed. III, p. 364). Tov. Stalin a subliniat în repetate rânduri necesitatea studierii

*) Editorial din Vestnic Drevnei Istorii, Nr. 4, 1950, p. 3—10.

tuturor fenomenelor sociale în desvoltarea lor istorică „. . . *limba şi legile ei de desvoltare pot fi înţelese numai în cazul când sunt studiate în legătură indisolubilă cu istoria societăţii, cu istoria poporului căruia îi aparţine limba studiată şi care este creatorul şi purtătorul acestei limbi*" (I. V. Stalin, *Marxismul şi problemele lingvisticii*". Gospolitizdat, 1950, p. 22 ; Ed. P. M. R., 1950, p. 23). Aşa dar, în faţa istoricilor sovietici specialişti în istoria veche stau sarcini foarte serioase şi de răspundere. Istoria desvoltării forţelor de producţie, apariţia claselor şi a Statului, specificul economiei societăţilor sclavagiste antice, istoria luptei de clasă înăuntrul acestor societăţi, istoria formării triburilor şi a popoarelor, rolul suprastructurilor în procesul istoric, iată o enumerare cu totul incompletă a celor mai importante probleme ale istoriei vechi, care necesită un studiu aprofundat în viitor. O cercetare cu adevărat marxistă a acestor probleme va contribui la cunoaşterea ulterioară a legilor de desvoltare a societăţii şi, prin aceasta, la înarmarea ideologică a acelor ce muncesc, care luptă pentru pace, democraţie şi comunism. Aceste probleme îşi vor găsi, fără îndoială, oglindirea în planurile activităţii ştiinţifice de cercetare pentru viitoarea perioadă cincinală, însă nu mai puţin importantă este şi problema planificării în pregătirea cadrelor ştiinţifice, problemă asupra căreia atragem atenţia în prezentul articol.

Istoriografia sovietică are o serie de realizări importante în studierea istoriei vechi. Istoricii sovietici specialişti în istoria lumii vechi au realizat succese deosebit de importante, mai ales după Rezoluţia Consiliului Comisarilor Poporului din U. R. S. S., şi a C. C. al P. C. (b) cu privire la predarea istoriei societăţii în învăţământul mediu, adoptată la 16 Mai 1934 din iniţiativa lui I. V. Stalin. Un colectiv de autori a alcătuit atunci un manual nou de istorie veche pentru învăţământul nostru mediu, au fost înfiinţate facultăţi de istorie pe lângă Universităţi şi Institute Pedagogice. In prezent, se ţin cursuri speciale şi generale de istorie veche, se fac lucrări de seminar şi proseminar şi se pregătesc cadre de aspiranţi. Rezoluţia Consiliului Comisarilor Poporului din U. R. S. S., şi a C. C. al P. C. (b) din 16 Mai 1934 a servit drept stimulent în activitatea de cercetare, în care istoricii sovietici şi-au propus drept scop să pună în lumină diferite probleme cu privire la istoria lumii vechi de pe poziţii marxist-leniniste.

In cercetările sovietice, se acordă o mare atenţie istoriei sclavilor, principalii producători de valori materiale în lumea veche. O serie de cercetări este consacrată istoriei luptei de clasă ; de asemenea, se acordă multă atenţie problemelor istoriei economice. In esenţă, a fost rezolvată problema cu privire la caracterul relaţiilor de producţie în Orientul antic ; cercetările specialiştilor sovietici au arătat că stăpânirea de sclavi în ţările Orientului antic era baza producţiei, însă, în acelaşi timp, avea o mare importanţă şi comunitatea. Ştiinţa noastră acordă o atenţie deosebită perioadei străvechi a istoriei U. R. S. S. A fost studiată istoria culturii tripoliene, istoria străveche a Siberiei, Caucazului şi Asiei Centrale. Savanţii sovietici au adus un aport însemnat în studiul istoriei regiunii litoralului Mării Negre. In ultimii ani, s'a realizat mult în domeniul studiului istoriografiei ruse privitoare la antichitate. A fost stabilită prioritatea savanţilor ruşi într'o serie de probleme ale istoriei vechi ; specialiştii sovietici de istorie veche luptă împotriva falsificărilor istoriei, care înfloresc în „lucrările" cele mai recente ale istoricilor din lagărul imperialist.

Totuşi, realizările istoriografiei noastre în acest domeniu încă nu corespund acelor exigenţe care se impun în toate ramurile ştiinţei sovietice, ştiinţa cea mai înaintată din lume. Istoriografia noastră nu acordă suficientă atenţie multor probleme foarte importante privitoare la istoria veche, iar unele din aceste probleme nu sunt studiate din cauza lipsei unor specialişti corespunzători. Avem extrem de puţini specialişti în istoria antică a Extremului Orient, a Asiei de Sud-Est, a Indiei şi n'avem aproape de loc specialişti hititologi şi asiriologi; nu avem nici pe departe un număr suficient de specialişti în istoria Greciei antice şi în epoca elenismului. Numărul specialiştilor în istoria Caucazului, Transcaucaziei şi Asiei Centrale şi chiar în istoria litoralului Mării Negre, este foarte limitat. Cercul cercetătorilor care se ocupă cu rezolvarea diferitelor probleme este redus, şi chiar în şcoalele superioare, mai ales în Institutele pedagogice situate departe de centru, materia este predată uneori de persoane care nu sunt suficient pregătite şi nu au titluri ştiinţifice.

Din păcate, însă, în ce priveşte pregătirea specialiştilor în istoria veche, situaţia nu este încă pe deplin satisfăcătoare.

In prezent, în şcoalele noastre superioare, studenţii în istorie capătă o cultură istorică multilaterală, studiind atât teoria marxist-leninistă, cât şi toate epocele şi perioadele istoriei omenirii, cu începere din timpurile cele mai vechi şi până în zilele noastre. Totodată, la facultăţile de istorie se practică specializarea studenţilor pe catedre, asigurându-se în felul acesta pregătirea serioasă de specialişti în diferitele discipline istorice. De asemenea, există o specializare în istoria lumii vechi; în ultimii ani au fost pregătiţi zeci de istorici tineri, specialişti în istoria lumii vechi. Totuşi, trebue să remarcăm că numărul studenţilor care se specializează în istoria veche este departe de a fi suficient. In cazul cel mai bun, numărul acestor studenţi permite ocuparea locurilor în aspirantura de pe lângă şcoala superioară respectivă. Dar multe locuri vacante din aspirantura de pe lângă instituţiile de cercetare rămân neocupate din lipsă de candidaţi.

Astfel, în ultimii doi ani, în sectorul de istorie veche al Institutului de Istorie al Academiei de Ştiinţe a U. R. S. S., nu a fost primit niciun aspirant, iar de când există sectorul, din anul 1938, numai patru aspiranţi au prezentat disertaţiile lor. Pe baza deciziei Ministerului Invăţământului Superior, catedra de Istorie a Orientului Antic de pe lângă Universitatea de Stat din Leningrad, unică în U. R. S. S., a suspendat specializarea studenţilor, specializare care necesită, după cum se ştie, o pregătire filologică îndelungată şi aprofundată. Aceasta ameninţă, pentru mai târziu, nu numai scăderea nivelului de predare a părţii corespunzătoare din cursul de istorie universală, ci şi reducerea activităţii de cercetare a problemelor cu privire la istoria ţărilor din Orientul antic. In sfârşit, aceasta poate să lipsească expediţiile arheologice şi muzeele noastre de cadrele necesare.

Numărul mic de studenţi care se specializează în acest domeniu se explică în parte prin faptul că şefii şi profesorii catedrelor de istorie veche n'au dus munca de lămurire la înălţimea cuvenită, în primii ani ai facultăţii.

Istoria veche este predată în primul an al facultăţii. Sunt studenţi care îşi manifestă interesul faţă de unele capitole, alţii faţă de alte capitole ale istoriei vechi. Cu astfel de studenţi trebue să se ducă o muncă individuală, trebue să se organizeze pentru ei cercuri şi studii suplimentare. Totodată, trebue să se ţină seamă ca planul de pregătire a specialiştilor în

istoria lumii vechi să asigure o promoție de istorici specialişti în istoria Orientului antic şi a lumii vechi, bine pregătiți. In acelaşi timp, acest plan nu trebue să fie prea încărcat, pentrucă adeseori, din cauza programului supraîncărcat, studenții care se interesează de istoria veche renunță să o aleagă ca specialitate. Trebue să se acorde o mare atenție studiului limbilor vechi clasice, iar pentru specialiştii în istoria Orientului antic, trebue să fie îmbunătățită predarea limbilor vechi orientale. Pregătirea în domeniul limbilor clasice trebue să se facă, în special, în timpul studiilor din Institutul de învățământ superior, pentru ca aspirantul să poată folosi cu uşurință izvoarele originale şi să nu-i rămână, apoi, decât să-şi perfecționeze cunoştințele sale în domeniul limbilor vechi.

Trebue să se dea atenția cuvenită şi studiului disciplinelor auxiliare, ca : epigrafia, papirologia, numismatica şi paleografia. Studentul trebue să cunoască temeinic cel puțin una dintre aceste discipline. Totodată, trebue să se ia măsuri pentru pregătirea de specialişti şi în disciplinele auxiliare. După cât ştim, în ultimul deceniu au fost susținute numai trei disertații pentru obținerea titlului de candidat cu specialitatea numismaticei, deşi multe din muzeele noastre posedă colecții bogate de monete vechi şi au nevoie de specialişti calificați. Studenții dela Universitățile din Moscova şi Leningrad fac de obiceiu cunoştință cu epigrafia şi papirologia numai cu ocazia citirii documentelor publicate; totuşi, colecțiile de manuscrise lapidare şi de papirusuri ale muzeelor noastre au nevoie de specialişti, care ar putea pregăti documente pentru publicare. O organizare normală a predării limbilor vechi şi moderne, precum şi a disciplinelor auxiliare, va da posibilitatea de a organiza, la un nivel teoretic ridicat, cursuri şi seminarii speciale, care constitue partea esențială a planului de specializare a studenților.

In decursul a 15 ani de predare a istoriei lumii vechi în diferite institute de învățământ superior, a fost elaborată tematica seminariilor speciale şi a cursurilor speciale, care asigură studierea aprofundată a istoriei Orientului antic şi a istoriei antichității. Sunt foarte importante cursurile care se ocupă cu studierea izvoarelor care dau specialistului începător informațiile necesare cu privire la caracterul şi valoarea comparativă a diferitelor monumente ale lumii antice, precum şi cursurile de istoriografie, care dau studentului posibilitatea să studieze în spirit critic diferite lucrări ale cercetătorilor ruşi şi ale cercetătorilor din Europa apuseană, şi care îl înarmează în lupta pentru adevărata stiință marxist-leninistă.

După cum se vede din cele spuse, specializarea în istoria antichității cere studii complimentare speciale. Totuşi, cei care se specializează în istoria veche fac cursuri de istorie generală împreună cu studenții de alte specialități dela Facultatea de Istorie, şi, împreună cu ei, participă la seminarii pentru toate ramurile istoriei. Ar fi bine ca, pentru studenții care se specializează în istoria lumii vechi, volumul cursurilor la unele discipline istorice să fie redus, unele dintre ele putând fi predate după programul altor facultăți decât al celor de istorie. Seminariile pentru alte ramuri ale istoriei universale pot fi înlocuite cu seminarii speciale pentru istoria Orientului antic sau istoria veche.

Incepând cu anul şcolar trecut, într'o serie de şcoale medii din Moscova, Leningrad şi din alte oraşe, a fost introdusă predarea limbii latine şi a fost publicat un manual nou de limba latină pentru şcoalele medii. Incontestabil că, pe viitor, studenții care vor intra la Facultățile de Istorie

vor avea unele noţiuni de limbă latină. Datorită acestui fapt, pregătirea lor va fi uşurată şi se va putea da mai multă atenţie studierii limbii greceşti şi limbilor orientale, precum şi studierii aprofundate a disciplinelor auxiliare şi studiilor din seminariile speciale.

Atunci când punem problema privitoare la pregătirea istoricilor specialişti în istoria veche, trebue să luăm în consideraţie că nu toţi studenţii care termină Facultatea de Istorie, având ca specialitate istoria veche, vor fi primiţi la aspirantură şi se vor pregăti pentru cercetări ştiinţifice. Ei pot să-şi găsească întrebuinţare nu numai ca profesori de şcoale medii, ci şi ca colaboratori ai muzeelor, bibliotecilor, editurilor.

Cunoştinţele lor de istorie veche şi de limbi clasice vor contribui la îmbunătăţirea muncii din instituţiile respective. In special, se simte o mare lipsă de colaboratori ai editurilor, care să cunoască limbile vechi şi orientale. Toate aceste fapte trebue să fie luate în consideraţie de acele organe care planifică admiterea şi absolvenţa studenţilor. Nu trebue să avem în vedere numai pe profesorii din şcoalele medii. Vom planifica, deci, admiterea în facultăţile de istorie pe baza consideraţiunilor de mai sus.

Vorbind despre cadre, noi nu ne putem limita numai la istoricii lumii vechi. La facultăţile de filologie, într'o serie de şcoale superioare, există secţii clasice, unde sunt pregătiţi tineri specialişti în filologia clasică. O parte din ei îşi aleg ca specialitate istoria antică şi istoria Bizanţului, mulţi dintre ei s'au dovedit a fi buni profesori de limba latină.

Din păcate, repartizarea în serviciu a persoanelor care au terminat facultăţile de istorie antică şi filologie, şi care s'au specializat în istoria veche, nu se face totdeauna în condiţii mulţumitoare. Nevoia unor astfel de specialişti este foarte mare, însă această nevoie nu este luată totdeauna în seamă la repartizarea absolvenţilor universităţilor şi unii dintre ei nu lucrează după specialitatea lor. In mai multe institute de învăţământ superior, limba latină este predată de profesori care nu ţin seama de specificul studiului limbii latine în şcoalele noastre superioare. Oare nu este timpul să ridicăm problema reînnoirii cadrelor şi înlocuirii profesorilor de limbă latină, care nu corespund sarcinilor lor, cu profesori tineri cu o bună pregătire? Tovarăşii mai în vârstă, care au o experienţă bogată în predare, trebue să dea ajutor tovarăşilor tineri, contribuind prin aceasta la desvoltarea lor.

Facultatea de Filologie dela Universitatea de Stat din Moscova a procedat greşit când a refuzat în anii 1949 şi 1950 admiterea studenţilor la secţia clasică. Numărul şcoalelor unde se predă limba latină va fi, probabil, mărit şi va fi nevoie de profesori noi de limbă latină; limba latină se învaţă nu numai la facultăţile de istorie şi filologie, ci şi în institutele de învăţământ juridic, de medicină umană şi veterinară.

Planul de predare al secţiilor clasice trebue să acorde cea mai mare atenţie înlăturării aşa zisei învăţături noi despre „limbă" a lui N. I. Marr, care s'a oglindit în programele anterioare, atât în cele privitoare la lingvistică generală, cât şi în cele privitoare la diferitele discipline lingvistice în parte „. . . *cu cât lingvistica noastră se va elibera mai repede de greşelile lui N. I. Marr, cu atât mai repede va putea fi scoasă din criza prin care trece acum*" (I. V. Stalin, *Marxismul şi problemele lingvisticii*. Gospolitizdat, 1950, p. 34; Ed. P. M. R., 1950, p. 35).

Ţinând seama de indicaţiile tov. Stalin, trebue să se acorde mai multă atenţie studiului istoriei lumii vechi, fiindcă cunoaşterea amănunţită a

istoriei epocei studiate constitue o premisă necesară în studierea cu succes a literaturii şi a lingvisticei. Intre catedrele de istorie veche şi catedrele de filologie clasică trebue să existe o legătură mai strânsă decât aceea care există în momentul de faţă. Acest fapt priveşte şi alte catedre, care pregătesc specialişti într'un domeniu sau altul, şi care vin în contact cu istoria lumii vechi: filosofii care se specializează în istoria filosofiei vechi şi cercetătorii de artă care studiază arta antichităţii şi a Orientului antic.

In timpurile noastre, studiul istoriei lumii vechi se împleteşte din ce în ce mai mult cu arheologia. De aceea, în acest articol este cazul să atingem şi problema pregătirii arheologilor. Cadrele de arheologi sunt pregătite la secţiile arheologice ale facultăţilor de istorie. Acolo se pregătesc cadre de specialişti în diferite domenii ale acestei ştiinţe, care studiază comuna primitivă, antichitatea, Rusia veche şi Orientul. Dar pregătirea lor trebue să fie extinsă, fiecare dintre ei trebue să cunoască arheologia în totalitatea ei, fiindcă îngustimea orizontului ştiinţific constitue o piedecă serioasă în activitatea ştiinţifică. Programele relative la disciplinele arheologice trebue să fie revizuite, pentru a le elibera de influenţa dăunătoare a „şcoalei" lui N. I. M a r r, influenţă care s'a oglindit in unele programe universitare (de pildă la Universitatea din Leningrad).

O importantă verigă în pregătirea arheologilor o constitue campaniile arheologice. Fiecare student în arheologie trebue să acorde două, trei luni pe an acestei activităţi. Studenţii, fiind obligaţi să dea examene in luna Iunie, nu pot să ia parte la aceste campanii decât de la mijlocul verii. Trebue să obţinem ca cursurile de istorie generală să fie ţinute separat pentru arheologi, sau ca studenţii să dea examene la aceste discipline înainte de sesiunea din Iunie, astfel ca anul şcolar pentru arheologi să se termine în luna Mai. Totuşi, se înţelege că acest fapt nu trebue să împiedece pe arheologi să studieze în mod complet toate ramurile istoriei; fiindcă arheologii trebue să fie mai înainte de orice istorici.

Numărul studenţilor care se specializează în arheologie este relativ destul de mic. Cu atât mai mult, nu este normal ca după terminarea Universităţii numai o mică parte dintre ei să meargă în muzeele locale, unde se simte o mare nevoie de arheologi, şi unde se poate organiza studiul antichităţilor locale şi se pot face descoperiri arheologice tot atât de mari ca şi lucrând în muzeele centrale.

Prin aspirantura în arheologie au trecut în ultimul timp vreo câteva zeci de persoane. Multe dintre ele au reuşit să se facă cunoscute prin lucrări ştiinţifice serioase, însă, în general, trecerea directă dela student la aspirant nu este un lucru cu totul firesc pentru un arheolog. Ar fi de dorit un interval de doi sau trei ani, care să fie consacrat campaniilor arheologice şi activităţii în muzeu.

Universităţile şi institutele noastre pedagogice au, fără îndoială, realizări de netăgăduit în ceea ce priveşte pregătirea aspiranţilor. Timp de 15 ani, de când există facultăţile de istorie, acestea au pregătit un număr destul de mare de specialişti, care predau în prezent la şcoale superioare, şi care lucrează în Institutele de cercetări. In ultimii ani, nivelul de pregătire al aspiranţilor, în ceea ce priveşte mai ales specializarea studenţilor, a crescut. Dar, după cum am arătat, numărul aspiranţilor în istoria veche nu poate fi socotit suficient.

In programele examenului de cunoștințe minimale pentru obținerea titlului de candidat în istoria lumii vechi, în diferite instituții de cercetare și în școalele superioare, nu există uniformitate. In alcătuirea programului pentru examenele de cunoştinţe minimale pentru titlul de candidat, trebue să ţinem seama că aspirantul, care şi-a făcut stagiul la catedra de istorie veche, va fi mai târziu profesor la o şcoală superioară. De aceea, este necesar să se asigure posibilitatea ca aspiranţii să studieze, înafară de istoria filosofiei, comună pentru toţi, şi problemele privitoare la toate disciplinele care fac parte din programul studiilor de istorie veche: istoria societăţii primitive, a Orientului antic, istoria Greciei şi Romei. Afară de aceasta, trebue să fie organizat un examen de limbi clasice (pentru orientalişti, un examen de filologie clasică și orientală) și un examen la una din limbile moderne.

Alegerea temei disertației pentru obținerea titlului de candidat joacă un rol important în pregătirea aspiranților. Această alegere trebue să arate că absolventul cursurilor de aspirantură cunoaşte metoda marxist-leninistă de cercetare, cunoaşte izvoarele şi bibliografia problemei, şi, totodată, fiecare disertaţie trebue să prezinte fapte noi, trebue să îmbogăţească ştiinţa noastră sovietică. Trecerea în revistă a tematicei disertaţiilor unor astfel de candidați — disertații susținute în anii 1940-1948 — arată că, în ultimii ani, s'a realizat un progres hotărît în activitatea de cercetare a aspiranților; o parte însemnată a disertaţiilor a fost consacrată studiului istoriei vechi a diferitelor regiuni din Uniunea Sovietică. Disertaţiile ajută, astfel, la studierea perioadelor îndepărtate ale istoriei Patriei noastre. Totuşi, este necesară o lărgire ulterioară a acestei tematice. Dela cercetările cu privire la istoria unor regiuni izolate, trebue să trecem la formularea problemelor generale, conducându-ne în mod permanent după indicaţiile lui I. V. Stalin, S. M. Chirov şi A. A. Jdanov, *„ca istoria popoarelor U. R. S. S. să nu fie ruptă de istoria generală europeană și, în general, de istoria universală"*.

Trebue să spunem că disertațiile pentru obținerea titlului de candidat nu cuprind nici pe departe toate ramurile istoriei vechi, ceea ce vădeşte că în unele probleme nu se pregătesc de loc specialişti. Nici numărul lucrărilor cu privire la istoria raporturilor economice şi sociale din ţările Orientului antic nu este suficient. Avem un număr extrem de mic de disertaţii cu privire la istoria antică a Iranului, Indiei, Chinei și Japoniei. Sunt foarte puţine disertaţii cu privire la Grecia clasică, iar cele care au fost prezentate atingeau numai probleme secundare (ca de exemplu, lucrarea lui V. M. Sevcenco, *Veacul de Aur* (vieaţa în timpul lui Cronos), *legenda agricultorilor din Grecia antică* (susţinută în 1943 la Universitatea de Stat a Bielorusiei); aceste disertații nu atingeau de loc problemele legate de formarea cetății (polis) sclavagiste grecești, sau lupta de clasă în interiorul statelor greceşti în epoca clasică; nu există disertaţii având ca subiect istoria timpurie a Romei. La fel, a fost studiată relativ în mică măsură vieaţa diferitelor regiuni din perioada imperiului roman. Nu se acordă o atenţie suficientă problemei privitoare la descompunerea societăţilor sclavagiste şi apariţia feudalismului. Deocamdată, cercetarea acestei probleme se mărgineşte numai la istoria Romei.

Tineretul sovietic trebue să se ocupe şi de subiecte cu privire la care există o bibliografie bogată, aparţinând istoricilor burghezi. Istoriei falsifi-

cate, creată de istoricii burghezi, noi trebue să-i opunem istoriografia noastră sovietică. De aceea, este necesar să revizuim acele probleme care erau socotite până acum ca studiate şi rezolvate.

Sunt necesare disertaţii care să aibă subiecte istoriografice speciale. Trebue să se facă cercetări de istorie a ştiinţei ruse şi să se arate prioritatea ei într'o serie întreagă de probleme de istorie veche. Totodată, este necesar să avem o atitudine critică faţă de moştenirea ştiinţei burgheze ruse, şi să arătăm care sunt rădăcinile sociale ale diferitelor concepţii istorice. Trebue să se facă o critică aprofundată şi amplă a teoriilor burgheze.

Planificând pregătirea specialiştilor, trebue să pornim dela cerinţele esenţiale ale desvoltării ştiinţei noastre şi nu numai dela interesele ştiinţifice speciale ale corpului profesoral.

Aprobarea subiectelor de disertaţie se făcea până acum uneori formal. Să nu uităm că disertaţiile candidaţilor trebue să joace un mare rol în desvoltarea ştiinţei noastre, şi nu ne putem împăca cu ideea că tematica lor nu este reglementată de nimeni. Dacă aruncăm o privire asupra listelor de subiecte în întregimea lor, ne izbeşte lipsa unei conduceri unice în activitatea de cercetare a aspiranţilor. Se observă repetarea temelor. Aşa, de exemplu, în timp de cinci ani au fost susţinute patru disertaţii cu privire la istoria complotului lui Catilina. Incontestabil că problema privitoare la Catilina şi la catilinare prezintă un anumit interes, însă, dat fiind numărul limitat al cadrelor noastre, nu se poate admite ca asupra acestui subiect să se facă patru disertaţii. Trebue să remarcăm pe de altă parte faptul că au fost puţine disertaţii, pentru examene de candidat, care au studiat istoria sclavilor, producătorii de bază ai bunurilor materiale în lumea veche. In legătură cu acest subiect au apărut destule cercetări în literatura istorică sovietică, însă el necesită să fie studiat în continuare. Disertaţiile pentru examenul de candidat nu-i acordă totuşi atenţia cuvenită.

Trebue să se procedeze astfel, ca, în rezolvarea problemei cu privire la tematica lucrărilor, să ia parte şi opinia noastră publică. Este absolut necesar să rezervăm în paginile revistei noastre un loc anumit, consacrat desbaterii acestei probleme. Ministerul Invăţământului Superior ar putea, cu ajutorul catedrelor, să dea anumite recomandări cu privire la tematica disertaţiilor. Totuşi, nu trebue să păşim pe calea alcăturii unei liste obligatorii de subiecte; este necesar să se menţină iniţiativa candidatului însuşi, pentru ca să nu fie coborît nivelul său de pregătire.

Ar fi de dorit ca autoreferatul asupra disertaţiei să fie tipărit într'un număr mare de exemplare, care să fie accesibile, măcar prin biblioteci, cititorilor care se interesează de problemele examinate în disertaţia candidatului. Autoreferatul trebue să fie privit ca o lucrare ştiinţifică de cercetare, iar nu ca un document justificativ pentru susţinerea disertaţiei.

O lipsă gravă în activitatea noastră o constitue faptul că, în ultimul timp, a fost susţinut un număr relativ mic de disertaţii de doctorat cu privire la istoria lumii vechi, şi că ele au fost susţinute mai ales de persoane care şi-au terminat studiile universitare încă înainte de anul 1934. Dintre studenţii care au intrat la Universitate, după ce au fost deschise facultăţile de istorie, niciunul n'a prezentat disertaţii de doctorat cu privire la istoria veche. Totuşi, mulţi dintre colaboratorii ştiinţifici au reuşit să se arate cercetători serioşi şi profesori experimentaţi. Trebue să-i propunem cu mai mult curaj pentru aspirantura de doctorat şi să creăm condiţiile

locale care să le uşureze pregătirea disertaţiilor. Trebue să cerem foarte mult şi dela ei înşişi.

Toţi specialiştii noştri trebue să se gândească la problemele privitoare la pregătirea cadrelor de specialişti în istoria lumii vechi. Conducătorii şcoalelor superioare şi colaboratorii ministerelor trebue să acorde multă atenţie acestei probleme. Numai o pregătire serioasă, gândită în mod scrupulos, a cercetătorilor, profesorilor, colaboratorilor la muzee şi edituri — specialişti în domeniul istoriei vechi — va asigura ştiinţa noastră cu cadrele necesare de colaboratori foarte bine pregătiţi, atât în domeniul teoriei marxist-leniniste, cât şi în domeniul disciplinelor de specialitate. Este necesar să educăm cadrele noastre în spiritul marxismului creator, pentru a salva ştiinţa noastră de pericolul apariţiei noilor talmudişti şi bucheri, care: „. . . *privesc marxismul, diferitele concluzii şi formule ale marxismului ca o colecţie de dogme, care nu se schimbă „niciodată", cu toate schimbările care au loc în condiţiile de desvoltare a societăţii. Ei cred că, dacă vor învăţa pe de rost aceste concluzii şi formule şi se vor apuca să le citeze când trebue şi când nu trebue, vor fi în stare să rezolve orice problemă, sperând că formulele şi concluziile învăţate pe de rost sunt bune pentru toate timpurile şi toate ţările, pentru toate ocaziile vieţii. Dar astfel pot să gândească numai oameni care văd litera marxismului, dar nu văd esenţa lui, care învaţă pe de rost textele concluziilor şi formulelor marxismului, dar nu înţeleg conţinutul lor*" (I. V. Stalin, *Marxismul şi problemele lingvisticii*. Gospolitizdat, 1950, p. 54; Ed. P. M. R., p. 55).

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

CULTURA CERAMICEI LINIARE ÎN MOLDOVA*)

(PE BAZA SĂPĂTURILOR ARHEOLOGICE DELA GLĂVĂNEŞTII-VECHI, IAŞI)

DE

I. NESTOR

Descoperirea culturii neolitice cu ceramică liniară pe teritoriul Moldovei pune o serie de probleme, a căror tratare ar putea părea prematură, având în vedere stadiul actual al cercetărilor noastre. In adevăr, datele pe care le posedăm până în prezent cu privire la acest fenomen nu îngădue încă o rezolvare bine întemeiată a problemelor fundamentale, care se pun în mod necesar ori de câte ori luăm cunoştinţă de o nouă manifestare a vieţii societăţilor omeneşti pe teritoriul patriei noastre. Este adevărat că săpăturile intensive executate la Glăvăneştii-Vechi au scos la iveală un material destul de bogat, care aşteaptă încă să fie studiat cu toată atenţia. Nu mai puţin adevărat este însă că nici aceste săpături nu ne-au pus la dispoziţie — nici în conţinutul resturilor descoperite şi nici în ceea ce priveşte asocierea lor, sau situaţia lor stratigrafică — datele absolut indispensabile pentru soluţionarea cu succes a problemelor la care am făcut aluzie. Cu toate acestea, socotim că este indispensabil ca încă de pe acum, şi înainte de a proceda la noi cercetări pe teren, să încercăm o definire a problemelor care se pun în legătură cu această nouă descoperire şi o precizare a ipotezelor pe care situaţia actuală a documentării noastre le îngădue. O desbatere de acest gen nu poate fi lipsită de utilitate pentru orientarea viitoarelor cercetări. Ea ar putea, în acelaşi timp, să ducă la o situare mai concretă a semnificaţiei fenomenului desbătut în cuprinsul desvoltării vieţii neolitice din regiunea respectivă. Prezentăm aşa dar consideraţiile ce urmează într'o formă cât mai concisă, acordându-le mai mult caracterul unor teze cu argumentare sumară, pentru a crea o bază de discuţie.

Ar fi prezumţios să se încerce în momentul de faţă abordarea problemei trecerii dela sălbăticie la barbarie, pe teritoriul patriei noastre. Lipsesc pentru aceasta, aproape cu desăvârşire, datele documentare. Totuşi, cu cât vom reuşi să urmărim mai adânc în trecut epoca barbariei, cu atât ne vom apropia de lămurirea procesului de transiţie dela sălbăticie la barbarie. Descoperirea culturii neolitice cu ceramică liniară ne plasează, laolaltă cu alte descoperiri, în plină problemă a începuturilor treptei mijlocii a

*) Comunicare ţinută în şedinţa din 19 Martie 1951 la Secţia de Istorie Veche a Institutului de Istorie şi Filosofie al Academiei R.P.R., Bucureşti.

barbariei, problemă care pentru regiunea care ne preocupă ni se înfăţişează ca aceea a originii culturii Tripolie-Cucuteni. Până la recentele descoperiri, problema aceasta rămânea cantonată în domeniul ipotezelor precumpănitor abstracte, aproape total lipsite de bază documentară. Spiritul în care s'au purtat în ultimii cca 50 de ani, în cea mai mare parte, discuţiile în acest sector, constitue cea mai frapantă ilustrare a faptului pe care l-am amintit.

Totuşi, în ultima parte a perioadei de timp menţionate, se accentuase tot mai mult tendinţa de a opune concepţiei care vedea în prezenţa triburilor de cultivatori neolitici în aceste regiuni efectul unei imigrări de populaţii şi de cultură, ca şi speculaţiilor legate de acest fel de a vedea, un punct de vedere care năzuia să sublinieze desvoltarea locală, autohtonă a acestor noi forme de vieaţă. Această ultimă concepţie nu poate să se sprijine pe niciun fapt documentar direct, ci se întemeiază doar pe supoziţii sugestive. Trebue subliniat faptul că cel mai important considerent de ordin teoretic, în sprijinul autohtonismului procesului de desvoltare a barbariei în această regiune a Europei, se bizuia pe originea local-europeană a sistemului de ornamentare spiralo-meandric — o componentă esenţială a culturii Cucuteni-Tripolie — cu sublinierea foarte probabilei derivări liniar-ceramice a ei. Se ajunsese, în felul acesta, chiar la postularea de-a-dreptul a unei componente liniar-ceramice în procesul de formare a culturii Cucuteni-Tripolie. Acest lucru însemna totodată şi o hotărîtă orientare a cercetărilor către procesul local de transformare a modului de vieaţă, în trecerea dela sălbăticie la barbarie, deoarece epoca treptei inferioare a barbariei reprezintă doar o pregătire a fenomenului care ne apare deplin desvoltat pe treapta mijlocie, adică în neolitic. Nu trebue să uităm niciun moment că acest studiu al formelor concrete ale civilizaţiei materiale nu are alt scop şi alt sens decât pe acela de a ne ajuta să desvăluim procesul dialectic al transformării istorice a vieţii societăţilor omeneşti din aceste regiuni, dela o treaptă la alta, în cuprinsul modului general de vieaţă caracteristic orânduirii de comună primitivă. Aceste transformări au avut drept prim efect trecerea societăţilor respective la economia stabilă a cultivării plantelor şi creşterii animalelor domestice, punând astfel bazele întregului proces de desvoltare şi diferenţiere a forţelor de producţie, care, de-a-lungul treptelor mijlocie şi superioară ale barbariei, a dat naştere formei superioare a modului de producţie sclavagist.

Descoperirea culturii cu ceramică liniară în Moldova este de fapt o realizare întârziată şi care se datoreşte în cea mai mare măsură intensificării cercetărilor arheologice în această provincie, în ultimii ani de reorganizare şi planificare chibzuită a acestor cercetări. Prima întâlnire a unui arheolog cu resturi ale culturii ceramicei liniare pe teritoriul Moldovei s'a petrecut cam prin anul 1934, când preotul C. Matasă a descoperit la Ilişeni, raionul Piatra-Neamţ, un fragment mai mare dintr'un vas aparţinând acestei culturi, asociat cu câteva aşchii de obsidiană. Vasul nu a putut fi determinat dintru început, iar bănuiala precis orientată pe care am consemnat-o în 1942, când am examinat pentru întâia dată acele resturi, a rămas, nefiind confirmată de alte observaţii, fără urmări imediate. De abia la descoperirea în cursul anului 1949, în urma cercetărilor organizate de Mircea Petrescu-Dâmboviţa, a unui fragment ceramic abso-

lut caracteristic la Perieni-Tutova, pe care Petrescu l-a identificat din primul moment ca liniar-ceramic, problema prezenţei acestei culturi în Moldova a intrat într'o nouă fază. Sondajele executate în acelaşi an, 1949, la Perieni, au confirmat întru totul supoziţia existenţei în acel loc a unei aşezări liniar-ceramice. Săpăturile dela Glăvăneştii-Vechi (Iaşi), în cursul aceluiaşi an, au avut drept rezultat, printre altele, şi descoperirea unei noi aşezări de acelaşi gen. A urmat în 1950 descoperirea întâmplătoare a unui număr restrâns de resturi ale culturii ceramicei liniare la Valea Lupului (Iaşi), fără ca sondajele executate acolo să fi putut identifica aşezarea respectivă. Tot în 1950, Alexandru Obreja, dela Facultatea de Geografie din Iaşi, a cules pe teritoriul comunei Sălceni (Tutova), în valea Bogotei, un fragment ceramic de tipul care ne preocupă. Trebue amintit de pe acum faptul că, înafară de resturile din raionul Piatra-Neamţ, toate descoperirile de ceramică liniară din Moldova au ieşit la iveală pe locuri în care se găsesc şi resturi ale unei alte culturi neolitice vechi, nou descoperite în această provincie, anume cultura Criş. Descoperirile de ceramică liniară făcute până acum în Moldova sunt suficiente pentru a stabili existenţa unei locuiri a triburilor liniar-ceramice în Moldova, deocamdată în regiunea dintre Tutova şi Iaşi.

Pentru a încerca o explicare a prezenţei culturii cu ceramică liniară în Moldova, şi a descoperi eventual căile de pătrundere a acestor populaţă acolo, este necesar să cercetăm dacă în regiunile învecinate — şi în care anume din ele — au locuit aceste triburi. Pe teritoriul patriei noastre, cultura ceramicei liniare a fost semnalată până în prezent, după cât suntem informaţi, numai în Transilvania. Cercetătorul maghiar Roska Marton a atras atenţia, încă din 1936, asupra unui fragment ceramic descoperit în stratul cel mai de jos al aşezării dela Turdaş şi pe care l-a considerat drept liniar-ceramic. El a atribuit de asemenea acestei culturi şi un număr de fragmente ceramice dela Turdaş, colecţionate de Sofia Torma, precum şi un ciob descoperit la Petreşti în Reg. Sibiu. După câte am putut însă controla, aceste presupuse elemente liniar-ceramice din Ardeal nu pot fi atribuite culturii cu ceramică liniară şi nu pot fi socotite ca o dovadă a existenţei acestei culturi în regiunile respective. Nu ne putem socoti îndreptăţiţi, aşa dar, în starea actuală a documentării noastre, să legăm locuirea liniar-ceramică din Moldova, teritorial, de o locuire asemănătoare din Transilvania. In schimb, lucrul este posibil în ceea ce priveşte teritoriul Poloniei şi al Ucrainei de Vest. In Polonia, cultura ceramicei liniare a avut puternice centre în basinul Vistulei. Aceste centre de pe Vistula nu se aflau însă în contact direct teritorial cu aria de locuire a ceramicei pictate, care se întindea cu extremitatea ei de Nord-Vest până în unghiul format de râul Zbrucz şi cursul superior al Nistrului, aproximativ până la o linie care ar lega dela Nord-Est la Sud-Vest oraşele Tarnopol şi Stanislav. Dacă cercetăm însă regiunea care se întinde spre Sud-Est de cursul superior al Vistulei, constatăm, documentată încă sporadic, o pătrundere a ceramicei liniare, în faza ei mai nouă de desvoltare, în basinul Nistrului superior. Această pătrundere se poate jalona deocamdată prin aşezarea dela Boguchwala, districtul Rzeszow, situată în Polonia de Sud-Est, în bucla pe care o face râul San pe cursul său mijlociu. Intâlnim apoi în basinul Nistrului descoperirile dela Clodnica, în regiunea cea mai apuseană a Uniunii Sovietice. De o deosebită

importanţă este faptul că ceramica liniară a pătruns şi în teritoriul de maximă extensiune nord-vestică a culturii Tripolie-Cucuteni, pe care l-am amintit adineaori. Se cunosc până în prezent trei localităţi din această regiune a Nistrului superior, în care s'au descoperit resturi ale culturii ceramicei liniare : Niezwiska, pe malul drept al Nistrului, Torskie şi Bilce Zlote, pe stânga Nistrului. Niezwiska şi Bilce-Zlote sunt şi aşezări cu ceramică pictată. Avem, aşa dar, în această regiune, nu numai aşezările cu ceramică liniară cele mai apropiate teritorial de aşezările respective din Moldova, ci şi o situaţie similară celei din Moldova, anume, prezenţa ceramicei liniare în aria de răspândire a culturii Cucuteni-Tripolie. Ţinând seama de faptul că până în prezent cultura ceramicei liniare nu este documentată în Ungaria în mod cert, spre răsărit, decât maximum până în regiunea oraşului Debreţin, şi că ea nu este cunoscută în Slovacia decât în partea apuseană a acestei provincii, lipsind în Ucraina Subcarpatică, singura ipoteză care ar putea pretinde, în momentul de faţă, că se întemeiază pe fapte, este aceea că ceramica liniară a pătruns în Moldova pe calea nordică, de-a-lungul arterei Nistrului superior. Trebue adăugat faptul că, deocamdată, aşezările liniar-ceramice din regiunea Iaşului sunt cele mai răsăritene puncte în care s'a constatat până acum prezenţa acestei culturi.

Cultura ceramicei liniare reprezintă în Europa, de-a-lungul întregei fâşii de loess, care se întinde din Belgia spre răsărit, acum până la Iaşi, o manifestare a vieţii primilor cultivatori de plante din aceste regiuni ale Europei. Nu ne interesează în lucrarea de faţă unde a fost centrul ei iniţial de formare, ci doar faptul că ea apare în regiunile noastre într'o fază de desvoltare mai târzie, aceea caracterizată prin decorul cu „note muzicale". Atâta timp cât nu avem indicii cu privire la prezenţa în regiunile noastre a fazei vechi, iniţiale, a ceramicei liniare — în vreme ce această primă fază este documentată în Europa centrală — suntem obligaţi să admitem că triburile liniar-ceramice au pătruns atât în Galiţia, cât şi în Podolia şi Moldova, în cadrul unei expansiuni pornite din spre Vest. Aceasta înseamnă că, cel puţin pentru moment, suntem siliţi să nu considerăm regiunile noastre ca făcând parte din aria de formare a culturii cu ceramică liniară. Se cunoaşte în mod general caracterul expansiv al acestor populaţii de cultivatori paşnici şi astfel este admis că, în căutarea de tot mereu alte terenuri cultivabile nesecătuite, ei au ajuns să colonizeze şi regiunile noastre. Cultura lor este o cultură neolitică de caracter vechi. Ea păstrează încă în ceramică şi în uneltele de piatră unele tradiţii mezolitice, care vor fi depăşite după aceea în cursul desvoltării mai complexe a neoliticului european. Slăbirea pastei ceramice la vasele de uz casnic cu ajutorul paielor tocate şi folosirea unor tipuri de unelte de silex de tip microlitic subliniază caracterul vechiu al acestei culturi. Dacă analizele ulterioare vor confirma rezultatele examinării de până acum, se va putea eventual stabili că pentru această fază din desvoltarea neoliticului dela noi este caracteristică cultivarea grâului primitiv (*triticum monococcum*), deci o etapă mai primitivă în procesul de producţie a mijloacelor de hrană. Nu este mai puţin adevărat însă că avem de a face cu o formă de vieaţă neolitică deplin desvoltată şi care are toate trăsăturile specifice modului de producţie al treptei mijlocii a barbariei : o ceramică evoluată (căci înafară de specia primitivă amintită, cultura liniar-ceramică este în posesia şi a unei specii superioare din punct de vedere tehnic), folo-

sirea uneltelor de piatră şlefuită, cunoaşterea cultivării primitive a plantelor-cereale, folosirea pentru hrană a animalelor domestice, printre care predomină cornutele, şi modul de vieaţă stabil, sedentar, în aglomerări gentilice.

Faptul că în regiunile noastre nu se constată o desvoltare mai îndelungată a culturii liniar-ceramice, faptul că până în prezent nu s'au descoperit materialele din prima fază de evoluţie a ei, apoi împrejurarea că aşezările cunoscute dau totdeauna impresia unei scurte locuiri, precum şi faptul că alte forme neolitice se desvoltă ulterior în teritoriul respectiv, ne fac să credem că durata locuirii specifice a triburilor cu ceramică liniară în cuprinsul ariei Tripolie-Cucuteni a fost scurtă.

* * *

Una din chestiunile cele mai importante care se pun în legătură cu prezenţa ceramicei liniare în Moldova, chestiune de a cărei lămurire depinde întreaga interpretare istorică a acestui fenomen, este aceea a poziţiei în timp pe care o ocupă ceramica liniară faţă de celelalte culturi neolitice, de tip vechiu sau nou, în Moldova. După cum am amintit la început, în ultimii doi ani s'a descoperit în Moldova, înafară de ceramica liniară, şi cultura de tip Criş. Cu mai mulţi ani înainte, R a d u V u l p e reuşise să identifice în stratul I dela Izvoare (Neamţ), cultura cunoscută acum sub denumirea *precucuteni* şi reprezentând, după avizul unanim al specialiştilor, prima etapă a desvoltării culturii Cucuteni propriu zise.

Cultura Criş este o cultură neolitică de caracter vechi a cărei arie de formare şi de răspândire este orientată, faţă de Moldova, spre Sud-Vest. Ea a reprezentat probabil cel mai vechi aspect de vieaţă neolitică în spaţiul cuprins între Tisa, Prut şi Balcani, pe unde se leagă de sigur de cele mai vechi culturi din Grecia şi eventual din Anatolia.

Observaţii stratigrafice directe, cu privire la raportul în timp dintre cultura Criş şi cea cu ceramică liniară, nu avem nici în Moldova şi nu se cunosc nici în restul ariei comune de răspândire a acestor două culturi. Situaţia generală din basinul Tisei şi al Dunării mijlocii, cu diferitele observaţii stratigrafice indirecte făcute acolo, arată însă că în aceste regiuni liniar-ceramica evoluată, decorată cu „capete de note”, este o apariţie posterioară culturii Criş. Lucrările se înfăţişează în sensul că grupa Criş reprezintă în acele regiuni stratul de bază, autohton, al vieţuirii neolitice, în timp ce cultura ceramicei liniare apare ca un element venit ulterior. Nimic nu se opune pentru moment supoziţiei că aceeaşi situaţie este valabilă şi pentru Moldova. Faptul că în Moldova ceramica liniară apare în mod aproape constant în aceleaşi aşezări în care este prezentă şi cultura Criş, nu ni se pare că ar constitui în niciun caz un argument în sprijinul contemporaneităţii celor două culturi. Socotim că situaţia dela Glăvăneştii-Vechi, unde cele două culturi şi-au avut aşezările alăturate (fără a se suprapune), este decisivă în sensul că nu poate să fie vorba de o locuire concomitentă.

Pe de altă parte, raportul cronologic relativ dintre cultura ceramicei lvniare şi faza precucuteni, cu privire la care nu avem de asemenea obseriaţii stratigrafice, trebue neapărat judecat în funcţie de desvoltarea tipologică şi stilistică, afară de cazul când nu preferăm să renunţăm la încer-

carea de a înțelege aceste fenomene până la eventuala descoperire a unei indicații stratigrafice, descoperire care poate să nu survină niciodată.

Aşa dar, tipologic şi stilistic trebue să ținem seama de faptul că nu se poate găsi fazei precucuteni nicio altă ascendență decât cea liniar-ceramică, indiferent de locul unde se admite că se va fi petrecut derivarea. Cultura precucuteni este în adevăr legată în sensul indicat de ceramica liniară, atât prin motivistica spiralo-meandrică, cât şi prin caracterele tehnice şi în parte formale ale ceramicei. De aceea, până la noi probe, nu putem avea în vedere altă ipoteză, decât pe aceea că faza precucuteni este ulterioară ceramicei liniare. De altfel, în această direcție ne îndrumă și apariția cuprului în precucutenian şi absența lui constantă din așezările cu ceramică liniară. Insfârșit, faptul că, după cum s'a constatat stratigrafic la Izvoare, faza precucuteni este urmată de etapa *protocucuteni* și apoi de Cucuteni A clasic, ni se pare că, legat şi de considerațiile notate mai sus, nu lasă niciun loc pentru ipoteza posteriorității ceramicei liniare față de precucuteni. Dacă stabilim, aşa dar, cuplul de succesiune: ceramică liniară - precucuteni, devine imposibilă şi intercalarea culturii Criș după ceramica liniară, pentrucă am întrerupe procesul de derivare a uneia din cealaltă.

Ne putem gândi totuşi, pentru a lăsa deschise toate posibilitățile, la un oarecare raport de contemporaneitate, cel puțin parțială (*în arii geografice deosebite*), între culturile Criş şi liniar-ceramică, raport pe care Mircea Petrescu-Dâmbovița îl apără mai mult intuitiv. Dacă admitem caracterul mai mult păstoresc al triburilor Criș, așa cum încearcă să-l dovedească învățatul maghiar Banner, atunci am putea reflecta la posibilitatea ca aceste triburi Criş să fi părăsit într'un anumit moment şi din anumite motive regiunea, lăsând loc liber pătrunderii cultivatorilor liniar-ceramicei. Fapt este că, atât la Glăvăneşti, cât şi la Valea Lupului, s'au descoperit resturi de locuințe relativ spațioase şi solid construite ale culturii Criş, locuințe din care lipseau însă în mod constant râșnițele de mână (cu unele excepții nu prea concludente la Valea Lupului), deși o parte din ceramică este slăbită cu paie de grâu de tip *monococcum*. Rămâne însă, cel puțin pentru moment, inexplicabilă lipsa oricăror influențe reciproce între cele două culturi, iar în procesul de desvoltare ulterioară, paternitatea aparent exclusiv liniar-ceramică (în raport cu cultura Criş) a culturii precucuteni. Acest lucru trebue înțeles în sensul că în structura culturii precucuteni nu există niciun element care să poată deriva din cultura Criș propriu zisă. Pe de altă parte, elementele de decor spiralo-meandrice folosite în pictura Criş par a indica în primul rând o durată mai lungă a acestei culturi și, în al doilea rând, un contact cu un grup folosind elemente spiralo-meandrice de caracter „textil". Acest contact se va fi petrecut însă mai probabil în regiunea Tisei și a Dunării.

Dificultățile întâlnite cu prilejul încercării de a stabili ordinea de succesiune în timp a culturilor neolitice amintite devin și mai acute și își vădesc întreaga acuitate, atunci când întreprindem lămurirea problemei privind rolul pe care îl va fi jucat populația liniar-ceramică în geneza culturii Tripolie-Cucuteni.

In adevăr, concepția unei desvoltări rectilinii, în deplină continuitate de-a-lungul etapelor încă ipotetic înseriate Criș—ceramică liniară—precucuteni — protocucuteni — Cucuteni A, ar trebui să rezolve o serie întreagă de dificultăți serioase, înainte de a fi acceptată ca o explicație istorică a

procesului de formare a culturii Cucuteni-Tripolie. Cea mai facilă — şi ne grăbim să adăugăm şi cea mai naivă—soluţie a problemei privind geneza culturii Cucuteni-Tripolie ar fi — în faţa noilor descoperiri din Moldova — aceea care ar vedea în cultura ceramicei liniare componenta care a contribuit cu sistemul de ornamentare spiralo-meandric şi în genere cu ceramica incizată, iar în cultura Criş componenta care a adus în principal tehnica picturii. Faptul însă că procesul unei astfel de sinteze ni se înfăţişează concret, după ipotezele de cronologie relativă pe care suntem obligaţi să le avem în vedere astăzi, sub forma culturii precucuteni, înlătură dintru început posibilitatea unei sinteze directe şi imediate între aceste două componente, sinteză care să reprezinte cu adevărat cultura Cucuteni. Aceasta, deoarece cultura precucuteni nu cunoaşte pictura în forma presupusă de ascendenţa admisă şi de efectul scontat. Cu alte cuvinte, indiferent ce formă am admite drept primă fază a culturii Cucuteni propriu zise — protocucutenianul sau faza Cucuteni A— aceasta nu s'a putut desvolta direct şi exclusiv din precucutenian, deoarece materialul cunoscut până în prezent nu ne îngădue să derivăm nici tehnica picturii liniare cu alb, nici pe cea a tricromiei, din precucuteni.

Evident că această situaţie s'ar putea schimba în urma unei cercetări mai adânci şi a unei cunoaşteri mai complete a culturii precucuteni, care să dovedească existenţa picturii în această fază. Consideraţiile expuse până acum, ni se par a impune lărgirea săpăturilor în precucutenian.

De altfel, cultura precucuteni mai prezintă şi un alt caracter, care de data aceasta vorbeşte împotriva descendenţei exclusiv liniar-ceramice a ei. Este vorba de modul de ornamentare cu ajutorul canelurilor sau „plisărilor" din ceramica precucuteni. Acest mod de ornamentare este de origine sud-orientală. El apare în Balcani, în Ungaria de răsărit şi în câmpia Dunării de jos, cel mai timpuriu la nivelul etapei Vinča A (sau Vinča I), deci *post* Criş, şi este străin ceramicei liniare. In geneza culturii precucuteni trebue admisă aşa dar şi o atingere cu o cultură posedând acest element. Ţinând seama de faptul că în teritoriul pe care este răspândită cultura precucuteni (Sud-Vestul extrem al U. R. S. S. şi Moldova) nu se cunoaşte până în prezent niciun grup anterior posedând acest element, suntem obligaţi să admitem fie că un astfel de grup a existat şi va fi descoperit, fie că atingerea se va fi petrecut în alt spaţiu şi cultura precucuteni a pătruns gata formată în spaţiul în care ne este documentată. Or, situaţia generală a neoliticului din regiunile dintre Dunărea mijlocie şi Nipru, aşa cum o cunoaştem astăzi, face imposibilă această din urmă eventualitate; urmează în consecinţă că soluţia trebue căutată în altă direcţie, şi anume, în părăsirea viziunii unei desvoltări rectiliniare şi în îndreptarea atenţiei noastre către posibilitatea unor complexe imbricări şi suprapuneri de grupe culturale şi de influenţe în procesul de naştere a culturii Cucuteni-Tripolie. In primul rând, trebue contat în consecinţă şi pe participarea unui grup care a transmis culturii precucuteni ceramica plisată, grup care nu poate fi decât o formaţie de tip Vinča A.

După cum se vede, atât rolul liniar-ceramicei, cât şi cel al culturii precucuteni, în geneza culturii Cucuteni propriu zise, nu este de loc atât de dela sine înţeles şi de imediat aparent pe cât s'ar fi putut presupune.

Pentru a rezolva dificultățile ivite, este necesar în primul rând să lărgim aria teritorială în care plasăm problema, iar în al doilea rând să încercăm să stabilim ce înțelegem prin cultura Cucuteni propriu zisă și în ce măsură avem de a face cu un singur aspect al culturii Cucuteni propriu zise inițiale, sau cu mai multe. In ceea ce privește primul punct, trebue avută în vedere evoluția, în parte paralelă, petrecută în colțul de Sud-Est al Transilvaniei, în valea superioară a Oltului, pe teritoriul culturii Ariușd. Inafară de aceasta, este necesar să se examineze și eventuala participare la procesul care ne preocupă a grupului neolitic din Nordul Munteniei și Sud-Estul Moldovei cu formele lui specifice de tip Boian și Ariușd-Gumelnița. Ne gândim în primul rând la Băești-Aldeni și la Stoicani și subliniem că avem de a face în acest spațiu cu fenomene strâns legate de cele din valea Oltului de sus.

In legătură cu al doilea punct, se impune să se examineze cu toată atenția problema culturii așa numită protocucuteni și aceea a originii picturii tricrome de tip Cucuteni A.

Cu privire la evoluția în spațiul Ariușd : au fost cercetători care au încercat să sprijine sugestia după care primele forme ale culturii ceramicei pictate est-europene s'ar fi desvoltat în aria Ariușd și de acolo s'ar fi extins spre răsărit. Descoperirea în Moldova apuseană a unor forme specifice Ariușd putea sprijini această sugestie. Aceasta cu atât mai mult cu cât R a d u V u l p e a socotit că poate identifica la Izvoare un nivel posterior stratului precucuteni și anterior celui Cucuteni A clasic, nivel al cărui conținut a fost desemnat de el ca „protocucuteni". Acest nivel protocucuteni este caracterizat, după câte s'au putut afla până în prezent, prin pictură cu alb, așa numită bicromă, exact de genul celei similare din cultura Ariușd. Există, așa dar, posibilitatea ca precucutenianul să fie urmat în Moldova de un aspect timpuriu Ariușd („protocucuteni"), în legătură cu care se pune întrebarea, după câte știm noi încă nelămurită, dacă el a folosit pictura tricromă și ce gen anume de pictură tricromă. S'ar desemna astfel existența unei faze inițiale a culturii Cucuteni de tipul bicrom sau, dacă voiți, Ariușd timpuriu.

Să încercăm să vedem ce se poate stabili în spațiul Ariușd cu privire la geneza acestui grup. In acel spațiu, succesiunea stratigrafică probabilă a grupurilor neolitice mai vechi este, în stadiul actual al documentării noastre, următoarea: cultura Criș, bogat documentată deocamdată în urma sondajelor din 1949 la Leț-Várhegy (Trei Scaune); urmează cultura Boian de tip Țara Săcuiască și apoi seria fazelor culturii cu ceramică pictată de tip Ariușd. Și aici se intercalează așa dar între cultura Criș, care ar fi putut transmite pictura, și cultura Ariușd, o altă cultură, cea Boian, corespunzând aproximativ prin decorul incizat și canelat și prin motivistica spiralo-meandrică, ca și prin lipsa picturii veritabile, fenomenului precucuteni din Moldova. Așa dar, nici aici nu se poate dovedi o transmisie directă, liniară, a picturii și totodată și a motivisticei spiralo-meandrice. Trebue să recunoaștem însă că o sinteză Criș-Boian în spațiul Oltului superior poate explica în mod suficient geneza culturii vechi Ariușd, chiar dacă se ivesc noi dificultăți în legătură cu geneza culturii Boian însăși. Este de remarcat însă faptul că, exact ca și pentru grupul precucuteni, și pentru cultura Boian trebue postulate o componentă liniar-ceramică și o componentă „balcanică", respectiv Vinča (pentru ceramica plisată). In ceea ce privește grupul Băești-Aldeni-

Stoicani, el va fi putut juca, faţă de Moldova, acelaşi rol pe care l-a jucat grupul consanguin de peste munţi.

Rezultatul acestei scurte analize mi se pare a fi acela că trebue să admitem, cel puţin pentru zona apuseană, dela Apus de Siret, a ariei ceramicei pictate de tip Ariuşd-Cucuteni, o fază iniţială, gen protocucuteni. Geneza ei nu poate fi explicată decât admiţând pe de o parte intervenţia, încă nelămurită prin descoperirile de până acum, a unor elemente „balcanice" transmise prin grupul Vinča A. Transmisia s'a putut face mai probabil prin Ardeal, prin intermediul grupului vechiu Turdaş. In al doilea rând, în ceea ce priveşte pictura, trebue să se găsească o soluţie, care, ca să spunem aşa, să permită culturii Criş transmiterea ei grupului protocucuteni. De abia o eventuală sinteză între grupul protocucuteni şi cel precucutenian ar putea, în cadrul acestui fel de a vedea lucrurile, să explice naşterea grupului Cucuteni A clasic, cu pictură tricromă. Această pictură tricromă ar reprezenta aşa dar o desvoltare ulterioară, sau un adaus ulterior dintr'un sector încă neprecizat. Acelaşi lucru ar fi valabil şi pentru pictura pe fond alb (aşa numita „Weisskeramik" a lui H. S c h m i d t), care reprezintă o tehnică canonizată, specifică grupului Cucuteni A clasic. Chiar în cazul în care grupul protocucuteni, mai mult postulat astăzi decât concret documentat, va fi cunoscut pictura de gen tricrom, ar rămâne să se vadă de ce gen a fost această pictură şi dacă ea nu-şi găseşte o derivare clară din pictura Criş. Nu trebue să se uite de altfel faptul că în centrul Transilvaniei s'a desvoltat, foarte probabil pe bază Criş sau Turdaş vechiu, un puternic grup de ceramică pictată, pe care noi l-am numit vest-românesc, iar alţi cercetători, central-ardelean şi care a putut transmite grupului Ariuşd unele stiluri de pictură desvoltate de el.

După cum ni se pare că se prezintă lucrurile astăzi, ar urma să socotim cultura precucuteni nu ca un ascendent direct al culturii Tripolie-Cucuteni, ci ca unul colateral, ca o desvoltare particulară pentru o vreme, contopită mai târziu în sinteza generală, complexă, a culturii Tripolie-Cucuteni. Dificultatea legată de poziţia relativ-cronologică pe care am fost siliţi să o atribuim culturii Criş, în contrast cu rolul formativ pe care i l-am atribuit de asemenea în geneza culturii Ariuşd-Cucuteni-Tripolie, urmează să fie rezolvată prin cercetări viitoare de teren şi prin studii mai adâncite cu privire la desvoltarea ulterioară a culturii Criş şi în direcţia Vinča A şi a grupului cu ceramică vest-românească.

* * *

In încheierea acestei analize, de a cărei temeritate şi de al cărei caracter problematic şi provizoriu suntem deplin conştienţi, ni se pare că trebue subliniate cu precădere două lucruri: în primul rând acela că procesul de formare a modului de vieaţă caracteristic pentru treapta mijlocie a barbariei în regiunile de care ne-am ocupat s'a petrecut de sigur prin transformarea şi îmbogăţirea treptată a vieţii unui fond local de populaţie, dar în cadrul unui spaţiu teritorial mai larg, în cuprinsul căruia diferitele triburi s'au deplasat şi s'au contopit în chip felurit, ele fiind însă toate de străveche origine europeană. Influenţele dinafară au fost asimilate pe o structură social-economică care s'a desvoltat organic, potrivit cu legile care determină în genere evoluţia societăţilor omeneşti.

In al doilea rând, socotim că trebue reţinut caracterul complex al acestui fenomen, complex şi complicat. Suntem de părere că opinia la care ne-am oprit, cu privire la absenţa unei desvoltări pur liniare, nu face decât să ne ajute să sezisăm mai exact realitatea istorică vie, fără a întuneca sau anula în niciun chip acţiunea fără de greş a legilor amintite.*)

*) Dela data redactării acestei comunicări şi până la apariţia ei în tipar, au intervenit două împrejurări, care sunt menite să modifice în parte cele expuse aici. 1. Autorul nu mai socoate că neoliticul din patria noastră, pe care îl discută, reprezintă treapta *de mijloc* a barbariei, ci pe cea *de jos*. 2. In sondajele dela Larga Jijia (Iaşi) din 1951 s'au descoperit în cuprinsul culturii *precucuteni* elemente ceramice de clară tradiţie *Criş* (raportul asupra descoperirilor dela Larga Jijia se va tipări în numărul viitor al acestei reviste).

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

EXPLOATAREA ŞI PRELUCRAREA METALELOR ÎN TRANSILVANIA PÂNĂ LA COTROPIREA ROMANĂ

DE

DORIN POPESCU

Apariţia metalului ca mijloc de producţie marchează un pas hotăritor în evoluţia economică şi socială a societăţii primitive. Totuşi, trecerea dela prelucrarea pietrei la aceea a metalului nu se va face decât lent şi vor trebui să treacă sute de ani până când noul material îşi va spune cuvântul definitiv în înlocuirea pietrei, solid instalată de zeci de mii de ani, ca cel mai important mijloc de producţie.

Vorbind despre începuturile metalurgiei, Engels spune următoarele: *„Arama şi cositorul, precum şi bronzul, aliajul acestora, erau metalele cele mai de seamă; uneltele şi armele făcute din bronz erau destul de bune, dar nu puteau înlocui uneltele de piatră; aceasta n'o putea face decât fierul, dar oamenii nu se pricepeau încă să extragă fierul"* [1].

Fierul va fi întrebuinţat în regiunile noastre abia după o mie de ani dela începuturile metalurgiei. In tot acest timp, arama, sau mai bine zis aliajul său, bronzul, va fi singurul metal a cărui prelucrare va determina formarea noilor mijloace de producţie.

Astfel, istoria mileniului al doilea înainte de era noastră în Transilvania cuprinde în cea mai mare parte istoria bronzului. Paralel cu prelucrarea aramei şi a bronzului va înflori şi arta aurului, tot aşa de veche, după cum primei înfloriri a prelucrării fierului îi va corespunde arta specifică a argintului.

Inainte de a trece la desfăşurarea expunerii, care ne va permite să aruncăm o scurtă privire asupra evoluţiei întregii metalurgii în Transilvania, dela începuturile ei cele mai vechi până la era noastră, trebue să spunem câteva cuvinte despre apariţia celor patru metale care ne interesează.

Deşi lucrarea noastră este intitulată *Exploatarea şi prelucrarea metalelor în Transilvania până la cotropirea romană*, trebue să spunem dela început că nu ştim nimic, sau mai bine zis, nu avem nicio dovadă directă despre exploatarea metalelor în Transilvania, în aceste vremuri.

Gabriel Téglás spune clar că din cauza lucrărilor de mai târziu, urmele exploatării mai vechi sunt distruse. Romanii au căutat să exploateze toate minele pe care le-au găsit în lucru, astfel încât, dacă se mai văd urmele exploatării lor în multe din minele transilvane, cele dinaintea lor au dispărut sau nu mai pot fi deosebite.

Singurele dovezi mai concludente despre exploatarea minelor în Transilvania în epocele preromane ar fi descoperirea unui ciocan de piatră, în

mina de aur dela Caraci, a unui topor de piatră în mina de aur Musari, de lângă Brad şi a unui topor de bronz (celt) în mina dela Oraşul Nou (Satu-Mare).

Cuprul îl găsim pentru întâia oară bine documentat în Transilvania, în cultura ceramicei pictate de tip Ariuşd şi în complexul dela Decia Mureşului. El va continua să apară şi în stadiul Periam-Pecica dela începutul epocei bronzului.

Se pare că pentru a obţine bronzul, se întrebuinţa la început în Transilvania, în lipsa cositorului, antimoniul. Cuprul se alia cu un procentaj de antimoniu, care se găsea şi în Transilvania, în regiunea Baia Mare. Mai târziu se va aduce desigur cositor din Boemia sau chiar de mai departe. Procentul de cositor care se adăuga la cupru era dozat în vederea obţinerii unui bronz mai moale sau mai dur. Cel mai potrivit era însă între 6—10%.

Aurul apare în general cam odată cu arama şi se pare că în unele regiuni, chiar şi înaintea aramei. După datele pe care le avem deocamdată, el apare în Ardeal tot spre sfârşitul culturii ceramicei pictate.

Argintul, deşi cunoscut demult, după cum ne-o dovedesc numeroasele descoperiri între care cităm cele dela Troia II sau dela Maicop în Cuban, nu va apare decât foarte târziu; el era prelucrat mai ales în Spania şi în ţinuturile pontice. In ceea ce priveşte descoperirile din Transilvania, argintul este pomenit întâia oară în tezaurul de aur dela Şmig, în care s'ar fi găsit cinci mărgele de argint. Afară de acestea, se pare că cele două brăţări de aur dela Târgu-Mureş, cu capetele în formă de cap de bovideu, erau şi ele incrustate cu argint. Brăţările pot fi datate în perioada B sau C a epocei hallstattiene. Acestea sunt singurele descoperiri de obiecte de argint, până la apariţia tezaurelor dacice, despre care vom vorbi mai jos.

In ceea ce priveşte fierul, nu se poate preciza care este cea mai veche descoperire. Vom vedea mai jos felul în care îşi va face apariţia acest nou metal.

* * *

După cum am spus, nu avem dovezi directe pentru exploatarea metalelor în Transilvania. Totuşi, prin cercetări făcute în alte regiuni, ne putem da seama de felul în care se făcea această exploatare. Iată ce spune în această privinţă cunoscutul arheolog sovietic Arţicovschi: „*Oamenii primitivi nu aveau instrumente bune pentru spargerea pietrei, iar minereul de aramă se ascundea sub straturi de piatră. De aceea, se încălzea roca prin foc, în ea se formau crăpături, în crăpături se băteau cu ciocanele de piatră nişte pene de lemn, apoi le udau şi forţa naturală a umflării rupea bucăţi de piatră. Repetând de numeroase ori acest procedeu, cu ajutorul focului, lemnului şi al apei, creiau o mină. Ajungând la minereu, îl sfărâmau prin acelaşi procedeu. In acest scop îşi transportau apa cu ajutorul jghiaburilor de lemn. Minerii coborau şi se urcau pe bârne cu crestături. Minereul îl scoteau în saci de piele. Odată scos din mină, minereul era sfărâmat cu ajutorul ciocanelor de piatră, apoi îl pisau, reducându-l la praf, cu nişte pietre în felul râşniţelor, îl spălau în albii de lemn şi, în sfârşit, îl topeau*".

După cum se vede chiar din această descriere, lucrul în mine era destul de anevoios. Este cunoscut citatul din Diodor din Sicilia în care acesta vorbeşte — pentru o epocă desigur mult mai târzie, dar în care metodele de

lucru nu puteau să fie mult deosebite – de copiii care erau întrebuinţaţi în mine, pentru a se putea introduce mai uşor în coridoarele înguste care se scobeau cu multă greutate.

In ceea ce priveşte tehnica prelucrării metalelor în Transilvania, vom spune doar pe scurt câteva cuvinte. Arama se lucra cu ciocanul, dar putea fi şi topită. Totuşi arama se pretează greu la topire, ea devine spongioasă, aşa încât este mai probabil că în cele mai multe cazuri obiectele de aramă erau fabricate prin ciocănire. Bronzul, mult mai dur decât cuprul, era topit şi turnat în forme. Aceste forme, făcute din piatră sau chiar din lut, constau din una, două sau mai multe valve, după cum obiectul care trebuia turnat era mai simplu sau mai complicat. Un alt fel de a turna bronzul consta în aşa numita metodă a „formei pierdute”. Obiectul se modela întâi în ceară sau lemn, apoi era învelit cu lut și era ars în foc. Printr'o gaură se turna bronzul în acest tipar. Ceara topindu-se, bronzul îi lua locul, reproducând forma iniţială.

Aurul, care se topeşte cu greu, fiind în schimb foarte maleabil, era lucrat mai mult prin ciocănire, în schimb argintul putea să fie şi turnat. Fierul, la rândul său, era, după cum se ştie, lucrat tot prin modelare cu ciocanul, deoarece topirea fierului nu s'a putut realiza până târziu în epoca feudală.

Ornamentele obiectelor de bronz, aur și argint se făceau prin gravare cu un vârf de bronz mai dur, sau se făceau, atunci când obiectele erau făcute din plăci, prin metoda foarte des întrebuinţată, numită cu un termen francez „au repoussé”, care constă în prelucrarea reversului plăcii prin simple împunsături, precum și prin stanţare sau prin aplicarea unui model de presat. Acelaşi procedeu se putea întrebuința şi la obiectele de fier făcute din plăci. Nu cunoaştem în Transilvania metode de ornamentare mai complicate, cum ar fi niclajul, granulaţia, placajul. Incrustaţia cu argint o găsim pe o frumoasă brăţară de aur dela Târgu-Mureş. Tehnica filigranului apare, dar rareori, în tezaurele de argint dacice.

* * *

Prelucrarea aramei capătă în Transilvania o importanță deosebită. Ea este una din puținele provincii în care arama devine la un moment dat principalul mijloc de producție, intercalându-se între sfârșitul epocei pietrei și începutul epocei bronzului.

Găsim în această perioadă numeroase obiecte de aramă, între care cele mai importante sunt securile. Acestea se împart în trei tipuri principale: securile plate, care își vor continua evoluția de-a-lungul întregei epoce a bronzului, securile cu gaura de înmănușare transversală având forma topoarelor noastre de azi, și topoarele cu două tăișuri așezate în cruce.

Acestea din urmă sunt cele mai importante prin numărul mare în care se găsesc. Cele mai mici puteau servi ca armă, prinse într'o coadă de lemn.

In schimb, cele de dimensiuni mai mari nu aveau cumpănirea necesară pentru a putea servi ca arme eficiente. M. R o s k a crede că toate aceste topoare ar fi fost întrebuințate ca unelte de minerit. Am văzut însă că minereul se desprindea din rocă cu ajutorul apei și al focului. Arama din care sunt făcute este prea moale pentru ca ele să fi putut fi întrebuințate în acest scop, iar pentru fărâmițarea minereului era nevoie mai mult de ciocane decât de topoare.

In ceea ce priveşte originea acestor trei tipuri de topoare, părerile sunt împărţite. S'a crezut, în deosebi pentru cele cu două tăişuri, că ar fi apărut întâia oară în Transilvania. Totuşi problema nu este încă rezolvată şi înclinăm să credem mai de grabă că au ajuns în regiunile noastre din Răsăritul mai avansat în cultură.

Indiferent însă unde trebue căutată originea acestor obiecte, numărul lor atât de mare — aproape 400 de exemplare găsite în Transilvania şi Ungaria — ne atestă în mod sigur că ele erau lucrate pe loc, nu importate. A fost deajuns ca această nouă artă să pătrundă în regiunile noastre, pentru ca ea să fie imediat adoptată şi exercitată într'o măsură surprinzătoare. La aceasta a contribuit, în primul rând, prezenţa materiei prime. Acelaşi lucru îl putem spune şi despre industria bronzului şi despre arta aurului şi argintului.

Totuşi, în ceea ce priveşte bronzul, remarcăm un fapt interesant şi care ne pare destul de bizar şi greu de explicat : după mulţimea uneltelor de aramă, dintre care o parte însemnată poate fi datată la sfârşitul epocei eneolitice şi la începutul epocei de bronz, observăm deodată o dispariţie aproape totală a obiectelor de metal.

Noul metal, sau mai bine zis aliaj, bronzul, care va juca un rol atât de important în istoria civilizaţiei omeneşti, îşi face apariţia timidă sub formă de sule, de ace modeste şi de topoare care imită tocmai forma cea mai primitivă a topoarelor de aramă, aceea a toporului plat. Acest topor plat va trece cu timpul prin diferite transformări, prin care se va căuta să i se dea o formă din ce în ce mai practică, ţinându-se cont în primul rând de posibilitatea de înmănuşare. Astfel, toporul plat se va transforma în toporul cu marginile ridicate, în toporul cu călcâiu, cu aripioare mediane şi cu aripioare superioare, culminând în toporul cu gaură de înmănuşare verticală, numit şi *celt*. Dar chiar şi această formă, rezultat al unui lung şir de evoluţii, este inferioară din punct de vedere practic toporului cu gaură de înmănuşare transversală, cunoscut la începutul epocei bronzului.

Chiar dacă această formă se menţine şi în cursul epocei bronzului, ea nu mai apare decât foarte rar. A trebuit să vină civilizaţia fierului, pentru ca să se reia din nou acest tip, care, în materie de topor, pare a fi ultima expresie a inventivităţii şi care s'a menţinut până în zilele noastre. Totuşi, principiul înmănuşării transversale îl găsim imediat ce începem să avem obiecte mai numeroase de bronz, în perioada a doua a epocei, la diferitele feluri de securi de luptă.

Cum se explică deci dispariţia aproape bruscă a obiectelor de metal după o înflorire atât de importantă a prelucrării aramei şi cum se explică renunţarea la forme industriale superioare? Să fie oare în legătură cu raritatea cositorului această timidă şi înceată renaştere a prelucrării metalelor, căci chiar şi în perioada a doua a bronzului, când această artă industrială ne apare atât de desăvârşită, culminând în sabia splendid decorată dela Apa, sau în securile de luptă dela Valea Chioarului şi Someşeni, obiectele de metal sunt încă extrem de rare în comparaţie cu numărul extraordinar de mare al obiectelor dela sfârşitul epocei. Să fie oare vorba de un suveran dispreţ — odată bronzul cunoscut — pentru vechiul metal inferior? Aceasta s'ar putea presupune dacă ar fi vorba de obiecte puţin necesare, ca de exemplu podoabe feminine, dar nu de unelte şi arme indispensabile.

Fără îndoială că bronzul nu putea fi preparat fără cositor, iar cositor nu exista în regiunile noastre; dar atunci s'ar fi continuat cu fabricarea obiectelor de aramă, care, după cum am văzut, luase un avânt atât de mare. Altul trebue să fie motivul dispariţiei lor şi cred că în această privinţă este justă părerea după care înflorirea relativ scurtă a prelucrării cuprului în ţinuturile noastre se datoreşte prezenţei în cantităţi mari a acestui metal în stare *nativă*. Odată această sursă epuizată, iar exploatarea minieră fiind încă necunoscută sau foarte primitivă, era firesc să dispară o industrie care se alimenta din materii prime dispărute şi ele. Vor mai trece încă sute de ani până când minele de cupru din Transilvania vor fi exploatate într'o măsură mai mare, organizându-se în acelaşi timp şi aprovizionarea cu cositor. Abia după aceasta, prelucrarea metalului va căpăta un nou avânt, care va întrece cu mult pe cel din epoca aramei, spărgând, ca să zicem aşa, toate normele stabilite de vechii meşteri ai prelucrării cuprului.

Se va pune însă întrebarea : de unde ştim că obiectele de metal erau făcute într'adevăr în Transilvania şi nu erau importate din alte regiuni?

In ceea ce priveşte obiectele de aramă, avem câteva analize, care ne atestă că ele au fost lucrate din aramă locală. Cuprul nativ din regiunile ungaro-transilvane ar fi un metal foarte pur, care nu conţine nici cositor nici argint şi nici arsen, antimoniu sau nichel, în timp ce cuprul din minereu conţine argint şi plumb, astfel încât obiectele de aramă din aceste regiuni pot fi uşor recunoscute. Din nenorocire, analizele sunt prea puţine, pentru a putea fi concludente. In ceea ce priveşte obiectele de bronz, avem în primul rând tiparele de turnat găsite în mai multe locuri din Transilvania, care ne dovedesc că aceste obiecte nu erau importate, ci fabricate pe loc. Astfel, în marea aşezare Şantul Mare, dintre Pecica şi Semlac, în regiunea Arad, s'au găsit mai multe valve de tipar din piatră, pentru turnat topoare şi vârfuri de lance. O valvă de tipar pentru un topor de bronz s'a găsit la Cetea, alta la Turdaş, în Hunedoara. La Satchinez, în Timişoara, s'au găsit ambele valve de piatră ale unui tipar pentru o secure de luptă. Dela Domăneşti, în Reg. Baia Mare, unde s'a găsit un depozit de bronzuri, compus din 357 de piese, cunoaştem şi o formă de turnat pentru un celt. La Grădiştea Muncelului, în Hunedoara, s'a găsit tiparul unui ciocan de bronz, făcut din bazalt; la Imeni, în Reg. Stalin, tiparul unui buton de bronz. Mai multe forme de turnat au fost descoperite la Ierusalim în Someş, la Dobric, tot în Someş, o formă pentru un topor plat; la Găleşti, în Mureş, tiparul unui „umbo" de scut; la Otomani (Bihor), tiparul de lut al unei seceri, iar la Jupăneşti, în Severin, jumătate din tiparul unui celt de bronz, şi la Oşorhei (Bihor), un tipar pentru două seceri, unul pentru un cuţit şi o valvă pentru un vârf de lance.

Am înşirat toate aceste descoperiri, deoarece formele de turnat sunt destul de rare şi merită să li se dea o atenţie deosebită. Ele sunt cea mai bună dovadă a existenţei unui meşteşug metalurgic local.

Dar, înafară de tipare, acest meşteşug este atestat şi prin câteva descoperiri extraordinar de bogate care nu pot fi explicate decât prin prezenţa unor ateliere de turnat. Citām descoperirea dela Guşteriţa, compusă din peste 350 de obiecte de bronz, în greutate totală de circa 800 kg, depozitul de bronzuri mai bogat încă, dela Uioara-de-Sus şi cel dela Spălnaca, în Reg. Cluj, care cuprinde bronzuri în greutate de peste 1000 kg.

S'ar putea presupune că aceste depozite uriaşe de obiecte de bronz formau stocul unor negustori, dacă prezenţa materialului brut, a turtelor de bronz, nu numai în aceste depozite, dar şi în numeroase altele, nu ar fi încă o dovadă că obiectele erau fabricate pe loc.

La toate acestea se mai adaugă un fapt tot atât de important din acest punct de vedere. Este vorba de răspândirea diferitelor tipuri de metal. In vreme ce formele ceramice se mărginesc la grupuri mai mici, dar înrudite între ele, cele de metal au o răspândire mai largă, uneori pe ţinuturi foarte întinse. Cu toate acestea, multe din tipurile metalice îşi au originea bine stabilită în regiunile ungaro-române, de unde se răspândesc apoi pe arii foarte mari. Menţionăm în această privinţă ca produse autohtone, printre altele multe, securile de luptă cu capul în formă de disc, sau săbiile cu mânerul în formă de cupă. Dar în timp ce unele tipuri gravitează mai mult spre Vest şi Nord-Vest, spre ţinuturile ungare şi slovace, altele, cum este de exemplu secera de bronz cu cârlig, ajung la noi din răsărit, din ţinuturile ruseşti. Cu toată această migraţie de tipuri, se poate preciza însă, aproape întotdeauna, locul unde s'a născut o anumită formă sau regiunea in care a fost adoptată cu mai multă căldură, ajungând să fie fabricată în cantităţi mai mari decât chiar în ţinutul care i-a dat naştere.

Acelaşi lucru se poate spune şi despre obiectele făcute din alte metale. De scoperirile extrem de numeroase de obiecte de aur şi de argint făcute în Transilvania sunt o dovadă sigură că ele erau fabricate în această regiune. Faptul că din cele aproximativ 130 de descoperiri de obiecte de aur din Transilvania, 15 s'au găsit în regiunea Hunedoara, deci într'un ţinut aurifer, iar 12 în Sălaj şi tot atâtea în Someş, deci aproape de minele de aur dela Baia Mare, nu poate fi o simplă întâmplare, ci ne arată că aceste podoabe erau fabricate chiar în apropierea locurilor care furnizau preţiosul metal.

Continuând observaţiile noastre asupra *prelucrării bronzului*, să trecem repede în revistă diferitele forme sub care apare acest metal în Transilvania. Am văzut că începuturile sale sunt foarte modeste. Inafară de obiectele mărunte amintite mai sus, nu cunoaştem în Transilvania decât un singur depozit, datând din prima perioadă a epocei bronzului. Depozitul cuprinde mai multe coliere de bronz, din acele obişnuite la începutul epocei şi despre care se presupune că serveau ca o formă deosebită sub care se comercializa materialul brut. In perioada următoare, bronzul este încă rar, dar arta cu care diferitele obiecte sunt turnate şi ornamentate apare desăvârşită. Cunoaştem numai câteva depozite din această perioadă. Ele sunt compuse din securi de luptă, iar cel dela Apa conţine şi două săbii şi o brăţară apărătoare de braţ. Atât securile, cât şi săbiile sunt bogat ornamentate cu motive gravate. Printre acestea predomină cele spiralice. Străvechiul motiv, pierdut încă înainte de sfârşitul eneoliticului, reapare în chip misterios într'o nouă înflorire atât pe bronzuri, cât şi pe ceramică. De acum înainte vom putea urmări de-a-lungul întregei epoce a bronzului şi a celei hallstattiene până în epoca La Tène, acest paralelism între motivele de ornamentaţie de pe vasele de lut şi cele de pe obiectele de bronz. Unele din aceste motive le vom găsi şi pe podoabele de aur ale acestor epoce.

Chiar şi la mijlocul epocei bronzului, obiectele de bronz sunt încă destul de rare, deşi ele atestă o tehnică de fabricaţie superioară. Nu găsim încă decât foarte rar, brăţări sau alte podoabe, deşi ele apar în alte regiuni.

In ceea ce privește celelalte forme de arme și unelte, cum sunt săbiile, vârfurile de lance, secerile și topoarele cu gaură de înmănușare longitudinală, ele apar abia în spre sfârșitul epocei propriu zise și în deosebi în spre anul 1000 înainte de era noastră, dar atunci apar într'o cantitate atât de mare, încât trebue să ne închipuim că întreaga vieață socială și economică a regiunilor noastre a fost simțitor influențată de această extraordinară înflorire a unei metalurgii, premergătoare uriașelor industrii, care au dus la marile prefaceri sociale pe care le trăim.

Găsim în această vreme — înainte și după anul 1000 — sute de depozite sau de obiecte de bronz presărate pe întreaga suprafață a Transilvaniei, totuși nu le găsim decât foarte rar în satele părăsite sau incendiate, așa cum se găsesc vasele și obiectele de lut, de os, de corn, chiar și de piatră. Aceasta înseamnă că, cu toată bogăția pe care ne-o arată descoperirile, obiectele de metal sunt încă bunul cel mai prețios al oamenilor, care nu le părăsesc așa cum lasă, de pildă, vasele de lut — pe care le pot reface ușor — în casele din care fug de teama dușmanului sau a focului. Obiectele pe care le găsim noi astăzi au fost de sigur îngropate în vremuri nesigure, de frica unor invazii, depozitele uriașe, despre care am vorbit mai sus, fiind îngropate în gropi speciale, căptușite cu lut.

* * *

Paralel cu arta și meșteșugul bronzului, se desvoltă în Transilvania *arta aurului*. Dar, în timp ce bronzul este un metal util, care contribue la progresul economic al omenirii, aurul, în acele vremuri, nu putea să fie decât unul dintre materialele în care își găsesc expresia fenomenele de suprastructură. Arta aurului va contribui din acest punct de vedere la formarea gustului artistic, îmbogățind moștenirea pe care ne-au lăsat-o culturile primitive ale Transilvaniei, cu produse pe care nu le mai găsim în alte regiuni.

Avem de a face cu o artă locală, în care apar, firește, și elemente străine, care unite însă cu vechile motive ornamentale și structurale vor forma un stil propriu.

După cum am spus mai sus, nu avem dovezi directe nici despre exploatarea aurului în Transilvania, decât ciocanele de piatră, găsite în cele două mine de aur. Ca și pentru aramă, trebue să presupunem și pentru aur că la început a fost întrebuințat mai ales aurul *nativ*, găsit în văile și nisipul râurilor. Aceasta ar explica și faptul că podoabele de aur apar și ele, ca și obiectele de bronz, în cantități mai mari, abia târziu spre sfârșitul epocei bronzului, când odată cu exploatarea minelor de aramă, au început să fie exploatate și cele de aur.

Dar să vedem când și sub ce formă apar primele obiecte de aur în Transilvania. După informațiile pe care le avem, s'ar părea că cele mai vechi obiecte de aur s'au găsit în cunoscuta așezare dela Ariușd. Unul dintre cele două obiecte, un inel simplu, deschis, neavând nimic caracteristic, a fost găsit într'un strat eneolitic, iar celălalt în stratul superior al așezării, care se pare că aparține culturii de tip Dealul-Melcilor, dela începutul epocei bronzului. Acest al doilea obiect este o bandă îngustă de aur, răsucită în formă de spirală. R o s k a spune despre ambele aceste mici podoabe că nu ar fi făcute din aur transilvan. Dacă acest lucru se verifică și dacă într'adevăr aceste două piese sunt cele mai vechi, nu numai din câte s'au găsit

până acum, dar şi din câte se vor descoperi de acum înainte, am ajunge la concluzia interesantă că primele obiecte de aur au fost importate în Transilvania.

Prima categorie mai mare de obiecte de aur, care apar în Transilvania, sunt acele pandantive sau *inele de buclă*, care erau purtate agăţate în părul de lângă urechi şi a căror origine trebue căutată în Mesopotamia, de unde ele se răspândesc spre Vest, fie prin intermediul Troiei, prin Balcani, fie trecând peste Caucaz şi prin Rusia de Sud, până departe în Europa centrală. Le găsim în Transilvania, în mai multe locuri, dar numai într'un singur caz într'un complex care poate fi datat, şi anume, în mormintele dela Beba-Veche în Timişoara, aproape de frontiera ungară. Aceste morminte aparţin culturii de tip Periam-Pecica. In general aceste mici podoabe apar la începutul epocei bronzului, ca în mormintele dela Sărata-Monteoru, de exemplu, dar par a se menţine până la sfârşitul epocei, deşi nu avem nicio dovadă despre aceasta în Transilvania, afară de tezaurul dela Şmig — unde ele apar împreună cu alte podoabe — în cazul în care acest tezaur a fost bine datat la începutul epocei hallstattiene.

Intr'un articol recent, H o r e d t publică un inel de buclă de aramă, găsit împreună cu alte lucruri şi cu fragmente de ceramică pictată, la Câlnic, în Reg. Sibiu, remarcând, cu drept cuvânt, că acest exemplar ar fi cel mai vechiu inel de buclă găsit în Transilvania, el fiind adus probabil în regiunile noastre din mediul posttripolian al mormintelor de ocru şi al culturii de tip Fatjanovo.

O altă categorie de obiecte de aur găsite în Transilvania o formează *discurile* sau *phalerele*, care erau purtate cusute pe vestminte. Dimensiunile lor variază dela micul buton găsit la Pecica-Rovine, sau dela discul mic găsit în aceeaşi aşezare, până la phalerele mari, bogat ornamentate, dela Otlaca-Grăniceri (Arad) care ar putea fi considerate drept nişte cupe, dacă nu ar avea găurile prin care erau fixate de vestminte. Afară de butonul dela Pecica şi de micul disc găsit împreună cu 48 de conuri mici de aur, imitând un colier făcut din dinţi de animale — care toate aparţin perioadei I şi II a bronzului — nu pot fi datate cu oarecare siguranţă decât discurile de o formă mai deosebită, descoperite în mormintele dela Beba-Veche, morminte care am văzut că aparţin tot culturii de tip Periam-Pecica.

Pe baza asemănării micului disc dela Pecica-Rovine cu cele din tezaurul dela Şmig, care conţinea 26 de phalere de diferite mărimi, am încercat să datăm şi acest tezaur în epoca mijlocie a bronzului. Totuşi, faptul că după unele informaţii mai vechi, el ar fi fost găsit într'un vas de bronz, care la rândul său a fost băgat într'un vas de lut, despre care H o r e d t spune că aparţinea începutului epocei hallstattiene, se opune acestei noi datări. In concluzie, tezaurul dela Şmig trebue datat ca şi înainte, iar în ce priveşte discurile şi phalerele de aur din Ardeal, credem că părerea după care aceste podoabe erau fabricate în tot timpul epocei bronzului este cea mai justă. De altfel, după cum s'a remarcat, asemănarea dintre aceste discuri ornamentale şi cele găsite în mormintele „à fosse" dela Mycena, care pot fi datate puţin înainte de anul 1500 î. e. n., este evidentă. Dar s'a observat şi asemănarea dintre motivele ornamentale de pe discurile noastre şi cele de pe diferite obiecte de bronz din Nordul Europei, obiecte care sunt datate în perioadele V sau VI ale lui Montelius, deci multe sute de ani după mormintele dela Mycena.

Descoperirea micului depozit de bronzuri dela Vărşand, care datează sfârşitul culturii cuprinse în movila „dintre vii' în perioada B a epocei bronzului, aruncă o nouă lumină asupra datării obiectelor de aur din Transilvania. Se ştie că în această movilă se descoperise o phaleră de aur, care fusese datată în epoca hallstattiană din cauza asemănării ei cu cele descoperite la Grăniceri şi la Săcueni. Dar şi posibilităţile de datare ale acestora din urmă stau pe baze foarte şubrede, deoarece ele au fost găsite izolat. Considerând acum phalera dela Vărşand ca aparţinând perioadei de mijloc a bronzului, problema se inversează şi putem eventual data şi pe cele dela Grăniceri şi Săcueni ca aparţinând aceleiaşi perioade.

In orice caz, nu mai avem de a face în arta aurului din Transilvania cu o renaştere myceniană, aşa cum o crezuse savantul maghiar Ludovic Márton şi, după el, Vasile Pârvan, ci cu o artă care înfloreşte paralel şi contemporan cu cea myceniană. Descoperirile dela Beba-Veche, Pecica şi Vărşand sunt concludente în această privinţă, chiar dacă ezităm să le asociem şi alte descoperiri.

Cu toate acestea, credem că marea majoritate a obiectelor din Transilvania trebue datată tot la sfârşitul epocei bronzului. S'a petrecut, probabil, cu arta aurului acelaşi fenomen ca şi cu arta industrială a bronzului, ambele apărând într'o formă desăvârşită în a doua perioadă a bronzului; descoperirile rămân însă rare până spre sfârşitul epocei, când încep să apară într'un număr deosebit de mare.

Grupul cel mai important de obiecte de aur din Transilvania îl formează brăţările. Ele apar dela formele cele mai simple — o bară de secţiune rombică cu capetele subţiate — trecând prin formele mai complicate, cu câte una sau două spirale la capăt şi culminând în splendidele brăţări cu capete semilunare dela Pipea sau dela Biia.

Nici brăţările, găsite şi ele izolat, nu au putut fi datate într'un mod mai precis. Cele mai multe din ele ar putea să aparţină tot aşa de bine mijlocului epocei bronzului ca şi sfârşitului epocei hallstattiene. Ornamentele de pe brăţările cu capete semilunare, de pildă, le regăsim pe ceramica şi pe obiectele de bronz, care apar în regiunile noastre în acest interval de timp.

Credem totuşi că, cu unele excepţii posibile, cea mai mare parte a brăţărilor de aur din Transilvania trebue datată tot dela sfârşitul epocei bronzului până la venirea Sciţilor.

Odată cu venirea acestora, arta aurului din Transilvania — care pe lângă obiectele menţionate ne-a lăsat şi vasele de aur din Bihor, cel dela Biia, sau securile de aur dela Ţufalău — dispare aproape cu desăvârşire. După ce a înflorit timp de 1000 de ani, paralel cu meşteşugul bronzului, ea dispare atunci când bronzul încetează de a mai fi principalul mijloc de producţie şi o regăsim doar în brăţările dela Toteşti sau, ca o vagă reminiscenţă, în procedeul de a sufla cu aur unele obiecte de argint din tezaurele dacice, pentru ca să nu mai pomenim fibula de aur dela Remetea, care rămâne un caz cu totul izolat.

Ceea ce este însă mai curios este că aurul nu mai apare în Transilvania nici în perioada scitică, deşi este cunoscută bogăţia extraordinară în aur a kurganelor scite din Rusia de Sud şi deşi Herodot îi descrie pe Agatirşi ca mari iubitori de aur. Nu găsim decât un singur obiect de aur în perioada scitică, într'un mormânt dela Blaj. Nici acesta, un cercel cu capete conice, care se purta agăţat în părul de lângă ureche, nu este de factură scitică.

Totuşi, în mormintele scitice din Ungaria se găsesc numeroase obiecte de aur şi chiar frumoase exemplare ale stilului specific animalier.

P â r v a n, care a observat lipsa aceasta a aurului în Transilvania, atât în perioada scitică, cât şi mai târziu, în epoca La Tène, crede că Sciţii şi-au însuşit tot aurul pe care l-au găsit şi, adăugăm noi, l-au dus în patria de unde veniseră.

Totuşi, această explicaţie nu ne satisface pe deplin, căci dacă ar mai fi existat la venirea Sciţilor o artă a aurului tot aşa de intensă cum ne-o arată descoperirile anterioare, obiectele ar fi fost ascunse în pământ de teama invadatorilor şi întâmplarea le-ar fi scos la iveală, aşa cum le-a scos pe celelalte.

In ceea ce priveşte lipsa obiectelor de aur în epoca La Tène, deci după ce atât Sciţii cât şi Celţii au fost absorbiţi de populaţia locală, am încercat să o explicăm prin ipoteza unui monopol al întregei exploatări şi prelucrări a aurului. Astfel, aurul se tezaurizează în uriaşa cantitate pe care o va găsi Traian la ocuparea Daciei. Fireşte şi aceasta nu este decât o ipoteză şi explicaţia problemei ar putea fi cu totul alta.

* * *

Fierul îşi va face apariţia în Transilvania într'un chip şi mai timid decât şi-o făcuse bronzul. Va trece mai mult timp din momentul când găsim primele urme şi până când vom găsi primele obiecte de fier. Publicând depozitul de obiecte de bronz dela Moigrad (Reg. Cluj), compus din brăţări, topoare, lănci şi vase de bronz, N e s t o r observă foarte just că uneori se găsesc pe obiectele de bronz dela începutul epocei hallstattiene din Transilvania urme de rugină de fier, provenite din atingerea unor obiecte de fier care au stat împreună cu cele de bronz.

Această rugină care apare pe obiectele dela Moigrad am găsit-o şi în unicul depozit dela Şieu, în Maramureş, pe o lance dela Breaza (Mureş) şi există şi în alte depozite din Transilvania.

Până în veacul VI, când se crede că s'a produs invazia scitică în Transilvania, această provincie trăieşte tot în cultura bronzului. Pe de altă parte însă, începând din sec. VIII, când se presupune că a avut loc invazia Cimerienilor, nu găsim decât puţine obiecte de bronz. S'a încercat să se facă legătura între perioada aceasta şi cea scitică şi chiar şi cu cea celtică, pe baza unor descoperiri care cuprind, pe lângă obiecte de caracter hallstattian şi lucruri scitice sau celtice, dar s'a obiectat, cu drept cuvânt că componenţa acestor descoperiri, aşa zise unitare, trebue să fie supusă îndoielii.

Totuşi, există câteva depozite în care, împreună cu obiectele de bronz, apar şi primele obiecte de fier. Citām în acest sens descoperirea dela Hida, în Reg. Cluj, în care găsim o sabie, celturi, lănci şi seceri de bronz şi un cuţit de fier cu mânerul de bronz. La Şomărtin, în Reg. Sibiu, s'au găsit, împreună cu trei celturi şi patru vase de bronz, două fragmente de topoare de fier.

R o s k a citează şi mai multe obiecte de fier găsite izolat, pe care le datează în perioada prescitică. Astfel, pomeneşte de câte un topor de fier găsit la Turnişor (Sibiu) şi la Spălnaca şi Meşcreac (Alba). Cuţite de fier

sunt menţionate la Cărpiniş (Turda) şi la Oraşul Stalin. Tot aici s'a găsit psalia unei zăbale, ca şi la Cipău şi la Aiud.

Vedem dar că, dacă informaţiile lui Roska sunt juste, obiectele de fier, deşi rare, nu lipsesc în perioada prescitică a Transilvaniei.

Din cele circa 80 de descoperiri de obiecte de fier din Transilvania, datând dela prima apariţie a fierului şi până în epoca romană, peste 20 nu pot fi identificate numai după informaţiile literare. Este foarte probabil că unele sunt de natură celtică şi se pare că mai multe sunt de origine romană. Găsim printre ele şi coase, seceri şi fiare de plug, care ar deveni foarte interesante, dacă ar putea fi identificate ca preromane.

Sunt destul de rare obiectele de fier şi în perioada scitică. Ele apar fie izolate, fie în mormintele mixte, în care găsim elemente locale amestecate cu elemente scitice. Acestea din urmă sunt de obiceiu arme de fier. Pumnalul scitic, numit şi *akinakes*, apare în mai multe locuri în Reg. Cluj: la Benedic, la Gâmbaş, la Mirăslău şi la Cipău. Un pumnal de formă deosebită găsim la Pănade, în Târnava-Mică, şi o spadă scurtă la Năsal, în Someş. Cu totul unică este spada de fier, lungă de 112 cm, găsită la Dobolii-de-Jos în Secuime. Capul mânerului se termină într'o antenă, iar garda este formată din două figuri de animale.

In două - trei locuri din Transilvania mai găsim lănci de fier şi un topor dublu caracteristic scitic.

In schimb, odată cu venirea Celţilor, obiectele de fier devin destul de frecvente, deşi nu cunoaştem în Transilvania mari ateliere, de felul celor din Slovacia sau din Ungaria de Nord-Est. Cele vreo 40 de descoperiri rămase aparţin toate acestei epoce.

Ele se împart în două categorii: obiecte găsite în morminte celtice, constând mai ales din echipamentul unui războinic, şi obiecte de factură celtică, dar prelucrate de populaţia dacică. Acestea sunt unelte ca: foarfecă de tuns oile sau iarba, cuţitul de lovit, care putea servi şi ca armă, cuie, etc. Dintre uneltele agricole se citează: fierul de plug, coasa şi secera.

Dar acestea vor dăinui şi în vremea romană, aşa încât nu pot fi datate cu mai multă precizie. Menţionăm un cadru de fier pentru un hârleţ de lemn din acelea care s'au găsit pe teritoriul nostru şi în epoca feudală. El a fost descoperit împreună cu alte obiecte celtice la Curtuiuş (Reg. Baia-Mare).

S'ar părea deci că fierul nu a jucat un rol atât de însemnat în aceste vremuri în Transilvania. Intr'o mare parte a epocei de fier s'au menţinut încă obiectele de bronz şi probabil unele din cele de piatră. Se ştie că soldaţii lui Xerxes aveau încă arme de piatră, iar Engels spune că şi în lupta dela Hastings s'au mai întrebuinţat astfel de arme. Nu trebue să uităm nici rolul pe care l-a jucat lemnul în toată această perioadă.

Abia în secolul I înainte şi după era noastră Dacii vor întrebuinţa fierul din plin, aşa cum ne arată descoperirile din cetăţile dace ale Transilvaniei. Afară de aceasta, trebue să ţinem seama şi de faptul că fierul nu mai avea valoarea bronzului şi deci nu era păstrat şi îngropat cu grijă, fiind de altfel şi mai uşor alterabil decât bronzul.

Este adevărat însă că şi documentarea noastră arheologică, pentru această vreme, este foarte sărăcăcioasă. Incepând încă înainte de venirea Sciţilor, trecând prin perioada scitică, prin cea celtică şi până la cetăţile dacice amintite, nu avem decât desgropări izolate, sau descoperiri provenind din morminte. Nu cunoaştem nici aşezări scitice, nici celtice şi foarte puţine

dacice au fost cercetate. In timp ce în Moldova și în Muntenia găsim marile așezări dela Poiana, Popești și Zimnicea, în care vieața este documentată încă din secolele II, III și chiar IV, așa cum este cazul pentru Zimnicea, în Transilvania ea apare abia în secolul I, sau în cazul cel mai bun în secolul II î. e. n. Chiar și fragmentele ceramice care se găsesc de obiceiu la suprafața așezărilor mai vechi, dovedind că a existat și un strat mai nou, care însă a fost distrus de agricultură, datează din această epocă.

Una din sarcinile principale ale arheologiei noastre ar trebui să fie găsirea verigilor care leagă așezările Dacilor din Transilvania cu cele ale strămoșilor lor din epoca prescitică. Ar trebui văzut dacă unele din cetățile dacice din Munții Orăștiei sau din Secuime nu își încep existența într'o perioadă mai veche. Este adevărat că acest lucru este puțin probabil pentru cetăți atât de puternice ca cele cunoscute până acum. Nu este exclus însă să fi existat cetăți sau așezări întărite, în a căror construcție lemnul să fi jucat rolul principal. Acestea ne-ar duce poate înapoi în timp până la cetăți hallstattiene de felul celei dela Sărățel, Reg. Rodna, atât de asemănătoare ca poziție și ca formă cu cele de lângă Orăștie și probabil premergătoare acestora.

Arta argintului, care prezintă unul din aspectele cele mai caracteristice ale civilizației geto-dacice, apare la câteva sute de ani după ce dispăruse arta aurului. In felul acesta, nu mai găsim între ele nicio asemănare. Colierele și brățările de argint au o formă cu totul deosebită față de cele de aur. Au dispărut phalerele, care se purtau cusute pe vestminte, în schimb au apărut fibulele de argint, lanțurile ornamentale, purtate de femeile dace pe piept, prinse cu câte o fibulă pe fiecare umăr, și mai ales acele enorme brățări spiralice, ale căror capete aurite se termină în cap de șarpe și care formează produsul cel mai specific al prelucrării argintului în aceste vremuri.

Doar brățările de aur dela Totești renasc încă în brățările de argint masiv, cu capetele terminate în cap de animal, dela Slimnic.

Se va pune deci întrebarea, de unde apare această nouă artă, care nu are nicio legătură cu arta demult apusă a celuilalt metal nobil, aurul? Pârvan, punându-și această întrebare, a răspuns analizând această artă a argintului în Dacia, artă în care găsește elemente locale, care datează din epoca bronzului, combinate cu elemente eterogene, provenite din alte cercuri de cultură.

Intr'adevăr, încă cu câteva veacuri înainte de ultimul secol al erei vechi, când se purtau în Dacia podoabele de argint, argintul își face apariția în mod din ce în ce mai frecvent în ținuturile învecinate cu teritoriile geto-dacice. In Rusia de Sud, podoabele de argint ale artei mai noi scito-sarmatice tind să înlocuiască nenumăratele obiecte de aur ale vechii arte scitice. In Tracia găsim o artă caracteristică a argintului; la fel și în ținuturile ilirice ale Peninsulei Balcanice. Chiar și în Pannonia găsim, contemporan cu arta argintului dacic, obiecte de argint, de multe ori analoage cu cele dela noi, dar între care predomină *fibula panonică,* cu totul deosebită de fibula de argint dacică.

Arta dacică este influențată de toate aceste cercuri de cultură, influențate și ele, la rândul lor, ca și întreaga civilizație a epocei La Tène, de civilizația greacă. Vom găsi deci în podoabele de argint dacice elemente grecești, scitice, tracice sau ilirice. Vom găsi fibula celtică transformată, devenind fibula de argint tipic dacică, sau catarama de bronz dela Hallstatt

transformată şi ea în fibula dela Saeş, sau dela Merii-Goala pe care P â r v a n o numeşte „popular dacică".

Cu toate acestea, putem să afirmăm mai categoric chiar decât a făcut-o P â r v a n, că avem de a face în tezaurele de argint geto-dace cu o artă, care, de sigur, nu este originală, dar care a reuşit, prin anumite amănunte caracteristice aduse elementelor iniţiale venite din alte cercuri de cultură, să creeze un stil dacic propriu zis.

Acelaşi lucru îl spunea, acum vreo 40 de ani, şi cunoscutul arheolog transilvănean G a b r i e l T é g l á s, vorbind despre arta dacică a aurului şi a argintului : „ . . . *această exploatare a metalelor preţioase*, spune el, *nu a servit numai la aprovizionarea artei bijutiere a teritoriilor vecine, de exemplu a staţiunilor comerciale din provinciile pontice, dar ea a mai putut să fie izvorul creator al unei arte locale, aici, în apropierea minelor, utilizând şi modificând motivele clasice după gustul ei propriu*".

Am insistat asupra acestui lucru, deoarece în ultimii ani s'a emis părerea că arta dacică a argintului ar fi celtică sau ar fi ilirică, ceea ce ar diminua frumoasa civilizaţie geto-dacică, asupra căreia săpăturile din ultimul timp aruncă o lumină atât de elocventă.

A doua întrebare care se pune în legătură cu arta dacică a argintului este : de unde îşi procurau meşterii daci materialul necesar pentru fabricarea podoabelor de argint ?

T é g l á s, pe care l-am citat mai sus, crede că argintul întrebuinţat la fabricarea numeroaselor podoabe găsite în Transilvania ar proveni din topirea monetelor de argint ; P â r v a n nu respinge această părere, fără a o susţine însă într'un chip mai categoric. Este adevărat că începând din secolul III înainte de era noastră, încep să circule în Dacia diferite feluri de monete de argint. Acestea sunt monete republicane romane, monete din Apollonia, din Dyrrachium, tetradrahme din Thasos, etc. Podoabele de argint dacice se găsesc de obiceiu împreună cu astfel de monete. Afară de acestea, trebue să fi fost foarte numeroase monetele de argint dacice. Tezaure mari, formate din astfel de monete de diferite variante, s'au găsit pe tot teritoriul Transilvaniei. Ele nu s'au găsit însă niciodată împreună cu obiectele de podoabă care ne interesează. Am putea deci presupune că din toate monetele care aveau curs în Dacia preromană, în primul rând cele dacice, înlocuite de moneta — am spune mai ieftină — romană, sau devalorizate de continua lor barbarizare, au servit ca material brut fabricării podoabelor de argint.

Nu ar fi însă exclus ca monopolul aplicat exploatării sau prelucrării aurului să se fi extins şi asupra argintului, lăsând în circulaţie cel puţin o cotă liberă.

Faptul că în Dacia s'au găsit în vreo 60 de locuri astfel de podoabe este cea mai bună dovadă că ele erau fabricate pe loc, şi nu importate. Cele mai multe din acestea s'au găsit chiar în inima Daciei, în regiunea Hunedoara. Tot aici se găseau însă şi cele mai bogate mine de aur, în care se exploata şi argintul.

In cetatea dacică dela Costeşti, s'a găsit o mică nicovală care pare a fi servit la fabricarea unor podoabe mai fine, pe care le presupunem a fi fost de argint ; la Grădiştea Muncelului, minereu de argint ; iar la Poiana-Tecuci, o bară de argint, care urma să fie transformată într'un cercel.

Iată deci atâtea fapte pozitive care pledează pentru fabricarea pe loc a podoabelor de argint.

O altă problemă, care se pune în legătură cu obiectele de argint dacice, este aceea a datării lor. Din cele 60 de descoperiri, cam un sfert au fost găsite împreună cu diferite monete. Cele mai bune elemente de datare sunt de sigur aceste monete şi în deosebi cele romane. Or, seria acestora se termină de obiceiu în a doua jumătate a veacului I î. e. n. şi cât mai aproape de era noastră, înafară de cele găsite împreună cu tezaurul dela Poiana-Gorj, care se eşalonează până în vremea lui Domiţian. Acesta ar fi deci tezaurul de argint dacic cel mai recent, în timp ce toate celelalte trebue datate în sec. I î. e. n. Această datare este întărită şi de prezenţa în câteva tezaure a unei fibule, derivate din fibula de tip Nauheim, care se datează tot spre sfârşitul erei celei vechi.

* * *

Cu aceasta am ajuns la sfârşitul epocei care ne interesează. Pornind dela începuturile metalurgiei în Transilvania, am căutat să desfăşurăm înaintea privirii noastre întreaga evoluţie a unei îndeletniciri care a determinat mersul întregei istorii a omenirii. Am văzut cu câtă intensitate a fost primită dela început arta nouă a prelucrării metalelor, creând mijloace noi de producţie şi îmbogăţind manufactura încă primitivă cu produse superioare.

Am căutat să scoatem în evidenţă contribuţia localnicilor în crearea tuturor acestor forme, chiar atunci când elementele care le stau la bază sunt de obârşie străină. Am văzut încă dela început prelucrarea aramei şi a aurului mai bogată decât în toate regiunile vecine, apoi arta industrială a bronzului primind, dar şi creând forme originale, iar mult mai târziu arta argintului producând un stil propriu geto-dac.

Nu am vorbit în expunerea noastră despre apariţia monetei, considerând că aceasta ar trebui să formeze subiectul unei comunicări deosebite, cu caracter numismatic. Menţionăm numai că, din toate monetele care au circulat în Transilvania preromană, nu ne-ar fi interesat în cadrul subiectului nostru decât cele indigene, deci imitaţiile barbare ale unor monete străine şi în primul rând ale lui Filip II al Macedoniei.

Parcurgând foarte pe scurt evoluţia metalurgiei în Transilvania dinaintea cotropirii romane, am parcurs în acelaşi timp şi istoria acestei provincii în ultimele două milenii î. e. n., căci istoria unei societăţi este în primul rând istoria modurilor de producţie, iar modurile de producţie sunt condiţionate de mijloacele de producţie. Or, în toată această epocă, metalul devine principalul mijloc de producţie.

Incepând cu treapta mijlocie a barbariei, uneltele de piatră vor fi înlocuite încetul cu încetul cu unelte de metal. Raporturile de producţie vor fi modificate şi ele prin schimbarea mijloacelor de producţie.

„*Dintre cuceririle industriale de pe această treaptă,* — spune E n g e l s — *două sunt deosebit de importante. Cea dintâi este războiul de ţesut, a doua este topirea minereurilor şi prelucrarea metalelor*"[2].

Lăsând la o parte războiul de ţesut, ne putem da seama fără multă dificultate ce a însemnat înlocuirea pietrei cu metalul în vieaţa societăţii primitive. Superioritatea metalului constă în primul rând în posibilitatea de a produce unelte în serie, căci, oricât de mare ar fi fost arta cu care îşi fabricau oamenii pietrei uneltele — ajungând să perforeze, de exemplu, un topor de piatră numai în 6 ore — ea nu se putea compara cu uşurinţa

cu care putea fi modelată cu ciocanul arama moale, sau turna bronzul în tiparele odată existente.

Să ne imaginăm doar enorma greutate cu care se tăiau şi se despicau copacii cu uneltele de piatră. In epoca paleolitică, în Rusia de Sud, copacii se tăiau cu pene de corn sau chiar de fildeş de mamut, asupra cărora se lovea cu pietre ţinute în mână. Este adevărat că arama moale nu era cu mult mai eficientă, dar ea va fi în curând înlocuită cu bronzul, mult mai dur, pe care îl va înlocui apoi fierul.

„*Meşterii acestor mistere* — spune arheologul englez progresist G o r d o n C h i l d e — *primii meşteri făurari, au fost poate primii meşteşugari independenţi. Orice vânător sau agricultor îşi poate face un cuţit de silex sau o săgeată, precum şi o măciuoă de piatră, în timpul liber. Nevastă-sa poate coase rochii din bucăţi de piele sau chiar să ţeasă şi să toarcă, precum şi să modeleze şi să coacă vase de lut, dar arta făurarului era atât de complicată, încât era nevoie de o ucenicie prelungită. Munca lui era atât de lungă şi de absorbantă, încât nu putea fi împlinită în momentele de răgaz. Era prin definiţie o ocupaţie care îi lua tot timpul, iar produsele meşterului erau atât de importante pentru comunitate, încât acei care se ocupau cu producerea hranei, trebuiau să aibă grijă şi de hrana acestuia, pe lângă hrana lor*".

Suntem încă pe treapta mijlocie a barbariei. „*cea dintâi mare diviziune socială a muncii,* — spune E n g e l s, — *a adus cu sine în mod necesar sclavia*", odată cu sporirea productivităţii muncii, deci şi a *bogăţiei* şi odată cu lărgirea câmpului producţiei, în condiţiile generale istorice date. „*Din cea dintâi mare diviziune socială a muncii a izvorît prima mare împărţire a societăţii în două clase : stăpâni şi sclavi, exploatatori şi exploataţi*" [3].

Să vedem cum se reflectează noile condiţii sociale în obiectele de metal din Transilvania. In aceste vremuri apar primele obiecte de aur. Găsim primele inele de buclă, colierul de aur dela Pecica şi splendidele phalere de aur, care au fost asemuite cu cele ale regilor myceniени. Este incontestabil că indivizii care îşi permiteau să poarte astfel de podoabe dispuneau de o bunăstare deosebită, căci oricât de bogată în aur era provincia, valoarea lui nu era de aceea mai mică, iar fabricarea podoabelor era destul de grea. Iată, deci, primele semne ale bogăţiei şi în acelaşi timp ale exploatării — căci ele sunt în strânsă corelaţie — apărând într'un mod mai clar decât ne-am aştepta în materialul arheologic din Transilvania.

Dar nu numai obiectele de aur ne indică vizibile diferenţieri sociale pentru aceste vremuri. Ele se reflectă încă mai mult în obiectele de bronz. Suntem abia pe la jumătatea mileniului al doilea î. e. n., şi descoperirile arheologice ne arată minunate arme de bronz, frumos gravate cu diferite motive — în felul săbiilor dela Apa şi a securilor dela Someşeni sau Valea Chioarului — şi cu o artă desăvârşită. Armele de bronz au apărut faţă de topoarele şi măciucile de piatră ca puştile europene faţă de lăncile zuluşilor, spune tot G o r d o n C h i l d e. Or, chiar dacă comparaţia este exagerată, prestigiul celor care purtau aceste frumoase arme, care străluceau în soare ca aurul, trebue să fi fost imens în ochii celor care erau înarmaţi doar cu străvechiul topor de piatră sau cu ghioaga de lemn. Cine putea să poarte aceste frumoase arme de bronz? Credem că nu mai este nevoie să o spunem, doar aceia care reuşiseră să producă peste nevoile lor, fie prin robii prizonieri, fie cu oameni liberi a căror muncă o exploatau. Dar în această vreme,

obiectele de bronz sunt încă rare. Ele apar însă tot mai des, aşa încât spre sfârşitul epocei de bronz şi începutul epocei fierului vom găsi numeroase depozite de bronzuri între care acelea uriaşe despre care am vorbit. Ele conţin acum, pe lângă *arme*: săbii, securi de luptă, vârfuri de lance; *podoabe* şi *unelte*: topoare — aşa numitele celturi — dălţi, seceri. Este curios faptul că, deşi securile sunt foarte numeroase, nu se găseşte nicăiri plugul de bronz. Acest lucru ne-ar face să ne gândim că unele obiecte de bronz ar fi putut îndeplini rolul plugului dacă forma lor ar fi mai adecvată acestui scop. Este mult mai probabil însă că, în toată epoca bronzului şi până târziu în a doua jumătate a epocei fierului, plugul a rămas tot de lemn. Puţin le păsa bogaţilor de atunci de chinul cu care cei exploataţi spintecau pământul pentru a aşeza în el sămânţa roditoare; în schimb aveau grijă — după cum ne arată secerile — să-şi vadă recolta strânsă în cele mai bune condiţii.

Numărul mare al descoperirilor de obiecte de bronz circa 500 pentru cele două milenii dinainte de era noastră — ne-ar face să credem că bronzul devenise un bun comun, accesibil tuturor. Or, acest lucru nu este adevărat. Bronzul a rămas în tot timpul folosirii sale un produs scump şi numai întrebuinţarea masivă a fierului va înfrânge tirania celor care posedau vechiul metal.

Dar cu cele spuse mai sus am ajuns la *treapta superioară* a barbariei. Tabloul pe care ni-l prezintă Engels despre această epocă este atât de sugestiv, încât merită să fie reprodus, în parte măcar, cu atât mai mult cu cât descoperirile despre care am vorbit îl confirmă:

„*Averea* — scrie Engels — *sporea repede, dar ca avere individuală; ţesătoria, prelucrarea metalelor şi celelalte meserii care se diferenţiau tot mai mult unele de altele, creau produse tot mai variate şi mai perfecţionate; pe lângă cereale, leguminoase şi fructe, agricultura producea acum şi untdelemn şi vin, pe care oamenii învăţaseră să le prepare. O activitate atât de variată nu mai putea fi desfăşurată de unul şi acelaşi individ, se produse o a doua mare diviziune a muncii: meseriile se despărţiseră de agricultură. Creşterea continuă a producţiei, şi odată cu aceasta a productivităţii muncii, ridică valoarea forţei de muncă omeneşti; sclavia care pe treapta anterioară abia se năştea şi era sporadică, ajunge acum un factor component esenţial al sistemului social; sclavii încetează de a mai fi simple ajutoare, ei sunt mânaţi cu zecile la muncă pe ogoare şi în ateliere. Odată cu scindarea producţiei în cele două mari ramuri principale, agricultură şi meserii, se naşte producţia în vederea schimbului, producţia de mărfuri, şi odată cu ea apare negoţul exercitat nu numai înăuntrul tribului şi la hotarele lui, ci şi peste mări. Dar toate acestea pe o scară foarte restrânsă încă; metalele nobile devin marfa precumpănitoare şi generală, marfa-bani, nebătută încă în monetă, care se schimbă numai după greutate.*

Alături de deosebirea dintre oameni liberi şi sclavi, apare aceea dintre săraci şi bogaţi — odată cu noua diviziune a muncii se iveşte şi o nouă împărţire a societăţii pe clase. Deosebirea de avere dintre capii de familie sfărâma vechea comunitate casnică comunistă, acolo unde aceasta se mai păstrase şi odată cu ea dispare cultivarea în comun a pământului pe contul acestei comunităţi. Pământul arabil este dat în folosinţa familiilor, la început pe un timp limitat — mai târziu pentru totdeauna: trecerea la proprietatea privată de-

plină se face treptat şi paralel cu trecerea dela căsătoria - pereche la monogamie. Familia izolată începe a fi unitatea economică a societăţii" [4].

Din pasajul lung pe care ne-am permis să-l cităm, desprindem trei idei principale, care pot fi uşor exemplificate prin obiectele de metal descoperite în Transilvania.

Este vorba mai întâi de desvoltarea meşteşugurilor. Rămânând numai în cadrul metalurgiei, ne amintim că am vorbit mai sus de uriaşele depozite de bronzuri dela Spălnaca, Uioara şi Guşteriţa, pe care le-am considerat provenind din mari ateliere de turnat bronzuri. Or, nu trebue să mai insistăm asupra faptului că un atelier în care se produc sute de obiecte de bronz, trebuia să întrebuinţeze lucrători, care nu mai aveau timp să se ocupe cu agricultura, ci îşi câştigau existenţa din meseria lor.

A doua idee principală este apariţia negoţului. De sigur că exista o circulaţie de bunuri încă din cele mai vechi timpuri, şi chiar în epoca metalelor — este deajuns să pomenim un obiect făcut din aur ardelean, găsit în Egipt încă din timpul dinastiei a doua — securi de luptă ardelene găsite la Nicolaev, sau în Polonia şi chiar şi în Suedia, dar aceasta se datora mai mult contactului între populaţii sau între indivizi decât unui comerţ ambulant.

De sigur, a existat şi meşteşugarul ambulant, care îşi vindea singur produsele, aşa cum mai găsim şi azi tinichigii sau olari care îşi desfac singuri marfa, dar apariţia atelierelor mari pe care le-am pomenit, precum şi descoperirea unor depozite mai mici, sunt o dovadă că marfa se fabrica în cantităţi mari de către meşteşugari şi se desfăcea în cantităţi mai mici de către neguţător.

In sfârşit, Engels vorbeşte despre întrebuinţarea metalului ca mijloc de schimb, ca marfă-bani. Se ştie că, colierele de aramă în felul celor dela Deva sunt considerate ca o formă sub care era negociat metalul, iar numeroasele verigi de aur de mai târziu, prea mici pentru a putea servi ca brăţări, dar care se purtau probabil în păr, sunt socotite tot ca primele forme ale monetei, care încă nu şi-a făcut apariţia.

De sigur, clasa deosebită a negustorilor bine definită, „... *care nu se mai îndeletniceşte cu producţia, ci numai cu schimbul produselor*", după cum spune Engels, apare abia în perioada următoare, când începe civilizaţia propriu zisă, dar premergătorii lor au apărut mai demult, căci toate aceste transiţii se fac în mod lent şi progresiv. In această epocă apar şi *banii de metal*, „moneta bătută", şi cu banii de metal apare un nou mijloc de stăpânire a neproducătorilor asupra producătorilor şi producţiei lor. Nu am insistat şi nu insistăm asupra apariţiei monetei, reamintim doar că monete diferite încep să circule în Dacia încă din secolul IV î. e. n.

Iată-ne deci în plină epocă La Tène. Mărturisim că acuma tabloul pe care urmărim să-l trasăm nu mai este aşa de clar. Informaţiile arheologice nu mai sunt aşa de bogate cum au fost în epocele anterioare. S'au petrecut în Transilvania în decurs de câteva sute de ani, trei mari invazii — a Cimerienilor în sec. VIII, a Sciţilor în sec. VII, şi a Celţilor în sec. IV — care au influenţat de sigur în mod simţitor vieaţa localnicilor.

Documentele arheologice pe care le avem pentru perioada scitică şi pentru perioada celtică provin toate din morminte, în care chiar dacă populaţia locală ne apare amestecată cu cea nou venită, obiectele de metal sunt aproape întotdeauna de factură streină. Afară de aceasta, fierul de-

venind din ce în ce mai frecvent, obiectele nu mai sunt îngropate în pământul care le-a păstrat pe cele de bronz. Minereul de fier, spune C h i l d e, se găseşte aproape în tot locul şi nu e nevoie să-l cauţi adânc în roca dură, aşa încât de multe ori el putea fi prelucrat şi de simpli ţărani. Totuşi primele pluguri de fier pe care le găsim în Transilvania sunt de origine celtică, ceea ce înseamnă că până în sec.III sau II înainte de era noastră agricultura se făcea în aceleaşi condiţii grele ca şi mai înainte.

Abia în sec. II şi I, după cum ne arată descoperirile din aşezările din Moldova şi din Muntenia şi cele din cetăţile dace ale Transilvaniei, fierul devine un mijloc de producţie comun şi apare în abundenţă.

Dar cu aceasta vieaţa robului sau a ţăranului nu devine mai uşoară. De o parte umilele căsuţe de nuiele lipite cu pământ sau de lemn, pe care le găsim în săpături, sau le vedem pe Columna lui Traian, de alta puternicele cetăţi de piatră din munţii Orăştiei. Ele nu pot să ne indice decât un singur lucru : mizerie şi bogăţie, exploataţi şi exploatatori.

NOTE

[1] F r. E n g e l s, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*. Ed. a III-a P.M.R., 1950, p. 169.

[2] *Op. cit.*, p. 169.

[3] *Op. cit.*, p. 170,

[4] *Op. cit.*, p. 171-172.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

CU PRIVIRE LA RAPORTURILE DINTRE AUTOHTONI ŞI GRECI ÎN AŞEZĂRILE SCLAVAGISTE DIN DOBROGEA

DE

EM. CONDURACHI

Cercetările istorice asupra celor mai vechi aşezări sclavagiste de pe ţărmul românesc al Mării Negre şi asupra raporturilor lor cu populaţia locală din dreapta şi din stânga Dunării încep să capete nu numai un orizont mult mai larg dar şi o perspectivă mult mai justă. Orizont mult mai larg, pe măsură ce cercetările arheologice dela noi din ţară—urmând exemplul celor mult mai ample şi cu mijloace neobişnuit de bogate, efectuate în U. R. S. S. — vor fi sprijinite şi extinse. Un început fericit a fost făcut în ultimii doi ani de către Institutul de Istorie şi Filosofie al Academiei R. P. R., care a efectuat săpături arheologice în numeroase aşezări omeneşti aparţinând epocelor primitivă, sclavagistă şi prefeudală. In ceea ce priveşte perspectiva, ea va deveni mult mai justă pe măsură ce istoricii noştri vor adânci ştiinţa marxist-leninistă şi vor învăţa să mânuiască cheia înţelegerii evoluţiei umanităţii, cheie pe care nu o poate da decât aplicarea concepţiei materialismului istoric. Şi în acest sens, cercetările istoricilor sovietici, care frământă de peste trei decenii aceste probleme, pe cât de interesante, pe atât de delicate, pot servi de exemplu istoricilor noştri.

O seamă de probleme apar astfel tot mai stăruitor în faţa celor care se ocupă cu cele mai vechi aşezări sclavagiste din ţara noastră. Vieaţa economică şi socială a coloniilor greceşti întemeiate pe malul românesc al Mării Negre a fost studiată izolat de mediul autohton în care ele s'au desvoltat, neglijându-se faptul că cele două civilizaţii, care veneau astfel pentru prima oară într'un contact atât de strâns, trebuiau în chip necesar să se influenţeze reciproc, constituind cei doi termeni ai unui proces bilateral, în care elementul autohton n'a jucat întotdeauna un rol pasiv. Cercetările sovietice dela Olbia, Berezan, Tanais, Catelino, Kiselovo, Smerdiaki Skeli şi alte aşezări greceşti sau greco-scitice au aruncat o lumină vie asupra raporturilor dintre coloniştii greci şi populaţia locală. Rezultatele acestor cercetări sunt instructive şi pentru mediul arheologic dobrogean în care ne apar nouă astăzi coloniile dela Istros, Tomis, Callatis sau acele factorii comerciale mai îndepărtate de la Aigissos şi Axiopolis.

Rândurile de faţă nu intenţionează să înfăţişeze în amănunt rezultatele şi concluziile la care a ajuns ştiinţa istorică românească în acest domeniu. Scopul lor este de a aminti o serie de probleme care au preocupat

pe arheologii noştri mai stăruitor în ultima vreme. Unele dintre aceste probleme îşi aşteaptă rezolvarea dela cercetările viitoare; altele sunt puse astăzi pentru o prealabilă şi necesară verificare.

Contactul dintre coloniştii greci din Dobrogea, trecuţi definitiv în faza orânduirii sclavagiste şi populaţia băştinaşă, a cărei evoluţie economică şi socială ajunsese în faza superioară a barbariei, reprezintă un fenomen complex ale cărui etape trebue, în bună parte, precizate de abia de acum înainte. Lucrul acesta ne apare astăzi cu atât mai evident, cu cât arheologia românească trebue să părăsească poziţia statică, idealistă în care a stăruit decenii de-a-rândul, păşind la o interpretare dinamică, în sensul materialismului istoric, a informaţiilor documentare pe care le are, sau le va avea în curând la îndemână. Este deci necesar să precizăm stadiul actual al cercetărilor arheologice din regiunea dobrogeană, integrându-ne procesului de transformare economică, socială şi politică a întregului basin al Pontului Euxin.

Problema contactului dintre coloniştii greci şi populaţia băştinaşă din Dobrogea este departe de a fi nouă. Merite excepţionale şi-a câştigat şi în acest domeniu V. P â r v a n, ale cărui ipoteze sunt adesea confirmate de cercetările mai noi. V. P â r v a n a avut însă, mai înainte de toate, meritul de a-şi fi concentrat atenţia asupra populaţiei băştinaşe, asupra acelei populaţii care reprezintă pe singurii şi pe cei mai autentici strămoşi ai poporului nostru [1].

Mai stărue totuşi, încă în cele mai recente studii asupra Dobrogei în antichitate, prezentarea oarecum sinoptică a celor două elemente, în aparenţă statice, ale acestui proces istoric: Greci şi „barbari" la unii, Greci şi băştinaşi la alţii. De-a-lungul istoriei câtorva veacuri, aceste două grupe par a înainta oarecum paralel. O analiză mai atentă a faptelor şi a materialului documentar dovedeşte însă un proces unitar şi simultan de diferenţiere economică şi socială, fără de care nu putem înţelege adevărata istorie a Dobrogei în antichitate. Pentru a putea urmări mai în de aproape acest proces, care este departe de a fi simplu, care este complex, fiindcă vieaţa însăşi este complexă, trebue lămurite însă câteva probleme esenţiale.

Mai întâi: cine erau, de unde şi când au venit coloniştii greci stabiliţi pe coasta dobrogeană a Pontului Euxin? Cine erau şi în ce moment al desvoltării lor se găseau triburile băştinaşe în mijlocul cărora apăreau noii veniţi?

Istoriografia românească a acceptat fără rezerve informaţia târzie transmisă de E u s e b i u, după care cea mai veche colonie greacă din Dobrogea, Istros, a fost întemeiată pe la mijlocul sec. VII, mai exact la 654 î. e. n., de către coloniştii venind din Milet [1]. Informaţia aceasta părea să fie confirmată de materialul arheologic — fragmente de vase şi statuete aparţinând stilului arhaic grec — descoperite de V. P â r v a n în unele puncte ale aşezării sclavagiste dela Istros [2].

Cercetările sovietice asupra celor mai vechi aşezări elenice de pe coasta de Nord a Mării Negre au ajuns la rezultate în parte deosebite de aceste concluzii. Contactul dintre băştinaşii regiunilor pontice şi exploratori — piraţi sau negustori, dacă nu amândouă deodată — este cu mult mai vechiu şi mai complex. Lucrul acesta a putut fi constatat cu destulă precizie, cel puţin în faza mijlocie a barbariei, în epoca bronzului. Pe coasta de Nord a Mării Negre, acest contact poate fi verificat atât pe vechiul drum

de pătrundere prin Caucaz, cât şi prin Răsăritul regiunii balcano-dunărene, trecând deci şi prin Dobrogea [3]. Un rol important par a-l fi jucat corăbierii carieni, a căror experienţă a putut servi primilor exploratori greci. Această ipoteză, în sprijinul căreia nu sunt, deocamdată, decât urme rare, îşi aşteaptă confirmarea în viitoarele cercetări arheologice. Cu acest titlu, ea poate fi pusă însă cu egală valabilitate şi pentru Dobrogea. Intr'adevăr, unele tradiţii literare antice — Porphyrios din Tir, Periplul lui Arrian, Pomponius Mela — vorbesc de un port al carienilor — Καρῶν λιμήν, Carum portus — şi de o regiune Καρία, în care ar fi fost întemeiat un astfel de emporion carian, situat la capul Şabla, în Sudul Dobrogei [4].

Colonizarea greacă propriu zisă a cunoscut mai multe etape. Invăţatul istoric sovietic N. A. Iessen, căruia îi datorăm cea mai recentă istorie a coloniilor helenice de pe ţărmul de Nord al Mării Negre, le prezintă în felul următor: „*Procesul de transformare a coloniilor comerciale în centre de producţie se desfăşură probabil cu destulă repeziciune, nu însă simultan, în diferitele regiuni ale colonizării greceşti. Acest proces se poate observa mai întâi în regiunea de Nord-Vest a Mării Negre unde el ia sfârşit la graniţa între secolele VI şi V î. e. n. După vizitarea întâmplătoare a ţărmului de către marinarii greci, după o perioadă de factorii temporare, după o perioadă de existenţă a unor colonii stabile, centre pur comerciale, transformarea acestor colonii în focare de producţie constitue a patra etapă în desvoltarea relaţiilor dintre triburile din Nordul Mării Negre şi Greci. Numai dela această dată înainte oraşele greceşti, care au jucat la început rolul de simple intermediare între „Sciţi" şi metropolă, au devenit o parte organică a complexului cultural al regiunii din Nordul Mării Negre* [5].

Avem deci de a face cu un proces istoric de mult mai lungă durată şi mai ales, mult mai complex decât s'a crezut şi s'a scris în istoriografia românească. Cercetările sovietice asupra istoriei celor mai vechi colonii greceşti din Sudul U. R. S. S. ne ajută, pe de o parte, să distingem mai multe faze şi în istoria coloniilor greceşti din Dobrogea, ne obligă, pe de altă parte, să coborîm până la începutul, dacă nu chiar până la mijlocul sec. VI î. e. n., întemeierea propriu zisă a oraşului Istros. Intr'adevăr, dacă ne gândim că de abia pe la mijlocul sec. VII se întemeiau cele mai vechi colonii greceşti din Hellespont şi din Sudul Mării Negre: pe la 670 Abydos, pe la 650 Lampsaca, Selymbria şi Perinth, pe la 630 Byzanţul, Sinope şi Trapezunt, nu mai este posibil să stăruim asupra datei transmise de Eusebiu, indiferent de valoarea istorică a izvorului care îi stătea la îndemână [6]. Această coborîre a datei întemeierii coloniei dela Istros este cu atât mai firească, cu cât coloniile greceşti din Nordul Mării Negre, care au precedat-o, sunt considerate de istoriografia sovietică ca aparţinând—cu excepţia emporion-ului din insula Berezan — sec. VI î. e. n. [7]. Prezenţa ceramicei arhaice descoperite la Istros ar trebui deci pusă în legătură nu cu faza propriu zisă a coloniei, ci cu faza anterioară, aceea a unui emporion temporar, mai mult sau mai puţin redus ca aşezare şi vieaţă economică. Aceasta cu atât mai mult, cu cât cercetările de până acum n'au descoperit urme de monumente sau de aşezări locale anterioare sec. VI î. e. n. Cercetările efectuate în cursul anilor 1949 şi 1950, în afara cetăţii, au scos la iveală o serie de fragmente ceramice din epoca arhaică (sec. VII — VI î. e. n.). Ipoteza unui emporion anterior stabilirii coloniei propriu zise se conturează, astfel, tot mai limpede. Cerce-

tări ulterioare vor putea, poate, preciza data aproximativă a întemeierii şi istoria primului veac al coloniei dela Istros, într'o epocă deci foarte puţin cunoscută încă. Adăugăm, spre a sublinia odată mai mult interesul pe care îl prezintă această problemă, că de ea se leagă istoria primului contact al coloniştilor greci cu populaţia băştinaşă din Dobrogea. Intr'adevăr — şi lucrul este deosebit de interesant — alături de fragmentele de vase greceşti din epoca cea mai veche, s'au descoperit fragmente bine definite de ceramică indigenă, aparţinând treptei superioare a barbariei (faza La Tène), dovedind prezenţa populaţiei băştinaşe, alături de Greci, chiar în interiorul aşezării sclavagiste dela Istros [8]. Din rezultatele cercetărilor arheologice, se pot deduce acum din punctul de vedere al legăturilor cu Sudul grecesc, într'o primă fază, legăturile comerciale cu centrele din Sud — în special cu Milet şi Rhodos—într'o a doua fază, în mod necesar după anii 480 — 470 î. e. n., cu Atena. Oricât de bogată ar fi însă recolta arheologică care dovedeşte aceste strânse legături comerciale, nu avem de a face decât cu un aspect al istoriei economice a coloniei dela Istros. S'au neglijat legăturile noii aşezări helenice şi, mai înainte încă, a emporion-ului iniţial, cu centrele vecine din Sudul U. R. S. S. şi, în special, cu bogata Olbie. Am încercat cu alt prilej să punem în discuţie această temă şi avem impresia că legăturile dintre Olbia şi Istros reprezintă mai mult decât o simplă ipoteză [9]. Intr'adevăr, nu trebue să ne închipuim că o aşezare helenică, ca cea dela Istros — emporion, sau adevărată colonie — s'a făcut la întâmplare. Ea a fost în mod necesar precedată de o luare de contact cu populaţia autohtonă, fiindcă — aşa cum a dovedit-o recent arheologia sovietică — nu factorul geografic, ci factorul economic, stadiul de desvoltare economică şi socială a mediului autohton, a fost determinant în alegerea punctului de aşezare. O astfel de luare de contact era posibilă numai din partea unor cunoscători ai oamenilor şi ai locurilor. Credem că rolul acesta au putut să-l joace, în primul rând, coloniştii greci dela Olbia, a căror experienţă în acest sector era mai veche. In sprijinul acestei ipoteze avem unele fapte, insuficient apreciate încă, pe care considerăm util să le reamintim şi cu acest prilej.

Intr'adevăr, cele mai vechi monete de argint din Istros, bătute cam pe la sfârşitul sec. V î. e. n., reprezintă, în parte, o copie fidelă a unor monete din Olbia : pe reversul acestora apare un vultur de mare devorând un delfin. Faptul că o astfel de reprezentare monetară, ilustrând preocuparea de căpetenie a acestor colonii maritime, a apărut pe cele mai vechi monete istriene după modelul monetelor olbiopolitane este departe de a fi lipsit de interes. Ca şi mai târziu, tot astfel şi în epoca arhaică, reprezentările de pe monetele greceşti indică anumite legături politice şi, mai ales, economice şi culturale, între oraşele greceşti. Monetele cele mai vechi sugerează în mod firesc ipoteza că, cel puţin în faza iniţială, colonia greacă dela Istros s'a putut desvolta sub auspiciile Olbiei. Mai înainte chiar de apariţia monetelor istriene, în acest sector dobrogean au circulat monetele, mult mai vechi, ale aceleiaşi colonii dela Olbia, dovadă un *aes grave* olbian, descoperit în vecinătatea Istriei, pe locul vechii Salsovii [10].

Chiar şi într'o epocă ceva mai târzie, când fiecare dintre aceste colonii greceşti îşi consolidase legăturile economice şi politice în regiuni oarecum bine precizate, în interiorul regiunii lor proprii, oraşul Istros apare activ nu spre Vest, pe teritoriul ce avea să constitue Dacia, aşa cum s'a crezut multă vreme, ci în spre Sud şi mai ales în spre Nord, într'o regiune vecină

cu aceea în care era activ mai ales comerțul olbiopolitan. Intr'adevăr, contrar celor afirmate până acum în istoriografia românească, urmele negustorilor greci din coloniile dobrogene nu apar atât de frecvente dincolo de Dunăre, în Muntenia, Oltenia sau Transilvania, adică în regiunile triburilor geto-dace. Este drept că influența greacă, uneori mai intensă, alteori mai slabă, este departe de a lipsi în această regiune. Cercetările arheologice, confirmate de cele numismatice, arată că această influență greacă vine de mai departe, prin intermediul triburilor trace din Sudul Dunării, ele însele puternic influențate de civilizația greacă. In ceea ce privește activitatea negustorilor dela Istros, mai apoi a celor dela Tomis și Callatis, ea s'a desfășurat în Dobrogea și la Nord de Dunăre, în Moldova și chiar mai departe. Monete istriene s'au descoperit recent în regiunea Vasluiului. Două tezaure descoperite mult mai la Nord, unul lângă Cracovia, altul în Ucraina, la Uiscunschije Choutara și cuprinzând monete istriene, dovedesc că limita nordică a circulației acestor monete este cu mult mai ridicată decât se credea până acum, pătrunzând chiar în regiunea dominată exclusiv de comerțul orașelor grecești din Sudul Rusiei [11]. Chiar dacă nu putem afirma, întemeindu-ne pe aceste două informații, că negustorii istrieni au pătruns ei înșiși până în această regiune, faptul că monetele lor apar aici, împreună cu cele bătute în orașele din Sudul U. R. S. S., este o dovadă evidentă de contact comercial între Istros și celelalte orașe pontice dela Nord. Legăturile cu regiunile din Nord urmează, în parte, direcția pe care o dovedește activitatea comercială a orașelor pontice de pe țărmul sovietic. De altfel, deși extrem de rare, nu lipsesc nici unele informații scrise cu privire la legăturile dintre Olbia și orașele dobrogene. Herodot însuși amintește căsătoria regelui scit Ariapeithes, care, prin intermediul Olbiopolitanilor, luă în căsătorie o femeie greacă din Istros, mama viitorului rege Skyles [12]. Dintr'o inscripție ne este cunoscut numele lui Ponticos, fiul lui Nelkios, din Olbia, care ridică la Tomis în sec. IV î. e. n., un altar în amintirea fiului său Satyros. Se pare că au existat legături strânse — cel puțin în faza inițială — între Callatis și Chersones, amândouă colonii ale orașului Heracleea pontică [13].

N'am fi stăruit poate atât de mult asupra tuturor acestor amănunte dacă ele nu atingeau în chip direct unul din aspectele cele mai interesante ale istoriei coloniei dela Istros. Colonia dorică dela Callatis și, cu atât mai mult, cea dela Tomis, întemeiate într'o epocă mai târzie, când procesul de roire colonială era oarecum încheiat, nu au stârnit în istoriografia greacă interesul pe care l'a deșteptat, într'un anumit sens, colonia dela Istros. Vom aminti ceva mai departe, ecoul acestui interes păstrat, de pildă, în *Politica* lui Aristotel.

Cu aceasta nu am amintit însă decât una din componentele problemei originii coloniilor grecești din Dobrogea. Cea de a doua componentă, adesea mult subapreciată, este aceea reprezentată de mediul economic și social local, de populația autohtonă în mijlocul căreia s'au stabilit aici primii coloniști greci. Istoriografia burgheză, a cărei atitudine a fost întotdeauna părtinitoare față de problema coloniilor grecești — reflex al interesului burgheziei capitaliste și imperialiste față de problema colonială în genere — istoriografia burgheză a considerat întemeierea și desvoltarea acestor colonii drept un proces unilateral, în care rolul principal l-au jucat dela început și până la sfârșit Grecii, purtători ai unei civilizații superioare, răspândind cul-

tura helenică în mijlocul unei populații locale adesea pasive, care își schimba produsele sale cu mărfurile grecești, rare și prețioase ca formă și conținut. Istoriografia sovietică a dovedit însă că, în întreaga istorie a coloniilor grecești avem de a face cu un proces bilateral, în care Grecii n'au jucat întotdeauna rolul activ, iar populația locală n'a rămas niciodată pasivă. Influența greacă asupra acestei populații locale a fost incontestabilă. Ea a grăbit chiar un proces de diferențiere economică și socială asupra căruia va trebui să revenim. Nu numai odată se poate vorbi însă — dovezile nu lipsesc — și de o influență a băștinașilor asupra comunităților sclavagiste helenice. In studierea acestei desfășurări complexe a vieții economice și sociale de pe teritoriul țării noastre, numeroase sunt încă problemele care își așteaptă răspunsul dela cercetările arheologice viitoare.

Am amintit mai sus — și lucrul acesta trebue să stărue în mintea noastră — că alegerea locului unei așezări sclavagiste grecești pe țărmul pontic — ca și în altă parte de altminteri — nu era atât de mult în legătură cu condițiile mediului geografic — deși ele nu erau cu totul străine — ci cu condițiile economice și sociale ale mediului autohton. Cu alte cuvinte, era necesar ca acest mediu local să fi ajuns în desvoltarea sa economică și socială la un stadiu care să-l facă apt pentru schimburile comerciale, schimburi care reprezentau rațiunea însăși de a exista a coloniștilor plecați din patria lor în urma unui proces de diferențiere economică și socială, grăbit de primele forme ale economiei sclavagiste helenice. Cei noi veniți pe coasta pontică nu puteau să se stabilească în regiuni izolate, ci dimpotrivă, în regiuni populate și cu necesități de schimb care făceau posibilă desvoltarea acestor raporturi comerciale. Cercetările arheologice vor trebui să studieze cât se poate de atent urmele acestei populații autohtone din imediata apropiere a așezărilor helenice. Nu va fi o surpriză dacă se va dovedi uneori chiar pe însuși locul acestor colonii — așa cum, recent, avem dovada pentru așezarea dela Istria — prezența elementului autohton. Acest lucru a fost verificat, în cazul celui mai vechiu emporion comercial din Nordul Mării Negre de pe insula Berezan, din fața Olbiei. Cercetările arheologice sovietice au dovedit că așezarea helenică dela Berezan s'a suprapus unei așezări mai vechi autohtone. S'ar putea afirma, într'o anumită măsură, acest lucru și pentru cazul Olbiei însăși, al cărei nume pare să trădeze o origine prehelenică. Pentru Istros s'a afirmat că insula — astăzi peninsulă — pe care este așezată colonia, n'a fost locuită până la venirea Grecilor. Urme arheologice mai vechi, ca și cele descoperite în campania anului 1950, infirmă această concluzie cu mult prea categorică. La Callatis, lucrul acesta este încă și mai evident. In regiunea imediat vecină, s'au putut identifica urme arheologice mult mai vechi, aparținând fazei mijlocii a barbariei [14]. Ulterior, se va putea verifica dacă această așezare a dăinuit neîntrerupt până în sec. V î. e. n., când putem vorbi de întemeierea orașului Callatis, sau dacă, din motive pe care nu le cunoaștem încă, populația băștinașă s'a retras spre interior. Am putea adăuga faptul, relevat de mai multă vreme, că însuși numele orașului Tomis ar putea indica o așezare prehelenică, deși nu avem până acum nicio indicație arheologică în acest sens.

Cine erau acești băștinași și în ce măsură evoluția lor economică și socială a putut promova desvoltarea celor mai vechi așezări sclavagiste dela Istros, Callatis și Tomis? Cercetările arheologice cu privire la epoca barbariei, efectuate până acum în țara noastră, nu s'au ocupat de Dobrogea.

Din puținul care se știe până acum, reiese totuși prezența unor așezări omenești chiar din epoca sălbăticiei. Amintim, în acest sens, descoperirile dela capul Midia și dela Topalu, pe malul drept al Dunării. Vieața a continuat și s'a desvoltat neîntrerupt în Dobrogea, începând chiar din paleolitic. Formele de vieață materială descoperite în numeroase stațiuni neo- și eneolitice, aparținând treptei de mijloc a barbariei — dintre care amintim în special pe cele descoperite la Cernavodă și Atmăgeaua Tătărască — vădesc o mare asemănare cu formele caracteristice așezărilor contemporane din Muntenia, dela Boian și Gumelnița. Populația autohtonă din Dobrogea face parte din acelaşi grup de triburi constatate arheologic în Muntenia și, în general, în regiunea balcano-dunăreană [15].

Cu atât mai regretabil este faptul că informațiile noastre cu privire la faza superioară a barbariei din Dobrogea s'au datorit, nu unor cercetări sistematice, ci unor descoperiri întâmplătoare, cu cât, tocmai la sfârșitul acestei faze, se va stabili contactul între populația autohtonă și primii coloniști greci.

Oare înainte sau după această dată, putem vorbi de prezența unor elemente scitice în Dobrogea? Răspunsul la această întrebare nu se poate da deocamdată, după cum nu știm încă în ce măsură urmele de civilizație materială, aparţinând formelor artistice scitice, aparțin unui element etnic deosebit de acela al vechilor locuitori, sau reprezintă — așa cum au putut preciza arheologii sovietici, studiind etnogeneza triburilor preslave — forme de manifestare ale fazei culturale scitice, adoptate de populația locală. Aceasta este o problemă care depăşeşte, cel puțin pentru moment, stadiul actual al cercetărilor noastre. De răspunsul dat la această întrebare depinde valabilitatea multora din ipotezele emise cu privire la legăturile vechilor colonii greceşti cu populația băştinaşă din Dobrogea.

Ceea ce nu se poate tăgădui însă, date fiind informațiile documentare arheologice și literare, contemporane, sau mai târzii — este faptul că a existat un moment — care rămâne să fie precizat de cercetările ulterioare, — despre care putem vorbi mai ales în Dobrogea, în regiunea pontică, de prezenţă a unor elemente scitice, purtătoare ale unor noi forme de civilizație, asemănătoare celor pe care le-au întâlnit în Sudul U. R. S. S. coloniştii stabiliți pe coasta de Nord a Pontului Euxin. Prezența acestor elemente scitice este documentată arheologic în Dobrogea prin monetele regilor sciți, de care vom avea prilejul să ne ocupăm ceva mai în de aproape [16]. Fără să putem intra în amănunte, care urmează să fie studiate cu atenție, se pare, cel puțin deocamdată, că aceste elemente scitice au coborît cu timpul — de voie sau de nevoie — mai ales în partea de Sud a Dobrogei, adică în acea regiune unde se constată, în sec. III î. e. n., unele formațiuni politice care erau conduse de către „regii" sciți. Intr'o primă fază, care cuprinde probabil tot secolul V, întreaga Dobroge este acoperită, ca o pânză de apă, de elemente scitice, păstrând încă legături directe cu triburile scitice din Sudul U. R. S. S. Un reflex al acestor legături directe, pe de o parte, al legăturilor, de sigur strânse între Istros și Olbia, pe de altă parte, este informația transmisă de H e r o d o t cu privire la istoria familiei regelui scit Ariapeithes şi a fiului său Skyles, al cărui sfârşit a avut loc, pare-se, undeva în vecinătatea coloniei noastre pontice. Putem vorbi oare, pentru a urmări şirul evenimentelor povestite de H e r o d o t, de prezența unor elemente cimmeriene în Dobrogea, precedând pătrunderea elementelor scitice? Men-

hirul dela Hamangia — asemănător monumentelor similare din Sudul U.R.S.S., pe care unii arheologi le atribuiau Cimmerienilor — ar fi putut indica acest lucru [17]. După cum a fost dovedit însă de curând de către învățatul sovietic J e l n i ț c h i, pe teritoriul unde s'au descoperit astfel de monumente nu mai putem presupune că au fost așezate triburile Cimmerienilor, care trebue căutați mai spre Răsărit, în regiunea Cubanului [18]. In concluzie, probabil că trebue să renunțăm la originea cimmeriană a menhirului dela Hamangia.

Nu trebue să uităm însă nicio clipă că fondul etnic al Dobrogei il constitue, atât înainte de treapta superioară a barbariei, cât și mai târziu, în perioada orânduirii sclavagiste, acea populație pe care textele literare antice o denumesc Traci sau Geți. V. P â r v a n stărue, cu drept cuvânt, in a numi populația dobrogeană pe care o intâlneau Grecii și, mai târziu, Romanii din Pontul Stâng, populație traco-scită, așa cum în Sudul U. R. S. S. putem vorbi de o populație scito-sarmată. Este drept că, sub acest nume cuprinzător din punct de vedere etnic, se ascund unele diferențe economice, sociale și politice care ne interesează îndeaproape și pe care coloniștii greci din orașele noastre pontice au știut de sigur să le exploateze. Este vorba, deci, de o problemă destul de complexă pentru a nu putea fi încă decât vag intuită, dar care pentru aceasta nu poate reține mai puțin atenția noastră: în ce măsură au exercitat, cel puțin pentru un timp, triburile scitice pătrunse în Dobrogea, o stăpânire economică și politică asupra populației mai vechi, autohtone, căreia textele îi dau numele de Geți? Faptul ne interesează în primul rând pentru motivul că Grecii colonizați aici puteau să-și desfășure activitatea lor comercială stabilind o legătură cu șefii triburilor locale, al căror spor de produse putea constitui obiectul acestui schimb. Pofta de câștig a acestor șefi a înăsprit exploatarea elementelor locale, grăbind un proces mai vechiu de diferențiere economică și socială, care va duce la apariția primelor forme sclavagiste în vieața populației autohtone din Dobrogea.

Nu trebue să ne închipuim însă că această exploatare, înăsprită prin contactul șefilor sciți cu negustorii greci, s'a exercitat numai asupra populației geto-dace din Dobrogea. Au fost exploatate în egală măsură de către șefii sciți și elementele mai sărace din înseși triburile scitice care vor cunoaște, în acest sens, o evoluție asemănătoare cu aceea a vechii populații autohtone. Mai mult încă. Apariția ceva mai târzie, în Nordul Dobrogei, a statului regelui Zyraxes [19], este o dovadă de netăgăduit că și in sânul populației getice, acoperite de valul politic și cultural scitic, s'a consumat același proces de diferențiere economică și socială care a dus, după o evoluție pe care am dori să o cunoaștem mai bine, la constituirea unei clase dominante. „Statul" regelui Zyraxes reprezenta, din punctul de vedere al evoluției sociale, un instrument de exploatare și represiune în mâna acestei pături dominante getice. In forme mai modeste, triburile getice din Dobrogea au cunoscut deci o vieață economică și politică asemănătoare triburilor înrudite de dincolo de Dunăre și Carpați, care participă la formarea statului sclavagist dac. In Dobrogea, acest proces a putut fi grăbit prin contactul cu lumea sclavagistă din coloniile grecești.

După cum era firesc, un proces cu totul asemănător, ceva mai bine precizat și deci mai consistent, s'a petrecut în vieața triburilor scitice stabilite în Dobrogea, în mijlocul populației getice.

Faptul că se constată documentar unul sau mai multe „regate" scitice, mai ales în Sudul Dobrogei, în apropierea oraşelor Callatis, Dionysopolis, şi mai la Sud, Odessos, constitue cea mai autentică dovadă în acest sens. Problema raporturilor dintre aceste oraşe greceşti şi „regii" sciţi este însă mult mai vastă şi ea nu ar putea fi desbătută cu toate amănuntele necesare înţelegerii ei, în cadrul strâmt al acestui articol. Unele aspecte ale problemei trebue să reţină totuşi măcar pentru o clipă atenţia, fiindcă ele fac parte integrantă din complexul economic şi politic căruia îi aparţin coloniile pontice greceşti.

Se ştie că, în veacul III î. e. n., triburile scitice au participat, alături de coloniştii greci, la unele conflicte care au pus faţă în faţă oraşele pontice şi statul macedonean, mai ales în timpul lui Filip II şi al lui Lysimach[20]. Insuşi faptul acestei alianţe greco-scitice vorbeşte dela sine. La această dată, Sciţii erau constituiţi în unele formaţiuni politice ai căror şefi se intitulau, după modelul grecesc, *basileis*. Faptul acesta presupune, în mod necesar, organizarea societăţii scitice în clase diferenţiate din punct de vedere economic şi social. Sciţii nomazi de altădată, pătrunşi în Dobrogea în mijlocul populaţiei autohtone, începuseră să evolueze către o vieaţă sedentară, în care agricultura apare alături de preocuparea, mult mai veche, a creşterii vitelor. Schimburile comerciale cu Grecii — în care comerţul cu grâne şi sclavi juca un rol deosebit de însemnat — au provocat această evoluţie, grăbită de interesul clasei dominante scitice de a avea, în vederea acestui schimb, un cât mai mare spor de produse agricole. Aşa ne explicăm faptul că, mai târziu, în *Naturalis Historia*, Plinius cel Bătrân dă acestor Sciţi dobrogeni numele de *Scythae Aroteres*, Sciţi agricultori. Nu ştim în care din numeroasele sale izvoare de informaţie a găsit Plinius o astfel de denumire, care, la această dată, nu mai pare a fi, ca pe vremea lui Herodot, ecoul unor diferenţe etnice, ci traduce o realitate de ordin economic şi social. Amintim faptul că istoricii sovietici sunt astăzi de acord să vadă în acei *Sciţi agricultori*, amintiţi de Herodot ca trăind în interiorul Ucrainei, triburi preslave, deosebite etnic de Sciţii nomazi, stabiliţi pe coasta de Nord a Mării Negre[21]. Nu credem că acesta poate fi cazul Sciţilor agricultori din Dobrogea, amintiţi de Plinius cel Bătrân, care dădea în felul acesta un sens literal, şi nu unul etnic acestui nume. Interpretarea pe care încercăm să o dăm rămâne însă să fie verificată mai în de aproape, fiindcă, în orice caz, este probabil că alături de Sciţi, în sectorul „regilor" sciţi, se găsea şi populaţia getă din Dobrogea, care practica într'adevăr agricultura de câteva milenii. Din sânul acestei populaţii getice, alimentată de elementele înrudite de peste Dunăre, s'au recrutat acei numeroşi sclavi vânduţi în lumea greacă, pe care îi amintesc, de pildă, comediile lui Menandru din Atena. Ne interesează însă, deocamdată, faptul existenţei acestor formaţiuni politice scitice şi conţinutul lor economic şi social.

Care erau raporturile dintre aceşti şefi sciţi şi oraşele greceşti vecine, ajunse, la acestă dată, în cea de a patra etapă a istoriei lor — în aceea a unor centre de producţie — constituind în felul acesta un element important al complexului economic şi politic pontic? Nu se mai îndoieşte nimeni astăzi că aceste colonii greceşti, a căror posibilitate de existenţă era legată de bunele raporturi cu triburile din interiorul ţinutului dobrogean, au acceptat, într'un sens sau într'altul, protecţia, de sigur plătită, a şefilor

acestor triburi sau confederații de triburi. Intărit prin forme bine precizate sau nu, acest gen de raporturi de subordonare nu a stânjenit câtuşi de puțin autonomia politică și economică a cetăților sclavagiste greceşti, de pe urma cărora șefii triburilor locale trăgeau numeroase foloase. Aşa cum au dovedit-o studiile asupra regatului bosporan — amintim în special pe cele ale istoricilor sovietici J e b e l e v și H a i d u c h e v i c i[22] — rolul important în conducerea acestei deosebit de interesante formațiuni politice nu l-au jucat întotdeauna Grecii, ci clasa dominantă băştinaşă, din sânul căreia a provenit chiar o dinastie locală. Ceea ce ne interesează în momentul de față este faptul că, în raporturile dintre șefii triburilor locale și coloniștii greci, această situație, în aparență minoră, era departe de a constitui o excepție. Este un lucru constatat că, în alte orașe pontice, ca de pildă la Olbia, șefii triburilor indigene aveau locuințe în interiorul oraşului, grăbind astfel un proces de helenizare care, în cazul lui Skyles, i-a fost de-a-dreptul fatal. Regii sciți din Dobrogea își alcătuiseră deci micile lor „state" în apropierea orașelor sclavagiste grecești, cu care aveau atât de strânse legături.

Până unde mergea autonomia acestor orașe? Cuprindea ea oare și un anumit teritoriu în jurul orașului, așa cum va cuprinde în epoca romană? Nu știm încă ce fel de raporturi existau, în cadrul acestei autonomii, între coloniștii greci și populația negrecească din imediata vecinătate a oraşului. Problema este cu atât mai interesantă cu cât, la Callatis, de pildă, există unele monumente a căror prezență ne obligă să formulăm oarecare îndoieli în privința posesiunii absolute a unui *territorium extra muros*, așa cum putem vorbi, în epoca romană, pe baza informațiilor epigrafice, de *terrae Callatianorum*, sau de un *territorium histriense*. Ne referim la cele două morminte monumentale, zise scitice, dela Mangalia. Tehnica arhitectonică greacă, datând, după toate aparențele, din sec. III î. e. n., nu implică o apartenență greacă, fiindcă — cel puțin așa apare deocamdată — întreaga necropolă greco-romană din Callatis întrebuințează un alt gen de construcție a mormintelor. Este drept că nu putem afirma nimic precis, deoarece nu cunoaştem nici inventarul, nici contextul arheologic al acestor morminte, dintre care unul este situat chiar la marginea oraşului. Dacă se va confirma, după cum avem impresia, că astfel de morminte aparțin unor reprezentanți ai claselor dominante scite, locuind în imediata vecinătate a oraşului, dacă nu chiar în parte și în oraş, exercitând astfel o anumită autoritate până sub zidurile callatiene, problema raporturilor dintre orașele pontice și formațiunile politice scitice va avea o necunoscută mai puțin.

O inscripție recent descoperită la Varna, pe locul fostului oraş Odessos, aduce în acest sens informații noi, confirmând prezența chiar în orașul grec a unui fel de guvernator al regelui trac Sadal[23]. In acest sens, problema monetelor bătute de regii sciți, pe lângă interesul general istoric, prezintă și un aspect special, determinat tocmai de aceste legături politice și economice cu orașele grecești. Intr'adevăr s'a constatat că aceste monete scitice nu numai că au o factură curat helenică, ca tehnică și iconografie, dar mai au însemnate pe ele, ca semn de autenticitate, chiar numele unor magistrați greci, nume care, în unele cazuri, este identic cu acela al magistraților indicați pe propriile monete ale orașelor respective. Credem, în continuare, că aceste monete au fost bătute pentru regii sciți „protectori" ai orașelor pontice respective — dintre care cunoaştem deocamdată

pe un Kanites, Acrosas, Ailios, Sarias — nu la reşedinţa lor din interiorul Dobrogei, ci chiar în atelierele monetare greceşti, de către meşterii acestor ateliere şi cu autentificarea magistratului local. Moneta proprie a regilor sciţi însemna şi un venit, dar şi o confirmare a situaţiei politice pe care ei o creaseră, atât faţă de oraşele greceşti, cât şi faţă de populaţia scitogetă de pe cuprinsul statului respectiv.

Capitol deosebit de interesant nu numai al numismaticei pontice, dar şi, în general, al întregei istorii a Dobrogei în perioada sclavagistă, problema monetelor greco-scitice nu poate reţine mai multă vreme atenţia noastră, în cadrul acestei prezentări. Digresiunea pe care am făcut-o era necesară, în măsura în care interesa originea acestor formaţiuni politice, ai căror şefi se intitulează pompos *basileis*, formaţiuni care reprezintă produsul unei diferenţieri economice şi sociale în sânul societăţii autohtone scito-gete, diferenţiere grăbită de contactul cu lumea sclavagistă helenică. Această digresiune era de asemenea necesară, în măsura în care interesa istoria raporturilor populaţiei autohtone cu coloniştii greci de pe ţărmul pontic. Care era situaţia mediului autohton la începutul erei noastre, o ştim ceva mai bine dintr'o serie de izvoare arheologice, epigrafice şi literare pe care le-a folosit din plin V. P â r v a n, în numeroasele sale lucrări asupra situaţiei Dobrogei în vremea romană. Ele amintesc, pe lângă Geţii şi Sciţii cunoscuţi mai înainte, unele elemente recent colonizate, veterani romani, *Bessi* şi *Lai consistentes* [24]. Ele amintesc chiar aproape de începutul erei noastre, pe un Cotys, rege trac, basileu eponym la Callatis [25]. Nu ne putem opri asupra acestui capitol al istoriei economice şi sociale a Dobrogei întru câtva mai binecunoscut, deşi raporturile juridico-economice caracterizând aceste diferite categorii ale populaţiei dobrogene merită cu prisosinţă atenţia noastră.

Este timpul să ne întoarcem însă la cea de a doua componentă a acestui proces bilateral pe care ni-l prezintă istoria complexă a Dobrogei în perioada sclavagistă. Vom încerca, adică, să precizăm — pe cât ne îngădue informaţiile avute la îndemână — reflexul pe care l-au avut în interiorul coloniilor greceşti înseşi legăturile economice şi politice cu populaţia autohtonă. In interpretarea dialectică a informaţiilor arheologice sau literare privind istoria coloniilor pontice — şi lucrul este valabil pentru toate oraşele-state sclavagiste — istoricii sovietici au adus precizări deosebit de instructive asupra acestui proces bilateral, în care şi Grecii joacă uneori un rol oarecum pasiv.

Trebue să distingem mai întâi, în istoria economică şi politică a oraşelor pontice, o deosebire între situaţia din sec. VI şi cea din sec. V. î.e.n. Este vorba, adică, odată cu trecerea definitivă a acestor oraşe în etapa comercială, de apariţia aceluiaşi proces de diferenţiere economică şi socială amintit mai sus, de astădată însă, în lumea greacă.

In epoca mai veche, în primele timpuri ale formării sale, colonia dela Istros a cunoscut pentru scurtă vreme un regim oarecum patriarhal, similar cu acela al tuturor oraşelor greceşti. Lumea greacă din care se desprinseseră coloniştii trăia încă în faza de trecere spre epoca sclavagistă, sau, în orice caz, mai păstra încă forme economice şi sociale din faza anterioară a desagregării societăţii gentilice. Incetul cu încetul însă, magistraturile oraşului au fost monopolizate de un număr restrâns de cetăţeni, îmbogăţiţi prin exploatarea celorlalţi locuitori ai oraşului şi prin schimbul tot

mai activ cu şefii triburilor înconjurătoare, ei înşişi exploatând tot mai mult pe concetăţenii lor. In lumea pe care Grecii o numeau „barbară”, această exploatare a dus, cum am spus mai înainte, la desagregarea societăţii primitive şi la apariţia — mai ales în regiunile apropiate de sectorul helenic — a primelor forme ale societăţii sclavagiste. In lumea helenică dela Istros, care adusese cu ea forme economice şi sociale sclavagiste gata închegate, această exploatare a dus la constituirea unei oligarhii, pe care o aminteşte un pasaj deosebit din cartea VIII a *Politicei* lui Aristotel[26].

Cunoaştem în parte, datorită unor informaţii epigrafice, această oligarhie, care monopolizează magistraturile oraşului, transmiţându-le din tată în fiu. V. Pârvan a publicat fragmentele unor decrete onorifice ale membrilor familiei lui Theodotos. Fiii şi nepoţii acestuia — Hippolochos şi Hegesagoras, Theoxenos şi Hippolochos, Xenocles şi Theoxenos — au moştenit în cursul secolelor V şi IV î. e. n. demnitatea de magistrat eponym al oraşului[27].

Exemple de felul acesta se găsesc şi în alte oraşe pontice, mai ales în marile centre sclavagiste din nordul Pontului. Istoricii burghezi amintesc mereu faptul că aceste magistraturi sau demnităţi sacerdotale presupuneau sacrificii materiale din partea acestor cetăţeni, care îşi luau astfel de sarcini pentru binele patriei lor. Ei uită însă să adauge că aceste cheltueli reprezentau doar o mică parte din beneficiile pe care această oligarhie le realiza din exploatarea comerţului şi a atelierelor cetăţii. Există cazuri, cum este de pildă acela al lui Protogenes din Olbia, care a cheltuit sume mari — o parte numai dintr'o avere imensă — fie plătind darurile cuvenite şefilor triburilor vecine oraşului, fie iertând datoriile contractate faţă de el de concetăţenii săi mai săraci. In interpretarea istoricilor idealişti, toate aceste acte reprezintă manifestări generoase, justificând pe deplin decretele onorifice din textul cărora cunoaştem astfel de întâmplări. „*Dacă în momentele grele din vieaţa Olbiei,* adaugă istoricul sovietic L. M. Slavin, *Protogenes şi alţi bogătaşi dădeau oraşului pâine pe datorie şi bani cu împrumut, prin aceasta ei au vrut în primul rând să-şi asigure activitatea lor obişnuită în viitor*[28].

Am comentat cu alt prilej pasajul amintit mai sus, al *Politicei* lui Aristotel, care vorbeşte despre trecerea, în oraşul Istros, dela o constituţie oligarhică la o constituţie democratică de tip sclavagist. Astfel de frământări, rezultat al unor contradicţii economice şi sociale în sânul oligarhiei istriene, par a data cam de pe la sfârşitul veacului V î. e. n. Credem că la această dată putem vorbi şi în istoria coloniei dela Istros de trecerea la cea de a patra etapă — dela tipul de oraş comercial, la acela de centru de producţie — pe care o distinge cu atâta pătrundere istoricul sovietic Iessen în lucrarea amintită mai sus. Această trecere spre o nouă etapă a vieţii economice a oraşului pare să coincidă cu apariţia monetei istriene dela anul 400 î. e. n., fenomen deosebit de interesant şi caracterizând un moment culminant al desvoltării economice şi sociale a oraşelor pontice[29].

Lupta nu s'a dat însă numai între cele două partide istriene, aparţinând aceleiaşi clase exploatatoare sclavagiste. Există şi la Istros, ca şi în celelalte colonii pontice, o massă de cetăţeni săraciţi de pe urma procesului de diferenţiere economică şi socială, lipsiţi de drepturi politice reale, alături de massa celor fără drepturi, sclavi şi toleraţi.

In compoziția populației orașelor pontice – deci și aceleia dela Istros – intra, pe lângă cetățenii de origine greacă, și un număr destul de mare de Mixhellenes, pe care Herodot îi amintea la Olbia încă din veacul V, categorie socială fără drepturi politice, derivând din căsătoriile mixte greco-scite sau greco-trace. Inscripțiile care amintesc elemente aparținând acestei categorii sociale confirmă, pentru vremuri mai recente, informațiile lui Herodot. Participarea lor la frământările sociale și politice din orașele pontice va fi tot mai activă, cum reiese, de altfel, pentru Olbia, din decretul lui Protogenes. Se menționează în acest text faptul că, în timpul atacului lui Zopyrion — generalul lui Alexandru cel Mare — și al luptelor cu Galații și Skirii, conducerea orașului Olbia a putut obține participarea la luptă a sclavilor și a vecinilor greco-sciți ai orașului — acei Mixhellenes — numai în schimbul unor mari concesiuni: eliberarea sclavilor și trecerea lor în lista cetățenilor orașului [30].

Avem de altminteri și unele informații arheologice asupra acestei pături sociale sărace, locuind alături de cetățenii istrieni sau olbiopolitani. Săpăturile dela Istros și Olbia au scos la iveală, pe lângă morminte sau locuințe vechi din sec. VI, cu inventar specific helenic, și morminte cu mult mai modeste, conținând vase sărăcăcioase de proveniență locală, care vor fi servit, în primul rând, acestei populații greco-barbare. Existența acestei categorii sociale este, astfel, pe deplin confirmată atât de unele informații scrise, cât și prin cele epigrafice sau arheologice. Probabil că aceștia sunt unii dintre acei „străini" pe care îi amintește Aristotel, când spune că au provocat o răscoală la Apollonia Pontica [31]. Nu este greu să ne închipuim care va fi fost atitudinea acestei categorii sociale sărace și exploatate, față de reprezentanții clasei înstărite a negustorilor și patronilor lor. Nu este greu de admis, iarăși, că în conflictul dintre cele două partide dela Istros, tabăra micilor negustori și meseriași din mijlocul cărora se recrutau dușmanii partidei oligarhice, a putut face apel la categoria cea mai exploatată — cetățeni sau Mixhellenes — cu drepturi, sau fără drepturi. Faptul, iarăși, că această populație exploatată a continuat — la Olbia, de pildă, pentru care avem știri — să ia parte tot mai activă la luptele politice, ori de câte ori s'a ivit prilejul în secolele următoare, dovedește că trecerea dela regimul oligarhic la cel democratic sclavagist n'a însemnat pentru ea decât să-și schimbe stăpânul. Nu avem însă nicio știre de acest fel, care să ne îngădue să urmărim mai departe această luptă de clasă la Istros, așa cum o putem face în unele colonii pontice din Sudul U.R.S.S.

Deși sărace, informațiile nu lipsesc asupra evoluției economice, sociale și politice a coloniei helenice dela Istros, evoluție determinată de raporturile de producție specifice ei. Lumea sclavagistă din coloniile helenice a grăbit, pe de o parte, un proces de diferențiere economică și socială în mijlocul populației autohtone, dar a suferit ea însăși, pe de altă parte, efectele procesului pe care-l provoca, în parte, prezența ei în această regiune.

Un alt efect al raporturilor dintre coloniștii greci și populația autohtonă a fost influențarea reciprocă oglindită de unele aspecte de suprastructură. Această influențare reciprocă nu s'a mărginit numai la forme de modă greacă în lumea autohtonă, sau la forme scitice în lumea greacă, așa cum, pentru Olbia, le amintește, surprins, în sec. I, călătorul grec Dion

Crisostomul. Mai sensibilă la astfel de influenţe, vieaţa artistică şi religioasă de pe ţărmurile Pontului Euxin a căpătat uneori formele specifice acestei simbioze greco-autohtone. Elemente helenice şi scito-iraniene, helenice şi scito-trace s'au amestecat, dând naştere unei civilizaţii pe care cu drept cuvânt o putem numi pontică. Nu este locul să stăruim aici asupra tuturor acestor elemente, recent şi amplu prezentate în unele lucrări sovietice, ca de pildă acelea ale lui Blavaţchi şi Haiduchevici. Deşi avem mult mai puţine informaţii decât cele recoltate în regiunea de Nord a Mării Negre, în Dobrogea s'a petrecut un fenomen similar. Cercetările arheologice din ţara noastră vor trebui să se îndrepte cu toată atenţia şi asupra acestui aspect al problemei coloniilor greceşti, insuficient studiat până acum. Felul în care civilizaţia sclavagistă greacă a influenţat modul de traiu, în special al păturilor suprapuse autohtone, este ceva mai bine cunoscut. Nu lipsesc însă unele informaţii, care dovedesc că şi Grecii din coloniile pontice au suferit o influenţă, fie ea cât de uşoară, din partea populaţiei autohtone. Două exemple luate din vieaţa religioasă a Grecilor din Pontul Stâng pot să fie, în acest sens, instructive. In regiunea dela Nordul Mării Negre s'a constatat prezenţa unui cult străvechiu al zeiţei pământului, adoptat şi cultivat cu stăruinţă de coloniştii greci [32]. Deşi dovezile pe care ni le oferă, în special, numismatica dobrogeană aparţin unei epoce mai târzii, ele dovedesc şi aici un cult similar. S'ar putea obiecta că la această dată — este vorba de epoca helenistică — o mai mare influenţă putea veni din lumea greacă meridională, atât de entuziasmată de misterele marii zeiţe dela Samotrace. In coloniile greceşti din Marea Neagră acest cult este cu mult mai vechiu însă şi el a căpătat în epoca helenistică doar forme noi de manifestare.

Faptul că lumea greacă din aceste colonii a adoptat, uneori cu o superficială haină helenică, forme de cult autohtone, o dovedesc, însă, unele reprezentări ale aşa zisului „Mare Zeu" dela Odessos şi Tomis. Ele nu sunt altceva decât variante iconografice ale „Cavalerului trac". Nu putem intra în amănuntele unei probleme care are numeroase implicaţii în întreaga lume tracă dela Sudul Dunării. Ceea ce ne interesează este faptul că, o inscripţie dela Odessos, datând din anul 238 al e. n., adaugă la numele acestui „mare zeu", care nu era la origine altceva decât Hades-Pluton, epitetul cu rezonanţă tracă de *Derzelates*. Este vorba, de sigur, de o „epiclesis" geografică în genul acelora neobişnuit de numeroase, pe care le întâlnim în inscripţiile votive din interiorul Traciei. In cinstea acestui mare zeu, Derzelates, se desfăşurau unele jocuri numite cu numele trac de *Darzaleia* [33]. Deşi târzie, această inscripţie care aminteşte numele unei divinităţi greco-trace, pe care o reprezintă şi monetele oraşelor noastre pontice, este deosebit de interesantă. In vieaţa religioasă a Grecilor din Pontul Stâng pătrunseseră, de sigur de multă vreme, forme de cult aparţinând lumii autohtone, Aspectul pe care l-am indicat aici cu titlu de exemplu nu constitue o excepţie şi va trebui să urmărim pe viitor şi aceste probleme, legate atât de strâns de complexul greco-scito-getic a cărui vieaţă se desfăşură în Dobrogea timp de mai bine de un mileniu.

* * *

O prezentare de felul acesteia pe care am încercat-o aici, nu poate decât să schiţeze unele din problemele care aşteaptă dela cercetările viitoare să fie verificate şi rezolvate.

Pentru a da materialului existent, sau celui care va ieşi la lumină de acum înainte, o interpretare ştiinţifică, justă, o îndoită sarcină aşteaptă pe cercetătorii noştri: să urmărească, pe de o parte, cu cea mai mare atenţie progresele realizate de ştiinţa sovietică, care studiază de peste trei decenii probleme similare pe scară şi cu mijloace de investigaţie cu mult mai largi; să urmărească, pe de altă parte, cunoaşterea tot mai adâncă a legilor de desvoltare a societăţii omeneşti, aşa cum au fost ele enunţate şi desvoltate de făuritorii materialismului dialectic şi istoric, **Marx-Engels-Lenin-Stalin**. Fără ajutorul metodei marxist-leniniste nu vom putea interpreta niciodată just informaţiile arheologice care rămân în urma cercetărilor şi săpăturilor arheologice, pe care le-a iniţiat în anii din urmă Institutul de Istorie şi Filosofie al Academiei R.P.R. Fără ajutorul unei astfel de metode, aceste urme, deseori modeste în aparenţă, vor rămâne urme moarte pentru ochii şi mintea noastră, deşi ele reprezintă vieaţa adevărată în ceea ce are ea mai simplu şi mai complex totodată.

NOTE

[1] Vezi mai ales *Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării*. Bucureşti, 1923, şi *Getica. O protoistorie a Daciei*. Bucureşti, 1926.

[2] V. Pârvan, *Raport asupra activităţii Muzeului Naţional de Antichităţi în cursul anului 1915*. Bucureşti, 1916, p. 23 şi urm.

[3] N. Iessen, *Colonizarea greacă pe ţărmul nordic al Mării Negre*. Leningrad, 1947, p. 18 şi urm.

[4] Porphyr. Tyr., F.H.G., III, p. 710; Arrian, *Peripl. Ponti Eux.*, 24; Pomp. Mela, II,2.

[5] Iessen, *op. cit.*, p. 83—84.

[6] Cf. G. Glotz, *Hist. grecque*. Paris, 1938, I, p. 166.

[7] Cf. Iessen, *op. cit.*, p. 25 şi urm.

[8] Vezi *Raportul asupra cercetărilor arheologice dela Histria*. Studii şi Cercetări de Istorie Veche, III, 1951, p. 127 şi urm.

[9] Cf. articolul *Elemente de unitate ale coloniilor pontice din Dobrogea şi din Sudul U.R.S.S.* Bucureşti, 1947.

[10] Cf. C. Moisil, *Introducere în numismatica Dobrogei*. Dobrogea, 1878—1928, p.127 şi urm.; cf. Em. Condurachi, *Vechi monete pontice şi importanţa lor*. Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R., Seria: Ştiinţe istorice, filosofice şi economico-juridice, t. II, Nr. 2—4, Aprilie-Decemvrie 1950, p. 67.

[11] Cf. articolul *Tezaurele monetare din regiunea carpato-dunăreană şi însemnătatea lor pentru trecutul românesc*. Lucrările Şcoalei de Arhivistică, 2, Bucureşti, 1943, p. 90—91.

[12] Herodot, IV, 78—80.

[13] Cf. V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*. Anal. Acad. Rom., s. II, t. XXXIX, Bucureşti, 1920, p. 57 şi urm.

[14] Cf. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*. Bucureşti, 1938, p. 44.

[15] *Ibidem*, p. 45.

[16] I. Andrieşescu, Revista de preistorie şi antichităţi naţionale, I, 1937, pl. XIII—XXVII; V. Canarache, Studii şi Cercetări de Istorie Veche, I, Bucureşti, 1950, p. 213 şi urm.

[17] V. Pârvan, Dacia, II, 1925, p. 422 şi urm.

[18] A. Iclnitzchi, *Cimmerienii şi cultura cimmeriană*. Vestnic Drevnei Istorii, 1949, 3, p. 14—27.

[19] V. Pârvan, *Getica*, p. 89.

[20] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 70 şi urm.

[21] Cf. studiul recent al lui P. Tretiacov, *Unele probleme cu privire la originea popoarelor în lumina operelor lui I. V. Stalin despre limbă şi lingvistică*. Studii, an. 4, v. I, p. 77.

[22] S. Jebelev, Rev. Et. Gr., XLIX, 1936, p. 17 şi urm.;

[23] Cf. A. Salač, Bull. Corr. Hell., 55, 1931, p. 43 şi urm.
[24] V. Pârvan, Histria, IV, p. 617 şi urm.; Histria, VII, p. 55, 97.
[25] Cf. inscripţia publicată în Dacia, I, 1924, p. 139.
[26] VIII, 5,2. Cf. Em. Condurachi. *Frământări politice şi sociale la Istros în preajma anului 100 înainte de era noastră*. Bul. ştiinţ. Acad. R.P.R., Seria C, t. I, Nr. 2, Ian.-Febr.-Mart., 1949, p. 117.
[27] Cf. V. Pârvan, Histria, IV, p. 537 şi urm.
[28] L. M. Slavin, *Olbia*, Acad. Nauc R.S.S.U., Chiev, 1928, p. 16.
[29] Cf. articolul citat *Vechi monete pontice şi importanţa lor*.
[30] Cf. L. M. Slavin, *op. cit.*, p. 14—15.
[31] *Politica*, VIII, 2, 11.
[32] Cf. V. Pârvan, Histria, IV, p. 683 şi urm.; D. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*. Bucureşti, 1918, p. 97 şi urm.
[33] Am studiat un aspect al acestei forme de sincretism religios în Revue Numismatique, 1940, p. 1 şi urm.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

DESPRE ALIMENTAREA HISTRIEI CU APĂ DE BĂUT

DE

V. CANARACHE

Aşezată pe coasta de Vest a Mării Negre, la 50 km Nord de Constanţa, cetatea Histria este cel mai important centru din epoca sclavagistă greco-romană, aflat pe teritoriul patriei noastre. Ruinele ei se înalţă acolo unde curenţii marini au format în antichitate, între Gura Portiţa şi Capul Midia, un masiv de nisip numit Chituc şi au dat naştere lacului Sinoe de azi.

Situaţia topografică a Histriei a făcut pe unii să creadă că coloniştii greci instalaţi aici, ca şi cei dela Tomis, Callatis şi Dionysopolis, duceau o viaţă izolată de restul teritoriului dobrogean. Sprijiniţi pe porturile şi corăbiile lor, pe puternicele ziduri înconjurătoare ale oraşelor-state şi pe organizaţiile autonome ale democraţiilor lor sclavagiste, Grecii dela Marea Neagră n'ar fi avut decât un slab contact cu teritoriile şi populaţiile extramurane. Intreaga lor existenţă avea în acest caz un caracter limitat de trafic direct — sau de intermediari — pentru mărfurile destinate părţilor greceşti.

Această presupunere nu putea fi supusă unei confirmări, atâta vreme cât săpăturile arheologice se făceau numai în cuprinsul propriu zis al oraşelor, pentru a se căuta doar monumente spectaculoase şi aspecte de ordin militar: cetăţi, castre, temple, arme şi statui. Vieaţa de dincolo de ziduri, procesul de întrepătrundere dintre cele două lumi, la început străine, dar foarte curând legate prin aceeaşi comunitate economică şi socială, n'au fost studiate cum s'ar fi cuvenit, adică pe baza unor cercetări de ordin material şi documentar.

Săpăturile arheologice întreprinse în 1950 de către Colectivul Secţiei de Istorie a Academiei R.P.R. la Histria au dus la anumite rezultate foarte interesante din acest punct de vedere. Aceste săpături au avut ca bază ideea călăuzitoare de a cerceta tocmai urmele care să arunce o lumină asupra vieţii oamenilor şi în special asupra raporturilor dintre coloniştii greci, veniţi în sec. VII î. e. n., şi băştinaşii aflaţi aci.

Se poate spune că eforturile Colectivului au dus la bun rezultat. Fără să se neglijeze incinta zidurilor, s'au făcut săpături şi în afara lor, acolo unde se bănuiau aşezări băştinaşe. Bănuiala s'a dovedit întemeiată: săpăturile au scos la iveală mai multe aşezări omeneşti cu caracter rural, care urmează să fie cercetate în de aproape în campaniile viitoare.

Neaşteptată şi foarte importantă a fost descoperirea a trei conducte lungi, care aduceau în cetate, din regiunea ocupată de băştinaşi, apă potabilă. Sunt primele apeducte întregi descoperite pe teritoriul ţării noastre.

Faptul că s'au descoperit apeducte nu este surprinzător. Regiunea Dobrogei, şi în special coasta mării, este lipsită de apă potabilă — azi — şi de sigur că nici în antichitate nu era altfel. Or, Grecii — navigatori şi comercianţi — aveau interes să se aşeze acolo, iar ideea apeductelor nu era o noutate. Cu mult înainte de colonizarea coastelor Mării Negre, au existat astfel de instalaţii de apă. Constructorii şi arhitecţii din antichitate au avut adesea nevoie să asigure centrelor populate o apă gustoasă, curată şi cu debit continuu. Ei au căutat şi au găsit mijloace tehnice pentru a aduce acest element, indispensabil vieţii, chiar dela distanţe mai mari.

Cei dintâi care au reuşit să facă acest lucru au fost Babilonienii şi Fenicienii. Dela ei au învăţat meşteşugul Grecii, care construiau în chip curent apeducte subterane şi — este drept că mai rar — chiar deasupra solului.

Apeductele Grecilor erau din piatră şi uneori din tuburi de pământ ars. S'au descoperit asemenea apeducte în Asia Mică, Fenicia, Palestina, Siria, Persia, la Troia, în Samos, Atena şi Italia.

Pentru a aduce apa dela distanţă, Grecii căutau o pantă naturală, deşi aceasta impunea adesea linii lungi şi ocolite. Când panta era întreruptă de povârnişuri repezi, apa cădea la vale cu forţă. Dar povârnişurile de acest fel sunt de obiceiu urmate de un suiş tot atât de repede, pe care apa trebue să urce. In acest caz — este drept că rareori — Grecii întrebuinţau sistemul aşa numit *sifon*, care împingea apele, provocând în mod forţat ridicarea lor până la nivelul necesar.

După Greci au venit Romanii, care au împrumutat şi ei practica dirijării şi distribuirii apelor, construind însă, în acest scop, lucrări cu caracter monumental. Natural, lucrările erau grele, dar înaintând în provinciile cucerite, Romanii, cu cât aveau la dispoziţie un număr mai mare de sclavi şi de provinciali supuşi, cu atât îşi puteau permite lucrări mai grele şi mai îndrăsneţe. De aceea, de pe urma Romanilor au rămas apeducte nu numai în Italia, ci şi în diverse regiuni cucerite. Incepând dela apeductul lui Appius, construit la 313 î. e. n. şi al lui Anio Vetus, la 273 î. e. n., numărul, lungimea, capacitatea, rafinamentul şi soliditatea construcţiilor au prilejuit o adevărată întrecere între consuli şi mai ales între împăraţi, până târziu de tot.

Spre deosebire de Greci, Romanii nu urmau întotdeauna pantele naturale, adesea lungi şi întortochiate, ci — având suficiente braţe de muncă — au construit apeducte aeriene, cu numeroase arcade, care ajung la înălţimi de peste 30 m, cu deschideri de 24 m şi lungimi până la 150 km. Doar suntem în plină epocă sclavagistă, când munca nu costă nimic! Aceste apeducte străbat văile cele mai adânci, cu câte două şi trei rânduri diferite de conducte etajate. Cele mai mari şi mai numeroase au fost construite sub Cezar şi August, când cuceririle de teritorii şi deci exploatarea sclavagistă ajunsese la apogeu.

Ceva mai târziu, la mijlocul imperiului, sub Aurelian (fără să mai punem la socoteală apeductele desafectate şi părăsite), numai Roma avea un traseu de 428 km, la o populaţie (inclusiv cea suburbană) de 560.000 de locuitori. Apeductele aduceau la această dată 791.000 m³ de apă şi deserveau 1943 de basine şi fântâni, precum şi 140 de băi şi spectacole. Termele şi fântânile consumau 248.000 m³, 100.000 m³ mergeau la palatele şi grădinile imperiale şi numai 217.000 m³ la populaţie. Dacă mai

adăugăm şi cantitatea de apă pierdută, din diverse cauze, pe parcurs, vom vedea că la acea epocă existau construcţii de mari proporţii.

Servicii vaste de întreţinere, distribuire şi contabilitate, numeroase grupe de concesionari, administratori şi încasatori, călăuziţi de legi speciale, curatori cu mare autoritate ca Agrippa, formau cadrele acestui imens serviciu public.

Se cunosc şi astăzi urmele celor mai monumentale apeducte suspendate şi ale celor mai îndrăsnețe construcţii de sifonare, în Italia, dar mai ales în Galia şi Spania.

* * *

La noi, până acum câteva decenii nu se găsiseră urme de conducte greceşti şi nici de apeducte romane. Izvoarele literare nu pomenesc nici ele despre asemenea lucrări. Totuşi, se bănuia că ele au trebuit să existe în unele din numeroasele aşezări bine populate din epoca greco-romană.

In vremurile mai recente, săpăturile au început să dea ici colo la iveală tuburi, fie izolate, fie chiar prinse între ele, dar în lipsă de lungimi mai mari şi de o orientare vizibilă a fragmentelor, nu s'au putut trage concluzii precise. Notăm, în special, două tipuri de apeduct subteran din tuburi de pământ ars, groase de 20—22 cm, găsite la Callatis (Mangalia), spre izvoarele care se află la 3 km Nord de oraş. De asemenea, la Tomis (Constanţa) au fost scoase din pământ, în anul 1908, o serie de tuburi mai subţiri, numai de 12—15 cm, legate la îmbucături cu var gras. Şi aceste tuburi aveau direcţia spre izvoare, şi anume, spre Carageaderment, izvoare situate la 10 km Nord de oraş. Tocilescu aminteşte şi el — în notele aflate în manuscris la Academia R.P.R. — de urmele unui apeduct tubular lângă Troesmis, confirmat de Polonic şi de unele descoperiri întâmplătoare, făcute şi în alte părţi ale regiunii. Cunoşteam şi noi, din informaţii particulare, un apeduct similar, care se mai vedea acum 20 de ani la Casimcea. La Adam-Clisi există urmele a două apeducte; cel din oraşul Tropaeum a fost identificat pe o scurtă distanţă de Prof. Gh. Ştefan, care a găsit aici şi urmele unui arc de suspensiune. De asemenea, la Histria se găseau din cele mai vechi timpuri blocuri de piatră găurită, cum şi câteva tuburi de pământ, dar niciunul pe locul lui iniţial.

Toate acestea nu erau, fireşte, probe suficiente, ca să ne putem face o idee justă de lucrările de apeduct pe teritoriul nostru, în antichitate. De altfel, nimic din toate datele de mai sus n'a fost publicat şi nicăiri nu se cunoştea un apeduct *in situ*, şi nici măcar un presupus traseu complet al unei astfel de lucrări, deoarece nicăiri nu s'au făcut săpături organizate în această direcţie. Tot ce se ştia era că este cu neputinţă ca municipiile şi castrele romane din interior, şi mai ales oraşele pontice greceşti de pe malul Mării Negre, să nu fi practicat aducerea apei potabile dela distanţă.

Oraşul Histria s'a desvoltat timp de peste un mileniu pe o insulă stâncoasă de pe coasta de Vest a Mării Negre. Stânca aceasta oferea corăbierilor greci adăpost şi siguranţă, precum şi un bun punct de strategie economică, fiind, pe de o parte, aşezată în imediata apropiere a unor teritorii fertile şi bine populate, iar pe de alta, lângă gurile Dunării şi lângă bălţile ei pline cu peşte de apă dulce, atât de căutat în Grecia. Dar, după cum am spus, apa de băut lipsea. Oricâte puţuri s'ar fi săpat pe stânca de şisturi verzi a Histriei, nu se putea da de apă potabilă. Pe terenurile mlăş-

tinoase și nisipoase, legate mai mult sau mai puțin de insulă, ca și în împrejurimile ei imediate, nu se putea găsi decât apă sărată. In afara așezării, pe mal, niciun pârâu sau izvor. Spre Nord, distanță de 7 km până la Sinoe-Casapchioi, numai stâncă ori mlaștină; spre Sud, 12 km până la Vadul-Caraharman, golf de mare, masive de nisip, alte mlaștini marine și apoi iar stâncă.

Rămânea de cercetat direcția vestică, aceea pe care este așezat azi, la 7 km, satul Istria-Caranasuf. Este foarte probabil că așezarea izolată a Histriei vechi avea măcar o cât de ușoară legătură, pe un dig artificial sau pe vreo limbă de nisip, cu acest teritoriu. Aici, și mai ales de aici încolo, se putea vorbi de apă bună de băut pentru locuitorii Histriei sclavagiste, fie grecești, fie greco-romane.

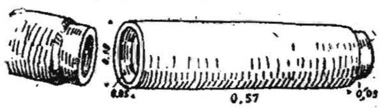

Fig. 1. — Tuburi din Apeductul Nr. 1

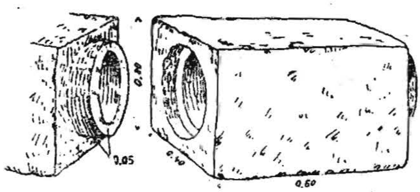

Fig. 2 — Blocurile-tub din Apeductul Nr. 2

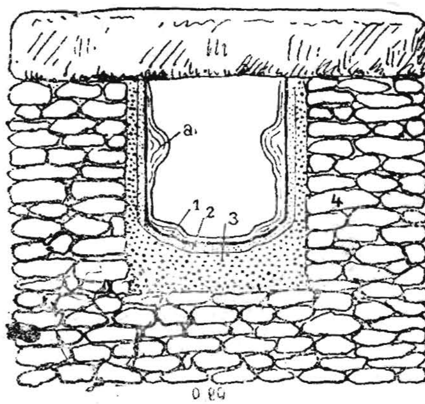

Fig. 3. — Secțiune prin Apeductul Nr. 3

Se pare că, în satul de azi al Histriei, pe malul continental, cum i se spune, existau și în antichitate unele izvoare, ale căror ape mai ies și în zilele noastre la suprafață, formând două mici pârâiașe, care pornesc din centrul satului și se varsă la 2 km spre Est, în bucla lacului Sinoe. Izvoarele nu sunt puternice, dar dau apă chiar și în vremea cea mai secetoasă. Este cu putință ca în antichitate ele să fi avut un debit mai mare.

Aici a fost descoperit primul dintre cele trei apeducte de care ne ocupăm în studiul de față. A fost găsit, pe malul drept al pârâului, chiar prin mijlocul satului, pe valea formată de cele două izvoare și cam la 100 m depărtare de ele. Apeductul este format din tuburi de pământ ars, lungi de 62 cm, cu un diametru de 18 cm. Ele sunt așezate în linie, la o adâncime de $2^1/_2$ metri, sub pământ. Panta de scurgere este spre Sud-Est. Tuburile sunt prinse cap la cap, cu var gras. Lungimea descoperită este de 61 m. (Fig. 1).

Examinând în de aproape aceste tuburi, se constată că ele sunt bine arse, au o coloare de un roșu viu și arătă a fi fost modelate printr'o puternică presare, înainte de ardere. Linia principală a apeductului, care are orientarea Nord-Vest — Sud-Est, a fost găsită în grădina locuitorilor Dim. Popescu și Dim. Ochiroșii. Săpătura s'a continuat numai pe o porțiune de 61 m, dar apeductul merge mai departe, în ambele direcții. La 800 m spre Est de marginea satului, către drumul care duce pe coasta

de Nord a cotiturii lacului, acolo unde se face azi trecerea cu piciorul spre cetate, s'au găsit, într'o groapă de apă, aceleaşi tuburi, tot în linie neîntreruptă şi tot nemişcate din loc, la 80 cm sub actualul sol. Mai departe, după alţi 200 m, apeductul reapare, tot în fundul unei actuale gropi de apă (pentru adăpatul vitelor) cotind mai spre Sud-Est. In sfârşit, după alţi 600 m apare ultimul tub, chiar în faţa lacului, la aproape 2 m sub solul ridicat şi la 7 m deasupra nivelului apei. Aici el este frânt, frântură survenită odată cu surparea malului. Dar se vede bine cum a fost orientat peste punctul pescăriei — către centrul Histriei vechi. De asemenea, se vede foarte clar cum spaţiul ocupat azi de apa lacului Sinoe, care ne desparte de insulă, a rezultat din mâncarea malurilor de către apă; aceste maluri erau altădată foarte apropiate şi puteau face legătura în acest punct. Tot atât de plauzibilă este însă şi ipoteza că de aici încolo apeductul ar fi putut merge pe un pod sau pe un dig artificial. Cercetări ulterioare vor lămuri, de sigur, problema.

Apeductul este, aşa dar, bine identificat pe o lungime de circa 7 km. Măsurătorile provizorii făcute ne dau pe această distanţă o pantă naturală de scurgere de peste 3 m la mia de metri.

De când datează această lucrare? Din ce epocă, din ce secol? Este greu de spus. Tipul apeductelor din tuburi de pământ ars este tot atât de comun la Greci ca şi la Romani, în provinciile stăpânite, controlate sau numai protejate de ei. Tot astfel, nu este încă momentul să apreciem dacă apeductul avea punctul de plecare în micile izvoare din satul Histria, sau dacă pornea de mult mai departe, şi anume dela izvoarele cele mari dela Fântânele, de care ne vom ocupa mai jos.

* * *

Al doilea apeduct aflat este de un tip original, despre care nu se face nicio menţiune în diversele lucrări de specialitate consultate. Este vorba de o serie de blocuri de piatră regulat tăiate în formă paralelipipedică, cu cele patru laturi egale, de câte 40 cm lăţime şi 60 cm lungime. In interiorul fiecărui bloc a fost săpat cu dalta un gol rotund, cu diametrul de 20 cm. La un capăt al blocului s'a lăsat în afara rotundului şi a lungimii de 60 cm o buză groasă şi adâncă de 5 cm, iar la celălalt capăt, un intrând de dimensiuni egale. In felul acesta s'a obţinut ceea ce în termenii tehnici moderni se numeşte şuţuri de legătură tubulară. Cu acest dispozitiv, blocurile se puneau cap la cap, se îmbucau perfect şi apoi se legau cu zeamă de var şi cu câlţi, formând linia unei conducte solide şi bine izolate. (Fig. 2).

Unele lucrări făcute concomitent de Colectivul nostru în cetate au permis, vom vedea îndată cum, datarea relativă a acestui apeduct.

Aşa cum se întâmplă de multe ori şi în zilele noastre, fragmente dintr'o construcţie în ruină sunt întrebuinţate de către locuitori la o nouă construcţie. Or, în săpăturile făcute mai demult, în straturile târzii de vieaţă ale oraşului, de după sfârşitul sec. III al e. n., s'au găsit, în zidărie, la praguri, la mici canalizări improvizate şi în genere răvăşite pretutindeni, blocuri izolate ale conductei de care ne ocupăm.

Săpăturile făcute în ultimii doi ani au dat la iveală aceleaşi blocuri şi în straturile mai timpurii. Astfel, în faţa turnului porţii principale a zidului, construit după 248, s'a găsit un crâmpeiu de conductă din astfel de blocuri. La început s'a crezut că ar putea fi firul unui apeduct care ali-

menta termele cu apă. Dar săpăturile din ultimul an au dovedit că nu este așa. In adevăr, desfăcându-se conducta pe o porțiune de circa 20 m, adică atât cât mai era la locul ei, s'a văzut că ea se menține tot timpul exact la același nivel cu platforma și că prezintă o pantă de scurgere dela Est la Vest, adică în direcția opusă cetății și termelor. Deci, nu poate fi vorba de un apeduct care să fi adus apă în terme. S'a mai constatat că blocurile sunt găurite din loc în loc pe suprafața exterioară. Nu mai încape nicio îndoială că ne aflăm în fața unui canal de scurgere și că găurile erau făcute pentru a primi scurgerile de pe platformă, trecându-le în afara cetății.

Așa dar, după ce apeductul a fost lăsat în părăsire, s'au scos părți din el, care au fost folosite la construirea canalului de scurgere. Dacă aceste argumente nu sunt suficiente, mai adăugăm un ultim amănunt care nu este cel mai puțin important. In toamna anului 1950, urmărind apeductul principal, despre care voiu vorbi mai jos, Colectivul nostru a descoperit pe teritoriul satului Histria, în partea estică, în grădinile de zarzavat ale oamenilor, pe o lungime de vreo 10 m, blocuri din acestea *in situ*. Direcția și panta lor către cetate, depărtarea atât de mare de aceasta (5 km), legătura dintre ele făcută cu var, depunerile din interiorul lor, toate constitue dovada că avem de a face cu un apeduct vechiu, același din care fac parte și blocurile-tub aflate atât de des, dar în mod disparat, în cetate și pe platformă. Deoarece însă construirea unor asemenea blocuri de piatră cere foarte multă muncă, materiale și timp, va trebui să ne gândim doar la un apeduct scurt, sau numai la unele instalații parțiale ori simple ramificații, căci dacă el ar fi fost la fel pe tot traseul apeductului Nr. 3, de 25 km până la Fântânele, ar fi necesitat imensa cantitate de 40.000 blocuri perforate și legate între ele.

Aceleași blocuri scobite s'au mai aflat, tot sub formă de material de construcție, și în alte două ziduri, rezultate tot din ultima campanie, precum și în ghizdul unei fântâni de sub valul III, care a fost săpat în adâncime.

Zidul principal, azi în picioare, cum și poarta în platforma căreia s'a găsit canalul de scurgere, datează din a doua jumătate a sec. III. Celelalte două ziduri, precum și fântâna, aflându-se cu aproape un metru sub nivelul porții și al canalului, trebue să fie anterioare cu mult platformei. De altfel, în mai multe puncte ale celor două ziduri și ale fântânii din stratul inferior s'au găsit monete din epoca lui Traian și a lui Antoninus Pius. Iată o datare aproape sigură! Incă înainte de dărâmarea cetății și de reconstruirea zidului principal din incintă, blocurile - tub fuseseră scoase din locul lor inițial (unde serviseră ca apeduct) și începuseră a fi întrebuințate ca material de construcție. Așa dar, probabil că nu greșim fixând timpul în care apeductul era în funcțiune, pe la începutul sau mijlocul sec. II al erei noastre. Spunem numai „în funcțiune", pentrucă nu putem vorbi încă despre data construirii lui. Data aceasta poate fi căutată tot atât de îndreptățit în sec. II—I î. e. n. ca și în epoca elenistică, ori chiar în cea a primelor secole ale așezării grecești aici. Intrebuințarea blocurilor de piatră, dimensiunile, forma și scobirea lor prin dăltuire sunt mai caracteristice epocelor timpurii, decât sclavagismului roman, pentru care avem tipul curent al apeductului construit din blocuri și ciment (Nr. 3).

* * *

Trecem acum la descrierea celui de al treilea apeduct, marele apeduct, a cărui descoperire constitue, poate, cea mai remarcabilă cucerire a ultimelor săpături din sectorul Histria.

Acest al treilea apeduct avea un traseu de 25 km, care a putut fi urmărit pe toată lungimea lui, dela cetate până la punctul de alimentare, puternicele izvoare de sub dealul satului Fântânele. Natural, nu s'a putut săpa tot traseul, ci numai porţiuni din loc în loc, şi anume, în total 8 puncte : două în satul Istria, trei pe valea şoselei Cogealac şi deasupra satului Tariverdi, pe linia ferată, şi trei chiar în satul Fântânele. Toate săpăturile făcute la o adâncime medie de 2 m au dat la iveală acelaşi apeduct, în stare de perfectă conservare. El este construit din blocaj de piatră cu var şi nisip, este tencuit pe toată faţa interioară a cuvetei din mijloc cu trei rânduri de *opus signinum* şi apoi este acoperit cu dale de piatră, legate între ele cu var. Blocajul are 90 cm înălţime şi 80 cm lăţime, formând astfel trei sferturi de metru cub pe metrul pătrat de zidărie. Cuveta propriu zisă pentru trecerea apei, cu fundul uşor concav, are 30 cm lăţime şi 35 cm înălţime, (vezi detaliile din fig. 3).

Cea mai caracteristică parte a construcţiei o formează pereţii şi fundul cuvetei, care au trei rânduri de tencuială în *opus signinum* şi o faţă unsă cu uleiu de in fiert, aşa fel încât impermeabilitatea să devină perfectă. Primul rând de tencuială, în al cărui ciment abundă granule mari de cărămidă pisată, este pus în fundul cuvetei, pe un pat de tencuială gros de 8 cm şi se întinde pe pereţii verticali numai cu o grosime de 5 mm. Deasupra, un al doilea strat de tencuială, uniform de gros, abia are 3 mm. De astădată, granulele de cărămidă sunt mult mai mici, date la pilă, nu la pisălog. Coloarea cimentului este roz-palid. Urmează al treilea strat, format din ciment cu pudră fină de cărămidă, având o coloare şi mai palidă. E aplicat deasupra, pe o grosime mică, de 1 mm.

Bolovanii de piatră din blocaj, care au dimensiuni medii de 20 cm, precum şi plăcile de acoperiş, sunt toate din şisturi verzi.

In toate punctele săpate, cuveta a fost găsită în perfectă stare de conservare, dar plină de pământ, oase, tot felul de cioburi, pietre, precum şi de multe fragmente de tencuială cu *opus signinum*, rupte din anumite porţiuni distruse ale apeductului. Curăţată de noi, cuveta prezintă la capătul din spre izvoare un strat foarte subţire de depunere a calcarului, cu un aspect uniform : circa 1 cm la fund, iar pe pereţii laterali, până sus, sub plăcile de acoperiş, de 5 mm.

După cum am spus, această situaţie se prezintă numai în prima porţiune a apeductului, pe primii 3 km dela izvoare. Mai departe, în măsura în care conducta merge spre Histria, depunerea „pietrei de apă" devine din ce în ce mai pronunţată şi de pe la mijlocul traseului începe să devină masivă pe ambii pereţi laterali ai cuvetei. La punctele săpate în sat, adică la circa 8 km de cetate, deci după 17 km de parcurs, depunerile sunt făcute nu atât pe fund, cât pe pereţii laterali şi în special la o înălţime de 15—20 cm dela fund. La acest nivel depunerile, atât pe peretele din stânga, cât şi pe cel din dreapta, capătă o grosime de 10 cm, adică tind să se împreuneze, sugrumând astfel cavitatea apeductului.

Care este explicaţia acestui fenomen? Se ştie că, în interiorul unei conducte, depunerile de calcar se fac în special acolo unde se produce un proces de evaporaţie, iar acest proces se poate produce numai la suprafaţă,

adică acolo unde apa are contact cu aerul. Trebue să tragem, aşa dar, concluzia că apeductul nostru nu era „plin" cu apă, ci că lichidul venea cu un debit mai mic decât capacitatea lui şi „ajungea" numai până la jumătatea înălţimii, adică până acolo unde depunerile ating o grosime de 10 cm.

In orice caz, această depunere atât de masivă nu s'a putut face în 10—20 de ani. Ea presupune o funcţionare mult mai îndelungată a conductei. Un inginer de specialitate, consultat, a opinat că apeductul trebue să fi fost în funcţiune cel puţin 100 de ani.

Studierea depunerilor mai este interesantă şi din alt punct de vedere. Ele permit să se distingă, destul de clar, trei straturi de calcar, care reprezintă tot atâtea stadii anuale ale debitului: unul de vară — scăzut, unul de primăvară — ridicat peste jumătatea cuvetei, şi unul aşa zis normal, pe care se marchează limitele orizontale cele mai ieşite ale depunerii.

Cercetările ce se vor face în viitor vor scoate de sigur la lumină şi alte aspecte interesante ale apeductului. Intre altele, va trebui să aflăm unde şi cum erau construite camerele de aerisire şi subteranele adânci de curăţire, anexe indispensabile şi obişnuite la astfel de construcţii. De asemenea, va trebui să se cerceteze care era panta exactă de scurgere, dacă — după cum este probabil — în unele puncte apeductul a fost săpat direct în stâncă şi dacă a avut centre de sifonare sau nu. In fine, va mai trebui să aflăm poziţiile şi forma precisă, atât a basinelor de captare la izvor, cât şi a castelelor de depozitare şi distribuire a apei ajunse în cetate. Va mai trebui să se vadă — ceea ce este foarte probabil — dacă apeductul principal nu avea conducte de ramificaţie pentru alimentarea altor aşezări omeneşti de pe traseu.

* * *

Dar toate acestea sunt aspecte tehnice ale problemei, care nu trebue să ne facă să pierdem din vedere factorul economico-social, care a stat la baza realizării unei asemenea lucrări.

Să facem mai întâi o mică socoteală. Construcţia de care ne ocupăm însumează 50.000 m³ de săpătură şi 20.000 m³ de zidărie. Pentru aceasta, era nevoie de circa 500 vagoane var şi de mari cantităţi de piatră şi nisip (nisip de carieră adus dela distanţe mari, nisipul sărat al mării fiind impropriu). Piatra de var nu se găsea în regiunea cu semigranit verde a apeductului şi nici măcar lemne de foc pentru arderea pietrei! Pentru toate aceste lucrări, ţinând seama de greutăţile transportului şi de mijloacele şi uneltele primitive de care se dispunea pe atunci, era nevoie de 200.000 oameni-zi de muncă, sau 2.000.000 oameni-oră. Forţa de muncă necesară construcţiei poate fi, aşa dar, socotită la 1000 de oameni, cu 8 luni de lucru continuu, sau două veri de muncă cu câte 1000 de oameni vorbind numai despre marele apeduct, zidit în epoca cotropirii romane, nu şi despre cele anterioare.

Conducerea lucrării o aveau de sigur Grecii din cetate, sau, după cum arată tehnica lui, Romanii încercaţi în asemenea construcţii. Dar cine erau lucrătorii? In epoca romană asemenea lucrări s'au făcut întotdeauna cu sclavi (soldaţii legiunilor romane lucrau numai în cuprinsul castrelor) şi este foarte probabil ca şi aici să fi fost la fel. Sclavi erau destui. Histria, ca toate oraşele greco-romane ale Pontului stâng, făcea doar un însemnat comerţ de sclavi, care erau cumpăraţi dela şefii localnici, încadraţi demult în orânduirea sclavagistă. Este adevărat că apeductul acesta corespunde epocei

de criză a sclavagismului, dar trebue să ţinem seama că declanşarea acestei crize în părţile noastre s'a produs mai târziu decât în spaţiul direct roman şi în consecinţă sclavajul funcţiona încă în plin aici. Chiar dacă am admite că lucrarea s'a executat la începutul crizei şi încă va trebui să fim de acord că forţele principale de muncă : zidari, săpători, nivelatori şi paznici, toţi erau încă recrutaţi din massa sclavilor. In sec. II şi III, la Roma, chiar şi în marile provincii, sclavii mai îndeplineau încă aceste munci. Este foarte probabil că, pentru efectuarea transporturilor, populaţia rurală liberă era supusă la tot felul de corvezi cu vitele şi carele ei. Acum, sub asprimea administraţiei militare romane, care asigura paza şi în vechiul teritoriu rural al Histriei, corvezile şi rechiziţiile erau posibile. Să nu pierdem însă din vedere că, mai înainte, condiţiunile erau cu totul altele. Grecii erau legaţi direct cu şefii băştinaşilor, fără intermediul Romanilor. Ei nu exercitau o poliţie directă asupra teritoriilor din afara cetăţii, nu aveau o astfel de organizare şi nici mijloacele necesare. Şi totuşi, fie prin vechiul apeduct din blocuri de piatră găurită sau acela din olane, fie printr'un altul pe care nu-l cunoaştem încă, Grecii aduceau apa tot din aceste locuri depărtate.

Conducta se afla fără îndoială, pe tot traseul ei, în teritoriul băştinaşilor. Băştinaşi amici sau inamici? Nu încape nicio îndoială în această privinţă ; băştinaşii nu erau ostili grecilor care le cereau ajutorul, intraseră cu ei în legături strânse de bună vecinătate, pentru ca să capete factorul primordial de vieaţă de care aveau nevoie, şi pe care băştinaşii îl posedau : apa. Acum este sigur că acest izvor de vieaţă a fost determinant pentru grăbirea şi desvoltarea legăturilor între noii veniţi şi băştinaşi. Impletirea intereselor economice, pe de o parte, identitatea factorului sclavagist, pe de altă parte, au stat la baza alianţei şi colaborării dintre populaţie şi greco-romanii dela mare, alianţă care a dus mai târziu la o completă contopire. Şi iată cum descoperirea apeductului poate aduce lumină în problema raporturilor dintre cele două populaţii, care ne interesează.

* * *

Să încercăm, acum, să desprindem de aici şi alte concluzii de ordin social-economic. Poate că nu este prea îndrăsneţ ca, pe baza descoperirii apeductului, să facem unele aprecieri în legătură cu numărul locuitorilor Histriei, asupra cărora nu ne informează niciun izvor.

Dela Fântânele până la cetate, pe baza măsurătorilor făcute provizoriu, avem o diferenţă de nivel de 105 m. Raportând-o la distanţa de 25 km aflăm o pantă de scurgere de cca. 4 m pe km, ceea ce înseamnă că apeductul, dacă ar fi venit plin ar fi adus câte 60 l de apă pe secundă, sau 216.000 l pe oră, sau 2.184.000 l în 24 de ore, adică câte 5.194 m³ pe zi. Luând însă în considerare faptul că urmele sedimentare dela mijlocul cuvetei arată că aici era nivelul obişnuit al apei, trebue să reducem volumul lichidului la jumătate, adică la 2500 m³ de apă în 24 de ore. Acesta era debitul constant al apei care sosea şi se consuma zilnic în cetate. Debitul acesta clasează apeductul în categoria celor mici din Galia romană, care dădeau — se ştie — între 2800 şi 2300 m³ pe zi. Atâta apă primeau aşezările din Galia, corespunzătoare oraşelor franceze de astăzi Antibes, Arqueil şi Evreux. Oraşe mari ca Lugudunum (Lyonul de azi) şi Divodurum (Metz) primeau câte 45.000 m³ în 24 de ore. Pentru Lugudunum, specialiştii au socotit câte 500 l de apă pe zi de cap de locuitor (erau 100.000 de locuitori în acest oraş).

FÂNTÂNELE
BAIA
SINOE
ISVOR
GARA ISTRIA
TARIVERDI
ISTRIA SAT
ISTRIA CETATE
COGEIAC
LACUL SINOE
VADUL
LEGENDA : APEDUCT 25 Km
AȘEZARI RURALE
AȘEZĂRI INTARITE

In general, apeductele din Galia aveau panta de scurgere foarte mică : între jumătate de metru şi maximum 2 metri pe km. La noi, panta era cel puţin dublă şi în orice caz mai mare ca în Italia. Dacă trecem la apeductele din această ţară, vom vedea că apeductul Iulia avea 2 m, Marcia 2,30 m, Anio 2,70 m la kilometru. La Roma, în timpul imperiului târziu, după cum am arătat mai sus, apeductele (care însumau în total aproape 500 km de traseu) puneau la dispoziţia celor 560.000 de locuitori ai oraşului aproape 800.000 m³, revenind astfel câte 1400 l pe zi de locuitor. Acolo, însă, cea mai mare cantitate mergea la grădini şi palate, basine şi terme de lux. Populaţiei propriu zise îi rămâneau numai 217.000 m³, adică tot câte 500 l de om, ca şi în Galia.

Acum să revenim la Histria. Credem că nu greşim dacă, faţă de Roma rafinată şi trândavă, scădem la jumătate nivelul de consum pentru higiena propriu zisă a omului; adică, faţă de 500 l, cât se socoteşte pentru Italia şi Galia, va trebui să admitem pentru Histria numai 250 l de apă pe zi de cap de locuitor. Deoarece capacitatea apeductului nostru era, după cum am văzut, de 2.500.000 l pe zi, putem deduce că cetatea avea în sec. II, III al erei noastre o populaţie probabilă de 10.000 oameni.

Cifra aceasta nu pare exagerată, dacă ţinem seama că în epoca aceea viaţa se desfăşura nu numai pe cele 10 ha ale cetăţii închise, ci — după cum au dovedit ultimele săpături — pe încă 50 ha *extra muros*, adică în total pe un teritoriu de 60 ha.

* * *

Am mai vrea acum să spunem câteva cuvinte despre localitatea numită azi Fântânele, de unde se aproviziona apeductul. Douăzeci de izvoare mici îşi împreună astăzi apele sub dealul unde s'a făcut în antichitate captarea. De sigur că la fel era şi pe atunci. In vechime, apele erau captate în basine ale căror urme se mai cunosc. Acum, după desafectarea apeductelor, izvoarele se adună într'o mică baie şi formează pârâul Iunan Dere pe valea fostului apeduct şi se varsă în faţa Histriei în lacul Duingi.

Numele românesc de Fântânele este, fireşte, recent. Pe vremea Turcilor, localitatea se numea Iunan Ceşme, iar dealului de unde ies izvoarele i se zicea Iunan Tepe. Or, Iunan înseamnă în turcească arhaică Ionieni, Greci. Aşa dar, la venirea Turcilor în Dobrogea, adică pe la 1400, se menţinea încă tradiţia elementului grecesc şi a izvoarelor care alimentaseră, cu o mie şi ceva de ani înainte, cetatea grecească.

Poziţia celor opt localităţi situate pe traseul apeductului este însemnată pe hartă cu câte o casă. Cele mai desvoltate sunt aşezările din Vestul gării Istria şi dela Nord-Est de Tariverdi. Ruinele caselor, grajdurilor şi gardurilor se întind pe câte circa 3 km². Spaţiul larg care desparte o gospodărie de alta arată caracterul rural al aşezărilor. Ceramica abundentă (dar de calitate proastă) a produselor locale, amestecată cu ceramică din pastă roşie cu forme caracteristic romane, precum şi monetele găsite, indică în genere secolele II — III e. n. Cele mai multe monete găsite sunt de tip imperial, dela Crispina, Caracalla şi Sever Alexandru. In jurul fiecărei aşezări se regăsesc respectivele necropole tumulare.

Cea mai interesantă dintre cele opt aşezări este aceea dela marginea de Est a satului Cogealac. Ea ne-a dat dela primul sondaj un topor, două dălţi de piatră şlefuită şi câteva silexuri. Aşa dar, avem de a face cu o aşe-

zare datând din epoca barbariei, lucru rar în Dobrogea. Aşezarea se întinde aproape 2 km de-a-lungul malului stâng al pârâului ce curge printre stânci, până în lacul Duingi. Este cea mai apropiată de Histria, dintre puţinele aşezări presclavagiste ale regiunii şi formează, împreună cu Hamangia, Sibioara şi Casimcea, un complex care merită să fie studiat atunci când specialiştii vor urmări desvoltarea societăţii omeneşti din vremea barbariei în Dobrogea. Să nădăjduim că viitoarele săpături în teritoriul Histriei vor fi făcute în aşa fel, încât rezultatul lor să ne poată îngădui concluzii de mai mare adâncime asupra importantei probleme a relaţiilor dintre băştinaşii dobrogeni şi oraşele-state ale Pontului stâng.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

LUPTA BĂŞTINAŞILOR DIN DACIA ÎMPOTRIVA COTROPITORILOR ROMANI

DE

D. BERCIU

Lupta populaţiei băştinaşe din Dacia împotriva cotropitorilor romani este o problemă dificilă, întru cât ea se leagă de o serie întreagă de probleme şi rezolvarea ei depinde de fixarea unei poziţii ştiinţifice juste faţă de una dintre cele mai însemnate epoce din istoria veche a patriei noastre: epoca de maximă exploatare sclavagistă — de tip roman — de distrugere a orânduirii sclavagiste din Dacia şi de trecere spre orânduirea feudală. Izvoarele sunt şi ele sărace. Rezolvarea acestei probleme nu se poate realiza decât în luptă hotărîtă împotriva vechilor concepţii, de revizuire critică a operelor istoricilor şi arheologilor noştri şi de aşezare pe baze noi metodologice a istoriei patriei noastre. In istoriografia românească de până la 23 August 1944, se înrădăcinase părerea că stăpânirea romană a avut un rol civilizator. Această părere antiştiinţifică se sprijinea pe autoritatea lui V. Pârvan, care a vorbit adeseori de „natura pur civilizatoare" a acestei cuceriri[1], de „căldura păcii romane"[2] adusă şi pe teritoriul patriei noastre de acei „pionieri pacifici ai romanismului"[3], care au scos „lumea din lene şi sălbăticie", realizând prin aceasta — spune acelaşi V. Pârvan — „o mare faptă", doar „asemănătoare aceleia, pe care azi o îndeplineşte Anglia"[4].

După concepţia lui V. Pârvan şi a şcoalei întemeiate de el, romanizarea Daciei a fost completă, ea reprezentând doar capitolul final al unui îndelungat proces de „occidentalizare" a regiunilor noastre[5]. Ca un corolar al acestei concepţii, era concepţia pacificării complete a populaţiei băştinaşe. De aici decurgea neglijarea faptului că Romanii au avut în istorie rolul de înrobitori ai populaţiei băştinaşe şi neglijarea luptei de clasă din ultimele secole ale antichităţii, precum şi trecerea băştinaşilor pe un plan secundar şi tratarea, în general, unilaterală a prezenţei Romanilor pe teritoriul de azi al Republicii Populare Române, deşi V. Pârvan şi I. Andrieşescu au stăruit uneori asupra fondului autohton. O singură dată, Gr. Florescu a vorbit, în 1944[6], despre o răscoală a Dacilor, dar problema era tratată atunci în legătură cu dovedirea continuităţii, şi nu cu lupta de clasă şi de eliberare.

Totuşi, este interesant să remarcăm că stolnicul Constantin Cantacuzino vorbeşte în cronica sa despre două răscoale ale Dacilor, una pe vremea lui Hadrian şi alta în timpul lui Antoninus Pius[7].

Față de rolul „pacificator" și „civilizator" al Romanilor, se înțelege că pătrunderea „barbarilor" în Dacia însemna o „distrugere sălbatică" a vechii culturi, după concepția acelorași istorici burghezi. In realitate, pătrunderea barbarilor în Dacia — și mai ales a Dacilor liberi — a ușurat lupta celor exploatați împotriva exploatatorilor romani. Prezența, în imediata vecinătate, a Dacilor liberi și a altor triburi înrudite sub raport etnic și dușmane Romei, a fost un factor care a favorizat desfășurarea luptei băștinașilor. Cucerirea de către Romani numai a unor triburi dace a dus la separarea și fărâmițarea triburilor dace, fapt care a avut un rol important și în procesul etnogonic și glotogonic de pe teritoriul R.P.R.

Nu poate fi tăgăduit, de sigur, nici faptul că stăpânirea romană din Dacia a avut, în condițiile de atunci, și un caracter progresist, contribuind la ridicarea populației locale pe o treaptă economică și socială superioară și influențând în mod favorabil și desvoltarea triburilor Dacilor liberi și a celorlalte triburi vecine Daciei cotropite. Cucerirea romană a grăbit ritmul desvoltării sociale a populației indigene. Acest lucru este mai important decât răspândirea și asimilarea de către băștinași a unor elemente de cultură superioară romană.

Istoricul român care a avut în trecut o concepție justă asupra epocei stăpânirii romane în Dacia, a fost N i c o l a e B ă l c e s c u. In prefața la *Cântarea României*, el scria următoarele: „...*autorul își exaltă, poate cam mult, fericirea epocii romane, care, pe lângă o mare civilizație materială, avu și ea durerile sale*" [8]. Evident, istoricii noștri au exagerat „fericirea" epocei romane, neglijând complet „durerile" sale, îndurate de populația indigenă înrobită, pe care Romanii au exploatat-o, aplicând și aici aceeași regulă a economiei sclavagiste, „...*ca să stoarcă din vitele umane o cantitate de muncă pe cât se poate de mare și într'un interval de timp pe cât se poate de mic*" [9].

Caracterul cotropitor și de jaf al stăpânirii romane a fost formulat recent de către tov. G h. G h e o r g h i u - D e j în felul următor: „*Mai bine de o mie de ani teritoriul țării noastre a fost obiectul prădăciunilor și invaziilor cuceritorilor romani, cotropitorilor turci și apoi al imperialiștilor „civilizați" francezi, englezi și germani*" [10].

Punerea și rezolvarea problemei luptei băștinașilor împotriva cotropitorilor romani devine o sarcină a istoriografiei actuale românești. Știința marxist-leninistă și istoriografia sovietică — unde s'a pus, de fapt, pentru prima dată această problemă [11] — ne ajută în mod esențial să găsim calea justă în interpretarea unor probleme de bază ale istoriei patriei noastre.

* * *

Eliberarea Daciei de sub stăpânirea romană a fost rezultatul unei lupte continue a clasei asuprite, interesată direct în distrugerea modului de producție sclavagist. Această eliberare este primul rezultat concret al întregului proces de descompunere a sistemului sclavagist roman. Acest mare eveniment a fost înlesnit și de alte împrejurări istorice, determinate de aceeași luptă de clasă, în teritoriile vecine dela Sudul Dunării și din restul imperiului roman, precum și de atacurile repetate ale Dacilor liberi, uniți cu massele asuprite din interior.

Cunoaşterea situaţiei populaţiei dace în momentul cuceririi ei de către Romani şi a raporturilor dintre această populaţie şi stăpânii cuceritori, ne va lămuri lupta îndârjită şi consecventă a băştinaşilor, pe care aceştia au dus-o încă dela început. Se ştie că Romanii au făcut mari pregătiri pentru cucerirea Daciei, ceea ce arată că duşmanul cu care trebuiau să lupte, avea pentru ei, nu numai o importanţă locală, ci, putem spune — în măsura de atunci — chiar universală [12]. Se poate vedea că lucrurile erau aşa şi din condiţiile păcii încheiate între Decebal şi Traian, după primul războiu [13]. Intre aceste condiţii era şi aceea prin care Decebal se obliga să predea lui Traian pe toţi constructorii de maşini de războiu şi pe transfugi şi să nu mai primească în serviciul său soldaţi romani. De aci se vede că Dacii, înainte de războiu, nu numai că-şi recrutau instructori militari din provinciile vecine imperiului, dar adăposteau la ei şi pe transfugii şi soldaţii dezertori din aceste provincii, pe care însăşi autoritatea romană îi considera periculoşi regimului sclavagist. Şi tocmai aceasta constituia o primejdie din partea Dacilor pentru Romani. Transfugii erau din clasa exploatată şi fugeau la Daci, nu numai ca să scape de exploatarea sclavagistă excesivă, dar şi ca revoltaţi. Acelaşi lucru îl putem spune şi despre soldaţii dezertori, care, pretutindeni în imperiul roman, s'au alăturat forţelor antisclavagiste în frunte cu sclavii, aducând cu ei o experienţă foarte utilă în domeniul militar. Fără îndoială că Decebal şi clasa conducătoare dacă, se foloseau de aceste împrejurări. Izbucnirea unor răscoale în Sudul Dunării şi incursiunile Dacilor în imperiu nu erau întâmplătoare, ci făceau parte dintr'o acţiune comună, care tindea, pe de o parte la distrugerea sistemului sclavagist, iar pe de altă parte — în ceea ce priveşte pe Daci — la lichidarea ameninţării directe din partea Romanilor.

In vederea acestei lupte de preîntâmpinare a robiei, Decebal se folosea şi de transfugi şi dezertori, organizând cu ajutorul lor vieaţa internă şi mai ales armata, pentru ca împreună cu massele populare oprimate din Sudul Dunării, să dea lovitura stăpânirii romane sclavagiste, care ameninţa să se întindă şi la Nord de Dunăre.

Formaţiunea statală dacă, de sub conducerea lui Decebal era pentru imperiul roman o primejdie de o importanţă reală, ea punând în joc nu numai existenţa însăşi a proprietăţilor romane dela Sudul Dunării, dar devenind şi promotorul unor mari uniuni de triburi barbare, în imediata vecinătate a imperiului. Şi aceasta, pentrucă formaţiunea statală dacă din vremea lui Decebal nu era ca celelalte formaţiuni barbare dela graniţa imperiului, ci într'o fază mai avansată. Legăturile gentilice slăbiseră; se adânciseră şi diferenţierile sociale inerente; baza social-economică a formaţiunii statale din această vreme era mai puternică decât înainte. Fără îndoială că principii daci nu mai erau şefi de triburi sau de uniuni de triburi, ci de regiuni; prin aducerea sub ascultarea unui singur şef militar a acelor şefi de regiuni, puterea celui dintâiu se transformase într'o putere monarhică [14]. Decebal, recunoscându-se ca rege clientelar faţă de Romani, primeşte dela Domiţian, la încheierea păcii cu acesta, diadema regală, prin delegatul său Diegis. Or, această recunoaştere a lui Decebal din partea imperiului roman ca rege al Dacilor îi întărea şi mai mult autoritatea. Dar această situaţie n'a împiedecat pe Decebal şi pătura conducătoare ca, tocmai sub egida unei atare autorităţi întărite de Romani, să lucreze împotriva Romanilor. Este adevărat că Dacia a fost cucerită după cele două

războaie din 101—102 şi 105—106, dar atitudinea potrivnică a Dacilor faţă de Romani, deveniţi acum stăpânii lor, s'a păstrat, ba chiar s'a îndârjit şi s'a manifestat necontenit, sub diferite forme.

In desvoltarea istorică a luptei împotriva Romanilor, se disting trei perioade: la primele răscoale participă toţi Dacii, fără deosebire de clasă, excepţie făcând însă unii membri ai fostei aristocraţii indigene, trecuţi de partea cuceritorilor şi având dela aceştia diferite avantaje. De aceea, primele răscoale — mai ales cea din 117-118 — au avut şi un caracter „naţional". După 119, până către 212, luptă însă poporul dac de rând, care nu s'a împăcat niciodată cu exploatarea romană. Dela începutul sec. III se vor alătura băştinaşilor vechii cetăţeni romani săraciţi şi ei. De acum înainte, până la eliberare, caracterul social al luptei va fi şi mai hotăritor.

* * *

Primul fapt care dovedeşte că populaţia autohtonă suporta cu greu jugul şi exploatarea romană şi că ea va căuta, prin diferite mijloace, să se elibereze de această stăpânire, este măsura de reorganizare a Daciei, luată de Hadrian chiar la începutul domniei lui [15]. Măsurile cu caracter administrativ, politic şi militar, pe care Romanii le-au luat în Dacia, ne ajută să ne explicăm lupta băştinaşilor, ele fiind determinate de această luptă, care face ca trupele romane din Dacia să stea într'o permanentă alarmă. Mai mult, ele oglindesc situaţia populaţiei băştinaşe, care se înrăutăţeşte din ce în ce mai mult în ceea ce priveşte raporturile ei cu autorităţile romane. Pe când la început (106—117) aceste raporturi erau stabilite pe baza legilor, după 119, băştinaşii au fost scoşi înafară de lege. Astfel, prima măsură de reorganizare a Daciei în vremea lui Hadrian este o retrogradare a provinciei. Traian, după cucerire, încorporase Dacia statului roman, ca provincie propriu zisă, de rang consular, cu o constituţie proprie (*lex data*). In vremea lui Hadrian, Dacia este împărţită în două (Dacia Superior şi Dacia Inferior) şi cel puţin una din cele două părţi (Dacia Inferior) — noi credem însă că amândouă, legatul de rang pretorian din Dacia Superior având rol de comandant militar şi oarecum de control în amândouă — este transformată în provincie procuratoriană, guvernată de un procurator *cum iure gladii*. Tocmai Dacia Inferior are o situaţie mai rea decât Dacia Superior. Ne întrebăm dacă nu cumva centrul revoltei din 117—118 a fost în această provincie. Luptele de aici şi permanenta stare de revoltă au făcut pe Romani să nu mai repare nici podul de peste Dunăre. Se ştie însă că Romanii aplicau sistemul de mai sus numai în regiuni care nu erau socotite apte să fie supuse regimului obişnuit, fie din cauza naturii solului, fie din cauza culturii înapoiate, fie din cauza opoziţiei dârze pe care populaţia locală o manifesta faţă de stăpânirea romană [16]. De sigur că în Dacia nu poate fi vorba nici de natura solului şi nici de nivelul cultural scăzut, căci acestea ar fi fost observate dela început de către Traian, şi n'ar fi încorporat dela început Dacia imperiului ca provincie propriu zisă, de rang consular. De altfel, Dacii desvoltaseră o cultură capabilă să asimileze şi elemente culturale superioare. Este vorba, de sigur, de atitudinea ostilă a populaţiei dace faţă de Romani. Dar această atitudine a putut fi mascată, de nevoie sau din tact politic, până la momentul oportun, care n'a întârziat să vină. La 11 August 117, moare îm-

păratul Traian. Acesta a fost semnalul unei serii de turburări, atât la Roma, în legătură cu succesiunea la tron, cât și în unele provincii.

Biograful împăratului Hadrian, vorbind despre evenimentele dela începutul domniei acestuia „*sub primis imperii diebus*", spune: „*Căci, după ce popoarele supuse de Traian se răsculaseră, Maurii hărțuiau, Sarmații porneau războiu, Britanii nu puteau fi ținuți în stăpânirea romană, Egiptul era bântuit de revolte, Licia și, în sfârșit, Palestina erau în plină revoltă. De aceea a lăsat totul dincolo de Eufrat și Tigru, potrivit exemplului lui Cato, după cum spunea, care a lăsat pe Macedoneni liberi, fiindcă nu putea să-i păzească*"[17].

Din acest pasaj reiese clar că, la începutul domniei lui Hadrian, aproape la toate frontierele imperiului erau turburări și că popoarele cucerite de Traian se revoltaseră (*nationibus deficientibus*). Intre aceste popoare trebue să admitem și pe Daci, fiindcă și aceștia fuseseră supuși de Traian. Biograful spune mai departe că Hadrian, ca primă măsură, părăsește teritoriile cucerite de Traian, acestea găsindu-se în plină revoltă, însă între ele nu menționează și Dacia. Realitatea este că Dacia nu a fost părăsită, dar Eutropius (VIII, 6, 2) și Cassius Dio (68, 13, 6) afirmă că Hadrian a avut intenția s'o părăsească. Or, aceasta înseamnă că și Dacii făceau parte din „*nationibus deficientibus*", adică erau și ei în plină răzvrătire. Dacă Dacia nu a fost eliberată atunci, aceasta se datorește intervenției hotărîte a armatei romane, de sub comanda guvernatorului Daciei, C. Iulius Quadrutus Bassus, mort în Dacia chiar în timpul luptelor[18].

Biograful împăratului, vorbind despre situația din acel timp la Nordul Dunării, nu spune niciun cuvânt despre o răscoală a populației autohtone dace, ci dă ca turburători ai „ordinei" aici numai pe Sarmați (de sigur, Jazigii dintre Tisa și Dunăre) și pe Roxolani, cu care autoritatea romană reușește să restabilească liniștea, fără lupte.

Dar, pentru potolirea turburărilor din Dacia, Hadrian a fost silit să ia măsuri cu totul excepționale, care erau în afara normelor dreptului public roman. Astfel, după cum se spune în *Historia Augusta*: „*El* (Hadrian) *dă provizoriu lui Marcius Turbo, după Mauretania, comanda asupra Pannoniei și a Daciei, întărindu-l cu insignele prefecturii*"[19]. Neregularitatea constă în faptul că Marcius Turbo era din ordinul equestru și era abia la începutul carierei sale (fusese doar procurator). Astfel de misiuni, în care era vorba de două provincii propriu zise și de o armată cu mai multe legiuni, se încredințau în mod normal unui legat de rang consular. Că Hadrian a călcat această regulă, se explică prin faptul că turburările din provincie erau determinate chiar de către populația băștinașă și, pentru a se putea lua măsuri împotriva ei, trebuia desființată constituția provinciei, adică provincia Dacia trebuia scoasă din categoria provinciilor propriu zise și pusă în categoria provinciilor fără constituție.

Apoi, însăși încredințarea acestei misiuni lui Marcius Turbo dovedește natura excepțională a turburărilor din Dacia. El avusese și alte însărcinări de acest fel, în Iudeea, Egipt, Mauretania, deci putem spune că era specialist în misiuni de acest fel, și anume, în înnăbușirea răscoalelor populațiilor asuprite. Marcius Turbo sosește pe teatrul de luptă din Dacia probabil la începutul anului 118, iar în vara aceluiași an, războiul era terminat și sclavagiștii romani își restabiliseră stăpânirea asupra Dacilor revoltați.

După terminarea acestui războiu, lucrurile reintră în normal: Jazigii şi Roxolanii revin la starea lor clientelară faţă de Romani; Pannonia Inferior este dată spre guvernare unui *Legatus Augusti pro praetore*, deci intră iarăşi în rândul provinciilor propriu zise; împăratul Hadrian după ce vizitează Dacia, pleacă în sfârşit la Roma. Numai Dacia este menţinută şi după războiu în situaţia extraordinară din timpul războiului, ceea ce constitue un indiciu, chiar fără alte dovezi, că turburările cărora avuseseră să le facă faţă armatele romane comandate de M. Turbo, aici îşi aveau originea. Dacia a fost dată spre guvernare lui Marcius Turbo, acea mână de fier a clasei stăpânilor de sclavi, care reprimase atâtea răscoale, pentru ca, printr'o organizare şi administraţie energică, să stârpească orice nouă încercare de revoltă a populaţiei autohtone. In acest scop — ca să se poată deci achita de misiunea ce i se încredinţase — Hadrian a dat lui Turbo atribuţiile şi competenţa unui *praefectus Aegypti*, după cum ne informează tot Spartian: *„Dacia a fost încredinţată lui Turbo, cu titlul de praefectus Aegypti, ca să aibă mai multă autoritate"* [20]. Cu acest titlu şi cu această competenţă, Marcius Turbo putea să comande şi corpurile de legiuni din Dacia, adică întocmai ca un *praefectus Aegypti*, în Egipt. M. Turbo guvernează în felul acesta Dacia până în 119, când, fiind făcut *praefectus praetorio*, pleacă la Roma.

De sigur că noua organizare a Daciei, pe care o găsim după plecarea lui M. Turbo, a fost dată chiar de el în timpul cât'a stat aici. Astfel, Dacia de acum este împărţită în două: Dacia Superior şi Dacia Inferior. Cea Inferioară este guvernată de un procurator *cum iure gladii*, deci este o provincie procuratoriană. In Dacia Superior găsim, este drept, un *legatus Augusti pro praetore*, de rang pretorian, însă ea are şi un procurator care, când lipseşte legatul, îi ţine locul cu titlul de procurator *vice praesidis*. Este probabil că şi Dacia Superior a fost o provincie procuratoriană, însă aici existând şi o legiune, pe care procuratorul nu putea să o comande, s'a numit şi un legatus, care, pe lângă comanda militară supremă, mai avea în sarcina lui şi controlul administraţiei asupra ambelor provincii. O situaţie similară era şi în Mauretania, care era pusă sub controlul legatului Numidiei, şi în alte provincii procuratoriene. Probabil că în Dacia Superioară, prin faptul că legatul îşi avea reşedinţa acolo, competenţa izvorîtă din *jus gladii* a procuratorului a fost diminuată şi cu timpul anulată în faţa competenţei superioare a legatului.

In orice caz, este clar că provincia Dacia, împărţită în două, a fost scoasă din rândul provinciilor propriu zise, guvernate după o *lex data* şi trecută în rândul provinciilor procuratoriene, care erau un fel de domenii ale împăratului, guvernate de intendenţii săi, după norme pe care ei le credeau potrivite. Intr'o asemenea situaţie se afla acum Dacia.

Aceasta nu se întâmpla, după cum am văzut, decât în cazul când populaţia cucerită nu renunţa la lupta ei de eliberare de sub dominaţia romană şi nu se resemna cu sistemul sclavagist de exploatare. Dacă timp de 12 ani, până la moartea lui Traian, populaţia autohtonă n'a dat niciun semn de opoziţie, nu înseamnă că ea s'a resemnat cu regimul sclavagist roman, ci, pe de o parte că nu avem încă informaţii asupra unei asemenea opoziţii, iar pe de alta, că ea a îndurat acest regim aşteptând un moment favorabil şi pregătind cu multă abilitate lovitura ce trebuia dată imperiului şi care avea să-i aducă eliberarea. Aşa trebue privită răscoala din 117.

Intr'adevăr, Dacia era ca și eliberată. Trupele de ocupație erau înfrânte și guvernatorul murise în timpul luptelor din această vreme; chiar podul de peste Dunăre, dela Drobeta, a fost, de sigur, distrus tot de populația dacă revoltată, pentru a se rupe astfel legătura cu imperiul și a împiedeca trimiterea altor trupe romane. Teama lui Hadrian — transmisă de Cassius Dio (LXVIII, 14) — că *„barbarii, ucigând pe cei ce păzesc podul vor trece în Moesia"*, trebue explicată tot prin această răscoală. După cum ne informează Cassius Dio, împăratul a dat ordin să se distrugă partea de deasupra podului, pentru a preîntâmpina un atac al barbarilor peste Dunăre. Cert este însă că o bârnă de stejar dela tablier, descoperită în 1909, purta urme de foc [21], ceea ce arată că podul fusese incendiat. Incendierea construcției de lemn și distrugerea unei părți din lucrările de piatră nu pot fi atribuite decât populației autohtone răsculate și aliaților ei, Roxolanii și Jazigii. Dar aceasta nu se putea înfăptui fără distrugerea castrului Drobeta, ale cărui trupe aveau misiunea de a păzi podul din spre Nord. Intr'adevăr, răsculații au distrus și castrul Drobeta. Săpăturile arheologice de aici au arătat că acest castru a suferit distrugeri grozave [22], și a fost reconstruit sub împăratul Hadrian. Distrugerea castrului și a podului ne arată nu numai ruperea legăturii cu imperiul, dar și proporția pe care a avut-o această răscoală.

Așa dar, rămâne fapt bine stabilit că populația autohtonă dacă, la moartea lui Traian, socotind momentul favorabil, s'a ridicat împotriva stăpânirii romane, aliindu-și la această luptă pe Jazigii dela Vest și pe Roxolanii dela Est și foarte probabil și alte triburi din afara frontierelor Daciei cucerite. Scopul acestei răscoale era distrugerea regimului sclavagist roman și eliberarea de sub cotropirea romană. Acest scop era ca și atins, dar forțele statului sclavagist roman erau încă puternice.

Cauza acestei răscoale a fost, fără îndoială, regimul de cruntă exploatare la care fuseseră supuși Dacii după cucerire. Bogățiile și populația Daciei fuseseră cunoscute de Romani înainte și ele au fost cauza luptei pentru cucerirea acestei provincii, în vederea lărgirii bazei economice a statului sclavagist roman, care nu se putea realiza decât prin războaie de cotropire. Că aceasta a fost cauza esențială a cuceririi Daciei, se vede și din graba cu care a fost organizată exploatarea bogățiilor și a populației învinse și reduse la o situație materială similară aceleia a sclavilor. Traian a aplicat Dacilor învinși vechiul sistem ce era aplicat de către Romani popoarelor care rezistaseră cu îndârjire, până la capăt, cuceririi romane. Toată Dacia este transformată în *ager publicus*, ca pedeapsă pentru rezistența îndârjită pe care Dacii o opuseseră Romanilor. Acest lucru este mărturisit de Lactantius: *„Fiindcă părinții lui fuseseră supuși la cens, pe care Traian victorios l-a impus Dacilor ca pedeapsă pentrucă rezistaseră cu încăpățânare* [23]. S'a făcut deci recensământul persoanelor și bunurilor, pentru a fi impuse la tribut. Pentru supravegherea exploatării, fusese adus un mare număr de trupe care au fost așezate, nu numai la graniță, dar și în interiorul provinciei, cu scopul de a menține liniștea. De asemenea, tot în acest dublu, scop au fost aduși și numeroși coloniști *„infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas"*, spune Eutropius (VIII, 6). Acestor coloniști, așezați în colonii ca Sarmizegetusa și poate Dierna sau în alte diferite centre de exploatare minieră ori agricolă, li s'a distribuit pământ în deplină proprietate (*jure italico*), în loturi mici, întru cât Romanii au urmă-

rit în Dacia o politică a desvoltării proprietății mici și mijlocii, pentru a-și realiza programul de colonizare [24]. Mâna de lucru o furniza populația autohtonă, numărul sclavilor fiind mai mic — după cum observă U. Cruglicova [25] — nu numai în exploatarea agricolă, dar și în cea minieră, unde tablele cerate dovedesc că era foarte mult întrebuințată mâna de lucru salariată. Populația indigenă, lipsită de libertate, de pământ și de orice fel de avere, fără niciun drept politic, era atribuită diferitelor centre orășenești, militare sau rurale și obligată să muncească pământul sub formă de arendă, pentru care plătea o redevență. Inafară de aceste dări legale, populația indigenă era supusă în mod abuziv la tot felul de contribuții sau munci, de către guvernatori, funcționari fiscali sau militari.

Așa dar, populația autohtonă, împreună cu sclavii, forma clasa exploatată. Marea massă a celor exploatați o constituiau localnicii și în primul rând populația băștinașă dela sate și din regiunile miniere și forestiere, unde romanizarea n'a putut pătrunde decât slab. I. Cruglicova atrage atenția asupra luptei populației rurale împotriva Romanilor [26], întru cât pe umerii acestei populații apăsa aproape întreaga greutate a nemiloasei exploatări romane, atât a bogățiilor solului și ale subsolului, cât și desvoltarea meșteșugurilor, a construcțiilor și a întreținerii unui număr considerabil de trupe de ocupație. Populația sătească era foarte numeroasă, după cum arată descoperirile arheologice. Numai în fostul județ Cluj, de pildă, s'au identificat mai mult de 20 de așezări rurale [27]. Această populație va juca un rol important în lupta de eliberare de sub stăpânirea romană.

Numeroasele răscoale — ele singure chiar — arată că populația autohtonă trebue să fi fost destul de numeroasă și de compactă, pentru ca să se poată ridica împotriva Romanilor apărați de o puternică armată de ocupație și de un întreg aparat polițienesc.

După potolirea răscoalei ce a avut loc la moartea lui Traian, și prin schimbarea organizației provinciei, situația populației autohtone s'a înrăutățit mai mult, exploatarea devenind și mai cruntă. De sigur că o parte din această populație și anume resturile aristocrației dace salvate din cele două războaie de apărare, au cedat stăpânilor de sclavi romani, primind dela aceștia avantaje și dobândind cetățenia romană. Aceste resturi ale aristocrației dace și-au arătat loialitatea lor față de ocupanți și au participat astfel la exploatarea clasei asuprite. Numai poporul dac — după cum observă istoricul sovietic A. D. Dmitriev [28] — a arătat mereu o ură neîmpăcată față de cotropitorii romani și față de cultura acestora. Coloniștii romani s'au socotit în permanență străini și în pericol în mijlocul populației băștinașe ostile. Apropierea de resturile aristocrației dace le ușura oarecum exploatarea. De aceea, autoritățile romane au căutat să câștige aceste rămășițe de aristocrație dacă. Știm că Hadrian însuși a acordat dreptul latin (*jus latii*) câtorva orașe, printre care și Drobeta. De sigur că acest privilegiu privea populația autohtonă, deoarece coloniștii aduși de Traian aici erau cetățeni romani, dat fiind scopul pentru care fuseseră aduși. Fără îndoială că majoritatea populației băștinașe a rămas tot în situația de mai înainte, cu aceeași hotărîre de a lupta împotriva asupritorilor sclavagiști, romani și localnici, trecuți în rândurile cotropitorilor.

Clasa oprimată va lupta în alianță cu triburile Dacilor liberi și cu triburile barbare dela hotarele Daciei. Dar ea va recurge și la o formă de luptă caracteristică: *Latrocinia,* luptă de partizani. Forma aceasta de luptă

împotriva asupritorilor romani și a trădătorilor aristrocrați daci ne este dovedită prin câteva inscripții găsite, una la Mehadia[29], alta la Slatina-Banat[30] și a treia la Zăgaia-Mehedinți [31]. Cele trei inscripții documentează această formă de luptă împotriva Romanilor tocmai în cele două provincii (Banat și Oltenia) unde Vasile Pârvan credea că Dacii *„s'au resemnat foarte de vreme"* [32]. Inscripții cu latrones se găsesc și în Sudul Dunării, în Moesia Superioară și, în general, în regiunea drumului așa de frecventat Singidunum-Naissus-Serdica. Aceste inscripții au atras atenția istoricilor, dar au fost interpretate în chip deosebit.

Interpretarea justă a mișcării acestor latrones a dat-o mai întâi I. Cruglicova[33] și apoi A. D. Dmitriev[34]. Istoricii sovietici au arătat că „latrones" reprezentau elementele dușmane Romei, care au dus o intensă activitate împotriva asupritorilor. Ei se retrăgeau în locuri ascunse, de unde loveau pe ocupanți. Activitatea lor nu poate fi socotită deci ca un simplu banditism, așa cum apărea în ochii justiției romane, ci ca o formă a luptei antiromane de eliberare a poporului dac. Aceşti „latrones" sunt elementele cele mai dinamice din sânul clasei asuprite, care nu au înțeles să îndure cu resemnare exploatarea sclavagistă. Majoritatea lor trebue să fi ieșit din mijlocul populației rurale, unde găseau sprijin și adăpost, dar o parte dintre ei provenea, foarte probabil, din rândul sclavilor. „Latrones" se uneau în cete și duceau o luptă de partizani, nu numai împotriva asupritorilor romani, ci și împotriva localnicilor trecuți de partea Romanilor, după cum arată izvoarele epigrafice. Lupta lor trebue să fi început — după cum crede și I. Cruglicova (*l. c*) — dela începutul dominației romane. Este vorba deci de o formă a luptei de clasă și de eliberare. Pentru aceasta, luptele de *latrocinia* — de partizani — mențineau în permanență ura de clasă în sânul masselor asuprite și le pregăteau pentru momentul când, în unire cu alte elemente din interior, cu Dacii liberi dinafară și cu alte triburi barbare, vor da lovitura decisivă regimului sclavagist din Dacia.

De altfel, această formă a luptei de clasă nu era proprie numai provinciilor dunărene, ci era generală imperiului roman. Mișcarea de *latrocinia* a luat mari proporții în massele țărănești din sec. IV. Țăranii ruinați se răsculau și deveneau, „latrones" [35].

Firește însă că, numai această formă de luptă nu putea să ducă la sfărâmarea sistemului sclavagist. In Dacia, ca și în alte provincii ale imperiului, răscoalele ce au urmat au fost făcute de sclavi și de populația autohtonă oprimată, a căror muncă productivă constituia o necesitate vitală în orânduirea sclavagistă. Intre localnicii asupriți și sclavi s'a putut forma o apropiere — o înțelegere — ale cărei forțe au crescut mereu. Situația populației sătești dace a apropiat-o, în procesul muncii, de situația sclavilor. Prin aceasta s'a putut crea o bază pentru alianța lor militaro-politică, așa precum se crease, și în restul imperiului, între coloni și sclavi [36]. Această luptă comună a constituit un alt aspect al luptei pentru lichidarea regimului social-politic al sclavagismului roman din Dacia. Dar forțele antisclavagiste din interior au găsit și un alt aliat, în barbarii din afara imperiului, ale căror lovituri se unesc cu loviturile date din interior orânduirii sclavagiste. Teza stalinistă asupra perioadei de trecere dela antichitate la Evul Mediu se aplică și la Dacia.

Intr'adevăr, alianța cu Dacii liberi din afara provinciei și cu triburile barbare dela granița acesteia a dat un aspect nou luptei de eliberare. Pă-

trunderea barbarilor în Dacia a fost totdeauna semnalul unei răscoale generale a masselor indigene exploatate. Faptul că Romanii n'au reuşit să ţină în stăpânire toate triburile dace a avut urmări favorabile asupra luptei de eliberare a Daciei [37]. Dacia se găsea, ca şi Galia, la frontiera imperiului roman şi lângă lumea barbară, dar vecinii imediaţi ai populaţiei dace asuprite erau Daci şi triburi înrudite, sub raport etnic, cu aceştia, printre care şi Slavii, care au intrat în „*vastele alianţe militare din timpul lui Burebista şi Decebal*" [38]. In izvoarele literare antice se reflectă îngrijorarea Romanilor că *spatele Dacilor era acoperit de o întreagă* lume barbară [39]. Existenţa Dacilor liberi şi a altor triburi vecine, care au avut un contact direct cu populaţia supusă, a însemnat nu numai posibilitatea menţinerii şi sprijinirii culturii băştinaşe dace, dar şi un permanent focar de agitaţie şi intervenţie în lupta celor oprimaţi împotriva Romanilor. Faptul că, după răscoala din 117—118, lupta de eliberare nu a încetat, ba chiar s'a intensificat şi faptul că ea s'a desfăşurat în legătură cu Dacii liberi, ne-o arată răscoalele ce au izbucnit în Dacia în diferite răstimpuri, uneori cu o intensitate sporită.

Izvoarele antice menţionează o serie de lupte ale Romanilor cu barbarii dela graniţa Daciei, până la căderea provinciei. Aceste lupte nu pot fi despărţite de lupta de clasă şi de eliberare din interiorul Daciei cotropite, deşi în general izvoarele nu menţionează acest lucru, pe care clasa stăpânitoare romană încearcă să-l tăinuiască.

Populaţia locală asuprită, sub conducerea acelor „latrones", fie sclavi, fie provenind dintre cele mai dinamice elemente ale populaţiei rurale, înlesnea acestor barbari pătrunderea în provincie şi se asocia cu ei în lupta împotriva stăpânirii romane asupritoare. Astfel, izvoarele antice arată că în timpul domniei lui Antoninus Pius (138—161), o mulţime de provincii s'au răsculat. Deşi sumar, biograful său spune : „. . . *Guvernatorii şi generalii săi supuseră pe Germani, pe Daci şi multe alte neamuri şi pe Iudeii revoltaţi. Chiar în Acheia şi în Egipt au înnăbuşit răscoalele*" [40]. Istoricul sovietic A.D. Dmitriev [41] admite o răscoală în 139, înafară de cele din 143 şi 157—158 din timpul domniei lui Antoninus Pius. Fără îndoială că Dmitriev are dreptate. Intr'adevăr, în 138 moare împăratul Hadrian şi îi urmează la tron Antoninus Pius. Era deci un alt moment favorabil—ca şi cel dela moartea cuceritorului Daciei — pe care Dacii nu puteau să-l scape, mai ales că, în acelaşi timp, şi Jazigii porniseră războiul împotriva Romanilor. Totuşi, nu avem un document precis asupra acestei răscoale, înafară de o monetă cu numele Daciei, datând din anul 139. In schimb, pentru răscoala din 143 avem mărturii mai precise. Astfel este panegiricul lui Elius Aristide către Roma, rostit în Aprilie-Iunie 144, şi Polyainos în salutul său către Marcus Aurelius şi Verus [42], precum şi o diplomă militară din 144, care arată că, tocmai în acest timp, garnizoanele romane au fost întărite cu noi trupe auxiliare [43], de sigur, în vederea potolirii răscoalei, ceea ce este un indiciu că aceasta era destul de puternică, pentru ca trupele locale, de ocupaţie, să nu-i poată face faţă singure.

Această răscoală a fost sprijinită şi de atacul barbarilor dinafară, al Dacilor liberi, şi al Carpilor, după cum ar indica o inscripţie, este drept nedatată, în care se vorbeşte de decorarea unui soldat de către Antoninus Pius pentru vitejia sa excepţională în luptă cu Carpii [44]. Aşa se explică şi întărirea forţelor militare locale cu noi trupe auxiliare.

Răscoala din 157—158, din Nordul Daciei, a luat proporţii mult mai mari. Ea este sprijinită şi de atacul Dacilor liberi din afara graniţei provinciei. Innăbuşirea acestei răscoale şi respingerea atacurilor barbarilor, care erau în unire cu acţiunea din interior, a necesitat din partea Romanilor un efort extraordinar, ei aducând trupe din Dacia Inferior, din Moesia Inferior, din Pannonia Inferior şi chiar din Mauretania. Că luptele de aici au fost grele, se vede din faptul că Antoninus Pius ia titlul triumfal de *Dacicus*, după cum de altfel se constată din două inscripţii, datate între anii 157—161 [45]. Insă din aceasta rezultă clar că răsculaţii din interiorul Daciei au fost ajutaţi de către Dacii liberi de peste graniţă, pentrucă astfel de titluri triumfale nu puteau fi luate de împăraţi, decât la învingerea unor popoare duşmane, străine imperiului. Dar răscoala localnicilor şi importanţa înnăbuşirii ei de către statul sclavagist roman este mărturisită de numeroasele monete bătute în acest timp, printre care unele monete de bronz reprezintă Dacia ca roabă trântită la picioarele lui Marte, care o apasă cu piciorul [46].

In sfârşit, o dovadă indiscutabilă că în această vreme a avut loc o puternică răscoală a populaţiei dace sprijinită de Dacii liberi, este faptul că, imediat după înnăbuşirea răscoalei, se iau măsuri de reorganizare a provinciei, pentru a împiedeca izbucnirea unor răscoale şi a unor noi atacuri concomitente dinafară. Aceste măsuri sunt similare cu acelea pe care le-a aplicat Marcius Turbo în 118—119. Adică, Dacia este împărţită din nou de data aceasta în trei provincii procuratoriene: *Porolissensis*, *Apulensis* şi *Malvensis*. Această împărţire se produce între 8 Iulie şi 27 Septembrie 158, deci, la această dată, luptele se terminaseră. Dacă s'a făcut o nouă distribuire a teritoriului între cele trei provincii, sau s'a desprins numai regiunea de Nord a Daciei Superior, creându-se noua provincie procuratoriană, *Porolissensis*, este o chestiune nelămurită. In orice caz, *Dacia Porolissensis* este o provincie procuratoriană guvernată de un procurator *cum iure gladii*. După cum am spus mai sus, aceste provincii procuratoriene erau supuse unui regim mai sever, neîngrădit de vreo constituţie (*lex data*). Atât acest fapt, cât şi numirea noului procurator din fruntea provinciei, cunoscut prin energia şi străşnicia lui necruţătoare faţă de cei răsculaţi, cum era Macrinius Vindex, sunt dovezi că o atare reorganizare şi înăsprire a regimului erau cerute de încercările de revoltă, mereu repetate, ale clasei oprimate.

Totuşi, nici regimul aspru, nici sporirea forţelor militare de ocupaţie nu au putut să înnăbuşe şi să oprească decât pentru moment mişcarea de eliberare de sub regimul exploatator roman, care devenea din ce în ce mai apăsător. Lupta masselor asuprite continua sub forma luptei de partizani şi de pregătire până să se ivească o nouă ocazie, care n'a întârziat să vină şi care le-a dat toate speranţele de eliberare. Intreaga Dacie a fost sguduită din nou de răscoala care s'a întins şi peste Dunăre, ba chiar şi mai departe, încât clasa oprimată a imperiului credea că a sosit momentul lichidării regimului sclavagist. Această ocazie a fost războiul marcomanic, de pe timpul împăratului Marcu Aureliu, început în 167. Războiul începu la Dunărea de mijloc, dar se întinse repede de-a-lungul graniţei romane, până la Marea Neagră. Aşa dar, şi graniţa Daciei din spre Nord, Vest şi Est era atacată. In ceea ce priveşte Dacia, împăratul Marcu Aureliu ia măsuri, instituind un comandament special şi aducând trupe noi auxiliare şi chiar o legiune — legiunea a V-a

Macedonica — pe care o ia dela Troesmis, din Dobrogea, unde fusese în garnizoană până atunci. Cu toate aceste măsuri, barbarii ajutaţi de populaţia locală revoltată sparg frontul şi pătrund în interiorul provinciei. Dacii liberi, cu şeful lor Tarob, pătrund, în perioada dintre 168—169, până la Sarmizegetusa, fiind ajutaţi de răsculaţii din interior. *Villae*-le din jurul Sarmizegetusei sunt distruse [47]. Capitala Daciei se afla într'adevăr într'o mare primejdie, care punea în joc însăşi soarta oraşului, după cum arată o inscripţie [48]: *ancipiti pericolo*. Regiunea minieră a fost şi ea prădată, de sigur cu ajutorul sclavilor şi muncitorilor, în vreme ce arendaşii şi funcţionarii administraţiei romane au fugit, ascunzându-se în locuri adăpostite. Tablele cerate găsite în minele dela Roşia, anticul *Alburnus Maior*, au ca ultimă datare 28 Martie 167, deci, cu puţin *înainte* de atacul barbarilor înfrăţiţi cu răsculaţii din interior. Minele au fost distruse şi nu s'au mai putut reface. Populaţia minieră din regiunea auriferă se înmulţise din cauza lărgirii exploatării aurului de către Romani, dar situaţia ei materială se înrăutăţise. Această numeroasă categorie socială a fost cea dintâi — ca şi populaţia minieră din Tracia pe vremea răscoalei Vizigoţilor [49] — care s'a alăturat Dacilor liberi. Aşa încât, pericolul de care vorbeşte inscripţia de mai sus pornea, evident, atât din partea populaţiei locale asuprite, cât şi din partea Dacilor liberi [50]. Focul răscoalei pătrunde şi la Sud de Dunăre, unde inscripţiile funerare din regiunea marilor drumuri comerciale vorbesc de „*latrones*". Un comandament unic se formează pentru Moesia Superior şi pentru Dacia, care este încredinţat lui M. Claudius Fronto. Aceasta înseamnă că în spatele frontului dacic primejdia creştea pentru Romani. Răscoala masselor oprimate din interior se desfăşură în acelaşi timp cu pătrunderea barbarilor. In anul 170, răsculaţii deschid drumul Costobocilor, care fac o incursiune până în adâncul peninsulei balcanice. Cu această ocazie, massele asuprite din Dobrogea de astăzi se răscoală şi pun stăpânire pe pământul coloniştilor romani şi al celor bogaţi. Răsculaţii distrug pietrele de hotar şi pun stăpânire pe aceste pământuri, devenind ei înşişi proprietari, ca în regiunea *Tropaeum Traiani*, unde mai târziu, în 177—179, Helvius Pertinax, care primise dela împărat conducerea celor două Moesii, dă ordin localnicilor să părăsească locurile foştilor proprietari romani. O inscripţie descoperită la Capidava arată că, în timpul incursiunii Costobocilor, populaţia rurală asuprită se revoltă şi distruge până şi monumentele funerare ale celor bogaţi [51]. Nu fără ştirea şi participarea băştinaşilor răsculaţi sunt ucişi acum — în 170 — unii băştinaşi trecuţi de partea exploatatorilor romani, cum este acel Daizus Comosi [52], probabil un reprezentant al vechii aristocraţii locale.

De sigur că şi barbarii care se găseau în interiorul imperiului, aduşi aici ca birnici, şi-au arătat forţa lor distructivă, care a subminat dinăuntru puterea sclavagistă şi a contribuit la deslănţuirea şi la extinderea răscoalelor. Barbarii din interior au constituit întotdeauna un element potenţial de revoltă şi alianţă cu massele oprimate băştinaşe [53]. Asemenea elemente provenite din lumea barbară dinafară se aflau şi pe teritoriul Daciei şi ele s'au înmulţit pe vremea lui Marcu Aureliu şi a urmaşilor săi. Unirea tuturor elementelor amintite până acum dădea luptei antiromane un avânt în continuă creştere.

In Dacia — după moartea lui Claudius Fronto pe câmpul de luptă în anul 170 — este numit guvernator al celor trei Dacii Sextus Cornelius

Clemens, de rang consular, pentru a se stabili un comandament unic al tuturor trupelor de ocupaţie şi a se putea acţiona cu mai multă eficacitate împotriva revoltaţilor şi a barbarilor. Luarea acestei noi măsuri excepţionale, cu caracter militar şi politic, arată gravitatea situaţiei din interiorul, şi nu numai din afara provinciei. Prin 174 vine însuşi împăratul Marcu Aureliu în Dacia. Armatele romane reuşesc să-i scoată pe barbari din provincie şi să-i urmărească până peste graniţă. Răscoala este înnăbuşită şi statul roman a reuşit din nou să-şi restabilească dominaţia în Dacia. De acum înainte, cele trei Dacii vor avea un guvernator consular suprem, care va purta titlul de *consularis et dux trium Daciarum*, ceea ce oglindeşte caracterul excepţional al epocei.

Dar lupta de eliberare va continua. In 180, Marcu Aureliu moare pe câmpul de operaţiuni. Fiul său Commodus se grăbeşte să încheie pacea, renunţând la planurile tatălui său de a continua lupta pentru a asigura liniştea hotarului în această parte. In vremea domniei lui, triburile Dacilor liberi, în unire cu Burii şi cu alte triburi — şi de sigur în înţelegere cu populaţia asuprită din interior — încearcă din nou un atac asupra Daciei. Ei au fost însă învinşi, şi, după spusele lui Cassius Dio [54], 12.000 dintre ei au fost aşezaţi în provincie, ca să muncească pământul şi să plătească tribut. Aceşti noi birnici au sporit însă forţele antisclavagiste din interior. In curând, chiar în 183—184, massele asuprite se revoltă din nou, fiind iarăşi în unire cu triburile barbare dela graniţă. Un pasaj din biograful lui Commodus spune că „*acest împărat, prin generalii săi a învins pe Mauri, pe Daci şi a restabilit stăpânirea în Britania, Germania şi Dacia, provincii care vroiau s'o înlăture*" [55].

Pe de altă parte şi Cassius Dio spune că împăratul Commodus a avut câteva lupte împotriva barbarilor dela graniţa Daciei [56]. Din aceste două informaţii se vede clar că nu poate fi vorba decât de unul şi acelaşi eveniment: continuarea luptei de eliberare şi de o strânsă şi permanentă legătură între băştinaşii oprimaţi şi triburile barbare şi Dacii liberi. Şi răscoala din 183—184 a fost înnăbuşită. S'au luat noi măsuri de supraveghere, cu deosebire la frontiere. S'au construit întărituri de observaţie şi posturi de protecţie. Regiunea minieră fusese militarizată şi ea.

Niciunul din izvoarele epocei nu ne dă vreo indicaţie asupra răscoalelor între domniile lui Commodus şi Caracalla. Aceasta nu înseamnă că ele nu au mai avut loc. Regimul militar şi de exploatare se înăsprise în Dacia. Septimius Severus a continuat această politică şi a luat o serie de măsuri care au dat luptei de eliberare a Daciei un caracter nou. El a mărit efectivul armatei de ocupaţie. A pus să se construiască noi castre, burguri şi posturi de pază, şi a reparat pe cele vechi. Toate acestea aveau scopul de a înnăbuşi orice încercare de răscoală a masselor oprimate. In timpul Severilor, lupta de eliberare a Daciei va dobândi forme noi, determinate de transformările sociale petrecute şi în Dacia. In studierea acestei lupte din ultimii 60—70 de ani dinaintea evacuării, trebue să ţinem seama de criza profundă a modului de producţie, prin care a trecut imperiul roman începând din secolul III şi care a cuprins deopotrivă şi Dacia, pe atunci parte integrantă a statului sclavagist roman.

In cursul sec. III, imperiul roman a fost sguduit de o profundă criză a modului de producţie, pe care reformele Severilor au fost incapabile să o înlăture. Revoltele sclavilor din interior şi atacurile barbarilor dinafară

se întețesc. In condițiile acestei crize, exploatarea claselor producătoare sporește și statul roman devine în această vreme un instrument și mai complex al exploatării supușilor. Spre a se putea face față cheltuielilor pentru menținerea edificiului imperial șubrezit, se cerea o nouă organizare a sistemului de adunare a impozitelor și a celorlalte contribuțiuni. Această nouă organizare se caracterizează printr'o politică de terorism și de constrângere, urmărită de autoritățile romane față de massele exploatate și având ca instrument armata. Alături de monarhia militară ereditară se ajunge și la o militarizare a administrației. Ca o consecință a acestui fapt, în 212, împăratul Caracalla dă o constituție, prin care toți locuitorii imperiului devin cetățeni romani, cu mici excepții. Se introna, astfel, o egalitate în fața legilor, dar și în fața sarcinilor, care vor apăsa și mai greu tot pe spatele masselor exploatate.

Populația imperiului, deci și a Daciei, a fost împărțită în categorii, după domiciliu și profesiune, fiecare fiind legat pentru totdeauna de profesiunea pe care o exercita. Cu încasarea impozitelor și a celorlalte contribuțiuni, au fost însărcinate notabilitățile orașelor și satelor. Persoanele bogate au reușit și de data aceasta să formeze o pătură privilegiată. Dar proprietarii mici și mijlocii au fost ruinați și au ajuns în rândul colonilor, iar aceștia nu numai că nu au avut nicio ameliorare a condițiilor de vieață, dar, dimpotrivă, au ajuns într'o mizerie cumplită. Prin aceasta s'au apropiat și mai mult de sclavi, iar lupta lor comună a devenit și mai puternică. Numeroasele impozite și prestații de tot felul, cât și modul cum erau executate acestea, au sărăcit massa populației. Oprimarea se intensifica și devenea și mai insuportabilă, datorită abuzurilor guvernatorilor, perceptorilor și soldaților. Nu numai cei bogați erau jefuiți de către administrație și soldați ci și, mai ales, cei săraci. Izvoarele epigrafice contemporane reflectă întreaga mașină de exploatare a imperiului roman, care a cuprins și Dacia, întru cât și ea se găsea în sec. III angrenată în aceeași criză generală a modului de producție sclavagist. Acelaşi militarism și terorism se așezase și în Dacia.

In sfârșit, prin Constituția antoniniană din 212, se acordă cetățenia romană și Dacilor. Mulți dintre ei devin proprietari. Pe lângă vechii proprietari de pământ, proveniți dintre coloniști, se adaugă acum localnicii, proaspeți cetățeni romani. Romanii au aplicat în provinciile dunărene — deci și în Dacia — o politică social-economică sprijinită pe proprietatea funciară mică și mijlocie, care este atestată de izvoarele epigrafice [57]. Apariția unor întinse domenii agricole, lucrate cu sclavi, își face loc într'o perioadă mai târzie. Acest fenomen se explică printr'o luptă a proprietății mici împotriva marilor proprietari de terenuri agricole din Dacia. Ea a devenit și mai ascuțită în condițiile crizei din sec. III, după ce și numărul producătorilor liberi a crescut datorită Constituției antoniniene. Dar această luptă se petrece chiar în sânul clasei privilegiate, între bogătașii liberi și săracii liberi. K. M a r x a subliniat imensa importanță a luptei de clasă, care are loc în sânul minorității privilegiate [58]. Ea subminează baza economică a acesteia și contribue la distrugerea orânduirii sclavagiste.

La nemulțumirile populației agricole se adăugau și acelea ale masselor exploatate din centrele urbane ale Daciei, din cele meșteșugărești și de extracție minieră. Este deajuns să ne gândim numai la distrugerile din regiunea auriferă din 167, cauzate de cei exploatați. Cetățenia romană

nu adusese nici acolo decât obligațiuni în plus și Roma rămăsese tot *„dușmanul și asupritorul cel mai rău”* (Engels). Impotriva acestui dușman se concentrează în sec. III forțe sclavagiste sporite. Sclavilor și localnicilor se adaugă acum vechii cetățeni romani, intrați și ei în rândul celor săraci prin efectele unei fiscalități excesive și datorită exploatării nemiloase exercitate de grupul restrâns al celor bogați. Majoritatea vechilor cetățeni romani, egalizați prin Constituția din 212 cu Dacii și săråciți deopotrivă, se vor apropia de localnici și vor duce o luptă comună împotriva asupritorilor comuni. Lupta va dobândi de acum înainte un și mai pronunțat caracter social. O altă consecință va fi și aceea că populația băștinașă va fi și mai puternic influențată de noii tovarăși de luptă. Acest fapt a contribuit la răspândirea mai largă a limbii latine vulgare [59] și în sânul populației băștinașe din afara centrelor orășenești și de exploatare meșteșugărească.

* * *

Ultima etapă a luptei de eliberare a Daciei trebue privită în lumina indicațiilor staliniste: *„...neromanii, adică toți „barbarii”*, spune tov. Stalin, *s'au unit împotriva dușmanului comun și au răsturnat ca o furtună imperiul roman”* [60]. Din sec. III, barbarii nu mai atacau izolat, ci formau confederații mari, ca aceea carpo-sarmato-gotă dela Dunărea de Jos.

Izvoarele arată că luptele începute de Romani în vremea lui Caracalla (212—217) în Nordul provinciei Dacia împotriva Dacilor liberi și a altor triburi barbare continuau încă sub împăratul Macrinus (217—218), iar în timpul lui Maximin Tracul (235—236), luptele din Dacia au luat proporții și mai mari, întru cât Romanii sunt nevoiți să aducă și alte trupe din Pannonia și Noricum și să repare drumurile din Dacia [61]. In inscripții, Maximin este menționat cu titlul de *Dacicus Maximus* [62] și *Sarmaticus Maximus* [63]. Din aceasta rezultă că el a avut de purtat lupte cu Dacii liberi și cu Sarmații.

Incepând din 238, atacurile barbare încep să se îndrepte și spre Sudul Dunării, devenind din ce în ce mai dese. Teritoriile clientelare din Muntenia și Sudul Moldovei sunt pierdute de Romani și acest fapt are urmări favorabile asupra desfășurării luptei de eliberare a Daciei și de sfărâmarea regimului sclavagist din Dacia cotropită. Impăratul Gordian II (238—244) este silit să mute limesul transalutan (prin 242) din nou pe Olt [64], unde se găsea înainte de Septimiu Sever, și să fortifice orașele Daciei Malvensis. Evacuarea limesului se face sub presiunea atacurilor Carpilor și ale altor barbari, precum și a răscoalelor din interior. Cu mari sforțări, Gordian reușește să restabilească stăpânirea romană în Dacia și la Dunăre. Dar răscoalele populației exploatate și atacurile dinafară reîncep. In aceste împrejurări, când o parte a armatei romane dela Dunăre fusese trimisă în războiul cu Perșii, Carpii pătrund în Dacia și o pustiesc. Săpăturile arheologice au arătat că așezările romane au suferit distrugeri la jumătatea sec. III, la Cristești, aproape de Tg. Mureș, și la Sighișoara [65]. Mulți locuitori își ascund averea și fug peste Dunăre, iar alții sunt luați prizonieri. Unul dintre aceștia, eliberat din captivitate, închină o inscripție de mulțumire lui Jupiter Optimus Maximus, la Apulum [66]. Filip Arabul (244—249) vine în Dacia și luptă cu Carpii în tot cursul anului 246, reușind să-i învingă și să-i alunge peste graniță, luând titlul de *Carpicus Maximus*. El

fortifică localitățile amenințate, ca de pildă Romula (Reşca), aproape de limesul alutan [67].

In curând însă, barbarii pătrund din nou în imperiu, atât în Dacia, cât și în Moesia. Lupte grele se dau în vremea împăratului Decius, care este numit restauratorul Dacilor (*restitutor Daciarum*) într'o inscripție dela Apulum și ia titlul de *Dacicus Maximus*, ceea ce înseamnă că atacatorii, care devastaseră unele oraşe din Dacia (Apulum) [68], erau tot triburile Dacilor liberi din Nordul Daciei. Pe monetele bătute în timpul lui Decius apare inscripția *Dacia felix*, ca şi pe monetele din vremea lui Claudiu II Goticul şi a lui Aurelian, ceea ce dovedeşte intenția împăraților de a păstra Dacia [69] făcând eforturi disperate spre a rezista dușmanilor din interior și dinafară.

Intre timp, atacurile barbarilor peste Dunăre se întețesc. Ele trebue puse în legătură tot cu răscoalele sclavilor și ale restului clasei exploatate. La Sud de Dunăre, sistemul sclavagist de cruntă exploatare a dat naştere la nemulțumiri la fel de mari în sânul masselor exploatate. Slăbirea frontului Dunării și pătrunderea barbarilor până departe în Sud, a fost un alt eveniment care a ușurat lupta de eliberare a Daciei.

In timpul domniei lui Gallienus (260—268), atacurile barbarilor din Sudul Dunării devin neîntrerupte, ajungând până în Grecia și în insulele din Marea Egee. Flancul drept al Daciei cotropite de Romani rămâne mereu descoperit, slăbindu-se prin aceasta și supravegherea romană din interior. In adevăr, nu se mai menționează în acest timp nicio luptă cu barbarii în Dacia, dar lupta din interior a continuat. Din cauza lipsei de izvoare, care să menționeze lupte cu barbarii dinafară, s'a tras concluzia că Romanii au evacuat Dacia, complet, sau numai în partea de Nord, încă din timpul domniei lui Gallienus [70], deşi condițiile unei astfel de evacuări și deci eliberări — fie chiar parțiale — nu erau încă pe deplin coapte. In sprijinul acestei teorii s'a adus şi faptul dispariției monetelor romane din Dacia, începând dela Gallienus. Bazat pe aceste fapte, și D m i t r i e v admite evacuarea parțială a Daciei sub Gallienus. Dar descoperirile arheologice au arătat că monetele nu au dispărut cu totul din Dacia, întru cât s'au găsit monete dela Gallienus până la Aurelian, atât la Apulum, cât şi în alte părți. Și dacă ele sunt rare, nu este un fapt specific Daciei, ci este un fenomen general în tot imperiul, ceea ce se explică prin criza generală a modului de producție și prin devalorizarea monetei din acea vreme [71]. Tot așa, nu lipsesc în acest răstimp nici mărturiile epigrafice [72].

Cei care susțin teoria evacuării Daciei în timpul împăratului Gallienus se bazează și pe indicațiile istoricilor antici. Dar, lăsând la o parte discuția dintre istoricii moderni cu privire la aşa zisa contradicție dintre aceste izvoare, facem observația că între ei nu există contradicție. Astfel, niciunul nu spune că împăratul Gallienus a retras armata și o parte din populație din Dacia, ci toate — afară de *Historia Augusta* — spun numai că Dacia a fost „părăsită" „*amissa*". Toate, în schimb, sunt de acord în a atribui lui Aurelian această evacuare, numai că unele arată mai explicit ce anume a fost evacuat — „armata şi provincialii" (*Vita Aureliani*) — altele întrebuințează pentru aceasta un termen general „*Romanos*", în care, fără îndoială, trebue înțeleasă și armata. Este de observat, apoi, că biograful lui Aurelian întrebuințează pentru „părăsirea" Daciei de către Aurelian — care este un fapt real — termenul „*reliquit*", pe când ceilalți întrebuințează

pentru aşa zisa „părăsire" (*amissio*) de către Gallienus, expresia „ *amissa est*" sau „*amissit*".

Este, deci, o deosebire de conţinut istoric între aceşti doi termeni, ultimul exprimând numai faptul „lăsării în părăsire", adică al ruperii legăturilor cu provincia şi nicidecum faptul evacuării Daciei. Or, lucrul acesta este foarte adevărat. In timpul domniei lui Gallienus, imperiul roman era sguduit de frământări adânci şi frontierele erau străpunse. La Dunărea de Jos, Goţii, Carpii, Dacii liberi şi alţi barbari dela Nord, fac între 253—270, adică într'o perioadă de 17 ani, nu mai puţin de 12 incursiuni. Tot Sudul balcanic până pe coastele Asiei Mici este la discreţia barbarilor pătrunşi în imperiu cu ajutorul masselor exploatate, acum răsculate împotriva stăpânilor de sclavi.

Ce s'a petrecut în Dacia în acest răstimp? Armatele de ocupaţie rămăseseră pe loc, dar legăturile cu imperiul erau foarte slabe, sau chiar întrerupte. Totuşi, trupele romane de aici au reuşit să se menţină, deşi în 256 este menţionat un atac al barbarilor dela Nord, iar în 257 Gallienus îşi ia titlul triumfal de *Dacicus Maximus*, ceea ce arată o victorie asupra Dacilor liberi. In sfârşit, Aurelian restabileşte stăpânirea romană în Dacia „în vechile hotare" şi legăturile provinciei cu imperiul sunt reluate normal. Dar liniştea nu durează prea mult. In 271, hotarul imperiului la Dunăre este atacat din nou şi acest atac cuprinde şi Dacia şi aceasta de sigur nu fără sprijinul clasei asuprite din interior. Aurelian înfrânge pe Goţi, dar stăpânirea romană în Dacia nu mai putea fi menţinută, pentrucă nu mai exista nicio speranţă s'o mai poată păstra — *desperans eam* (Daciam) *posse retineri* — după cum spun izvoarele [73]. Evacuarea trupelor, a administraţiei, a negustorilor, a proprietarilor de pământ şi a tuturor acelora care exploataseră fără milă pe băştinaşi şi în ultima perioadă pe foştii cetăţeni romani sărăciţi, se face sub presiunea crescândă a loviturilor din interior şi din afara provinciei, cărora statul sclavagist roman nu mai putea să le facă faţă. Clasa exploatatoare din Dacia nu şi-a cedat poziţiile de bună voie, ci numai după ce a fost înfrântă de massele exploatate. Populaţia exploatată a rămas pe loc. Descoperirile arheologice ne arată că vechile oraşe, dar mai ales satele, au continuat a fi locuite şi după 271 de aceeaşi populaţie. E dela sine înţeles că massele exploatate n'au urmat pe exploatatorii lor de ieri, ci au rămas pe loc. Dat fiind condiţiile de nemiloasă exploatare din imperiul roman şi dorinţa locuitorilor imperiului de a prefera stăpânirea barbară, aşa cum reiese chiar din izvoarele literare antice [74], suntem îndreptăţiţi să presupunem că în Dacia a rămas şi un oarecare număr de cetăţeni romani, exploataţi şi sărăciţi, precum şi un număr de sclavi romani. Acest fapt a avut urmări favorabile asupra adâncirii procesului răspândirii limbii latine la daco-romani.

K a r l M a r x a arătat că Romanii din Italia au început curând după 212 să „ . . . *renunţe de bună voie la dreptul de cetăţenie, pentru a trăi între Goţi şi Vandali*" [75]. Este deci foarte verosimil şi faptul că o parte din populaţia romană propriu zisă a rămas pe loc.

In privinţa datei evacuării Daciei, izvoarele antice nu precizează anul. Toate spun că aceasta s'a întâmplat în vremea lui Aurelian. Istoricii noştri pun data de 270, sau 271. Credem şi noi că evacuarea Daciei s'a făcut în 271, când la factorul intern, răscoala băştinaşilor unită cu atacul barbarilor dinafară, se adaugă un eveniment extern: războiul din Orient,

care reclama trupe numeroase, linişte la celelalte frontiere, inclusiv Dunărea, şi însăşi prezenţa împăratului în Orient.

* * *

Eliberarea Daciei este rezultatul unei lupte înverşunate a populaţiei băştinaşe împotriva cotropitorilor romani, la care s'au asociat Dacii liberi şi alte triburi vecine. Dar această luptă s'a manifestat şi în domeniul culturii materiale şi spirituale, care n'a putut fi distrusă de cultura superioară a cotropitorilor. Desvoltarea mai departe a culturii băştinaşe — pe străvechi baze locale — se reflectă într'o serie întreagă de monumente arheologice. Regiunile cele mai refractare culturii romane sunt cele agricole şi miniere, adică tocmai acelea unde se exercita cea mai cruntă exploatare, şi unde izvoarele epigrafice documentează participarea populaţiei la răscoale şi la lupte de partizani. Cultura băştinaşilor din Dacia se găsea înconjurată de cultura Dacilor liberi şi a altor triburi înrudite sub raport etnic. Această împrejurare a determinat chiar formarea altor centre puternice de cultură indigenă şi la periferia Daciei cotropite (centrul dela Breţcu şi cele de-a-lungul graniţei de Est a Daciei). Pe măsură ce lupta de eliberare creştea şi copleşitorul înveliş roman era sfărâmat, sub influenţa unor viguroase tradiţii locale precum şi sub înrâurirea culturii indigene din *afara Daciei*, lupta în domeniul culturii materiale s'a putut desfăşura cu succes.

Descoperirile arheologice din Munţii Zlatnei, Ighiel—raionul Alba, Căşolţ—raionul Sibiu, Cristeşti—raionul Tg. Mureş, Verbiţa—Reg. Dolj şi din alte aşezări, castre, cetăţi şi necropole, reflectă această desvoltare paralelă cu cea a culturii romane, lupta dintre aceste culturi, dar şi influenţarea reciprocă a lor, fenomen ce s'a petrecut şi în suprastructură. Cultura triburilor Dacilor liberi — care s'a desvoltat pe aceeaşi bază locală (vezi descoperirile dela Poiana, Poineşti, Valea Jijiei, etc.) —a sprijinit cultura băştinaşă din interiorul Daciei [76]. Cultura băştinaşă, în opoziţie cu cea romană, a fost păstrată şi desvoltată, nu de resturile aristocraţiei dace, sau de cei care au beneficiat de avantajele cotropitorilor, ci de marea majoritate a poporului dac, supus celei mai crunte exploatări în timpul stăpânirii romane. Problema priveşte nu numai păstrarea unor forme de cultură materială, ci şi cunoaşterea elementelor dispărute şi, mai ales, cunoaşterea elementelor noi, fiindcă în toate acestea se reflectă transformarea populaţiei băştinaşe, corespunzător legilor interne de desvoltare. După cât ne putem da seama din izvoarele arheologice, în sânul societăţii băştinaşe s'a petrecut o schimbare adâncă în ceea ce priveşte întregul său mod de vieaţă. Această schimbare s'a adâncit după 271. Elementele de cultură materială ne dau posibilitatea să vedem că au avut loc şi anumite schimbări în însuşi caracterul etnic al populaţiei. Procesul de apariţie a sintezei daco-romane trebue urmărit cel puţin din momentul cuceririi. Schimbările din domeniul culturii materiale indică profunzimea transformărilor petrecute în societatea băştinaşilor, cu toată rezistenţa lor hotărîtă împotriva Romanilor.

Aceeaşi luptă s'a dat şi în păstrarea onomasticei şi toponimiei locale. Limba latină vulgară s'a impus. Ea nu a fost rezultatul unei colaborări în timpul procesului încrucişării. I. V. Stalin ne învaţă că în societăţile împărţite pe clase nu este „... *colaborarea între limbi şi îmbogăţirea lor reciprocă, ci asimilarea unora şi victoria altora*" [77]. Folosirea limbii cuceritorilor

nu era o piedecă în păstrarea culturii materiale și spirituale locale. Un fenomen similar s'a petrecut în Parthia, în epoca elenistică [78].

Eliberarea Daciei a avut urmări importante, nu numai pentru desvoltarea ulterioară a populaţiei de pe teritoriul patriei noastre, dar şi pentru istoria Romei însăşi, întru cât acest eveniment istoric consfinţea începutul prăbuşirii statului sclavagist roman și a întregului sistem bazat pe modul de producţie sclavagist. Dacia a fost prima provincie a cărei populaţie înrobită s'a aliat cu lumea barbară înconjurătoare, pentru lupta comună împotriva Romanilor, reuşind să sfarme orânduirea sclavagistă. Răscoalele din Dacia au avut un caracter de spontaneitate și un caracter de massă antisclavagist, care era determinat de oprimarea crescândă a masselor exploatate. Desvoltarea forţelor de producţie în cei 165 de ani de stăpânire romană a dus însă și la transformarea inevitabilă a societăţii din fosta Dacie cotropită.

De sigur că, în prezent, continuitatea populaţiei băștinașe după 271 nu mai poate fi pusă la îndoială. Numeroase izvoare arheologice ca şi unele elemente de lingvistică o confirmă. Intrebarea este însă cum şi-a organizat vieaţa şi în ce forme social-economice s'a desvoltat societatea de pe teritoriul fostei Dacii, după 271. Organizarea de stat nu a mai putut exista. Nici la vechea formaţiune statală dacă nu se mai putea reveni : aceea murise odată cu instituirea în Dacia a administraţiei şi a dreptului roman, care „*...disolvaseră pretutindeni vechile uniuni de ginţi și, odată cu ele, nimiciseră și ultima rămășiţă de activitate de sine stătătoare locală și naţională* [79]. Pentru o bucată de vreme, se va fi păstrat probabil organizarea municipală, mai ales dacă admitem că resturile aristocraţiei daco-romane au rămas pe loc. Faptul acesta este dovedit de termenii ce s'au păstrat în limba română, ca *cetate* și *sat*, al căror conţinut s'a precizat în sec. III şi în cei următori. In ambii termeni a prevalat noţiunea de fortificaţie. Păstrarea celor doi termeni arată că populaţia care îi întrebuința nu era sub ocupaţie străină, fiindcă stăpânii străini nu i-ar fi permis să-și întărească aşezările, ci era o populaţie liberă, dar expusă la incursiuni de pradă din partea cetelor popoarelor în migraţie. Vechile orașe din Dacia au continuat să fie locuite de populaţia rămasă pe loc. Ele începuseră a fi fortificate chiar de către Romani, în sec. III, când atacurile dinafară și desele răscoale din interior se înteţiseră. Populaţia băştinaşă trăiește după anul 271 grupată în cetăţi (*civitates*) și sate (*fossata*), uneori întărite și ele.

Această populaţie pare a fi rămas câtva timp liberă, întru cât Dacia nu a fost cedată Goţilor ca *foederati* de către Aurelian. Urmele arheologice nu confirmă o asemenea așezare a Goţilor în Dacia [80]. In schimb, către sfârşitul sec. III, are loc atât în Muntenia, cât și în Transilvania, pătrunderea Carpilor, care locuiau în Moldova și în Carpaţii orientali. Această pătrundere avea însă un caracter paşnic.

Scopul principal al luptei clasei oprimate împotriva exploatatorilor romani fusese atins: clasa stăpânitorilor de sclavi fusese lichidată şi forma sclavagistă de exploatare fusese desfiinţată ; odată cu aceasta, Dacia a fost eliberată de sub cotropirea romană. Dacă această luptă îndelungată și consecventă reușise să desfiinţeze sclavia și să elibereze teritoriul fostei Dacii, din punct de vedere politic, social şi economic, massele celor exploataţi, cât și acelea ale Dacilor liberi şi ale altor barbari, care participaseră la luptă, nu s'au putut însă bucura de rezultatele luptei lor. Aris-

tocrația barbară va fi aceea care, și în Dacia, din cauza caracterului mărginit al răscoalelor, va fi purtătoarea exploatării feudale pe cale de a se forma. Ea își va fi asociat la aceasta resturile aristocrației daco-romane, care s'au putut salva după evacuarea romană din 271.

Nici celălalt scop, de reîntoarcere la orânduirea comunității primitive, pe care îl urmăreau sclavii și colonii — și de care vorbește și istoricul sovietic N. A. M a ș c h i n în același sens[81] —nu mai putea fi atins decât în mod sporadic, din cauza transformărilor ce avuseseră loc în sânul societății omenești de pe teritoriul Daciei. In jurul Daciei cotropite se aflau Dacii liberi și celelalte popoare barbare; aceștia trăiau în orânduirea comunei primitive în care populația din Dacia vedea, fără îndoială, un exemplu de orânduire socială mai dreaptă, pe care o prefera celei romane sclavagiste. Acest fapt a dat luptei băștinașilor un oarecare avânt. Situația băștinașilor după cucerire era similară într'o oarecare măsură cu cea a colonilor, sau, cel puțin, anunța colonatul. Dacii n'au fost prefăcuți în sclavi decât cu mici excepții, de pildă prizonierii de războiu. Totuși, raporturile dintre ei și cotropitorii romani aveau un caracter de exploatare sclavagistă. Ei erau liberi, dar fără drepturi politice. In majoritate, ei au fost atribuiți (*attribuere*) comunităților romane, centrelor de exploatare minieră și forestieră, întreprinderilor meșteșugărești, centrelor administrative, centrelor de exploatare agricolă. Existau însă și băștinași care își vindeau forța de muncă, uneori pe bază de contract cu autoritățile romane, așa cum ne arată tablele cerate din regiunea auriferă. Cei atribuiți întreprinderilor agricole, sau chiar unor *possessores*, erau obligați să plătească, sub titlul de redevență, o anumită cantitate din produsele lor și impozite. Ei nu mai puteau fi înstrăinați separat, ci odată cu pământul pe care îl munceau. Or, în această situație „. . . *omul este cucerit ca o condiție de producție și în acest fel ia naștere sclavajul și iobăgia*", scrie K a r l M a r x[82]. Este drept că, prin Constituția antoniniană din 212, a dispărut deosebirea de condiție juridică, dar reformele Severilor dela începutul sec. III au aplicat și muncitorilor agricoli sistemul legării în mod obligatoriu și ereditar al fiecăruia de munca sa.

Dacii se găseau, prin urmare, aproape de situația pe care Fr. E n g e l s o definește astfel, pentru epoca de mai târziu a colonatului: „. . . *Ce-i drept, nu erau sclavi, dar nici liberi . . . Ei erau predecesorii iobagilor din evul mediu*" [83].

Existența domeniilor imperiale în Dacia a avut de asemenea consecințe asupra desvoltării colonatului de aici. A. R a n o v i c i a arătat că aceste domenii „*au servit de prototip, iar în unele cazuri și de celule pentru crearea în viitor a noilor forme de proprietate feudală*" [84].

Pe de altă parte, se știe că o altă origine a colonatului constă în transplantarea barbarilor învinși în provinciile imperiului, pentru a lucra pământul și pentru a plăti un tribut [85]. In Dacia avem informații precise despre strămutarea celor 12.000 de Daci liberi în vremea lui Commodus. De sigur că asemenea colonizări au avut loc și înainte de Commodus și după el. Cei strămutați erau distribuiți și diferiților *possessores* locali.

Credem că putem admite colonatul din Dacia din timpul stăpânirii romane și posibilitatea lui de desvoltare în noile condiții create de eliberare, către formele feudale. Elemente de relații feudale apăruseră demult în Dacia și ele s'au întărit în condițiile crizei modului de producție din sec. III. Numărul colonilor și al oamenilor liberi sărăciți a crescut. In schimb — ne

arată Fr. Engels[86] — se micșorează numărul sclavilor, fiindcă în mica agricultură și în micile întreprinderi meșteșugărești nu mai era loc pentru sclavi numeroși. Noua sinteză a feudalismului ia naștere din elementele feudale născute pe teritoriul țării noastre și din cele din sânul societății popoarelor în migrație.

După distrugerea orânduirii sclavagiste, în 271, nu se mai putea deci reveni la vechile raporturi patriarhale. Societatea băștinașă din Dacia cotropită făcuse un însemnat pas înainte. Pătrunderea Carpilor și a altor triburi, precum și sfărâmarea oricăror granițe, a însemnat — printr'o influențare reciprocă — o ridicare a stadiului de desvoltare a băștinașilor la aproape același nivel pe întreg teritoriul R.P.R., cu excepția Dobrogei și a fâșiei de pământ dintre Brazda lui Novac și Dunăre, rămase în stăpânire romană. Dispariția, pentru câtva timp, a monetelor, a legăturilor cu imperiul și a meșteșugurilor, precum și destrămarea vieții urbane, au fost factori care au determinat apariția economiei închise bazate pe schimbul în natură, un alt element de caracter feudal.

In condițiile din perioada migrației popoarelor, societatea a evoluat spre relații cu caracter feudal, pe care însă Slavii le vor adânci și le vor duce mai departe. Cu anul 271 începe în istoria patriei noastre perioada prefeudală — o perioadă de pregătire a orânduirii feudale — care va dura cam șase secole și care se va încheia prin sec. IX cu transformarea majorității țăranilor liberi în țărani dependenți și iobagi. I. V. Stalin ne învață că trecerea dela orânduirea sclavagistă la cea feudală s'a făcut printr'o revoluție. Forțele motrice ale acestei revoluții au fost massele asuprite din Dacia cotropită: sclavi, băștinașii reduși la o situație materială similară sclavilor și, în sfârșit, vechi cetățeni romani săraciți.

Care a fost raportul de forțe între aceste elemente? Un lucru este cert: lupta pentru eliberarea Daciei și pentru dărâmarea orânduirii sclavagiste de aici s'a desfășurat în condiții istorice concrete, specifice, în care băștinașii nu au avut un rol secundar.

NOTE

1 V. Pârvan, *Dacia, Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-dunărene.* 1937, p. 153.

2 *Idem, Inceputurile vieții romane la gurile Dunării* 1923, p. 148.

3 *Idem, Dacia,* p. 165.

4 *Ibidem,* p. 143.

5 *Ibidem,* p. 37, 147 și 183 (romanismul „cel mai complet" și „cel mai cosmopolit").

6 *Balcania.* VII, 1, 1944, p. 45 și urm.

7 *Istoria Țării Românești.* Ediția Cartojan-Simionescu, p. 73.

8 N. Bălcescu, *Opere. Scrieri istorice, politice, economice.* V. I, partea a doua, p. 111—112; tot N. Bălcescu a fost primul istoric român, care a văzut în imperiul roman o *„unitate falsă, sub care Roma împila lumea"* și o unitate *„putrezită de multe rele"* (*Ibidem*).

9 Marx-Engels, *Opere.* Vol. VII, p. 293, ed. rusă.

10 Revista Bolșevic, 15 Sept. 1949, Nr. 15; Lupta de clasă, seria V, 4, Oct. 1949, p. 5.

11 Studiile lui A. Dmitriev și I. Gruglicova, precum și cuvântul introductiv al lui I. Zviaghin la *Istoria Romániei,* în limba rusă. Ed. pentru limbi străine, Moscova, 1950.

12 Primul atac reușit asupra imperiului roman avusese loc tot în vremea lui Decebal. Vezi: K. Marx, *Extrase cronologice.* V.D.I., Nr. 2, 1939, p. 3.

13 Cassius Dio, LXVIII, 9, 5, și urm.; Zonaras, XI, 21, III,66; Petrus Patricius, 391, 5, respectiv IV, 185.

[14] Cf. I. Gruglicova, în Vestnic Drevnei Istorii, Nr. 4, 1949, p. 197 şi urm.
[15] Gr. Florescu, *Le problème de la première division de la Dacie*. Balcania, 1944, v.VII, 1. p. 45 şi urm. Cf. D. Berciu, *Contribuţia elementelor economice la explicarea unor evenimente istorice din Dacia*. 1948.
[16] Se cunosc împrejurări similare în regiunea Alpilor (natura solului), în Mauretania şi Tracia (cultură înapoiată) şi în Iudeea şi Egipt (atitudine duşmănoasă), dar majoritatea au fost totuşi organizate ulterior în provincii propriu zise. Cf. Gr. Florescu, *o. c.*, p. 46.
[17] S.H.A., *Vita Hadriani*. *V. 2.*
[18] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*. 1945, p. 92—93.
[19] *Vita Hadriani*, VI, 6.
[20] S.H.A., *Vita Hadriani*, VII, 1... *„quo plus auctoritatis haberet"*.
[21] D. Tudor, *Oltenia romană*. 1942, p. 45.
[22] Al. Bărcăcilă, *Drobeta*. Boabe de grâu, Oct.-Noemvr., 1931, p. 461.
[23] Lactantius, *De mort. pers.*, 23... *„Traianus Dacis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit"*.
[24] I. Gruglicova, *Cu privire la romanizarea Daciei*. V.D.I., 3, 1947, p. 219 şi urm.
[25] *Ibidem*.
[26] *Ibidem*, p. 197 şi urm.
[27] C. Daicoviciu, *o. c.*, p. 123, nota 2.
[28] *Căderea Daciei*. V.D.I., 1, 1949.
[29] C. I. L., III, 1579 : *L (ucio) Iul (io), L. fil (io), Sergia (tribu) Basso dec (urioni) mun (icipi) Drobetae, quaestori, interfecto a latronib (us)*... L. Iulius Bassus era deci consilier şi casier al municipiului Drobeta. După numele tribului Sergia care era chiar tribul lui Hadrian, el primise probabil dreptul de cetăţenie dela acest împărat.
[30] C.I.L., III, 1559=8009 :... *P (ublio) Aelio Ariorto viro annali m (unicipii) D (robetae) interfecto a latronibus*... monumentul a fost pus de soţia sa, de fiul său şi de cei doi nepoţi, dintre care unul poartă numele de *Audarus*. P. Aelius Ariortus era deci magistrat al municipiului Drobeta şi făcea parte dintr'o familie de Iliri, stabiliţi probabil de mult în Dacia, sau chiar localnici, şi care trecuseră de partea Romanilor.
[31] C.I.L., III, 8021, inscripţia ne arată că a fost omorîtă şi o fată, probabil la *villa* părinţilor, localnici şi ei, ca şi familia lui Ariortus. Fata a fost însă răsbunată, ceea ce înseamnă că şi dintre atacatori (latrones) au fost ucişi : *„....interfecta a latro(nibus) et vindicata. Uleudius Baedari et Sulla Epicadi, p (arentes) p (ientissimae) fil (iae) tit(ulum) p (osuerunt)"*.
[32] V. Pârvan, *Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-dunărene*, 1937, p. 181.
[33] I. Gruglicova, *Cu privire la romanizarea Daciei*, în V.D.I, 3, 1947.
[34] A. D. Dmitriev, *l. c.*
[35] *Idem*, în V.D.I., Nr. 1, 1950, p. 68. Retorul grec Libanius arată că mişcarea acelor *latrones* luase mari proporţii.
[36] Cf. N. Alpatov, *O etapă nouă în studiul problemei perioadei de tranziţie dela antichitate la evul mediu*, în Studii şi Cercet. de Istorie veche, t. 1 n. 1 1950, p. 189. p. 196.
[37] Cf. Gruglicova, *o. c.*, p. 200.
[38] A. Udalţov, în Voprosi Istorii, 2, 1949, p. 17.
[39] Cassius Dio, LXVIII, 11.
[40] S.H.A., *Antoninus Pius*, V. 10.
[41] A. D. Dimitriev, *l. c.*
[42] Strateg. VI. Cf., Dmitriev, *l. c.*
[43] C.I.L., XVI. Dipl. Nr. 90.
[44] A. Ep. 1900, Nr. 155; cf. Dmitriev, *l. c.*
[45] C.I.L, VIII, 12513 = Dessau 20424; cf. Dmitriev, *l. c.*
[46] F. Gneacchi, *I medalioni romani*. II, Milano, 1913, 17, 702, Tab. 50, 71; cf. Dmitriev, *l. c.*
[47] C. Daicoviciu, *o. c.*, p. 102, nota 3.
[48] C.I.L., III, 7969 — cpf. Epigr., Iv. Nr. 158.
[49] Dmitriev, în V.D.I., 1, 1950, p. 66 şi urm.
[50] *Idem*, în Vestnic Drevnei Istorii, Nr. 1, 1949.
[51] Studii şi Cercetări de IstorieVeche, v. II, 1950, p. 126 şi urm. (Gr. Florescu).
[52] *Interfectus a Castobocis (= Costobocis)* : V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*. 1912, p. 18.
[53] Un exemplu ni-l dă răscoala Vizigoţilor din regiunea Dunării de Jos, în 376, care a antrenat pe sclavi, pe coloni, pe soldaţii mercenari şi pe barbarii din interior (A. Dmitriev) în V.D.I., p. 66 şi urm.
[54] Cassius Dio, LXXII, 3.
[55] S.H.A., XIII, 5.

[56] Cassius Dio, LXXII. 8.
[57] Cf. I. Cruglicova, *o. c.*, p. 219 și urm.
[58] Citatul la A. Ranovici, în V.D.I., Nr. 2, 1939, p. 19.
[59] Prin care nu trebue să înțelegem limba păturilor de jos ale populației, ci latina *vie*, care se forma, în condiții istorice concrete, începând din sec. III până în sec. VII: V. F. Șișmarev, în Izvestia Academii Nauc, S.S.S.R., Secția lit. și limbă, t. IX, 1950, fasc. 1, 1950, p. 65; cf. Cum vorbim, Nr. 6—10, 1950, p. 43.
[60] I. V. Stalin, *Problemele leninismului*. Ed. II, p. 432.
[61] C.I.L., III, 14216, 8060.
[62] C.I.L., II, 490; VIII, 1047; X, 6811.
[63] C.I.L., III, 3735, 3740; V, 8076; XII, 5559; cf. Dmitriev, *l. c.*
[64] Unele *castella* de pe limes poartă urme de incendiu (*Istros*, I, 1934, p. 72).
[65] C. Daicoviciu, *La Trans. nell'antichita*. 1943, p. 162.
[66] C.I.L., III, 1054.
[67] C.I.L., III, 1031.
[68] C.I.L., 1176.
[69] N. Lascu, *Dacia felix*. An. Inst. de Stud. Clasa., Cluj, IV, 1941—1942.
[70] Vezi toate discuțiile la: C. Daicoviciu, *Le problème de la continuité en Dacie*. Revue de Trans., t. VI, I, 1940, p. 3 și urm.
[71] M. Macrea, *Monetele și părăsirea Daciei*. An. Inst. de Stud. Clas., Cluj, III, 1936—1940.
[72] C.I.L., III, 908; C.I.L., III, 7971, III, 875; Vezi toată discuția la C. Daicoviciu, *La Trans. nell'antichita*. 1943, p. 194 și urm.
[73] S.H.A., XXXIX, 7.
[74] Vezi de pildă, Salvian, *De Gubernat. Dei*. V, 7.
[75] Karl Marx, *Extrase cronologice*. V.D.I., Nr. 2, 1939, p. 5.
[76] Cf. Cruglicova, V.D.I., 4, 1949, p. 200.
[77] I. V. Stalin, *Marxismul și problemele lingvisticii*. p. 46; cf. P. Tretiacov, Voprosî Istorii, 10, 1950, p. 13.
[78] O. V. Cudriavțev, V.D.I., Nr. 4, 1949, p. 165.
[79] Fr. Engels, *Originea familiei, a statului și a proprietății private*. Ed. P.M.R., 1950, p. 155.
[80] Descoperirile dela Sântana de Mureș datează din sec. IV, și nu imediat după eliberare.
[81] N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice*. 1947, cap. XXIX.
[82] K. Marx, *Forme de producție premergătoare producției capitaliste*. V.D.I., Nr. 1, 1940, p. 3 și urm.
[83] Fr. Engels, *o. c.* p., 157.
[84] A. Ranovici, V.D.I., Nr. 2, 1939, p. 31—32.
[85] *Ad praestanda tributa*, cum spune inscripția lui Ti. Plautius Aelianus Silvanus, care a mutat 100.000 de transdanubieni în imperiu (C.I.L., X, 3608).
[86] Fr. Engels, *o. c.*, p. 157.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II. Nr. 2, 1951

SITUAŢIA PRECARĂ A STĂPÂNIRII ROMANE ÎN DACIA ŞI POZIŢIA SPECIALĂ A CONSULARULUI DACIILOR, CA EXPRESIE A ACESTEI SITUAŢII

DE

F. HOROVITZ

Cucerirea Daciei de către Romani a fost determinată de două motive, unul de ordin strategic şi celălalt de ordin economic. Stăpânirea romană la Sud de Dunăre era ameninţată mereu, dela urcarea pe tronul neamurilor dacice a lui Decebal, care realizase unitatea neamurilor daco-getice dintre Tisa şi Siret şi făcea mereu incursiuni la Sud de Dunăre, chemat acolo de către fraţii lui subjugaţi de Romani. Traian a căutat să rezolve milităreşte problema traco-dacă şi a siguranţei stăpânirii romane la Dunărea de Jos, desfiinţând regatul Dacilor, acest permanent focar de revoltă împotriva stăpânirii romane la Dunărea de Jos şi izvor inepuizabil de ajutor armat, sub formă de repetate incursiuni la Sud de Dunăre, împiedecând astfel consolidarea stăpânirii romane în aceste regiuni.

Traian a întâlnit însă o formidabilă rezistenţă din partea poporului dac, rezistenţă care a făcut ca cele două războaie ale lui Traian cu Dacii să fie comparate cu războaiele punice, care, după cum se ştie, au pus în cumpănă însăşi existenţa poporului roman. Dacia a fost deci foarte greu cucerită de Romani. Foarte rare sunt mărturiile despre războaiele lui Traian cu Dacii, căci atât memoriile lui Traian despre aceste războaie, cât şi opera medicului împăratului, grecul Criton, *Getica*, s'au pierdut. Izvorul nostru principal, Dion Cassius, s'a păstrat numai în rezumatul scurt şi sec al călugărului bizantin din secolul XI, Xiphilin. Reţinem totuşi cuvintele lui Dion Cassius: *„cu mare greutate a învins Traian pe Daci"* [1]. La Pliniu cel Tânăr găsim un ecou al amploarei acestui războiu. Pliniu îndeamnă pe un prieten al său să scrie istoria războiului cu Dacii, zicându-i: *„unde poţi găsi un subiect mai nou, mai bogat, mai vast, mai poetic, mai legendar, deşi aici legendele s'au petrecut aievea? Ne vei zugrăvi un rege care a rezistat, plin de curaj, până la urmă şi două triumfuri, dintre care întâiul a fost primul triumf obţinut asupra unui popor socotit până atunci invincibil. Nu există decât o singură dificultate, stilul să fie la înălţimea unor atari isprăvi* [2]. Se pare că prietenul lui Pliniu nu a realizat dorinţa acestuia.

In faţa acestei formidabile rezistenţe, Traian s'a convins că problema dacă nu va putea fi rezolvată integral, deoarece forţele romane nu erau suficiente pentru a ocupa întregul stat dac. De aceea s'a mulţumit să ocupe

numai podişul transilvan şi câmpiile Banatului şi ale Olteniei, care să asigure comunicaţiile cu Moesia Superior şi să institue un protectorat militar, destul de fragil, asupra seminţiilor getice din câmpia valahă, spre a asigura, cât de cât, liniştea stăpânirii romane din Moesia Inferior.

Probabil că Traian şi-a dat seama de caracterul precar al unei stăpâniri romane la Nord de Dunăre şi s'ar fi gândit, poate, să rezolve în alt mod problema consolidării stăpânirii romane la Sud de Dunăre, dacă n'ar fi existat şi mirajul minelor de aur din Transilvania. La acea epocă era o mare lipsă de aur în lume. Minele de aur şi argint din Peninsula Iberică erau aproape sleite şi nu exista în lumea veche o sursă de aur mai bogată decât minele de aur din Transilvania. Ştim, în adevăr, că valoarea tezaurului lui Decebal, capturat de Traian, se ridica la cifra colosală de $^1/_2$ miliard franci aur.

Mirajul aurului a fost, în lumea veche, un motiv care a acţionat puternic în determinarea cuceririlor. Un pasaj din Petroniu justifică în totul această teză despre setea de aur a Romanilor. *„Dacă exista undeva vreun golf ascuns sau un continent necunoscut, unde se găsea aur, se decreta că acolo e un duşman şi se pregătea sămânţa unor războaie sângeroase şi cucerirea de noi comori“* [3]. Şi, în adevăr, vedem că prima grijă a lui Traian a fost de a lua în stăpânirea personală a împăratului minele de aur din Dacia, cele mai bogate din lumea veche. Printre primele documente ale stăpânirii romane din Dacia se află o inscripţie care ne arăta pe un libert al lui Traian, Ulpius Hermias, funcţionând ca procurator al împăratului însărcinat cu administrarea minelor de aur [4]. Ştim că Dacia a fost organizată ca provincie în 106, iar Traian a murit în 117. Or, inscripţia din Ampelum (centru aurifer din Dacia şi sediul procuratorului) ne arată că acest *Procurator Aurariarum* a murit încă în timpul domniei lui Traian, aşa încât putem afirma că prima grijă a lui Traian a fost să înceapă şi să asigure exploatarea minelor de aur din Transilvania, care au revărsat asupra imperiului roman Pactolul minelor de aur din Munţii Apuseni, înviorând, trecător, economia romană.

Pe lângă setea de aur romană s'a mai adăugat şi nevoia de braţe de muncă servilă, care bântuia economia romană sclavagistă dela încetarea marilor războaie de cucerire din perioada republicană, căci se ştie că singurul izvor de reînnoire a forţelor de muncă servilă sunt războaiele de cucerire, dat fiind ridicatul procent de mortalitate şi redusul procent de prolificitate din lumea sclavilor, din cauza îngrozitoarelor lor condiţii de traiu. Or, ştim că Traian a capturat 50.000 de Daci, deci cel puţin tot atâţia sclavi.

Deşi Traian a reuşit, cu mari sacrificii, să cucerească o parte din statul Dacilor, stăpânirea romană chiar şi asupra acestei părţi a fost, totdeauna, precară. Chiar dela început găsim în provincia romană Dacia stări de lucruri excepţionale, care mărturisesc precaritatea stăpânirii romane acolo. In adevăr, Traian aşează la Apulum, *„contrar regulii generale“*[5], două legiuni, a XIII-a Gemina şi I-a Adiutrix. Şi iată ce scriam, în 1932, despre cauza acestei măsuri excepţionale: *„Probabil că vigoarea atacurilor Dacilor liberi l-a determinat pe Traian să aşeze două legiuni în acest punct strategic care domină întreaga vale a Mureşului“* [6].

Dar nici nu închisese bine ochii cuceritorul Daciei, că întreaga stăpânire romană în Dacia a fost pusă în discuţie. Anul 117 a fost un an de grea

încercare pentru însăşi existenţa provinciei Dacia. După cum se ştie, la un moment dat, Hadrian era gata să renunţe la cucerirea transdunăreană a lui Traian; l-a împiedecat însă dela traducerea în fapt a intenţiei sale tocmai bogăţia minelor de aur din Transilvania, aflate în plină exploatare. Insuşi împăratul a trebuit să vină în Dacia, iar la plecarea lui a instituit acolo, în această provincie mereu primejduită, un comandament excepţional, pe care l-a încredinţat prietenului său, reputatul general Q.Marcius Turbo, specializat în înnăbuşirea revoltelor. El înnăbuşise, înainte de a veni în Dacia, revolta Evreilor din Egipt şi Cirenaica, precum şi revolta Maurilor din Mauritania. După plecarea lui Turbo din Dacia, Hadrian a fost nevoit să dea Daciei o nouă organizare, menită să-i asigure o mai eficace apărare, împărţind Dacia în două provincii, cu doi guvernatori, adică cu doi comandanţi de armate deosebite şi creând la Olt limesul alutan.

Totuşi, şi în noua sa formă de organizare, Dacia a continuat să rămână o provincie nesigură, din ce în ce mai nesigură. In adevăr, Dacii nu s'au resemnat niciodată să se supună stăpânirii romane. Incă din timpul lui Burebista, Dacii ajunseseră la treapta superioară a barbariei, acea treaptă unde vitejia, intactă încă, a barbarului, se aliază cu însuşirea unei civilizaţii destul de înaintate, mai ales în ce priveşte armele. Popoarele ajunse în acest stadiu sunt foarte greu de învins. Apoi, Dacii, ca cei mai civilizaţi dintre „barbari", formau avantgarda conştientă a întregei lumi „barbare", care se agita la Nord de Dunăre. Dio Cassius ne spune lămurit acest lucru în capitolul XI din cartea LXVIII. Un neam ca Dacii, tânăr, viguros, viteaz, cu spatele acoperit de o întreagă lume „barbară" al cărei portdrapel de libertate era, nu se putea resemna să suporte jugul roman. O parte însemnată a Dacilor a părăsit Dacia cucerită şi a mărit numărul Dacilor liberi, care, împreună cu Bastarnii (avantgarda lumii germanice) şi mai târziu împreună cu Goţii, când aceştia vor ajunge în regiunile noastre, vor ataca mereu provincia romană Dacia, până ce această fortăreaţă romană la Nord de Dunăre va cădea. In fine, populaţia autohtonă din Dacia, crunt exploatată de Romani, a fost prima care s'a aliat cu lumea „barbară" dinafară, în lupta comună împotriva cotropitorilor romani, cum remarcă istoricul sovietic A. D. Dmitriev în studiul său *Căderea Daciei* [7]. In cazul Daciei, alianţa atacatorului dinafară cu cel intern era înlesnită de trei factori: 1. „Barbarul" dinafară era de acelaşi neam cu autohtonul exploatat de Romani. 2. Dacia era o provincie cu totul periferică, înconjurată aproape din toate părţile de lumea „barbară". 3. Autohtonul exploatat, adică Dacul supus de Roman, era un element dârz şi viteaz, care nu s'a resemnat să fie cotropit şi exploatat în propria lui ţară. Păturile sărace ale poporului dac, adică marea majoritate a acestui popor (nu redusa pătură bogată, care s'a romanizat, căci e ştiut că exploatatorii, ca să-şi păstreze privilegiile, în totul sau în parte — după cum cuceritorul este mai mult sau mai puţin exclusivist — şi ca să poată continua exploatarea masselor, trec repede de partea învingătorului, trădând poporul pe care până atunci îl conduceau) nutreau o ură neîmpăcată faţă de cotropitorul străin, faţă de ocupanţii romani, căci după cum remarcă şi istoricul sovietic Alpatov în studiul său: *O nouă etapă în studiul problemei trecerii dela lumea antică la evul mediu* [8], *„Pentru massele populare din imperiu, imperiul roman a fost cel mai mare duşman şi asupritor"*. Deci, Dacii supuşi de Romani au continuat războiul şi nu au acceptat stă-

pânirea romană. L-au continuat mai ales Dacii din părţile nordice şi răsăritene, datorită existenţei a doi factori favorabili unei rezistenţe active: 1. Contactul permanent cu fraţii lor de dincolo de hotarele provinciei, în frunte cu Costobocii spre Nord şi Carpii spre răsărit. 2. Faptul că puterea expansionistă romană, al cărei declin începuse, n'a mai dispus de forţe suficiente ca să colonizeze nici măcar atât cât reuşise Traian să ocupe din fostul stat dac al lui Decebal, aşa încât părţile nordice şi răsăritene ale provinciei au fost foarte puţin atinse de colonizare. De sigur că Dacii din interiorul provinciei nu au putut să ducă războiu deschis cu Romanii decât atunci când primeau ajutoare mari, sub formă de năvăliri, dela fraţii lor liberi. Insă nici în restul timpului, Dacii supuşi nu s'au resemnat. N'a fost, de sigur, un războiu deschis, ci un războiu de guerillă, de partizani, cum s'a întâmplat de atâtea ori în cursul istoriei, împotriva unor ocupanţi străini. A fost un războiu de partizani, de oameni hotărîţi din popor, cărora Romanii le-au dat numele de „*latrones*", „hoţi", „bandiţi", aşa cum şi mai târziu clasele posedante au poreclit firile îndrăsneţe, care se ridicau împotriva exploatării. O asemenea explicare a mişcării zise „latrone" din Dacia o dau istoricii sovietici A. D. Dmitriev (în studiul său *Căderea Daciei*[9]) şi Cruglicova (în studiul intitulat *Cu privire la romanizarea Daciei*). Este demn de remarcat că scriitorul grec din sec. II al erei noastre Pausanias, în a sa „Ελλαδος πεςιηγησις" *(Descrierea Greciei)* vorbind despre invazia Costobocilor din Grecia le dă acelaşi epitet de „hoţi" [10], iar istoricii romani dau răscoalelor Bagauzilor din Gallia numele, caracteristic pentru mentalitatea exploatatorilor faţă de cei care le ameninţă liniştita continuare a exploatării, de „*răscoale de bandiţi*" [11]. Este acelaşi nume dat pretutindeni şi în tot cursul istoriei de către opresori revoltelor celor oprimaţi. Istoricul francez Victor Chapot, în *Le monde romain*, remarcă că ceea ce numeşte el „brigandage" ajunsese una din plăgile imperiului în sec. IV. Cercetătorii sovietici, bazându-se pe ştiinţa marxist-leninistă, au pus însă în adevărata lumină caracterul social, de massă, al acestui aşa zis „brigandaj". Ei au arătat că în speţă e vorba de o alianţă a „barbarilor" dinafară cu straturile sociale din interiorul imperiului, sângeros exploatate de către o pătură subţire de profitori şi de către statul roman însuşi, transformat, după cum remarcă Engels, într'o „*...maşină uriaşă şi complicată, menită doar să stoarcă pe supuşi*" [12]. Vedem, între altele, pe minerii din Tracia unindu-se cu Vizigoţii, când aceştia dau peste cap, la Adrianopole, la 379, armata romană comandată de împăratul Valens. Trebue remarcat că ceea ce Victor Chapot şi alţi istorici burghezi numesc „brigandaj" a constituit o plagă a imperiului nu din sec. IV, ci încă cu mult înainte, documentar dovedit, cel puţin încă dela începutul sec. III. In adevăr, scriitorul creştin din Africa, Tertullian, care a trăit pe timpul lui Septimiu Sever, ne spune că acest împărat „*a instituit în toate provinciile imperiului detaşamente însărcinate special cu urmărirea „hoţilor", „latronibus vestigandis per universas provincias militaris statio sortitur*" [13]. Vedem dar că Tertullian întrebuinţează şi el cuvântul „*latro*" dar din vorbele lui se vede clar că e vorba nu de „hoţi" în înţelesul obişnuit al acestui cuvânt, ci de mişcări de massă, căci e nevoie să se institue de sus, printr'o decizie a împăratului însuşi, detaşamente speciale pentru reprimarea acestor mişcări de massă, căci, dacă ar fi fost vorba de cazuri izolate, n'ar fi fost nevoie de instituirea de deta-

şamente militare special însărcinate cu reprimarea lor. Vedem de asemenea că aceste mişcări de „partizani", de răscoale ale masselor asuprite, au avut un caracter general, extins asupra tuturor provinciilor imperiului, *universas provincias*, cum se exprimă Tertullian. Vedem de asemenea că aceste mişcări *generale* de masse au loc cel puţin dela sfârşitul epocei Antoninilor; însuşi Septimiu Sever este nevoit să vină cu o dispoziţie generală pentru reprimarea acestor răscoale ale păturilor asuprite din imperiu. Deci, încă din epoca Antoninilor care, în istoriografia burgheză, este reprezentată ca „epoca de aur" a imperiului, edificiul statului sclavagist roman şi opresor al păturilor sărace începuse să trosnească.

Această alianţă dintre păturile asuprite din imperiu şi „barbarii" dinafară, numiţi tot „*latrunculi*", ne este dovedită documentar pentru regnul lui Commodus printr'o inscripţie din Pannonia Inferior [14], din anul 185 (Trubunicia Potestate X) unde se spune „*Ripam Omnem Burgis a Solo Extructis Item Praesidis* (sic) *Per Loca Oportuna Ad Clandestinos Iatrunculorum Transitus Oppositis Munivit*".

Ştiinţa marxist-leninistă ne-a înlesnit adevărata înţelegere a acestei inscripţii, care, cred că până acum n'a fost suficient valorificată. In adevăr, ea ne arată că, pe la 185, a fost nevoie să se construiască, la graniţele imperiului din spre partea Pannoniei, burguri prevăzute cu garnizoane pentru a împiedeca trecerea acestor „*latrunculi*" (*ad latrunculorum transitus oppositis*), adică a „barbarilor" de dincolo de graniţele imperiului şi unirea lor cu „partizanii" din interior, gratificaţi, după cum am arătat, cu acelaşi calificativ.

Inscripţia în chestiune ne arată, prin întrebuinţarea cuvântului „latrunculus" pentru a indica un duşman extern, de dincolo de graniţele imperiului — care, în niciun caz, nu poate fi „bandit", „hoţ", în înţelesul obişnuit al dreptului penal — că nici aliaţii lor din interiorul imperiului nu erau „bandiţi", „hoţi", ci „partizani" răsculaţi împotriva statului sclavagist roman, pe care cei din interior îl combăteau şi ei, ca şi cei din exterior; aceşti partizani erau gratificaţi, şi unii şi alţii, de pătura exploatatoare, căreia i se turbura liniştea exploatării, cu acelaşi termen pejorativ de „latrunculus".

Dacă în Pannonia, la 185, este nevoie să se construiască burguri speciale cu garnizoane pentru a împiedeca pe „partizanii" din interior să-şi dea mâna cu „barbarii" din afara imperiului, cu atât mai mult în Dacia recent cucerită, alianţa dintre asupriţii din imperiu şi cei din afara imperiului a trebuit să fie cu mult mai veche, probabil chiar din primele timpuri ale provinciei romane Dacia. În adevăr, pe lângă faptul că Dacia a fost mult mai recent cucerită decât Pannonia, se mai adaugă şi alt factor care a favorizat alianţa şi anume „barbarul" dinafară, Dacul liber [15], era de acelaşi neam cu cel dinăuntru, cu Dacul cotropit de Romani. Şi chiar găsim pe un cetăţean roman care făcea parte din pătura exploatatoare din Dacia, căci e decurionul municipiului Drobeta, deci aparţinând sec. II (Drobeta a fost ridicată la rangul de colonie de către Septimius Severus) asasinat de către „partizani", „*Interfectus a Latronibus*" [16]. O altă inscripţie, tot din Drobeta, ne arată pe un primar (IV vir) al municipiului Drobeta, asasinat şi el de „partizani", expresia este identică [17] „*Interfectus a Latronibus*". Avem şi a III-a inscripţie, cu acelaşi conţinut, „*Interfecta a Latronibus*" [18]. Sunt, după cum vedem, trei inscripţii, din acelaşi loc, Drobeta,

şi cu acelaşi conţinut, „*interfectus a latronibus*". Sunt, foarte probabil, singurele ştiri, singurul ecou al unei revolte de „partizani" împotriva păturii exploatatoare din Drobeta. Revoltă izolată sau în legătură poate cu invaziile cunoscute sub numele de războiul marcomanic? sau cu vreo invazie a Ivzigilor?

Nu putem şti.

Dar avem şi revolte deschise ale Dacilor în 139, 141, 144, 156 şi mai ales marea invazie costobocă din 159 160, unită cu revolta din interior a Dacilor, acei „*Daci rebellantes*" de care vorbeşte biograful lui Antoninus Pius în capitolul V. Această din urmă revoltă a fost deosebit de gravă şi ea a determinat o altă organizare, a treia, al cărei scop a fost de a asigura o mai eficientă apărare a graniţei nordice a provinciei dace. Dacia Superior a fost, la rândul ei, subîmpărţită în două provincii: Dacia Apulensis şi Dacia Porolissensis, denumite după capitalele lor, Apulum şi Porolissum, cu două armate deosebite şi cu doi comandanţi complet separaţi; în Dacia Apulensis era comandantul legiunii a XIII Gemina şi guvernator al provinciei, iar în Dacia Porolissensis era un procurator-guvernator, cu reşedinţa la Porolissum. Această împărţire a Daciei s'a făcut spre a se asigura o mai eficace apărare a părţii nordice a provinciei Dacia (care a fost invadată de Dacii liberi, şi care, în unire cu Dacii din popor, din interiorul provinciei, au pus stăpânire pe partea nordică a provinciei), adică acolo unde Dacii din interior puteau întinde mâna fraţilor lor liberatori, Dacii liberi din Nord, Costobocii [19]. Acest lucru rezultă lămurit din cuvintele biografului lui Antoninus Pius, care, la capitolul V, ne vorbeşte de „Dacos rebellantes", cuvinte care nu se pot referi decât la Dacii supuşi ai imperiului, căci numai unii ca aceştia puteau fi calificaţi drept rebeli. De altfel, biograful ne vorbeşte, în acelaşi loc, şi despre revolte în Achaia, în Egipt şi în Iudeea, provincii de multă vreme cucerite de Romani. Dar revolta din Dacia a fost cea mai gravă, căci numai în Dacia s'au luat măsuri radicale pentru a preîntâmpina repetarea primejdiei dela care, cu mare greutate, a scăpat provincia. Că Dacia nordică a fost, un timp, pierdută pentru stăpânirea romană, ne arată faptul că această parte din Dacia este detaşată dela Dacia Superior şi constituită în provincie separată, iar armata de aci, întărită cu ale şi cohorte aduse din Moesia şi Pannonia, este pusă sub supravegherea directă a unui comandant suprem deosebit şi independent de legatul guvernator al Daciei Superior, devenită, în urma micşorării ei, Dacia Apulensis. Acest comandant suprem al noii provincii nordice este procuratorul prezidial al Daciei Porolissensis, care îşi trage numele dela Porolissum, situat chiar la frontiera nordică a Daciei şi unde rezida procuratorul-guvernator, spre a avea sub directa şi imediata lui supraveghere această graniţă atât de expusă. Remarcăm de asemenea mărimea deosebită a armatei romane din Dacia Porolissensis. In adevăr, dintr'o diplomă militară descoperită în anul 1936, rezultă clar că în Dacia Porolissensis aveau garnizoană 3 ale şi 12 cohorte [20]. Acelaşi lucru, şi anume că armata Daciei Porolissensis se compunea din 3 ale şi 12 cohorte, rezultă şi dintr'o altă diplomă [21]. Armata Daciei Porolissensis ne apare deci ca foarte puternică, egală cu aceea a unor provincii întinse şi expuse atacurilor, ca Raetia [22] şi Noricum [23], şi mult superioară armatei Daciei Inferior, respectiv Dacia Malvensis [24]. Ştim de asemenea că armata Daciei Porolissensis a fost întărită tocmai pe vremea lui Antoninus Pius prin aducerea de noi forţe [25], tot atâtea dovezi că aci, în Nordul

Daciei, se afla un punct deosebit de nevralgic în armătura de apărare a imperiului. Or, noi ştim că Costobocii, cei mai importanţi dintre Dacii liberi, locuiau dincolo de graniţele nordice ale provinciei romane Dacia. Deci, ei, cu năvălirile lor în Dacia, făcute în complicitate cu elementul dac din popor din însăşi provincia Dacia, ajunseseră să constitue, chiar înainte de marele războiu cu lumea „barbară", cunoscut în istorie sub numele de războiul marcomanic, un serios pericol pentru siguranţa stăpânirii romane din Dacia.

Marele războiu cu lumea germană, cunoscut în istorie sub numele de răsboiul marcomanic, iar de Romani numit oficial „*bellum germanicum et sarmaticum*", primul atac al acestei ofensive germanice împotriva imperiului roman care nu se va termina decât cu prăbuşirea acestuia (războiu început în 167 şi terminat în 180), a făcut să izbucnească cu o şi mai mare vigoare flacăra mereu trează a speranţelor de libertate ale Dacilor. A fost atunci un teribil asalt al întregei lumi „barbare", care a atins în mod deosebit de grav Dacia. Atunci Dacia a fost ocupată în cea mai mare parte de năvălitori. In faţa acestei situaţii grave (la care se adaugă avertismentul dat de precedenta invazie a Costobocilor, unită cu revoltele din interior ale Dacilor supuşi, „*Daci rebellantes*") Marcus Aurelius a dat Daciei ultima ei organizare, a patra; organizarea prezintă un caracter net militar, ca într'un teritoriu recent cucerit (deşi era vorba de o provincie cucerită de 60 de ani, două generaţii) şi mereu ameninţat. Chiar însuşi faptul că, în curs de 60 de ani, Dacia a suferit patru organizări, ne arată întreaga şubrezenie a stăpânirii romane în Dacia.

* * *

In imperiul roman găsim organizaţii provinciale asemănătoare cu cea a Daciei trifurcate, cum sunt provinciile Creta-Cyrenaica, Cappadocia-Galatia (între 70 e. n. şi 100 e. n), Pontus-Bithynia, cele trei Sirii [26] (pe timpul lui Caracalla), Gallia (dela 20 î. e. n. până la 17 e. n).

Creta şi Cyrenaica formează două provincii deosebite, după cum ne arată o inscripţie din Ephes, în care se poate vedea că, Creta este o provincie deosebită de Cyrenaica, având procuratorul ei special, [27], întocmai ca şi în cele trei Dacii, unite fiind numai prin guvernatorul lor comun.

Cât priveşte provinciile unite Cappadocia-Galatia, în inscripţii se întrebuinţează aceeaşi terminologie ca şi în cele trei Dacii, cuvântul *provincia* fiind întrebuinţat la plural [28].

Cu Gallia, asemănarea este mai mare. Aici găsim, întocmai ca la cele trei Dacii, un guvernator suprem, care este mai ales comandant militar suprem al armatelor din aceste trei provincii şi poartă titlul de legatul celor trei Gallii. Sub dependenţa militară a guvernatorului suprem se află cei trei guvernatori, al Aquitaniei, al Galliei Lugdunensis şi al Belgici [29], ca unul ce posedă un *imperium majus*.

Intocmai ca în Dacia, şi în Gallia cele trei provincii mai au, afară de persoana guvernatorului, şi o altă legătură comună, şi anume, concilium-ul celor trei Gallii, în totul asemănător cu concilium-ul celor trei Dacii.

O altă combinaţie de provincii asemănătoare celor trei Dacii este blocul de provincii format în timpul lui Tiberiu şi Claudiu, bloc alcătuit din Moesia, Macedonia şi Achaia. Aceste trei provincii sunt puse sub conducerea

militară a unui supraguvernator înzestrat cu un *imperium majus*, ca să poată comanda guvernatorilor celor trei provincii [30].

Mai găsim o altă unire temporară a două provincii în Pannonia. Intre anii 197 şi 211, Tib. Claudius Claudianus reuneşte cele două Pannonii sub guvernarea sa militară supremă cu titlul de „*consularis provinciarum et exercituum Pannoniae Inferioris et Superioris* [31]. Insuşi cuvintele din titulatura sa: *exercituum Pannoniae Inferioris et Superioris* ne arată că funcţiunea lui Claudius Claudianus este mai ales de ordin militar şi că el este mai ales un comandant militar suprem. O inscripţie găsită din anul 1920 confirmă această situaţie. Ea ne arată pe unul din legaţii subalterni ai lui Claudius Claudianus. Acest subaltern nu este însă un simplu legat de legiune, cum am fi înclinaţi să credem, ci el posedă şi atribuţiuni guvernatoriale, cum rezultă clar din cuvintele: *legatus legionis XIV Geminae cum jurisdictione Pannoniae Superioris* [32].

O situaţie asemănătoare o găsim şi în unirea provinciilor Cappadocia-Galatia [33].

In toate aceste cazuri de combinări de provincii, factorul determinant a fost primejdia unor invaziuni duşmane. Acesta este cazul Galliei care a constituit, întocmai ca şi Dacia, un avantpost militar spre lumea „barbară", până la constituirea provinciilor Germania Superior şi Germania Inferior.

Odată cu rechemarea lui Germanicus, ultimul supraguvernator al celor trei Galii, şi a armatelor care operau contra Germanilor, starea aceasta încetează şi are loc o întoarcere la regimul obişnuit, adică fiecare din cele trei Gallii capătă un guvernator, un *legatus pro praetore* deplin independent, depinzând direct de împărat. Dovadă deci că în cazul celor trei Gallii unite în persoana unui supraguvernator, ca şi în cazul celor trei Dacii, e vorba de o stare excepţională, determinată de necesităţi militare de siguranţă. In Dacia însă, starea excepţională din alte părţi a căpătat un caracter permanent, din cauză că în Dacia primejdia pierderii provinciei a fost permanentă, cel puţin dela Marcus Aurelius înainte.

La fel a fost şi în Cappadocia [34], la fel şi în Siria [35], şi la fel în Pannonia, aşa că şi în Dacia, factorul determinant al reunirii celor trei Dacii sub un comandant militar unic a fost gravitatea situaţiei dela frontiere. Remarcăm că, atât Cappadocia, Gallia, Siria, Pannonia, Cyrenaica cât şi Dacia sunt toate provincii de frontieră, cu granițe ameninţate de invaziuni.

Caracterul, mai ales de apărare, al organizaţiei dată de Marcus Aurelius şi de comandantul militar al consularului celor trei Dacii rezultă, în primul rând, din titlul de *dux* pe care-l poartă acest înalt demnitar [36]. Trebue remarcat că aici, în Dacia, apare *pentru prima dată titlul de dux în legătură cu un anumit teritoriu*. Dux, în semnificaţia lui curentă însemna, până atunci şi multă vreme după aceea, comandant suprem extraordinar asupra unor trupe, cărora, în mod obişnuit nu le era comandant, în vederea unei expediţii războinice. Este o creştere de putere şi de atribuţii dată în vederea unei anumite expediţii şi strict limitată la durata acestei expediţii [37]. Mai târziu, poate dela Alexandru Sever înainte, se constitue comandamente militare extraordinare cu caracter permanent, cu competențe extinse asupra armatelor mai multor provincii, provincii de frontieră ameninţate de invazii, guvernatorii respectivelor provincii rămânând numai cu atribuţiuni administrative şi judiciare. Avem astfel un Dux Scythici limitis [38],

Dux Orientalis limitis [39], Dux Illyricorum limitis et Thraci [40], Dux Rhetici limitis [41], Dux totius Illyrici [42], Dux per Africam [43].

Aceasta a fost forma de transiție spre ducatele din sec. IV, care, abia atunci prezintă același caracter, adică ducele este legat de un teritoriu provincial anumit, caracter pe care îl găsim în Dacia dela 170 înainte. Aceasta pentrucă, în sec. IV, gravitatea situației din Dacia se extinsese asupra tuturor provinciilor de frontieră. Astfel, la Rin găsim duci ai Germaniei Prima, Germania Secunda, Belgica Prima, Sequanica, toate fiind provincii de frontieră spre Rin. La provinciile de frontieră spre Dunăre există duci ai Raetiei Prima, Raetia Secunda, Noricum, Valeria Ripensis, Moesia Secunda, Scythia Minor, apoi găsim dux Aegypti, Africae, Numidiae, Osrhoenae, Palestinae, etc.

După cum am spus, *dux* înseamnă comandant suprem militar extraordinar, limitat în timp la durata unei expediții, asupra unor trupe care, altfel, se află sub comanda supremă a guvernatorului provinciei unde, în mod obișnuit, au garnizoană aceste trupe. Faptul însă că la consularul Daciilor titlul de *dux* este însoțit de un determinativ teritorial, ne arată, chiar dela prima vedere, o stare gravă, cu caracter de permanență, o stare de continuă alarmă, un fel de expediție permanentă. Cât privește extinderea de competență, ea se referă la atribuirea comenzii supreme consularului Daciei, peste armatele romane care staționau în cele trei Dacii, și care erau supuse, conform normelor obișnuite, comandamentului suprem al guvernatorilor celor trei Dacii, în calitatea lor de guvernatori. Trebue remarcat de asemenea că instituirea regimului excepțional pe care ni-l arată organizația dată de Marcus Aurelius Daciei n'a fost dictată împăratului numai de experiența războiului marcomanic. Nici în Pannonia și nici în celelalte regiuni danubiene, care și ele au fost lovite de războiul marcomanic, nu s'au luat măsuri extraordinare asemănătoare celor din Dacia. Aceasta este o dovadă în plus că în Dacia pericolul a fost deosebit de mare. Aici, în Dacia, armata romană era considerată ca fiind într'un permanent războiu cu Dacii liberi dela frontieră, și într'o permanentă stare de alarmă, din pricină că această armată avea spatele ei mereu amenințat de revolte ale Dacilor supuși, care izbucneau ori de câte ori le venea ajutor dinafară. O inscripție din Heliopolis (Siria)[44], ne arată, de altfel, pe un *dux* în rolul de reprimator al unor revolte interne: *Dux Exercitus Africae et Mauritanae ad nationes quae sunt in Mauritania comprimendas*. Rolul acesta de reprimator l-a avut, de sigur, și *Dux Daciarum*, situația dintre Dacia și Mauritania prezentând o puternică analogie, cum vom arăta mai departe.

Primul supraguvernator al Dacilor este Claudius Fronto [45]. In anul 168 [46], Fronto este guvernator excepțional [47], din cauza situației foarte grave, căci, „barbarii" invadaseră Dacia. In anul 170, Fronto moare în luptă [48]; succesorul său este Cornelius Clemens[49], care poartă oficial titlul de *Dux Daciarum* [50]. Este de remarcat că acest Cornelius Clemens își zice „*Dux Daciarum*" și nu „*Dux legionum Daciarum*", tocmai ca să nu se creadă că ar fi vorba de un comandant temporar al unei expediții, formulă ce s'ar întrebuința pentru un asemenea caz.

Și rangul consularului celor trei Dacii, deosebit de important în ierarhia guvernatorilor consulari, arată că el ocupă o poziție excepțională. In adevăr, o inscripție din Apulum, ridicată lui L. Marius Perpetuus [51], consularul celor trei Dacii, la începutul sec. III, ne arată că legațiunea

Dacilor constituia o avansare faţă de cea a Moesiei Superior, şi ea legaţiune consulară. Acelaşi lucru ni-l arată şi cariera lui Helvius Pertinax, împăratul din anul 192, precum şi cea a lui Septimius Geta, fratele împăratului Septimius Sever, care a fost mai întâi guvernator al Moesiei Inferior şi apoi consular al Daciilor [52]. De asemenea şi legaţiunea Siriei, cea mai importantă din toate, căci consularul Siriei comandă peste patru legiuni şi are şi supravegherea graniţei Eufratului [53], este acordată imediat după cea a Daciei. Acest lucru ni-l arată atât cariera lui Simonius Proculus Iulianus [54], cât şi cea a lui Helvius Pertinax [55]. De asemenea, Pescennius Niger, care a fost întâi consular al Daciilor şi apoi consularul Siriei. In adevăr, Dion Cassius [56] ne spune că Albinus şi Niger au luptat cu popoarele dela graniţa Daciei. Cum Capitolinus[57], ne spune că Albinus a comandat legiunile a IV-a şi I-a, care ştim că staţionau, prima în Moesia Superior şi a doua în Moesia Inferior, rezultă că Albinus a guvernat cele două Moesii, simultan sau pe rând, aşa că pentru Pescennius Niger rămâne ca posibilă numai legaţiunea Daciei, de unde apoi înaintează la legaţiunea Syriei. Pollenius Auspex Junior a fost mai întâi guvernator al uneia din cele două Moesii şi apoi consular al Daciilor [58]. Şi nu trebue uitat că legaţiunea uneia dintre cele două Moesii era, la rândul ei, superioară, de exemplu, legaţiunii Dalmaţiei, şi ea de rang consular.

De asemenea, vedem că postul de consular al Daciilor este ocupat de personalităţi de primul plan, ca viitorul împărat Pertinax, ca Pescennius Niger, rivalul lui Septimius Sever, ca Septimius Geta, fratele împăratului Septimius Sever, ceea ce arată atât importanţa acestei demnităţi, cât şi faptul că Dacia a constituit un punct nevralgic al imperiului.

Să vedem, acum, cum funcţiona organizaţia dată de Marcus Aurelius Daciei. Prima trifurcare, care a avut loc (cum vom arăta în alt studiu) în vara anului 160, a însemnat împărţirea Daciei în trei provincii absolut independente : Dacia Apulensis, al cărei guvernator a fost un legat de rang pretorian şi care a fost, în acelaşi timp, şi legatul legiunii a XIII-a Gemina, Dacia Malvensis şi Dacia Porolissensis, guvernate fiecare de către un procurator-guvernator, deoarece ambele erau provincii de frontieră, cu garnizoane compuse numai din trupe auxiliare [59].

Această formă de organizare a ţinut până la aducerea legiunii a V-a Macedonica în Dacia Porolissensis, către anul 169 [60], când s'a dat Daciei a patra organizare, cu scop pronunţat militar, cu un supraguvernator, considerat ca şef al unei expediţii războinice cu caracter permanent, după cum arată titlul de *dux* şi rolul său în Dacia (precum vom arăta mai departe). S'a simţit nevoia unei întăriri şi mai mari a graniţei nordice (marele punct nevralgic al provinciei romane Dacia), deja întărită în anul 160, prin aducerea în Dacia Porolissensis a legiunii a V-a Macedonica.

In primul rând, trebue să remarcăm că cele trei Dacii au continuat să funcţioneze şi să se prezinte ca trei provincii independente. In adevăr, inscripţiile dau fiecăreia din cele trei Dacii titlul de *provincia*. Găsim în inscripţii Dacia Apulensis numită *provincia* Dacia Apulensis [61], la fel şi Dacia Porolissensis[62], precum şi Dacia Malvensis [63]. Se ştie că provincia înseamnă o regiune guvernată de un guvernator independent.

Apoi, cele trei Dacii au trei procuratori financiari deosebiţi [64], fiind deci, sub raport financiar, mai independente chiar decât cele trei Gallii, căci există *procuratores Lugdunensis et Aquitanicae*, sau *Belgicae et Duarum*

Germaniarum, pe când *procuratores Daciarum* nu întâlnim, afară de o singură excepţie, procuratura lui Pertinax, procuratură excepţională, provocată, probabil, de războiul marcomanic [65]. După Domaszewski [66], Helvius Pertinax ar fi fost procurator financiar al Daciei Apulensis şi Porolissensis, trecător unite atunci într'o singură circumscripţie financiară. Şi biograful lui Pertinax, care ne-a transmis ştirea, are chiar grija să adauge: Procurator in Dacia *ad sestertia ducenta* [67], căci procuratorul Daciei Apulensis sau Porolissensis este un simplu *centenarius*. Biograful a vrut să arate, în acest mod, că Pertinax a fost mai mult decât un simplu procurator financiar al Daciei Apulensis sau Porolissensis.

Şi în organizaţia vămii Illiricului, cele trei Dacii apar ca trei provincii deosebite, cum ne arată inscripţia C. I. L., III, 6575 : *Procurator Illyrici per Moesiam Inferiorem et Dacias tres.* Domaszewski a dovedit că vama Illiricului era organizată pe provincii [68], deci *Daciae Tres* sunt trei provincii deosebite. In acelaşi sens este şi inscripţia C. I. L., III, 5120: X P(ublica) P(ortoria) (P. P.). Cele zece provincii sunt: Raetia, Noricum, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior, Dalmatia, *Dacia Malvensis, Dacia Apulensis* şi *Dacia Porolissensis.*

Aceeaşi situaţie ne arată şi concilium-ul celor trei Dacii, organizat la fel cu concilium-ul celor trei Gallii, despre care se ştie precis că erau provincii separate, sub trei guvernatori diferiţi şi total independenţi unii de alţii. Inscripţiile vorbesc lămurit de un concilium al celor trei Dacii [69].

De asemenea, inscripţiile ne vorbesc de „Genius *Daciarum*" [70], şi de „Dei Deabusque *Daciarum*" [71], iar într'o inscripţie din anul 250 [72], Decius este numit Restitutor *Daciarum* (ceea ce ne mai arată că, la 250, organizaţia dată de Marcus Aurelius Daciei funcţiona încă).

Chiar şi sub aspect militar, cele trei Dacii se prezintă ca trei provincii deosebite. Fiecare dintre cele trei Dacii au armatele lor proprii, cum ne arată lămurit inscripţia C. I. L., III, 8063 Ex(ercitus) D(aciae) Porolissensis [73]. Deci, şi celelalte două Dacii au propriile lor armate. Or, existenţa unui *exercitus* într'o provincie presupune, în mod necesar, situaţia de provincie independentă [74].

Acum să vedem cine erau guvernatorii celor trei provincii, provincii în toată accepţiunea acestui termen, şi să analizăm atribuţiunile lor, spre a vedea în ce măsură puterile lor de guvernatori sunt, totuşi, limitate de puterea şi de atribuţiunile supraguvernatorului, consularul celor trei Dacii. Guvernatorii celor trei Dacii erau : pentru Dacia Malvensis, procuratorul prezidial, continuatorul, cu puteri mai restrânse, al procuratorului prezidial al Daciei Inferior; pentru Dacia Apulensis legatul legiunii a XIII-a Gemina, continuatorul, cu puteri mai restrânse, al legatului propraetore al Daciei Apulensis care era, în acelaşi timp şi legatul legiunii a XIII-a Gemina, iar pentru Dacia Porolissensis, legatul legiunii a V-a Macedonica, continuatorul, cu puteri mai restrânse, al procuratorului prezidial al Daciei Porolissensis.

In primul rând, avem o inscripţie (C.I.L., III, 13704) care aruncă lumină asupra atribuţiunilor şi puterilor celor trei guvernatori ai celor trei Dacii. E vorba de o inscripţie din Thessalonic. Această inscripţie ne arată pe un guvernator al Daciei Malvensis, M. Aurelius Cassianus, care se intitulează *Praeses* Provinciae Daciae Malvensis. De asemenea, în rescriptul imperial adresat procuratorului Daciei Malvensis i se dă acelaşi titlu, de

Praeses [75]. Rezultă deci că şi guvernatorii Daciei Apulensis şi Porolissensis, respectiv legaţii legiunii a XIII-a Gemina şi a V-a Macedonica, erau şi ei *praesides* în provinciile lor şi că exercitau acolo atribuţiuni prezidiale. Deosebirea pe care o face S t e i n între legaţii legiunii a XIII-a Gemina şi a V-a Macedonica şi procuratorul prezidial al Daciei Malvensis, afirmând că numai procuratorul Daciei Malvensis era un adevărat guvernator, nu stă în picioare. In adevăr, se ştie că a existat un *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, adică Dacia Porolissensis a avut armata ei deosebită, cu un comandant suprem deosebit, ceea ce e nevoit să recunoască şi S t e i n şi ceea ce îl şi pune în încurcătură [76]. Insuşi S t e i n trebue să recunoască faptul că, comandamentele supreme ale celor trei Dacii erau deosebite; or, comandamentul suprem este expresia cea mai înaltă a puterii, a imperium-ului, şi cine îl posedă, posedă de drept şi celelalte puteri prezidiale, cunoscut fiind principiul cardinal al dreptului public roman până la Diocleţian, principiul neseparării puterilor.

De altfel, D o m a s z e w s k i a precizat, relativ chiar la inscripţia care ne arată un *Exercitus Daciae Porolissensis*, că existenţa unui *exercitus* într'o provincie presupune, în mod necesar, situaţia de provincie independentă [77]. Apoi, consularul Daciilor poartă titlul de *dux* tocmai pentru ca, în virtutea puterilor sale excepţionale, să poată exercita un *imperium majus* asupra celor trei guvernatori ai celor trei Dacii, între care nu poate să existe niciun fel de deosebire, după cum arată şi titlul supraguvernatorului, Consularis *trium* Daciarum. Rezultă deci că toţi cei trei guvernatori ai celor trei Dacii au avut atribuţiuni prezidiale, după cum ne arată şi titlul de *praeses* purtat de unul din ei. *Praeses* este denumirea generală pentru toţi guvernatorii de provincii [78]. Că legaţii celor două legiuni erau guvernatorii Daciei Apulensis şi Daciei Porolissensis şi nu procuratorii respectivelor provincii, cum s'a susţinut de unii, ne arată şi comparaţia situaţiei lor cu cea a procuratorului Daciei Malvensis. Primii doi sunt centenari [79], pe când procuratorul Daciei Malvensis are rang de ducenarius, ca unul ce este subalternul direct al unui consular, în speţă al consularului Daciilor, în timp ce procuratorii Daciei Apulensis şi ai Daciei Porolissensis sunt centenari, ca unii ce sunt subalterni direcţi nu ai consularului, ci ai legaţilor legiunilor a XIII-a Gemina şi a V-a Macedonica, în calitatea lor de guvernatori ai Daciei Apulensis şi ai Daciei Porolissensis [80].

Vedem deci că şi sub acest raport, legaţii celor două legiuni se prezintă ca guvernatori ai celor două provincii dacice, procuratorii financiari ai acestor provincii fiind subalternii lor direcţi şi nu ai consularilor Daciei, în care caz ar fi fost ducenari, ca şi procuratorul prezidial al Daciei Malvensis [81].

Mai există un fapt care ne arată exact situaţia procuratorilor din Dacia Apulensis şi Porolissensis, precum şi calitatea de guvernatori ai comandanţilor legiunii a XIII-a Gemina şi a V-a Macedonica. S'a susţinut de către toţi istoricii, în mod greşit, că procuratorul Daciei Apulensis înlocueşte pe consularul absent al celor trei Dacii. Procuratorul Daciei Apulensis, care se intitulează *vice-praesidis* [82] înlocueşte nu pe consularul Daciilor, cu care nu are nicio legătură, ci pe şeful său direct, pe legatul legiunii a XIII-a Gemina, în calitatea sa de guvernator al Daciei Apulensis. Aceasta este o dovadă în plus că şi legatul legiunii a XIII-a purta titlul de *praeses*. De altfel, aceasta rezultă din chiar textul inscripţiei, dacă-l

citim cu atenţie. In adevăr, nu se spune oare în inscripţie *Procurator Augusti Provinciae Apulensis Agenti Vices Praesidis*? Aceasta înseamnă că aici, în Provincia Apulensis, a funcţionat Ulpius, ca locţiitor al guvernatorului *acestei provincii*. Rezultă clar că el a fost locţiitor de guvernator numai în Dacia Apulensis şi nu peste toată Dacia; deci, el n'a ţinut locul consularului Daciilor, ci numai pe cel al legatului legiunii a XIII-a Gemina, în calitatea sa de guvernator al Daciei Apulensis. Aceeaşi situaţie ne arată inscripţia C.I.L., III, 1456. Numai în provinciile imperiale de rang pretorian, unde *legatus Augusti pro praetore* este şi comandantul legiunii care îşi are garnizoana în acea provincie, numai acolo procuratorul înlocueşte pe *legatus Augusti pro praetore* [83], neexistând acolo niciun alt demnitar senatorial. In cazul când se face o excepţie dela regula generală, atunci se spune clar, în însuşi textul inscripţiei, că aceasta se întâmplă în virtutea unui mandat special al împăratului, *mandatu principis* [84]. Apoi, dacă procuratorul Daciei Apulensis ar fi fost el locţiitorul guvernatorului celor trei Dacii, s'ar fi intitulat, de sigur, *agens vice-praesidis Daciarum*, titlul fiind mai mare, şi deci n'ar fi neglijat s'o facă. Or[85], inscripţiile nu ne arată nimic asemănător. De altfel, locţiitorul guvernatorului Daciilor trebuia să fie legatul legiunii a XIII-a Gemina, conform unui principiu general după care, în absenţa guvernatorului, locul său era ţinut de demnitarul senatorial din provincie, în speţă deci, legatul legiunii a XIII-a Gemina. Astfel, vedem pe un A. Larcius Priscus, legat al legiunii a IV-a Scythica, funcţionând ca locţiitor al consularului Siriei [86], deşi procuratorul Siriei era un ducenarius şi subaltern direct al consularului, şi nu un centenarius, ca procuratorul din Apulum. De asemenea, vedem pe un alt demnitar senatorial, pe un Crescentius Calpurnianus, *juridicus Britanniae*, funcţionând ca locţiitor de guvernator al legatului Britaniei [87]. Afirmaţia lui J u n g [88], că dela Septimius Sever înainte, procuratorul ar fi înlocuit pe guvernatorul absent şi nu demnitarul senatorial imediat inferior din respectiva provincie, este contrazisă chiar de inscripţia citată de dânsul [89], precum şi de o altă inscripţie din Roma, ambele din timpul lui Septimius Sever [90].

Cât priveşte argumentul lui A. S t e i n, că un centurion al legiunii a XIII-a Gemina ridică o statue procuratorului Ulpius, adus ca dovadă în favoarea tezei că el ar fi fost locţiitorul consularului celor trei Dacii [91], acest argument este caduc. In adevăr, S t e i n se întreabă ce legătură ar putea exista între un procurator financiar şi un centurion al legiunii a XIII-a Gemina. Răspunsul este uşor de dat. Faptul nu ne pare de loc surprinzător, ba chiar foarte explicabil pentru teza susţinută de noi, că Ulpius a înlocuit pe guvernatorul Daciei Apulensis, care este, cum se ştie, şi legatul legiunii a XIII-a Gemina.

Spre a ne da seama cât mai exact de gradul de independenţă şi de limita atribuţiunilor guvernatorului celor trei Dacii, trebue să analizăm şi componenţa officium-ului legaţiilor celor două legiuni dacice. Vedem, în primul rând, că legatul legiunii a V-a Macedonica (deci şi legatul legiunii a XIII-a Gemina) are un *Adiutor Officii Cornicularioram* [92]. Rezultă deci că legatul legiunii a V-a Macedonica (deci şi legatul legiunii a XIII-a Gemina) are un Officium Corniculariorum. Or, numai un guvernator poate avea un Officium Corniculariorum şi un adiutor al acestui Officium, deci Officium-ul legaţilor legiunilor dacice avea cel puţin doi Corniculari. Or,

numai legații legiunilor care sunt, în acelaşi timp, şi guvernatori au doi Corniculari [93], precum au şi alţi guvernatori, ca de exemplu guvernatorii Dalmaţiei [94], ai Pannoniei Inferior [95], ai Numidiei [96], ai Daciei Superior [97]; deci şi legaţii legiunilor dacice sunt guvernatori. Dacă n'ar fi fost guvernatori, ei nu ar fi avut decât un singur Cornicularius. Apoi, se ştie că acolo unde Officium-ul numără doi Corniculari, acolo se află şi doi commentarienses. Or, prezenţa unor commentarienses în Officium-ul unui legat de legiune ne arată că acest legat nu este numai comandant al acestei legiuni, ci şi magistrat roman, adică guvernator [98].

Trecem peste celelalte grade inferioare de ofiţeri şi subofiţeri din Officium-ul legaţiilor celor două legiuni dacice, care arată numai calitatea lor de comandanţi de legiuni, şi încheiem remarcând că din Officium-ul acestor doi legaţi lipsesc numai Speculatores şi Quaestionarii, a căror prezenţă este strâns legată de posedarea dreptului justiţiei capitale de către demnitarul respectivului Officium. Deci, legaţii legiunilor a V-a Macedonica şi a XIII-a Gemina n'au avut dreptul justiţiei capitale asupra soldaţilor legiunii; l-au avut însă asupra soldaţilor trupelor auxiliare (acolo nu există speculatores) şi a locuitorilor provinciei (afară de cetăţenii romani), întru cât aceasta intra în atribuţiile lor prezidiale, şi nimic nu ne arată că ei nu le-ar fi posedat. Dimpotrivă, atribuţiunile judiciare ale legaţilor legiunilor a V-a Macedonica şi a XIII-a Gemina, în calitatea lor de guvernatori ai Daciei Apulensis şi Porolissensis, ne sunt arătate prin documente. In adevăr, din Digeste (48, 19, 27) putem să ne dăm seama despre întinderea atribuţiunilor judiciare ale guvernatorilor celor trei Dacii. In pasajul citat de Digeste se dă procuratorului Daciei Malvensis titlul de *praeses*, titlul şi funcţiunea la care au drept şi colegii lor de situaţii şi atribuţii din Dacia Apulensis şi Porolissensis, comandanţii legiunilor a V-a Macedonica şi a XIII-a Gemina. Or, titlul de *praeses* arată că posesorul lui are dreptul justiţiei capitale, *ius gladii*, adică dreptul de a judeca şi de a aplica pedepse, mergând până la pedeapsa capitală [99], cu o singură excepţie, privitor la soldaţii legiunilor, după cum ne arată lipsa speculatorilor şi a quaestionarilor, ale căror atribuţiuni sunt în legătură cu aplicarea pedepsei capitale. Ei au însă dreptul justiţiei capitale asupra tuturor locuitorilor provinciei lor (cu excepţia decurionilor şi a cetăţenilor romani, cărora numai împăratul însuşi, sau delegatul său, le poate aplica această supremă pedeapsă) şi împotriva soldaţilor trupelor auxiliare aflate sub comanda lor, în virtutea atribuţiunilor şi a titlului lor de *praesides*. Este o situaţie pe care o întâlnim la magistratul de rang senatorial din Britannia, care e special însărcinat cu administrarea justiţiei, *iuridicus Britanniae*, precum şi la juridicus din Asturia şi Gallecia.

Un alt pasaj din Digeste (48, 22, 7) ne arată că guvernatorii celor trei Dacii sunt şefii supremi ai justiţiei în provinciile lor (cu excepţia arătată mai sus). In adevăr, din cuvintele lui Ulpian: *indultum* est interdicere, rezultă că este îngăduit, *dacă vrea*, consularului Daciilor să exileze pe cineva, deci, în mod evident, rezultă că acest drept este exercitat de obiceiu de guvernatorii celor trei Dacii. Este o excepţie dela regula generală care spune: *Interdicere autem, quis ea provincia potest, quam regit, alia non potest* [100].

In *mod normal* deci, guvernatorii celor trei Dacii exercită şi acest drept important.

Şi dreptul auspiciilor (*jus auspicii*) ne arată pe guvernatorii celor trei Dacii ca guvernatori independenţi. In adevăr, inscripţia C.I.L., III, 7474, ne arată că, atunci când legatul de legiune nu este guvernator, nu el, ci guvernatorul provinciei este acela care consacră templul, altarul sau statuia împăratului, menţionându-se şi numele legatului legiunii respective în lagărul căreia se inaugurează altarul sau statuia[101]. Or, în Dacia, lucrurile se petrec exact contrariu, adică legatul legiunii a XIII-a Gemina inaugurează el altarul şi se menţionează numai numele consularului Daciilor sub care a avut loc inaugurarea[102]. Rezultă clar şi de aici că legatul legiunii a XIII-a Gemina (deci şi legatul legiunii a V-a Macedonica şi procuratorul prezidial al Daciei Malvensis în respectivele provincii) este guvernatorul Daciei Apulensis. Cât priveşte cuvintele „*dedicante Mevio Suro*" (Mevius Surus este consularul Daciilor) din inscripţiile C. I. L., III., 1377 şi 1380, A. Domaszewski le explică prin faptul că Mevius Surus ar fi fost o rudă a împăratului[103], lucru confirmat şi de inscripţia C.I.L., 905, unde consularul Daciilor este Septimius Geta, fratele împăratului Septimius Sever. Explicaţia e justă pentru Septimius Geta. Pentru Mevius Surus există însă o explicaţie mai plauzibilă decât cea a unei rudenii ipotetice şi anume faptul că, consularul Daciilor a avut sub *directa şi imediata lui comandă* (după cum vom arăta şi mai departe) toate alele din Dacia. Or, ambele statui sunt ridicate împăratului Septimius Sever de către soldaţi ai unor *ale, Ala Compagonum* din Micia (Veţel) şi *Ala I Hispanorum* din Slăveni (Oltenia).

Vedem clar că guvernatorii celor trei Dacii sunt guvernatori independenţi, cu drepturi limitate doar de intervenţia în scopuri militare a consulariilor Daciei, atunci când necesităţile o reclamă.

Şi rangul lor ne arată pe legaţii legiunilor a V-a Macedonica şi a XIII-a Gemina ca pe nişte guvernatori independenţi, contrar celor afirmate de Stein[104]. In primul rând, nu e adevărat că un guvernator de provincie nu este numit într'o altă provincie de aceeaşi categorie, cum afirmă Stein. Deci, numirea lui Olus Pudens .Uttedianus, legatul legiunii a XIII-a Gemina, ca guvernator al Retiei — provincie cu o singură legiune, ca şi Dacia Apulensis — constituind, după Stein, o avansare, ar rezulta că legaţia Daciei Apulensis ar fi fost inferioară celei a Retiei. Nimic adevărat din toate acestea. In adevăr, vedem un consular fiind pe rând guvernatorul Pannoniei Superior şi apoi al Pannoniei Inferior, ambele provincii consulare care, pe timpul acestui consular, aveau acelaşi număr de legiuni[105]. De asemenea, nu e adevărată nici cealaltă afirmaţie a lui Stein, că niciun legat al unei legiuni dacice, după trifurcare, nu este avansat imediat la consulat, după cum s'a întâmplat cu legaţii Daciei Superior[106]. Dimpotrivă, cunoaştem cazuri care desmint afirmaţia lui Stein. Aşa este cazul lui Calpurnius Iulianus, care, dela legaţiunea legiunii a V-a Macedonica trece imediat la legaţiunea consulară a uneia din cele două Moesii[107]. Toate acestea ne arată că legaţii legiunilor a XIII-a Gemina şi a V-a Macedonica erau guvernatori independenţi ai unor provincii praetoriene cu o singură legiune şi dreptul lor era limitat aproape numai în domeniul militar; de aceea ei nu poartă titlul de propraetori, care înseamnă comanda supremă absolută asupra unei armate şi a teritoriului unde se află această armată.

Independenţa celor trei Dacii rezultă chiar din titlul pe care-l poartă consularul Daciilor. El se intitulează mai totdeauna Consularis *trium Da-*

ciarum şi aceasta începând cu primul consular şi până la sfârşit. Primul consular al celor trei Dacii se intitulează *Consularis et Dux Trium Daciarum* [108]. Poartă numele de Consularis Trium Daciarum şi succesorii lui Clemens, L. Aemilius Carus [109], L. Pomponius Liberalis [110], L. Marius Perpetuus [111], L. Octavius Iulianus [112], D. Simonius Proculus Iulianus [113], Polus Terentianus [114], P. Septimius Geta [115], P. Mevius Surus [116]. Ba însuşi Claudius Fronto, consularul de tranziţie spre noua formă de organizare, se intitulează „Consularis Legatus Augusti Pro Praetore *Trium Daciarum*"[117]. Avem o singură excepţie, o inscripţie provenită din Sarmizegetusa, unde unui consular (numele lui este mutilat) i se zice „Legatus Augusti Pro Praetore Provinciae Daciae" [118]. Remarcăm că aici e vorba oarecum de o inscripţie semioficială, căci consularul apare aici în *calitate privată*, în calitate de patron al oraşului, şi deci textul titulaturii n'a fo t prea riguros supraveghiat.

In concluzie, cele trei Dacii constituiau trei provincii deosebite şi quasi independente, atât sub raport administrativ cât şi sub raport judiciar şi, într'o foarte largă măsură, chiar sub raport militar. Această independenţă era atât de mare încât permitea, în cazuri excepţionale, chiar detaşarea lor una de alta. Astfel, Sex. Calpurnius Agricola a fost guvernatorul Moesiei Inferior şi al Daciei Malvensis [119]. De sigur, era o situaţie excepţională provocată de războiul marcomanic, dar care ne arată că cele trei provincii dacice erau atât de independente încât, la un moment dat, puteau chiar, fără greutate (căci aveau fiecare aparatul ei administrativ şi financiar), pentru motive strategice trecătoare, să fie plasate sub doi supraguvernatori deosebiţi. Cunoaştem chiar şi guvernatorul procurator al Daciei Malvensis din acea vreme, subalternul lui Sex. Calpurnius Agricola. Acesta a guvernat Moesia Inferior unită cu Dacia Malvensis, între 167—169 [120], iar Macrinius Avitus Catonius Vindex, a fost, între 167—168, procuratorul Daciei Malvensis [121].

Să vedem acum care era rolul consularului celor trei Dacii. De sigur că, în virtutea titlului său de *dux*, el este comandantul suprem al armatelor din cele trei Dacii, care erau sub comanda imediată a guvernatorului Daciei Apulensis (în acelaşi timp şi legatul legiunii a XIII-a Gemina), a guvernatorului Daciei Porolissensis (tot odată şi legatul legiunii a V-a Macedonica) şi a procuratorului guvernator al Daciei Malvensis.

In adevăr, găsim la Apulum, deşi este capitala militară a celor trei Dacii (la Apulum se face concedierea soldaţiilor [122], la Apulum găsim Numerus Singularium [123], detaşamentul de onoare al oricărui guvernator şi care staţiona numai în oraşul de reşedinţă al guvernatorului [124] pe lângă officium-ul guvernatorului celor trei Dacii) [125] şi un praetoriu al legatului legiunii a XIII-a Gemina [126]. Vedem de asemenea pe legatul legiunii a XIII-a Gemina [127] şi deci implicit şi guvernatorul Daciei Apulensis, inaugurând un altar. Aceasta ne arată că Dacia Apulensis este o provincie separată, care are propria ei armată [128].

Aceeaşi situaţie o are şi legatul guvernator al Daciei Porolissensis. Şi Dacia Porolissensis are propria ei armată, după cum ne arată inscripţia cu cuvintele „*Exercitus Daciae Porolissensis*" [129]. Prin analogie, deci, procuratorul-guvernator al Daciei Malvensis era şi el comandant al armatei din această provincie [130].

Totuși, după cum am spus, consularul celor trei Dacii este comandantul suprem al armatei romane din cele trei Dacii. Aceasta rezultă, în primul rând, din însuși titlul său de *dux*, apoi din compoziția pretoriului său — unde găsim detașați ofițeri din ambele legiuni dacice [131] — precum și din faptul că el este acela care concediază armata romană din întreaga Dacie [132].

Un alt aspect interesant al situației consularului Daciei ni-l oferă faptul că el este comandantul *direct* al tuturor alelor care staționează în cele trei Dacii și că numai cohortele auxiliare stau sub comanda imediată a celor trei guvernatori subalterni, plus, evident, legiunile a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina, aflate sub comanda legaților respectivi, guvernatori subalterni ai Daciei Apulensis și Porolissensis.

In adevăr, avem o inscripție din Micia (Dacia Apulensis) care ne arată pe Mevius Surus, consularul celor trei Dacii, inaugurând o statue a împăratului Septimius Severus ridicată de către „*equites alae* Compagonum[133]. Tot la Micia găsim un prefect al Cohortei a II-a Flavia Comagenorum *Equitata*, construind o baie și pomenind numai pe consularul celor trei Dacii [134]. La Germisara (Dacia Apulensis) se ridică de către un prefect al „*alae* Asturum" un altar al zeiței Fortuna, din *ordinul* lui L. Octavius Iulianus, consularul Daciilor [135]. La Mehadia (Dacia Apulensis) găsim un altar ridicat Iuliei Mammaea, mama lui Alexandru Sever, de către Cohorta III Delmatorum miliaria *equitata* și inaugurat de către Iasidius Domitianus, consularul Daciilor [136].

La Ilișua (Dacia Porolissensis) găsim un monument ridicat lui Alexandru Sever de către „*Ala* Prima Tungrorum" și inaugurat de către același Iasidius Domitianus [137].

La cohortele din Dacia nu găsim situațiuni asemănătoare, căci ele se află sub directa comandă a respectivilor guvernatori ai celor trei Dacii.

De asemenea, remarcăm că lagărele și castrelele alelor se găsesc așezate mai aproape de Apulum, reședința consularului celor trei Dacii, decât lagărele cohortelor auxiliare.

Se pune întrebarea unde își avea reședința consularul celor trei Dacii, la Sarmizegetusa sau la Apulum? Se poate răspunde în mod cert că avea reședința la Apulum. Apulum a fost reședința consularului celor trei Dacii. In adevăr, vedem că din Apulum concediază consularul Daciilor pe veteranii armatelor romane din Dacia[138]. La Apulum găsim garda de onoare a guvernatorului, acei *equites singulares* [139] care își au sediul în orașul de reședință a guvernatorului [140]. Tot la Apulum se află și pretoriul consularului celor trei Dacii [141]. In fine, marea majoritate a inscripțiilor din Dacia, care pomenesc pe guvernatorul celor trei Dacii, provin din Apulum [142], pe când inscripțiile din Sarmizegetusa nu pomenesc decât pe consularul de transiție, pe Claudius Fronto, în calitatea sa de apărător al orașului și pe L. Aemilius Carus [143], în fond deci pe un singur consular. Chiar și faptul că Apulum este centrul și nodul unde tind și unde se încrucișează toate drumurile din Dacia este încă o dovadă că la Apulum se află centrul militar și administrativ al celor trei Dacii.

Nu trebue să ne lăsăm impresionați de faptul că Sarmizegetusa poartă dela începutul sec. III (poate și mai înainte) titlul de metropolis [144]. Cuvântul metropolis n'avea la Romani semnificația de azi. Acest cuvânt ne arată că la Sarmizegetusa se aduna concilium-ul celor trei Dacii [145]. Și G u i r a u d deosebește capitala religioasă a Daciei de cea politică, prima

fiind, după Guiraud, la Sarmizegetusa[146], şi a doua fiind, după cum am arătat noi, la Apulum. Să nu uităm de asemenea că dela 160, data trifurcării Daciei în trei provincii independente (stare care ţine până la 170), înainte deci cu zece ani ca Dacia să fi primit un consular ca supraguvernator, Sarmizegetusa îşi pierduse poziţia sa de capitală.

Şi alegerea oraşului Apulum, centru militar principal al Daciei încă din vremea lui Traian, ca oraş de reşedinţă a consularului, ne arată caracterul mai ales militar al acestui supraguvernator al celor trei Dacii şi deci şi gravitatea situaţiei din Dacia începând din a doua jumătate a sec. II, gravitate care a determinat accentuatul caracter militar al atribuţiilor supraguvernatorului.

Este clar deci, că cele trei Dacii au format, timp de 100 de ani, trei provincii independente şi separate. Insă reunirea acestor trei Dacii, a acestor trei provincii separate, sub un supraguvernator comun, precum şi caracterul excepţional, deosebit de înalt în ierarhia consularilor guvernatori, titlul său de *dux*, caracterul său militar, trecerea alelor din toate cele trei Dacii sub comanda sa directă, reşedinţa consularului la Apulum, centrul militar principal al Daciei, toate acestea ne arată o situaţie în permanenţă deosebit de gravă, o stare de continuă alarmă, de permanent războiu. Această stare s'a vădit în chip mai accentuat odată cu izbucnirea războiului marcomanic şi s'a menţinut până ce fortăreaţa romană dela Nord de Dunăre a fost desfiinţată.

In legătură cu această stare de permanent pericol din Dacia, devenită deosebit de acută în urma războiului marcomanic, Romanii au trebuit să procedeze la ultima reorganizare a provinciei romane Dacia, spre a face faţă gravităţii situaţiei. Iată complexul de împrejurări care a determinat organizarea dată provinciei Dacia, către anul 170, complex de împrejurări pe care istoriografia tradiţională, atât cea românească cât şi cea străină, nu l-au ţinut în seamă, mărginindu-se să studieze faptul în sine.

* * *

Războiul marcomanic a însemnat, între 167—180, un uriaş asalt al întregei lumi „barbare" împotriva graniţelor imperiului. In Mai 167, Dacia a fost inundată de „barbari", adică de Dacii liberi, care erau ajutaţi de fraţii lor din popor, subjugaţi, adică de ţăranii săraci liberi, de coloni şi de robi. O inscripţie din Sarmizegetusa (C.I.L., III, 7969) ne vorbeşte clar despre aceasta, când ne spune că Sarmizegetusa a fost salvată dela o dublă primejdie „*ancipiti periculo*". Aceste cuvinte nu se pot referi decât la un atac din interior, din partea poporului de jos din Dacia, robi, coloni şi săraci, combinat cu un atac „barbar" dinafară. Aceasta este şi părerea istoricului sovietic Dmitriev[147] şi a lui Jung[148]. Regiunea auriferă a fost ocupată de răsculaţi, iar minele de aur, sursă de bogăţie pentru exploatatori şi statul sclavagist roman, iar pentru robi loc de chinuiri şi moarte, au fost distruse aproape în întregime. Centrul aurifer din Dacia, Alburnus Maior, a fost ars. Distrugerea minelor de aur a fost atât de radicală, încât industria auriferă transilvană nu s'a mai putut reface[149]. Insăşi această sălbatică distrugere a minelor de aur din Dacia ne arată o participare directă a robilor la această operă, căci numai furia unor oameni care aveau de răzbunat imense şi îndelungate suferinţi putea determina o atât de teribilă operă de distrugere.

Partea nordică a Daciei Apulensis (unde se aflau minele de aur), precum și toată Dacia Porolissensis au fost ocupate atunci de Dacii liberi, în unire cu frații lor subjugați din Dacia romană. Avem o confirmare și în faptul că într'o inscripție din anul 170, ridicată guvernatorului Daciei, M. Claudius Fronto, Dacia Porolissensis nu este pomenită, ci numai Dacia Apulensis și Dacia Malvensis. Respinși din Dacia cu mare greutate, Costobocii revin în anul 170 și ajung până sub zidurile Sarmizegetusei, care a scăpat cu mare greutate *„ancipiti periculo”* [150], apărată de Claudius Fronto, căruia orașul recunoscător îi ridică o statue cu o inscripție foarte lungă numindu-l *„Patronus Fortissimus”* [151]. Invazia Dacilor liberi s'a produs sub conducerea unui șef cu numele de Tarb [152]. Abia la 171, Costobocii și aliații lor au fost din nou respinși de către Iulius Berencianus, care a comandat legiunile a IV-a Flavia din Moesia Superior și I-a Italica din Moesia Inferior, și de către succesorul lui Fronto, care a comandat legiunile a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica.

Respinși din Dacia, Costobocii au întreprins, în vara anului 176 [153] atacarea imperiului roman în alte părți vulnerabile și anume, au trecut prin Dobrogea, unde au dat ajutor sclavilor și Geților din popor să lupte împotriva armatei romane și a exploatatorilor, coloniști romani sau indigeni bogați, romanizați. O inscripție din Tropaeum Traiani (Adam-Clissi) ne arată chiar pe unul dintre aceștia ucis de Costoboci *„interfectus a Costobocis”* [154]. Din Dobrogea, Costobocii au trecut în restul Moesiei Inferior, unde, după cum remarcă istoricul sovietic Cudriavțev, în studiul citat, invazia Costobocilor a fost sprijinită și înlesnită de revolte ale sclavilor și ale păturii de jos din Moesia, atât de oprimate de statul roman. De aici Costobocii au trecut, prin Tracia și Macedonia, în Grecia. Costobocii erau un trib dacic, deci nu poate fi vorba de o invazie a unui mare popor; înlesnirea cu care ei au ajuns până în Grecia ne arată cât de șubredă era stăpânirea romană, permanent subminată de revolta latentă a păturii oprimate, gata oricând să dea mâna cu invadatorii, priviți de ei ca eliberatori, precum și de situația provocată de războiul marcomanic, cum remarcă Cudriavțev. Aceasta determină pe istoricul sovietic să dateze invazia în 170 [155], și nu în 176, cum presupune de exemplu Heberdey [156], care s'a ocupat în mod special cu această invazie. Această invazie a Costobocilor, care poate fi privită ca premergătoare marilor invazii din sec. III, confirmă în totul afirmația lui Engels: *„....barbarii, împotriva cărora pretindea,* (statul roman), *că-i apără pe cetățeni, erau așteptați de aceștia ca mântuitori”* [157]. Themistius, orator din sec. IV, spune clar că *„săracii doresc venirea barbarilor”* și același lucru îl spune, în sec. IV, istoricul Zosimos.

La Elatea, în Phocida, Costobocii (foarte probabil un grup izolat) au fost opriți de către o oaste de voluntari în frunte cu un oarecare Mnesibulos, învingător în olimpiada a 235-a, după cum ne informează Pausanias.

Intregul popor năvălitor a fost respins din Grecia și Macedonia, de către o oaste romană, comandată de Iulius Vehilius Gratus Iulianus [158].

Dacă cu Marcomanii, cu Quarzii și cu Iazigii imperiul a încheiat pace și a fost o liniște relativă la Dunărea de mijloc, în Dacia însă luptele și invaziile nu încetau. Dion Cassius ne spune clar că, cu Dacii nu s'a încheiat pace [159].

Sub Commodus, se vorbeşte iar de lupte cu Dacii; aceste lupte au fost duse de generali de seamă, viitorii împăraţi Clodius Albinus şi Pescennius Niger [160]. De asemenea, ştim din Dio Cassius că un guvernator al Daciei cu numele de Sabinianus a luptat, între anii 183 şi 184, cu Dacii liberi. Ei au fost bătuţi de Romani şi 12.000 dintre ei au fost aşezaţi în Dacia în calitate de coloni [161].

Şi în această privinţă, Dacia a constituit preludiul a ceea ce se va petrece mai târziu în alte părţi ale imperiului. Din cauza crizei mâinii de lucru, consecinţă a împuţinării forţelor de muncă servilă, în urma încetării cuceririlor, statul roman începe politica transplantării triburilor de dincolo de graniţele imperiului pe teritoriul statului roman şi instalarea lor acolo în calitate de coloni. Transplantarea celor 12.000 de Daci este începutul acestei politici care, în sec. III, se va generaliza. Această politică va provoca însă o întărire a rezistenţei elementului dac împotriva cotropirii romane.

Ocupându-se de un fenomen analog, petrecut în Africa, istoricul sovietic A. Steierman arată că această transplantare forţată de triburi de dincolo de graniţele imperiului a avut ca urmare *„o resistenţă înverşunată a acestor noi coloni, care se unesc cu conaţionalii lor de dincolo de graniţele imperiului şi cu ţăranii care trăiau de mult pe pământul roman"* [162].

Acelaşi lucru s'a întâmplat şi în Dacia, cu o înverşunare şi o amploare deosebită, după cum ne arată un pasaj din biografia lui Commodus, care n'a fost relevat nici in istoriografia românească burgheză şi nici în cea străină. Iată pasajul respectiv: *„In Dacia imperium eius recusantibus provincialibus"* [163]. Acest pasaj ne arată că *provincialii din Dacia* s'au răsculat împotriva stăpânirii romane, cum arată clar cuvintele *imperium eius recusantibus*. A fost atunci o mare revoltă *internă* a Dacilor împotriva cotropirii romane, din nou înnăbuşită de pumnul de fier al stăpânitorului.

Totuşi, lupta cu cotropitorii a continuat. Astfel, vedem pe viitorul împărat Pertinax luptând iarăşi cu Costobocii [164], iar în timpul domniei lui Caracal'a izbucneşte din nou o revoltă a Dacilor, unită cu invazia costobocă. Acest fapt a determinat pe împărat să-şi întrerupă călătoria spre Orient şi să vină personal în Dacia, după cum ne informează biograful său [165], într'atât era de mare primejdia care ameninţa din nou stăpânirea romană din Dacia.

Şi sub împăratul Macrinius, succesorul lui Caracalla, au fost lupte cu Dacii liberi [166]. Maximinus Trax a trebuit să lupte personal cu Dacii liberi, după cum arată titlul de Dacicus Maximus [167] pe care-l poartă cu mândrie. Au fost iar lupte de mare amploare, căci împăratul a trebuit să aducă în Dacia, pe lângă cele trei legiuni dacice şi două legiuni din Pannonia şi una din Noricum şi anume I-a Adiutrix [168] şi a II-a Adiutrix [169] din Pannonia Inferior, cum şi a II-a Italica din Noricum [170].

Efectele repetatelor invazii ale Dacilor liberi se vădesc şi documentar şi ele privesc Dacia Porolissensis, mereu încălcată de Costoboci. O inscripţie descoperită de Prof. Daicoviciu [171] ne arată un templu ars *„Vi Ignis Consumptum"*, expresie pe care o întâlnim şi în Pannonia [172]. Stein, cu drept cuvânt, atribue aceste incendieri de edificii publice invaziilor popoarelor de dincolo de graniţele imperiului în Dacia Porolissensis, adică ale Dacilor liberi, în vremea lui Caracalla [173].

In legătură cu atacurile „barbarilor" din timpul lui Caracalla, se pune problema datei de când încep Goții să atace Dacia. Unii istorici datează începerea atacurilor Goților la Dunărea de Jos, în timpul domniei lui Caracalla. Sursa lor principală se găsește într'un pasaj al biografului lui Caracalla, unde e vorba de o aluzie răuvoitoare a lui Pertinax, fiul împăratului din 192, la uciderea lui Geta, fratele lui Caracalla, de către acesta: Pertinax îi spune să-și ia, pe lângă titlurile de Germanicus, Parthicus, etc. și pe acel de Geticus Maximus. Iată pasajul: *„Adde, si placet, etiam Geticus Maximus, quod Getam occiderat fratrem et Gotti Getae dicerentur"*[174]. Or, confuzia dintre Geți și Goți începe să-și facă loc abia la sfârșitul sec. IV (noi știm că Historia Augusta a fost alcătuită la finele sec. IV, după părerea noastră, chiar la începutul sec. V); la începutul sec. III, Goții nici nu erau atât de cunoscuți la Roma încât publicul să poată înțelege o aluzie bazată pe numele lor. Pe de altă parte, știm că Caracalla a luptat în adevăr cu Dacii, cărora li se spune și Geți, cum remarcă și Dio Cassius[175]. Goții apar în regiunile noastre abia la 238, așa dar Caracalla tot cu Dacii liberi a luptat.

In aceste lupte cu Dacii, au obținut împărații romani titlul de Dacicus și nu — cum s'a pretins — în lupte duse cu Goții pentru apărarea provinciei romane Dacia. Maximinus Trax este primul împărat roman (afară de Traian, cuceritorul Daciei) care poartă titlul de Dacicus Maximus[176]; urmează apoi Decius[177], etc. Dovadă că titlul de Dacicus este obținut în lupte cu Dacii este faptul că pe statuia din Roma a lui Decius figurează balaurul dac.

Penuria izvoarelor privitoare la istoria antică ne obligă, de multe ori, să recurgem la comparații cu situațiile asemănătoare din alte părți ale imperiului, asupra cărora deținem știri mai bogate, pentru a cunoaște dialectic și cât mai profund fenomenele istorice analizate. De exemplu, așa numitele „războaie maure" se aseamănă mult cu neîncetatele invazii ale Daciilor liberi. Și în Numidia și Mauritania, întâlnim mereu repetate lupte cu triburile berbere, sub Marcus Aurelius, sub Commodus, Maximinus Trax, Gallienus, etc. Nu e vorba numai de prădăciuni. Berberii de peste graniță se unesc cu cei din interior, cum e cazul cu Quinquegentanii, în sec. III, pe care o inscripție îi califică drept *„rebelles"*, ceea ce înseamnă că erau supuși ai Romei. Istoricul sovietic Steierman, în studiul citat, subliniază că dacă tribul berber al Bavarienilor *„a putut să străbată toată Mauritania și să ajungă până în Numidia, aceasta nu s'ar fi putut face dacă n'ar fi fost ajutați de populația locală"*. Ei cuceresc orașe (Auzia)[178] și distrug edificii și poduri[179]. Și Steierman conchide: *„Aceste revolte din Africa au multe trăsături asemănătoare cu mișcarea Bagauzilor din Gallia"*. Avem de a face cu revolte ale agricultorilor, unite cu năvăliri dinafară. In amândouă cazurile, mișcarea nu poate fi înnăbușită definitiv, se stinge temporar, pentru a se aprinde mai târziu cu o nouă vigoare[180].

Putem completa tabloul făcut de istoricul sovietic citând demnitari care au luptat cu acești „rebeli", ca acel Iulius Vehilius Gratus Iulianus care a luptat cu „Maurii rebeli", pe timpul lui Marcus Aureliu[181] sau T. Iulius Antiocus, care, pe timpul lui Gordianus III, a luptat cu *„defectores"* et *„rebelles"* din Numidia[182], sau cu Macrinius Decianus, legatul Numidiei, care într'o inscripție din Lambaesis, se laudă că a sdrobit și alungat

pe Bavari, care sub patru „regi” au năvălit în Numidia și că a prins pe Faraxen „faimosul” șef al Quinquegentanilor [183], locuitori ai Mauretaniei Caesariensis. Această inscripţie ne arată clar alianţa dintre Bavarii din interiorul imperiului şi cei dinafară. Genzeric n'ar fi încercat niciodată să cucerească Africa cu 50.000 de oameni, dacă n'ar fi ştiut că este aşteptat de massele asuprite ca un eliberator. Exact la fel s'au petrecut lucrurile şi în Dacia. Avem aici, mai de vreme decât în oricare parte a imperiului, aceeaşi alianţă dintre autohtonii din provincia cucerită cu „barbarul” din afara graniţelor, în speţă Dacii liberi, aceleaşi clădiri publice incendiate şi celelalte urmări ale invaziilor şi revoltelor.

Din a doua jumătate a sec. III şocul ofensiv al Dacilor liberi a trecut dela Costoboci la Carpi. Apariţia Goţilor la Dunărea de jos, cât şi rezistenţa pe care o opunea numeroasa armată romană în Dacia (50.000 de soldaţi, o şesime din întreaga armată a imperiului) a determinat, în scopul întăririi şi coordonării şocului ofensiv, o regrupare şi o fuzionare a neamurilor care trăiau în jurul graniţelor provinciei Dacia. Un fenomen analog s'a întâmplat, cam în aceeaşi vreme, şi la popoarele dela Rin, când se închiagă confederaţiile puternice ale Francilor şi ale Alamanilor. Acum Bastarnii, neam germanic, dispar în rândurile Goţilor, iar neamul sarmatic al Roxolanilor, care, cam de pe la 240, dispare din istorie, s'a contopit cu Carpii. Şi Costobocii s'au contopit cu Carpii, care, de acum înainte, vor conduce şocul ofensiv al neamurilor dacice la Dunărea de Jos, şi împotriva provinciei Dacia. Această ofensivă se va desfăşura simultan cu cea a Goţilor, fără a se contopi cu dânsa, şi ambele ofensive vor avea ca efect final eliberarea Daciei de sub stăpânirea romană.

La 238, stăpânirea romană este desfiinţată la Olbia şi la Tyras, iar la 248, Carpii îi ajută pe Goţi să distrugă Histria. In lupte împotriva Carpilor îşi vor câştiga titlul de *Dacicus* sau de *Carpicus* împăraţii romani, căci aceşti Carpi erau Daci şi continuatorii, sub nume nou, ai vechii ofensive costoboce împotriva cotropirii romane. Zosimos îi numeşte chiar Carpo-Daci (IV, 34).

Avem inscripţii care, pe lângă izvoare literare, ne arată neîncetate năvăliri ale Carpilor în Dacia. Există două inscripţii care ne arată pe un cetăţean din Apulum mulţumind zeilor că a fost eliberat din captivitatea Carpilor [184]. O altă inscripţie din Apulum îl celebrează pe Decius ca „*Restitutor Daciarum*” [185], iar balaurul de pe statuia sa din Roma, şi o altă inscripţie unde poartă titlul de Dacicus Maximus [186] ne arată că Decius a luptat cu Dacii, adică cu Carpii. O inscripţie din Oescus [187] (= Gigen) ne arată incursiunea Carpilor în Moesia. Inscripţia celebrează pe un primipilar, care, prin vitejia lui, a salvat dela primejdie oraşele Oescus, Dionysopolis (=Balcic) şi Marcianopolis (=Pravadia de azi, la Sud Est de Varna) ca şi întreaga câmpie dela Sud de Dunăre, inundată de Carpi. Pe monezi vedem apărând o „ *Victoria Carpica*”. Filip Arabul îşi ia pe monezi titlul de *Carpicus*, iar Decius în inscripţie pe cel de *Dacicus Maximus* [188]. Toate acestea sunt mărturii ale luptelor purtate de aceşti doi împăraţi cu Carpii, care, cum vedem, au invadat o parte din Transilvania, din Oltenia şi din Moesia, confirmând textul lui Lactantius „Carpos qui tunc *Dacia Moesiamque ocupaverunt*” [189]. Decius chiar cade în luptă cu Carpii şi Goţii la Abrittus (lângă Silistra) la anul 251. Şi Gallienus poartă titlul de *Dacicus Maximus* [190], ceea ce ne arată iarăşi lupte purtate de acest împărat. Ultima

luptă cu Carpii a avut-o Aurelian. Despre aceste lupte ne vorbesc atât *Historia Augusta* [191] cât și unele inscripții. In aceste lupte a câștigat Aurelian titlul său de *Carpicus Maximus* [192]. Cu lupta lui Aurelian cu Carpii se sfârșește, în mod victorios, lupta poporului dac împotriva cotropitorului roman, luptă dusă dela cucerireea Daciei de către Traian și până când Aurelian a fost nevoit să-și retragă legiunile din Dacia.

Odată cu armata romană au plecat din Dacia proprietarii de pământ și de robi, funcționarii, negustorii și veteranii romani, adică toți cei care, într'un fel sau altul, erau legați de exploatarea provinciei și a poporului băștinaș. Dar marea majoritate a populației autohtone, adică Dacii țărani liberi, colonii și robii, a rămas pe loc. Ei n'aveau niciun motiv să regrete stăpânirea romană care, pentru ei, constituia o cruntă exploatare, publică și privată. In adevăr, pentru păturile largi ale poporului, stăpânirea romană se reducea la impozite sdrobitoare în cazul când erau oameni săraci (căci fiscalitatea romană arunca toate sarcinile pe umerii celui sărac), arenzi și corvezi în folosul proprietarului de pământ, pe lângă impozitele către stat, în cazul colonilor, sau groaznică mizerie și vieață chinuită, de vită de muncă, pentru robi, căci munca forțată și impozitele extorcate alcătuiau principalele izvoare ale avuției publice și particulare, precum și ale prosperității unei restrânse minorități, care ea singură beneficia de avantajele civilizației romane. Pentru săraci, pentru coloni și pentru robi, plecarea soldatului roman, păzitorul statului sclavagist și impilatorul tuturor celor de jos, a însemnat de fapt o eliberare, căci odată cu legionarul roman au plecat și *strângătorii de impozite*, stăpânii de moșii și de robi și proprietarii de mine. Dacii din popor nu se temeau de „barbari". Acești „barbari" erau sau frații lor liberi, sau Goții, aliații lor, aliați cu care au luptat împreună tocmai ca să desființeze stăpânirea romană și clasele exploatatoare care o reprezentau în Dacia.

Un izvor din sec. V, scriitorul Salvian, confirmă în totul afirmația lui Engels că, „*barbarii erau așteptați de aceștia* (de săracii din imperiu, deci de majoritatea poporului) *ca salvatori*". Trebue reținut că cele spuse de Salvian, deși privesc Gallia în sec. V, se potrivesc foarte bine și pentru Dacia secolului III. In adevăr, se știe că în a doua jumătate a sec. III, statul roman a fost la doi pași de pieire, iar între Gallia și Dacia era o identitate de situații, fiind vorba de două provincii de frontieră în ajunul cuceririi lor de către barbari. Dar să vedem ce ne spune Salvian. „*Ca un glas se roagă acolo plebea romană ca să i se îngăduie să trăiască cu barbarii, etc. Astfel frații noștri nu numai că nu voesc să treacă dela ei* („*barbarii*") *la noi, ci ne părăsesc ca să se adăpostească la ei*"[193]. *Săracii fug la barbari. Ei caută la barbari omenia romană, căci nu mai pot suporta la Romani neomenia barbară*" [194]. In alt loc, Salvian spune că „*barbarii se poartă mai omenește cu cei săraci decât strângătorii impozitelor*" [195], sau „*oamenii din popor fug la barbari ca să nu fie uciși, din pricina persecuției, de către organele statului roman*" [196].

Desființarea stăpânirii romane în Dacia nu s'a putut face decât spre sfârșitul sec. III, ca o consecință a doi factori favorabili. Unul din aceștia a fost factorul extern „războiul general de ofensivă al Germanilor" din sec. III [197]. Dacii singuri erau prea slabi ca să poată distruge puternica armată romană din Dacia.

Al doilea factor favorabil a fost criza economică provocată de însăși criza modului de producție sclavagist, intrat în descompunere. Această

criză a provocat sărăcirea accentuată a țăranilor liberi, care, ca să scape de impozite din ce în ce mai ruinătoare, se făceau coloni pe domeniile marilor latifundiari, unde găseau o oarecare ocrotire împotriva organelor statului. Apoi, transformarea țăranilor liberi în coloni le aducea acestora o ușurare, căci ei primeau spre cultivare o întindere de pământ dela proprietar egală cu cea pe care ei înșiși o aduceau proprietarului. In timpul vieții, țăranul lucra pământul fără să plătească ceva proprietarului, însă urmașii lui deveneau coloni, cu toate sarcinile legate de această stare. *„Și astfel fiii pierd moștenirea pentru ca părinții să găsească ocrotire. Protecția părinților este cumpărată cu sărăcirea totală a copiilor, care pierd,* cum spune S a l v i a n, *și proprietatea și libertatea*" [198].

Vedem cum această criză de producție din sec. III a mărit numărul disperaților care voiau să scape de stăpânirea romană, și a dat aliați tot mai numeroși robilor, clasa cea mai revoluționară, căci ei n'aveau de pierdut decât lanțurile robiei. Iată deci cauzele care au determinat primul mare succes al blocului antisclavagist format din „barbarii" așezați în Dacia chiar de stăpânirea romană, din „barbarii" invadatori, din colonii și robii răsculați ca să înlăture statul sclavagist roman și să instaureze o orânduire mai dreaptă, chiar „barbară", care pe ei nu avea de ce să-i sperie, căci erau aliații lor, iar modul lor de viață era mai apropiat de cel al „barbarului" decât de cel al reprezentanților claselor exploatatoare, deși vorbeau aceeași limbă.

Analiza întregului complex de împrejurări, în care și prin care s'a produs prima destrămare a dominației Romei asupra lumii, confirmă deci justețea completării tezei lui E n g e l s (care nu vedea decât factorul extern „barbarii" și neglija factorul intern, răscoala robilor și a colonilor ca motive ale prăbușirii imperiului sclavagist roman). *Această completare a fost făcută de către* I o s i f V i s s a r i o n o v i c i S t a l i n, care în *Problemele leninismului* spune: *„. . . ne-romanii, adică toți „barbarii" s'au unit împotriva dușmanului comun și au răsturnat ca o furtună imperiul roman*" [199]. Această completare a tezei lui E n g e l s de către I o s i f V i s s a r i o n o v i c i S t a l i n, se aplică, cum am văzut, și la prăbușirea stăpânirii romane din Dacia.

In sfârșit, prin prisma concepțiilor istorice progresiste, găsim explicația așa zisei „enigme" a persistenței elementului dac în vechea lui patrie, căci „barbarul", pentru omul din păturile exploatate, era mai puțin barbar decât fostul stăpânitor roman, „barbarul" îi lua mai puțin decât perceptorul și proprietarul roman, iar pentru sclav, plecarea soldatului roman a însemnat eliberarea.

NOTE

[1] LXVIII, 14.
[2] Epistola a 4-a din Cartea VIII,
[3] Cap. CXIX, vers. 4—7.
[4] C.I.L., III, 1312.
[5] F i l i p H o r o v i t z, *Organizația administrativă a Daciei Traiane până la Marcus Aurelius*, p. 7.
[6] *Ibidem*, p. 7.
[7] Vestnic Drevnei Istorii, 1949, Nr. 1.
[8] Voprosi Istorii, 1949, Nr. 7, și în Studii și Cercetări de Istorie Veche, 1950, Nr. 1, p. 191
[9] Publicat în Vestnic Drevnei Istorii 1947, Nr. 3.
[10] X, 34, 5: In vremea mea, o ceată de *banditi* Costoboci a pătruns etc. E clar că aici e vorba de o invazie armată a unui popor, care deci n'are nimic comun cu cuvântul *latro* în înțelesul său vulgar de „hoț".

[11] Cf. şi N. Alpatov, *op. cit.*, p. 191.

[12] *Origina familiei, a proprietăţii private şi a statului.* Ed. P.M.R., 1950, p. 155.

[13] *Apologeticus*, cap. 2.

[14] C.I.L., III, 3385.

[15] Cf. Dion Cassius, LXVIII, 27.

[16] C.I.L., III, 1579.

[17] C.I.L., III, 1559.

[18] C.I.L., III, 1585.

[19] Cf. Ptolemeu III, 8,5, care spune că neamul Costobocilor este un trib dacic locuind în Nordul Daciei.

[20] D. Detschev, *Ein neues Militärdiplom aus Dacia Porolissensis*, publicată în Klio, XXX, 2, p. 187—199.

[21] C.I.L., III, Dipl. 44 (p. 886).

[22] C.I.L., III, Dipl. 24 (p. 866) şi LXXIII (p. 1991).

[23] C.I.L., III, Dipl. C IV (p. 2328[47]).

[24] C.I.L., III, Dipl. 46 (p. 1977).

[25] Cf. A. D. Dmitriev, *Căderea Daciei.*

[26] Ulpian, Dig. XLVIII, 227 : *quibusdam praesidibus, ut multis provinciis interdicere possint, indultum est, ut praesidibus Syrarum et Daciarum.*

[27] C.I.L., III, 7130 : *Procurator Imperatoris Nervae Traiani Caesaris Augusti Provinciae Cretae*; Cf. şi Année Epigraphique, 1927, p. 50—51 : *Cyrenaica Provincia.*

[28] C.I.L., III, 291, 312, 318. Cf. G. Perot, *De Galatia provincia romana*, p. 58—59.

[29] Cf. I. Marquardt, *Roemische Staatsverwaltung.* I, p. 267, şi G. Bloch, *La Gaule Romaine.* In colecţia Histoire de France par Ernest Lavisse, vol. I, p. 341.

[30] Tacit, Ann., I, 80, Dio Cassius, LVIII, 25. Cf. A. Domaszewski, *Zur Geschichte der roemischen Provinzialverwaltung Moesia und Hispania citerior*, în Rheinisches Museum, 45, 1890, p. 2—4.

[31] C.I.L., VIII, 7977 şi 7978 şi Klebs, *Prosopographia imperii romani*, I, p. 365, Nr. 673.

[32] Revue Archéologique, 1920, tome XII, p. 362, Nr. 45.

[33] Cf. A. Domaszewski, *Zur Geschichte der roemischen Provinzialverwaltung, Cappadocia*, în Rheinisches Museum, Nr. 8, p. 245—246.

[34] Suetoniu, *Vespasian*, cap. 8 : „*Cappadocia propter adsiduos barbarorum incursus*", etc. Cf. I. Marquardt, *op. cit.*, I, p. 368.

[35] Cf. Marquardt, *op. cit.* I, p. 369.

[36] C.I.L., VIII, 9365, *Consulari et Duci Trium Daciarum*, şi III, 1457, *Fortissimo Duci.*

[37] C.I.L., II, 2634; II, 4114; III, 1919; III, 10471; VI, 1408; VI, 1450, Année Epigraphique, 1903, Nr. 368. Cf. şi A. von Domaszewski în Philologus, 66, 1907, p. 161—162, şi în Rheinisches Museum, 45, 1890, p. 250; Th. Mommsen în Hermes, XXV, 1890, p. 238; W. Liebenam, *Die Legaten in den roemischen Provinzen von Augustus bis Diocletian*, p. 326.

[38] *Hist. Aug. Vita Aureliani*, 13.

[39] *Ibidem*, 13.

[40] *Ibidem*, 13.

[41] *Ibidem*, 13.

[42] *Hist. Aug. Vita Claudii*, 15, şi *Triginta Tyr*, 10.

[43] C.T.L., VIII, 18219.

[44] Année Epigraphique, 1903, Nr. 368.

[45] Cf. W. Liebenam, *Die Legaten in den roemischen Provinzen*, p. 140, şi C. Daicoviciu, *Transilvania nell'antichita*, p. 85, nota 1.

[46] In anul 167, Fronte este comes al lui Lucius Verus în răsboiul marcomanic. Cf. W. Liebenam, *op. cit.*, p. 140, şi A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, 1940, p. 147.

[47] Cf. A. Domaszewski, *Die Chronologie des bellum germanicum et sarmaticum*, în Neue Heidelberger Jahrbücher, V, p. 107—111.

[48] *Ibidem*, p. 109.

[49] C.I.L., III, 7505.

[50] C.I.L., VIII, 9365.

[51] C.I.L., III, 1178.

[52] A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, p. 119.

[53] Cf. W. Liebenam, *Die Legaten in den roemischen Provinzen*, p. 461.

[54] C.I.L., VI, 1520.

[55] Cf. *Hist. Aug. Vita Pert.*, cap. 2 : H. Dessau, *Prosopographia imperii romani*, II, p. 134, Nr. 49; W. Liebenam, *Die Legaten in den roemischen Provinzen*, p. 102, 295 şi 386.

[56] LXXII, 8.

[57] *Hist. Aug. Vita Pesc.* Nigri 1.

[58] A. Stein, ***Die Legaten von Moesien***, p. 120.

[59] Filip Horovitz, ***Le principe de création des provinces Procuratoriennes***, publicat în Revue de Philologie, d'Histoire et de Litterature anciennes, Paris 1939, *passim*.

[60] Cf. A. Stein, ***Die Reichsbeamten von Dacien***, p. 40.

[61] C.I.L., III, 980 (Tabularius *provinciae* Apulensis) 1456 (procurator *provinciae* Daciae Apulensis) 1464 (procurator *provinciae* Daciae Apulensis) 1500 (negotiatores *provinciae* Apulensis) V. 8559 (procurator *provinciae* Daciae Apulensis).

[62] C.I.L., III, 6054 (procurator *provinciae* Daciae Porolissensis) 6055 (procurator *provinciae* Daciae Porolissensis) 7662 (procurator *provinciae* Daciae Porolissensis) și Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, vol. V, p. 3—4 (procurator *provinciae* Porolissensis).

[63] C.I.L., III, 13704 (praeses *provinciae* Daciae Malvensis) VI, 1449 (procurator *provinciae* Daciae Malvensis).

[64] C.I.L., III, 1456, 1464, 6054, 6055, 7662, V, 8659 și Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice, vol. V, p. 3—4.

[65] Cf. O. Hirschfeld, ***Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian***, p. 437, nota 2.

[66] A. Domaszewscki, ***Die Rangsordnung des roemischen Heeres***, p. 156.

[67] *Hist. Aug. Vita Pertinacis*, 2.

[68] ***Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll***, în Archäologische Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, Band 13, p. 134—143.

[69] C.I.L., III, 1434, 1454, Année Ephigraphique, 1903, p. 331, Nr. 69.

[70] C.I.L., III, 993—995.

[71] C.I.L., III, 996.

[72] C.I.L., III, 1176.

[73] Cf. și A. Domaszewski, în C.I.L., III, p. 1375.

[74] Cf. C.I.L., III, 93 (Exercitus Arabicus) III, 13483 a (Exercitus Syriacus) V, 531, (Exercitus Africanus) VI, 3358 (Exercitus Brittanicus) X, 3870 (Exercitus Provinciae Dalmatiae) XI, 3718 (Exercitus Africanus) XI, 5211 (Exercitus Africanus), etc.

[75] Dig. 48, 19, 27.

[76] A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dacien*, 1944, p. 42, cu nota 6.

[77] C.I.L., III, p. 1375.

[78] Dig. I, 18, 1 : *Praesidis nomen generale est.* Cf. și I. Marquardt, ***Roemische Staatsverwaltung***, I, p. 557.

[79] Cf. C.I.L., III, 6054, III, 6055. Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, IV, p. 409, care arată pe un procurator al Daciei Apulensis avansat la rangul de procurator al Dalmației, care este ducenariu, cum spune însăși această inscripție și cum era cunoscut și anterior (Cf. C.I.L., III, 8571 și A. Stein, ***Die Reichsbeanten von Dacien***, p. 79 și 107.

[80] A. Domaszewski, *op. cit.*, p. 156.

[81] Filip Horovitz, ***Despre organizația administrativă a Daciei Traiane până la Marcus Aurelius***, p. 43.

[82] C.I.L., III, 1464.

[83] A. Domaszewski, *op. cit.*, p. 169.

[84] C.I.L., V, 875.

[85] Cf. I. Marquardt, *op. cit.*, I, 310 și cu nota 7.

[86] C.I.L., VIII, 17891.

[87] C.I.L., VI, 1336.

[88] *Fasten der Provinz Dacia*, p. XXVII.

[89] Eph. Ep. VII, 395.

[90] C.I.L., VI, 1336.

[91] ***Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus***, p. 7.

[92] C.I.L., III, 894.

[93] A. Domaszewski, ***Die Rangordnung des roemischen Heeres***, p. 38, Nr. 4, 5. *Idem*, ***Die Religion des roemischen Heeres***, p. 80.

[94] C.I.L., III, 2052.

[95] C.I.L., III, 3543.

[96] C.I.L., VIII, 2586.

[97] Cf. Filip Horovitz, ***Despre organizația administrativă a Daciei Traiane până la Marcus Aurelius***, p. 75, cu notele 12 și 13.

[98] Cf. A. Domaszewski, ***Die Rangsordnung des roemischen Heeres***, p. 31, și 39.

[99] Cf. Dig. I, 16, 9; I, 18, 6; I, 18, 10.

[100] Dig. XLVIII, 22, 7.
[101] Cf. A. D o m a s z e w s k i, *Die Religion des roemischen Heeres*, p. 110, cu nota 452.
[102] C.I.L., III, 1092: Sub Vespronio Candido, Consulari, *Dedicante* Caerelio Sabino Legato.
[103] *Die Religion des roemischen Heeres*, p. 71 şi 112, cu nota 466.
[104] A. S t e i n, *Die Reichsbeamten der Provinz Dacien*, p. 41.
[105] C.I.L., VI, 1497.
[106] A. S t e i n, *op. cit.*, p. 41.
[107] C.I.L., III, 1566.
[108] C.I.L., VIII, 9365.
[109] C.I.L., III, 1153, 1415.
[110] C.I.L., III, 1174.
[111] C.I.L., III, 1178.
[112] C.I.L., III, 1393.
[113] C.I.L., III, 1574 şi VI. 1520.
[114] C.I.L., III, 1374.
[115] C.I.L., III, 7794.
[116] C.I.L., III, 7741.
[117] C.I.L., III, 1457.
[118] C.I.L., III, 1465.
[119] Cf. A. P r e m e r s t e i n, *Die Dreitheilung der Provinz Dacia*, în Wiener Eranos, 1909, p. 269, nota 4.
[120] *Ibidem, loc. cit.*
[121] A. S t e i n, *Die Legaten von Moesien*, p. 48–49.
[122] C.I.L., III, 1172.
[123] C.I.L., III, 7799, 7800.
[124] Cf. A. D o m a s z e w s k i, *Die Rangsordnung des roemischen Heeres*, p. 35.
[125] C.I.L., III, 7794 şi 144791; A. D o m a s z e w s k i, *op. cit.*, p. 29, şi A. D o m a s z e w s k i, în Jahreshefte des oesterreichischen archäologischen Institutes, Beiblatt, Band IV, 1901, p. 3—4, care ne arată ofiţeri inferiori din cele două legiuni dacice detaşaţi la cartierul general din Apulum al consularului celor trei Dacii.
[126] C.I.L., III, 1019 şi A. D o m a s z e w s k i în Jahreshefte des oesterreichischen archäologischen Institutes, Beiblatt IV, 1901, p. 6.
[127] C.I.L. III, 1092.
[128] Cf. A. D o m a s z e w s k i, *Die Religion des roemischen Heeres*, p. 110, nota 452.
[129] C.I.L., III, Supll., p. 1375; Cf. C.I.L., V, 8660, A. D o m a s z e w s k i, în Rheinisches Museum, XLV, 1893, p. 244, şi A. D o m a s z e w s k i, *Die Religion des roemischen Heeres*, p. 5 şi nota 12, „există tot atâtea exercitus câte comande supreme *independente*".
[130] Cf. F i l i p H o r o v i t z, *Essai sur l'indépendance des procurateurs gouverneurs*, publicată în Revue Belge de Philologie et d'Histoire, 1938, p. 53–62.
[131] C.I.L., III, 878, 987, 7741, 14479.
[132] C.I.L., III, 1172.
[133] C.I.L., III, 1377.
[134] Année Ephigraphique, 1903, p. 330, Nr. 65 şi 66.
[135] C.I.L., III, 1393.
[136] Année Epigraphique, 1912, p. 451, Nr. 5.
[137] C.I.L., III, 1178.
[138] C.I.L., III, 1172.
[139] C.I.L., III, 7787, 7799, 7800, 12633, 14477.
[140] Cf. A. D o m a s z e w s k i, *Die Rangsordnung des roemischen Heeres*, p. 35, şi I. J u n g, *Fasten der Provinz Dacia*, p. 179, notă 1.
[141] C.I.L., III, 987, 990, 1106, 7736, 7741, 7742, 7750, 7755, 7765, 7786, 7794, 14215, 14216, 14479.
[142] C.I.L., III, 987, 990, 1007, 1061, 1078, 1081, 1089, 1092, 1122, 1127, 1155, 1171, 1174, 1178, 7750, 7751, 7768, 7771, 7794, 14479.
[143] C.I.L., III, 1415, 1457.
[144] C.I.L., III, 1175, 1428, 1440, 1441, 1456.
[145] Cf. I. M a r q u a r d t, *Roemische Staatsverwaltung*, I, p. 430.
[146] P. G u i r a u d, *Les assemblées provinciales dans l'empire romain*, p. 74–75.
[147] *Pierderea Daciei.*
[148] *Fasten der Provinz Dacia*, p. 146 şi 159.
[149] Tabulele cerate din Alburnus Maior încetează cu anul 167; ele au fost îngropate de oamenii clasei posedante şi au rămas acolo, minele fiind definitiv părăsite.

[150] C.I.L., III, 7969.
[151] C.I.L., III 4157.
[152] Dio Cassius, LXXI, 11; C.I.L., VIII, 2582.
[153] Cf. O. V. Cudriavțev, *Invazia Costobocilor în provinciile balcanice ale imperiului roman*, publicat în Vestnic Drevnei Istorii, 1950, Nr. 3.
[154] C.I.L., III, 14214, (12).
[155] Vestnic Drevnei Istorii, 1950, Nr. 3.
[156] R. Heberdey, *Der Einfall der Kostoboker in Griechenland und die Abfassungzeit der Periegese des Pausanias*, publicat în Archäologische Epigrafische Mitteilungen aus Oesterreich, Band 13 p. 186—191.
[157] *Origina familiei, a proprietății private și a statului*. Ed. P.M.R., 1950, p. 156.
[158] C.I.L., VI, 31856.
[159] Dio Cassius, LXXI, 11.
[160] Dio Cassius, LXXII, 8.
[161] Dio Cassius, LXXII, 3.
[162] E. M. Steierman, *Răscoalele din Africa din sec. III*, Vestnic Drevnei Istorii, 1948, Nr. 2.
[163] *Hist. Aug. Vita Commodi*, 13. Cf. M. Roller, *Probleme de Istorie*, Editura P. M. R., 1949, p. 59.
[164] *Hist. Aug. Vita Pertinacis*, 2.
[165] *Hist. Aug. Antoninus Caracallus*, 5 și 10; cap. 5: *Ad Orientem profectionem parans, omisso itinere, in Dacia resedit.*
[166] Dio Cassius, LXVIII, 27.
[167] C.I.L., III, 3708, 3722, 3735, 3736, 3740, 4630, XII, 5559.
[168] C.I.L., III, 3660: Un legionar din legiunea I-a Adiutrix mort în cursul expediției din Dacia (*Incursu Hostis Daciae decedit*).
[169] C.I.L., III, 3336: Un legionar din a II-a Adiutrix mort în cursul războiului din Dacia (*Desideratus in Dacia*).
[170] C.I.L., III, 5218: *Aurelius Iustinius, miles legionis II Italicae Obiit in Expeditione Dacica.*
[171] Publicată în Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, vol. V, p. 3—4.
[172] C.I.L., III, 4121.
[173] *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, p. 5—6.
[174] *His. Aug. Antoninus Caracallus*, cap. 10.
[175] LXVII, 6.
[176] C.I.L., III, 3708, 3722, 3735, 3736, 3740, 4630, XII, 5559.
[177] C.I.L., II, 4957.
[178] C.I.L., VIII, 8924.
[179] C.I.L., VIII, 9041: *belli saevitia destructum.*
[180] Cf. și N. Alpatov, *op. cit.*, p. 190.
[181] C.I.L., VI, 31856.
[182] Année Epigraphique, 1923, p. 409, No. 95.
[183] C.I.L., VIII, 2615.
[184] C.I.L., III, 1003, 1054.
[185] C.I.L., III, 1176.
[186] C.I.L., II, 4957.
[187] C.I.L., III, 14416.
[188] C.I.L., II, 4957.
[189] De mortibus Persecutorum. 4, și Zosimos, I, 20.
[190] C.I.L. III, 2200 și VIII, 1430.
[191] *Vita Aureliani*, 30: Carporum copias.
[192] C.I.L. III, 12456, II, 4506, VI, 1112, XII, 5548, 5549, 5561.
[193] *De Gubernatione Dei*, V, 8.
[194] *Ibidem*, V, 5.
[195] *Ibidem*, V, 7.
[196] *Ibidem*, V, 5.
[197] F. Engels, *Origina familiei, a proprietății private și a statului*, p. 158.
[198] V, 8.
[199] I. V. Stalin, *Problemele leninismului*, p. 691, din Raportul la al XVIII-lea Congres al P. C. (b) al U.R.S.S.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

TOMUL II, Nr. 2, 1951

UN NOU DOCUMENT EPIGRAFIC REFERITOR LA TERITORIUL DELA NORDUL DUNĂRII MOESICE

DE

GR. FLORESCU

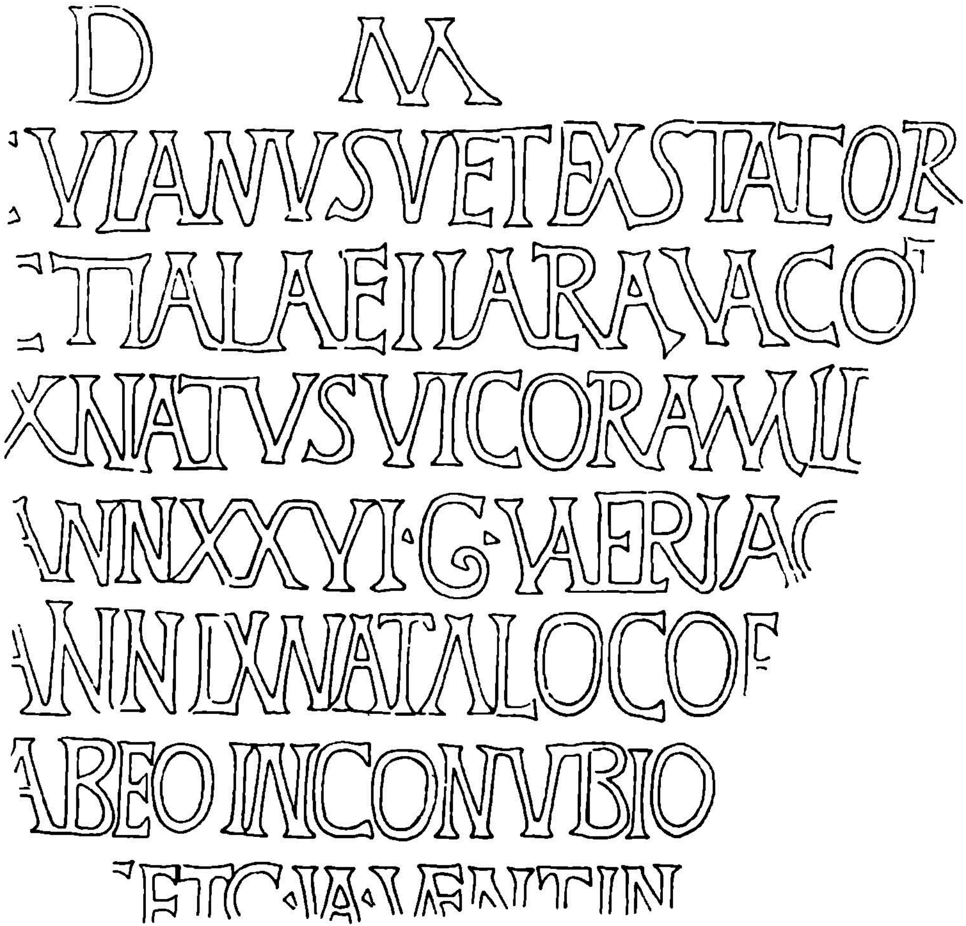
Acum câţiva ani, doi săteni din comuna Gârlici, care este situată în apropiere de Hârşova, Dobrogea, scoţând piatră, pentru uzul propriu, din zidurile cetăţii de lângă sat, cetate identificată cu *Cius*, au scos şi un monument cu inscripţie şi figuraţie. Invăţătorii satului, aflând despre acest lucru, au intervenit şi au salvat monumentul, care, după câtva timp, a fost transportat la Muzeul regional al Dobrogei, unde se află în prezent.

Monumentul este un fragment de stelă funerară, de calcar, înalt de 1,16 m, lat de 0,50 m, gros de 0,30 m. Marginile sunt distruse la toate cele patru laturi, pe o lăţime destul de mare. Totuşi, din ceea ce se păstrează se vede clar că stela are două câmpuri — al inscripţiei şi al figuraţiei — şi, poate, sus avea un coronament, con de pin cu acroterii, sau cei doi lei adosaţi. Câmpul inscripţiei era încadrat de un chenar în care alergau doi vreji ce ieşeau probabil dintr'un vas de pe bază şi se întâlneau cu vârfurile învârtite în spirală şi legate cu o *taenia* deasupra inscripţiei, la mijlocul lăţimii pietrei. In câmpul reliefului, adâncit în formă de nişă, pe o *Kline*, sunt reprezentate — atât cât se păstrează — trei figuri culcate — bărbat femeie, copil — ţinând în stânga *rotulus*, semn al dreptului de cetăţenie, iar mâna dreaptă o întinde fiecare pe după capul următorului şi o aşează pe umărul lui drept. In faţă, o masă cu trei picioare, pe care sunt aşezate bucate; în dreapta ei, un sclav ridicând cu amândouă mâinile un vas spre a turna, iar în stânga, urmele altei figuri, urme insuficiente spre a se putea determina figura.

Inscripţia cuprinde opt rânduri. Literele sunt înalte, de 4 cm, în primul rând, iar în celelalte, de 3,8 cm. In general, literele, prin ductul lor şi prin prelungirea capetelor, care de multe ori se leagă dela literă la literă, afectează eleganţa. Este de observat forma literii A, a cărei bară, care uneşte cele două braţe, este lăsată în jos dela mijloc, şi a literei M, ale cărei ultime braţe se întâlnesc mai jos decât marginea de sus a rândului.

Fig. 1

D M
VLANVSVETEXSTATOR
TIALAEILARAVACO
XNATVSVICORAMII
ANNXXVI·G·VAERIA
ANNLXNATALOCO
ABEOINCONVBIO

2

In general, ceea ce se păstrează se citeşte cu uşurinţă:

D (is)M(anibus)
...[Her] culanus vet (eranus) extatore
[preafe]cti alae II Aravacor[um]
......]X natus vico Ramid[ava]
(Vezi desenul din planşa Nr. I) *....]ann(is) XXVI C(aia) Valeria c[on(iux)]*
......]ann(is) LX nata loco e[odem]
....] ab eo in conubio [......
...s et C.. Val(erius) Valentin[us]

Câteva lămuriri sunt necesare pentru justificarea acestei lecturi: In r. 2, din prima literă se păstrează numai două fragmente din capetele unui C, iar ultima este o ligatură, R cu E; în r. 3, din prima literă, de asemenea se păstrează numai cele două capete ale lui C, a 13-a, o ligatură, V cu A, a 15-a un O cu partea superioară ruptă, iar a 14-a, colţul de sus, sigur al lui R; în r. 4, prima literă X, iar din ultima se păstrează o hastă verticală din ale cărei capete pornesc spre dreapta două fragmente, de sigur, din bucla lui D; în r. 5, prima literă, sigur A, a 9-a, ligatură VAL, a 14-a, sigur, C cu partea inferioară distrusă; în r. 6, prima literă A; în r. 7, de asemenea prima literă A; în r. 8, se păstrează numai jumătatea superioară a literelor, dar, curăţite bine de mortarul intrat în şanţul lor, s'au putut citi clar: S, ET. C, după care punct, apoi o ligatură VA şi, sigur, L, după care iarăşi punct, apoi iar o ligatură de patru litere VAL şi E, după aceea NTIN.

Elementele păstrate din inscripţie ne impun, cu necesitate, reconstituirea celor distruse. Astfel, după cum am spus mai sus, vârfurile celor două vrejuri din chenarul inscripţiei se întâlnesc sus, la mijlocul lăţimii pietrei. Dacă din acest punct coborîm o perpendiculară în jos, ea trebue să împartă inscripţia în două părţi egale. Pe de altă parte, în r. 2 avem, sigur, sfârşitul lui, căci cuvântul *extatore* este denumirea unui subofiţer, care era ataşat biroului comandantului superior. Denumirea o găsim în r. 3, unde cele trei litere păstrate CTI cer în mod necesar întregirea [*praefe*]*cti*, fapt de altfel confirmat şi de denumirea, imediat următoare, a corpului de trupă, *alae II Aravacor*[*um*], întru cât o *ala* este comandată întotdeauna de un *praefectus*. Avem deci lungimea jumătăţii din dreapta a rândului 2 de 23 cm, şi aceasta este lungimea tuturor jumătăţilor de rânduri, atât a celor din dreapta, cât şi a celor din stânga. Prin comparaţie, această lungime ne poate da numărul de litere care se aflau în spaţiile distruse. Din jumătăţile rândurilor din stânga se păstrează cca 14 cm şi încap 7 sau 6 litere. Este deci distrusă o parte cam de 9 cm dela începutul fiecărui rând, în care ar fi încăput câte cinci sau patru litere.

In spaţiul lipsă dela începutul r. 2 trebue să figureze un *praenomen*, un *nomen* şi cele trei litere iniţiale din cognomenul [*Her*]*culanus*. Vom vedea în cursul lucrării, în ce măsură este posibilă o reconstituire a acestor elemente. In r. 3, la început, am văzut că din context ni se impune în mod necesar reconstituirea [*praefe*]*cti*, din care se păstrează pe piatră numai cele trei litere dela sfârşit. Restul de 6 litere sunt prea multe pentru spaţiul admis de numai 9 cm, aşa încât trebue să admitem, cel puţin o

ligatură de pildă a lui A cu E. Din jumătatea din dreapta a rândului se păstrează numai 19 cm, deci o lipsă de 4 cm, în care ar fi putut intra cel puțin două litere, ceea ce înseamnă că cuvântul *Aravacoi*[*um*] era scris întreg pe piatră. In r. 4, prima literă este un X, care, de sigur, nu are sens de literă, ci de cifră, deci este vorba de vârsta defunctului, căci în rândul următor se indică anii de serviciu militar, 26, cum se și cuvine unui veteran dintr'o trupă auxiliară. Așa dar, în spațiul liber de 9 cm trebue să încapă formula *vix*(*it*) *ann*(*is*), de sigur abreviată și cel puțin cu o ligatură A și N, precum și cel puțin un semn de cifră, fără îndoială L. La sfârșitul acestui rând, găsim iarăși o lipsă de cca 5 cm. După literele dela sfârșit, RAMID, ni se impune toponimicul *Ramidava*, deci cele trei litere dela sfârșit, AVA, încap tocmai bine în cei 5 cm lipsă. In r. 5, la început, ni se impune întregirea *militavit*, foarte probabil scris întreg, întru cât, înafară de M, toate celelalte litere ocupă spațiu puțin, iar A cu V era poate legat. Dela sfârșitul rândului lipsesc cca 5 cm, iar ultima literă păstrată este C. Deoarece înainte de această literă este un nume de femeie *C* (*aia*) *Valeria*, litera C trebue să fie inițiala cuvântului *coniux*, scris abreviat *con*. Dela începutul rândului 6 lipsesc 9 cm, iar contextul acestui rând cere în acest spațiu cuvântul *vixit*, care de obiceiu se scrie abreviat *vix*. Deci, trebue să admitem că, înafară de acest cuvânt, mai era un altul, poate ca epitet pe lângă *coniux*, de pildă car(issima), scris abreviat. La sfârșitul rândului, după litera E, păstrată, se impun în mod necesar literele ODEM, pentru cuvântul *eodem*, care umplu tocmai bine spațiul de 7cm. Inceputul și sfârșitul rândului 7 este mai greu de reconstituit. In acest loc, trebue să ne mulțumim numai cu ideea care se desprinde din cuvintele păstrate pe piatră, *ab eo in conubio*, anume cam în forma aceasta că a trăit atâția ani cu el în căsătorie. In ultimul rând, fără îndoială, sunt numele celor care au pus monumentul, adică . . *s et C. Val*(*erius*) *Valentin*[*us*]. Ei sunt, fără îndoială, copiii defuncților. Deci, la primul, putem întregi *C. Val*(*erius*), pentru *praenomen* și *nomen*, rămânând nesigur numai cognomenul. In cazul acesta însă, avem și praenomenul și nomenul tatălui, *C. Val*(*erius*). In armata romană era obiceiul ca, la încorporare, să se dea recruților de drept peregrin nume romane, și anume, din acelea care făceau aluzie la forță, la voinicie, cum este cazul nostru cu *Valerius* și *Herculanus*. In ceea ce privește praenomenul, sigur că nu se alegea, ci se dădea unul din cele mai obișnuite, și Caius era printre acestea.

Inscripția se termina, probabil, cu una din formulele care exprimă evenimentul ridicării monumentului, ca de pildă : *piis* (*simis*) *par*(*entibus*) sau *par*(*entibus*) *benemerentibus f*(*aciendum*) *c*(*uraverunt*).

Așa dar, inscripția noastră, întregită astfel, spune :

D (*is*) *M* (*anibus*)

[*C. Val*(*erius*) *Her*] *culanus vet*(*eranus*) *exstatore*
[*praefe*]*cti alae II Aravacor*[*um*]
[*vix*(*it*) *ann*(*is*) *LX* ?] *X* ; *natus vico Ramid*[*ava*]
[*militavit*] *ann*(*is*) *XXVI*. *C* (*aia*) *Valeria c*[*on*(*ius*)]
[*car*(*issima*) *vix*(*it*)] *ann*(*is*) *LX* ; *nata loco e*[*odem*]
[. . . . .] *ab eo in conubio ann*(*is*) . . .
[*C. Val*(*erius*) . . . .]*s et C. Val*(*erius*) *Valentin*[*us*]

[*filii par(entibus) b(ene) m(erentibus) f(aciendum) c(uraverunt)*]?

adică

Zeilor Mani

C. Valerius Herculanus, veteran, fost stator al prefectului alei II de Aravaci, a trăit 70 (sau 60) ani; născut în satul Ramidava, a făcut serviciul militar timp de 26 ani. Caia Valeria soţia lui iubită a trăit 60 ani; născută în acelaşi loc [a trăit cu el în căsnicie atâţia ani]? C. Valerius . . . s şi C. Valerius Valentinus fii au îngrijit să se facă (monumentul) pentru părinţii lor care au binemeritat.

In ceea ce priveşte data monumentului, după forma literelor, îngrijită şi afectând chiar eleganţa, şi după execuţia reliefului, ea poate fi fixată, cu aproximaţie, în timpul Antoninilor, poate chiar pe la începutul jumătăţii a doua a sec. II, fiind confirmată şi de faptul că avem de a face, după cum vom vedea, cu o recrutare locală, obiceiu care se introduce în armata romană începând dela Hadrian.

Din informaţiile pe care le cuprinde această inscripţie, ceea ce trebue să ne reţină atenţia în primul rând, este numele satului natal al veteranului nostru, adică *Ramidava*. Cred că nu ne putem gândi la o altă Ramidava decât la aceea menţionată de Ptolemeu (III, 8). V. P â r v a n situează această localitate în Moldova sud-vestică. Aici situează el, tot după Ptolemeu, şi pe Contensii celtici, ceea ce ar explica şi partea întâia — *Rami* — a numelui getizat [1]. Deci, prin această inscripţie, ni se confirmă, în primul rând, numele *Ramidava*, cunoscut până acum numai dela Ptolemeu, al unei aşezări getice din Nordul Dunării. Apoi, corpul de trupă în care Herculanus şi-a făcut serviciul militar, *ala II Aravacorum*, îşi avea garnizoana, înfiinţată de Traian, la Carsium, actuala Hârşova, deci în provincia Moesia Inferior [2]. Faptul că Herculanus este recrutat din teritoriul dela Nordul Dunării, înseamnă că acest teritoriu făcea parte din imperiul roman în calitate de teritoriu provincial, iar nu clientelar, căci în teritoriile clientelare, Romanii nu făceau recrutări [3].

Deoarece pe de altă parte, în inscripţie se spune: *natus vico Ramidava*, fără altă specificare, înseamnă că *vicus Ramidava* ţinea de Moesia Inferior; în cazul când ar fi fost vorba de altă provincie, acest fapt ar fi fost menţionat. In felul acesta, inscripţia noastră capătă o importanţă deosebită, deoarece aduce noi precizări cu privire la caracterul raporturilor juridice între teritoriul dela Nordul Dunării moesice — câmpia munteană, cu Sudul Moldovei — şi imperiul roman.

Incă din 1877 D e l a B e r g e [4], bazat pe inscripţia descoperită la Gherghina [5], emite ipoteza că teritoriul dela Nordul Dunării de Jos se găsea sub guvernarea Moesiei, nu a Daciei. A. v. D o m a s z e w s k i, ţinând seama de prezenţa unei linii vamale pe Olt şi de aşezarea lagărelor celor trei legiuni la *Novae*, *Durostorum* şi *Troesmis*, adică în punctele din care supravegherea câmpiei nord-dunărene se putea face cu mare eficacitate, şi, în sfârşit, ţinând seama e drept, de puţinele monumente romane, dar care arată că paza acestei regiuni se făcea de către trupele Moesiei Inferioare, confirmă pe deplin ipoteza lui D e l a B e r g e [6]. Această părere a fost acceptată şi de ceilalţi istorici mai vechi, care s'au ocupat de provinciile romane dela Dunărea de Jos [7].

Intre timp, un nou document a venit să precizeze această chestiune. Astfel, un papyrus din Egipt — *pridianum cohortis I Hispanorum veterana* — publicat de H u n t [8], apoi de G h. C a n t a c u z i n o [9], arată că teritoriul dela Nordul Dunării moesice, imediat după cucerirea Daciei, era încorporat Moesiei inferioare. Ne vom opri puțin asupra acestui document, întru cât concluziile lui C a n t a c u z i n o pe care le considerăm juste, au fost contestate [10]. Documentul este o situație la zi (*pridianum*) a cohortei I Hispanorum veterana, care pe la începutul sec. II e. n. avea garnizoana în Moesia inferioară. Fireşte că schimbările produse în efectivul trupei s'au petrecut într'un timp mai îndelungat, fiind notate pe rând, într'un registru, în ordinea lor cronologică, nu pe categorii, cum sunt în *pridianum* ajuns până la noi. Deci, acest *pridianum* ar fi o situație pentru raport, extrasă din registrul zilnic al cohortei și întocmită pe categorii. Astfe', înafară de cele 9 rânduri care lipsesc, este vorba, în cele 9 rânduri care urmează, de soldații liberați în anul 102, singura dată precisă păstrată în document. Se dă apoi efectivul trupei la Calendele lui Ianuarie. După aceea, se semnalează (r. 29—38) soldații decedați după Calendele lui Ianuarie, se face totalul deceselor şi al celor rămaşi. Urmează apoi (r. 39—52) categoria celor plecați dela corp pentru totdeauna, fie că au fost mutați în alt corp, fie că au fost uciși, sau dați ca morți. La sfârșit, se totalizează absenții și prezenții. Ultima categorie este aceea a celor absenți temporar, trimiși în diferite misiuni. Intre aceștia se face o deosebire: cei trimiși în afara provinciei și cei trimiși în interiorul provinciei. După enumerarea celor dintâi (r. 53—58), în r. 59 se face totalul prin expresia: *Summa apsentes extra provinciam*...Dar nu se mai dă aici, ca după fiecare categorie, și totalul celor prezenți, ci în rândul imediat următor stă, ca titlu al părții a doua a acestei categorii, expresia „*intra provinciam*", după care urmează menționarea răspândirilor din interiorul provinciei (r. 61—74). La urmă (r. 75—76), se face totalul general al celor absenți temporar din ambele subdiviziuni ale acestei categorii, *summa vera que apsen*[*s*] *erat*, apoi totalul celor rămași (*reliqui praesentes*) (r. 77—80).

Să vedem acum care este valabilitatea informațiilor pe care ni le aduce acest document. In primul rând, credem că poate fi acceptată data propusă de C a n t a c u z i n o, 110—117, și contestată de C. D a i c o v i c i u [11]. In orice caz, această dată este în mod sigur posterioară cuceririi şi transformării Daciei în provincie romană, pentrucă în r. 44 se vorbeşte de transferarea unui soldat în armata dacică (*translatus in exercitum dacicum*), iar o armată dacică nu putea să existe decât după constituirea provinciei Dacia. Mai mult, noi înclinăm să împingem ultimul termen al lui C a n t a c u z i n o până la 118, pentrucă se vorbește în *pridianum* de *latrones* (*occisus a latronibus*) (r. 14) și de o expediție în Nordul Dunării (*trans Danuvium in expeditionem*) (r. 65), evenimente despre care știm că au avut loc în timpul răscoalei Dacilor, ajutați de Iazigi şi Roxolani, imediat după moartea lui Traian.

Informațiile referitoare la câmpia munteană și la Sudul Moldovei sunt cuprinse în rândurile referitoare la grupa a doua din categoria de deplasări temporare, adică la acelea din interiorul provinciei. Am văzut că acestea au în frunte, ca titlu, cuvintele *intra provinciam*. Deci, trebue să înțelegem că toate localitățile menționate în aceste rânduri fac parte din provincia Moesia Inferior [12]. Intre ele, unele se găsesc la Nordul Daciei —

Piroboridava, *Boridava* şi de trei ori *trans Danuvium* pentru trei misiuni diferite. Dintre aceste localităţi numai Boridava — dacă este aceeaşi cu Buridava de pe Olt, din Dacia — nu se află pe teritoriul despre care vorbim şi deci micşorează valabilitatea informaţiilor pe care ni le dă *pridianum*. S'ar putea însă să fie vorba despre o altă localitate, cu nume identic, sau, mai de grabă, s'ar putea să fie o copiere greşită, după registru, a unui alt nume, poate chiar *Ramidava*. Pentru Piroboridava însă nu rămâne nicio îndoială. Ea a fost localizată pe baza lui Ptolemeu în Sudul Moldovei [13] şi identificată de R. Vulpe cu Poiana [14]. Textul documentului spune că s'a trimis un detaşament în garnizoană în această localitate (*Piroboridavae in praesidio*) (r. 63), ceea ce confirmă concluzia trasă din prezenţa titlului *intra provinciam* în fruntea misiunilor înşirate sub el, anume că această localitate se află pe teritoriu provincial. Pe teritoriu clientelar, armata romană nu pătrundea decât cu ocazia vreunui războiu şi în niciun caz nu avea garnizoane permanente, pe un astfel de teritoriu. In ceea ce priveşte cele trei misiuni peste Dunăre (*trans Danuvium*), *in expeditionem* (r. 65) *ad annona*[*m*] *r*[*epet*]*endam* (r. 67) şi *exploratum* (r. 68), credem că expresia *trans Danuvium* nu indică în mod obligatoriu faptul că teritoriul dela Nordul Dunării, Muntenia şi Moldova de Jos, nu este teritoriu provincial, ci clientelar, sau un fel de protectorat [15], ci ea serveşte numai ca o indicaţie topografică în cuprinsul aceleiaşi provincii. In acelaşi sens este întrebuinţată o astfel de expresie şi în r. 56 (*trans M. r. m. equatum*), unde, după lectura propusă, este vorba de râul *Margus* sau *Marus* din Moesia Superior [16]. Prima şi a treia misiune (*in expeditionem* şi *exploratum*) au un caracter războinic şi ar trebui puse în legătură cu evenimentele din jurul anului 118, ceea ce ne-a şi făcut să înclinăm pentru o datare a documentului în această vreme. Cealaltă misiune, a doua după ordinea din document, este foarte importantă, prin informaţia pe care ne-o dă. In adevăr, documentul spune că a fost trimis un detaşament ca să adune *annona*, cota de produse agricole din teritoriul de peste Dunăre, şi termenul întrebuinţat pentru această acţiune este un verb cu prefixul *re* (repetendam, reposcendam, etc.) [17], ceea ce înseamnă că această *annona* se aduna regulat, la anumite termene, şi aceasta nu se putea face decât tot într'un teritoriu provincial.

Prin urmare, după acest *pridianum*, teritoriul dela Nordul Dunării moesice (trans Danuvium), adică câmpia munteană şi Sudul Moldovei, se aflau înăuntrul provinciei (*intra provinciam*), cu alte cuvinte făcea parte integrantă din provincia Moesia Inferior.

Inscripţia noastră confirmă şi precizează informaţiile din *pridianum*. Din fraza „*natus vico Ramidava*" se desprinde clar faptul că Romanii făceau recrutări de soldaţi în acest teritoriu, recrutări care nu se puteau face decât într'un teritoriu provincial, care era organizat după sistemul roman în *vici*, grupaţi de sigur în districte, *territoria*, cu caracter comunal. De fapt, aceste *territoria* mai sunt documentate de o altă inscripţie găsită la Şendreni şi datată pe vremea Antoninilor, în care este vorba de un L. Julius Iulianus *quinquennalis*, care ridică un monument în cinstea lui Hercules învingătorul, locul fiind dat de *ordo decurionum* [18]. Este drept că numele de *territorium* nu este pomenit în această inscripţie, însă magistratura *quinquennalis* nu se găseşte decât în fruntea unei organizaţii comunale, de caracter urban sau numai rural [19]. Până acum, nu avem niciun indiciu

atestând existența unui *municipium* ori *colonia* în Sudul Moldovei. De altfel, chiar dacă s'ar dovedi mai târziu, aceasta nu exclude existența unui *territorium*, ci dimpotrivă, deoarece orice comună urbană avea și un teritoriu rural în administrația ei. Deocamdată însă, noi putem să admitem caracterul rural al acestui teritoriu, compus din mai mulți *vici*, cu reședința în cel mai însemnat dintre ele, de sigur în așezarea civilă dela Barboși după părerea lui V. Pârvan[20].

Așa dar, nu încape nicio îndoială că Ramidava, în calitatea ei de *vicus*, făcea parte dintr'un *territorium*. Deocamdată însă nu putem ști dacă acest *territorium* se afla sub directa conducere a unei autorități militare din vreun castru aflător în cuprinsul lui, sau ajunsese la forma autonomă a unui *territorium* quasi-municipal. Nu am făcut cercetări, în această direcție, în regiunea de care ne ocupăm. Dar numele de *vicus* la Romani avea un conținut juridic: numai acele așezări omenești care aveau și populație romană purtau numele de *vicus*. Așezările pur indigene erau lăsate de Romani cu vechea lor organizare și nu puteau lua numele de *vicus*. Prin urmare, putem conclude că în Ramidava, ca și în alți *vici* din *territorium*, exista o populație romană. De sigur însă că această populație nu era nici prea numeroasă și nici adusă pe calea colonizării. Ea pătrunsese aici treptat, din proprie inițiativă, urmărind să se îmbogățească prin tot felul de afaceri, sau prin exploatare agricolă și, fără îndoială, se stabilise mai mult în apropierea vreunui lagăr roman. Majoritatea așezărilor indigene au rămas atunci, de sigur, cu vechea lor organizare, fiind supuse prin autoritatea militară sau civilă a teritoriului, la anumite obligații fiscale și militare față de imperiu.

In ceea ce privește localizarea Ramidavei, dat fiind că este *vicus*, nu putem spune decât că ea trebue să fi fost în apropierea unui *castru*. Până acum însă, noi nu cunoaștem în Nordul Dunării decât *castrul* dela Barboși și dela Piua Pietrei, pe malul Dunării. In regiunea dealurilor, în urma cercetărilor făcute de Gh. Ștefan, a fost identificat în mod sigur, cel dela Drajna-de-Sus[21]. Dacă localizarea Ramidavei, de către M. Macrea[22], pe Valea Teleajenului poate fi acceptată, atunci ea ar putea fi în apropiere de acest din urmă castru.

In sfârșit, ne mai rămâne acum să vedem când a fost anexat de Romani acest teritoriu nord-dunărean și de ce a fost încorporat Moesiei Inferioare.

Pe baza inscripției lui Plautius Silvanus[23], guvernatorul Moesiei între 57—64, V. Pârvan susține că toată această regiune a fost anexată Moesiei în timpul acestui guvernator, însă sub forma unor mici regate clientelare, supuse supravegherii stricte a Romanilor (*Getica*, p. 129, 656). De asemenea, Pârvan îi atribue lui Silvanus și valul care taie Moldova de Sud și Basarabia până la Marea Neagră[24]. Scopul acestui val ar fi fost acela de a separa micile state clientelare de Nordul barbar neanexat (*Getica*, p. 129). Este drept că se poate vorbi de legături clientelare între Sudul și Nordul Dunării pe timpul lui Plautius Silvanus, dar nu și de o anexare, pentrucă legăturile clientelare erau rezultatul unui contract bilateral, în care cu greu putem admite că s'ar fi consimțit la o anexare. Apoi, valul din Sudul Moldovei în această vreme era inoperant, căci flancul lui stâng era descoperit față de Dacii din Transilvania.

Despre o anexare a acestui teritoriu nu se poate vorbi decât pe timpul lui Traian, după cucerirea Daciei. Toate monumentele descoperite până

acum pe acest teritoriu datează dela Traian încoace. Insăşi transformarea Daciei în provincie romană cerea oarecare măsuri de organizare şi în teritoriul dela Răsăritul ei. In acest scop, Traian anexează acest teritoriu Moesiei Inferioare şi îl delimitează faţă de barbarii dela Nord-Est prin valul amintit. Numai prin închiderea perfectă a teritoriului roman, acest val poate avea un rol, fiind rezemat cu un capăt pe provincia romană Dacia, iar cu celălalt pe Mare [25]. Faptul că valul n'are caracter de fortificaţie, şi deci nu era nici sub ocupaţie militară, se explică şi prin aceea că Traian, în acelaşi timp, stabilise raporturi clientelare cu Roxolanii care, în schimbul unor subsidii anuale, îşi luaseră obligaţia să apere graniţa în această parte [26].

Motivele care l-au făcut pe Traian să încorporeze acest teritoriu Moesiei Inferioare, iar nu Daciei, credem că pot fi de două feluri : politice şi strategice-militare. Fără îndoială că Romanii, când au stabilit hotarul imperiului la Dunăre, au căutat să stabilească în acelaşi timp şi legături politice cu populaţia din imediata vecinătate cu Nordul Dunării. Mai ales pentru efectuarea în bune condiţii a transporturilor pe Dunăre, devenită o arteră principală de comunicaţie a imperiului, au trebuit să-şi creeze o zonă de influenţă în stânga Dunării. Primul document care ne informează despre aceste legături este inscripţia lui Plautius Silvanus amintită mai sus. Faptul că Silvanus înapoiază regilor Bastarnilor, Roxolanilor şi Dacilor pe fiii lor captivi sau scăpaţi dela duşmani (*regibus Bastarnarum et Roxolanorum filios, Dacorum fratrum captos aut hostibus ereptos remisit*), înseamnă că Romanii erau în raporturi politice cu aceşti regi. Ele de sigur, nu puteau fi decât raporturi clientelare. Mai târziu, T a c i t (*Hist.* III, 46), povestind invazia Roxolanilor şi Dacilor în Moesia în anul 69, vorbeşte despre „*Dacorum gens numquam fida*", ceea ce înseamnă că existau oarecare tratate între Romani şi Daci, pe care aceştia din urmă le-au călcat. In sfârşit, o ştire din I o r d a n e s (*Get.* XIII, 76), referindu-se tot la Daci şi la aceeaşi epocă „*foedus solventes ripam Danubii ..vastaverunt*", ne informează mai precis despre existenţa unor raporturi clientelare, *foedus*, între Romani şi Daci [27].

Prin urmare Dacii, sau cel puţin triburile dace din imediata vecinătate a Dunării, erau în legături clientelare cu imperiul, cel puţin de pe timpul lui Plautius Silvanus. Aceste legături, bineînţeles, erau supraveghiate direct de către administraţia şi comandamentul militar al Moesiei, care, timp de o jumătate de veac, reuşise să cunoască întreaga situaţie dela Nordul Dunării. Credem că acesta este unul din motivele politice care l-au determinat pe Traian să încorporeze această regiune la Moesia Inferioară. Poate, însă, să fi fost mai important celălalt motiv cu caracter strategic-militar.

Dacă în partea de Apus a Moesiei hotarul natural al Dunării putea fi schimbat cu un alt hotar tot natural, cetatea Transilvaniei, în partea de Răsărit însă, la Nord de Dunăre, nu exista niciun hotar natural. De aceea, Traian a păstrat limesul militar la Dunăre şi chiar l-a întărit mai mult, aducând aici trei legiuni, I Italica la Novae (Şiştov), XI Claudia la Durostorum (Silistra), V Macedonica la Troesmis (Igliţa), iar între lagărele lor a adus o mulţime de corpuri auxiliare. Pe celălalt mal al Dunării s'au fortificat doar câteva puncte — capete de pod, ca cel dela Barboşi, Piua Pietrei, iar în interior au instalat câte o mică garnizoană numai în centrele mai importante, ca cea dela Piroboridava, cu caracter mai

mult polițienesc, pentru asigurarea exploatării. Pacea înafară era asigurată prin tratate clientelare încheiate cu Roxolanii dela graniță.

Prin urmare, vechile legături politice între Nordul și Sudul Dunării de Jos, precum și necesitățile strategice militare au impus încorporarea câmpiei muntene și Sudului Moldovei și Basarabiei la Moesia Inferioară.

Dar acest teritoriu nu putea fi lăsat în afara hotarelor imperiului mai ales din punct de vedere economic. Bogăția agricolă a câmpiei norddunărene era cunoscută încă de pe timpul lui Alexandru al Macedoniei[28]. Pe de altă parte, sursele destul de sărace în produse agricole din Moesia Inferioară erau insuficiente pentru întreținerea unei armate atât de numeroase, îngrămădită în această provincie, astfel încât încorporarea teritoriului bogat din Nordul Dunării era pentru Romani și o necesitate economică[29].

Faptul că această regiune, anexată Moesiei Inferioare, n'a fost colonizată de Romani, nu constitue un argument împotriva caracterului ei provincial. Cazuri de acestea se găsesc chiar în interiorul imperiului, de pildă în Alpi, Dalmația, Dardania, Tracia, etc.[30]. Și aceste cazuri nu sunt întâmplătoare, ci voite, reprezentând un rezultat al politicei imperiale romane în provincii. Guvernul imperiului roman nu urmărea romanizarea integrală a provinciilor, căci ar fi lipsit statul de recrutări excelente[31]; principiul călăuzitor al acestei politice era de a supune provincii, prin sângele vărsat tot de provincii, *provinciarum sanguine provincias vinci* (Tacit, *Hist.* IV, 17). Cu atât mai mult, deci, au lăsat Romanii regiunea din Nordul Dunării moesice neromanizată, cu cât ea se afla la graniță deschisă, fără obstacole naturale, și procura imperiului nu numai soldați viguroși, dar și bunuri materiale pentru întreținerea armatei.

NOTE

[1] V. Pârvan, *Getica*, p. 261 cf. și p. 253 și 285.

[2] V. Pârvan, *Desc. nouă în Scythia minor*, p. 487 și urm.

[3] Johannes Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau*. 1934, p. 74, 132, 133, 139, 140.

[4] De la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, p. 56, note 5. „... *le Bas-Danube était, aussi bien que la ville de Tyras sur le Dnister* (Henzen, Nr. 6429) *placé dans le gouvernement de Mésie et non dans celui de Dacie*".

[5] C.I.L., III, 777; cf. V. Pârvan, *Castrul dela Poiana*, Analele Acad. Rom. t. XXXVI, Mem. Sect. Istorice, p. 114.

[6] A. v. Domaszewski, AEM, XIII, 1890, p. 136 și urm. „*Die Frage erscheint daher wohl berechtigt, ob die grosse Wallachei nicht zu dem niedermoesischen Militärkommando gerechnet wurde, also keinen Theil der dacischen Provinz bildete*". Cf. *idem*, Rhein. Museum, XLVIII, 1898, p. 242.

[7] Brandis, in R.E., IV, s. v. *Dacia*, col. 1969; B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia* ..., p. 4; Van der Weerd, *Trois légions romaines du Bas-Danube*, p. 47, etc.

[8] A. S. Hunt, *Raccolta di scritti in onore di Giacome Lombrosio*. 1925, p. 265—272.

[9] G. Cantacuzène, *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*. Revue historique du Sud-Est européen, 1928, p. 38—74.

[10] C. Daicoviciu, *Dacica*, Anuarul Inst. St. Cl., Cluj, II, 1933—1935, p. 251, Nota 1, crede că datarea lui Cantacuzino, 110—117, este prea târzie și propune ca datare timpul imediat de după cel de al doilea războiu dacic, sau poate chiar în cursul acestor războaie. Rândul 60 (*intra provinciam*) crede că se referă la ceea ce precedă, nu la ceea ce urmează. Despre Piroboridava și Boridava (r. 63—64) spune că nu se mai poate susține că fac parte din „Moesia Inferior". Din expresia „*trans Danuvium in expeditionem*" deduce că Muntenia și Moldova de Jos, la care se referă expresia, nu sunt provincii romane.

[11] C. Daicoviciu, *l. c*, p. 251.

[12] Credem că este un lapsus la C. Daicoviciu, *l. c.*, când spune că *intra provinciam* se referă la rândurile precedente, pentrucă în acele rânduri este vorba de misiuni în afara provinciei şi se încheie cu totalul celor absenţi *extra provinciam*.

[13] V. Pârvan, *Getica*, p. 267.

[14] R. Vulpe, *Piroboridava*. Viaţa Românească, XXVIII, 1931, p. 17 şi urm.

[15] C. Daicoviciu, *l. c.*, şi R. Vulpe, *l. c.*, p. 16, Rev. Arh., XXXIV, p. 237 şi urm.

[16] G. Cantacuzino, *l. c.*, p. 49.

[17] *Idem*, p. 68.

[18] V. N. Velichi, *Necropola şi altarul votiv dela Serdaru (Şendreni) jud. Covurlui* (cu *adausul* lui V. Pârvan). Bul. Com. Mon. Ist., 1912, p. 12 şi urm. Herculi Victori L. Iul(ius) Iulianus, qui et Rundacio, q(uin) q(uennalis) ex voto posuit; l(ocus) d(atus) ex de(creto) or(dinis).

[19] V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*. Anal. Acad. Rom., t. XXXIV, Mem. Secţ. Ist., p. 575.

[20] V. Pârvan, *Castrul roman dela Poiana*. Anal. Acad. Rom., t. XXXVI, Mem. Secţ. Istorice, p. 103 şi urm.

[21] Gh. Ştefan, *Le camp romain de Drajna-de-Sus*. Dacia, IX–X, 1945–1947, p. 115 şi urm.

[22] M. Macrea, *Cumidava*. Anuarul Inst. St. Cl., IV, 1941–1942, p. 25; cf. şi recenzia de R. Vulpe, Balcania, VII, 1, 1944, p. 181.

[23] C.I.L., IV, 3608.

[24] V. Pârvan, *Castrul dela Poiana*, p. 119–120.

[25] R. Vulpe a încercat să-l dateze în sec. IV, atribuindu-l lui Atanaric V. Studii şi Cercetări de Istorie Veche, II, 1950, p. 163 şi urm.

[26] Johannes Klose, *l. c.*, p. 127 şi urm.

[27] Johannes Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau*. Hist. Untersuchungen, 14 Heft, 1934, p. 124 şi urm.

[28] Arrian, *Anabasis*, I, 14; cf. V. Pârvan, *Inceputurile vieţii romane la Gurile Dunării*, p. 54, şi *Getica*, p. 99 şi urm., 132 şi urm.

[29] Cf. M. Rostowzew, *Storia ec. e sociale dell'impero rom.*, p. 286; E. Green, *Kleinasien u. der Ostbalk. in der wirtschaftl. Entwicklung der röm. Kaiserzeit*. 1941, p. 139.

[30] Cf. M. Rostowzew, *l. c.*, p. 230, 276, 281.

[31] Rostowzew, *l. c.*, p. 276.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

O INSCRIPŢIE INEDITĂ DIN HISTRIA

PLÂNGERILE ŢĂRANILOR BĂŞTINAŞI DE PE TERITORIUL HISTRIAN ÎMPOTRIVA APĂSĂRII ROMANE

DE

IORGU STOIAN

In cunoscuta sa definiţie a istoriei—devenită clasică — tov. Stalin, desvoltând şi sintetizând, în mod genial, învăţăturile lui Marx-Engels-Lenin în această privinţă, a fixat, în acelaşi timp, şi sarcina de bază a oricărei cercetări istorice cu adevărat ştiinţifice. „... *Istoria desvoltării societăţii* — spune tov. Stalin — *este, înainte de toate, istoria desvoltării producţiei, istoria modurilor de producţie care se succed de-a-lungul veacurilor, istoria desvoltării forţelor de producţie şi a raporturilor de producţie dintre oameni. Prin urmare, istoria desvoltării sociale este totodată istoria a înşişi producătorilor de bunuri materiale, istoria masselor celor ce muncesc, care sunt forţele fundamentale ale procesului de producţie şi care produc bunurile materiale necesare existenţei societăţii. Prin urmare, ştiinţa istoriei, dacă vrea să fie adevărată ştiinţă, nu mai poate să reducă istoria evoluţiei sociale la acţiunile regilor şi şefilor de armată, la acţiunile „cuceritorilor" şi ale „subjugătorilor" de state, ci trebue, înainte de toate, să se ocupe cu istoria producătorilor de bunuri materiale, cu istoria masselor celor ce muncesc, cu istoria popoarelor*" [1]. Nu mai este nevoie, credem, să subliniem că această învăţătură a tov. Stalin, devenită îndreptar pentru toţi adevăraţii istorici, este, în acelaşi timp, un aspru rechizitoriu al aproape întregei istoriografii burgheze, care s'a ocupat, aproape exclusiv, tocmai de acţiunea regilor şi şefilor de armată, de acţiunile „cuceritorilor" şi „subjugătorilor" de state, neglijând istoria producătorilor de bunuri materiale, istoria masselor celor ce muncesc, istoria popoarelor. Au fost, de sigur, şi unele excepţii, de pildă — ca să ne referim la istoria Patriei noastre — un Nicolae Bălcescu sau Mihail Kogălniceanu, care, cu o sută de ani în urmă, atrăgeau atenţia, în termeni juşti, asupra adevăratului obiect al istoriei. Linia trasată de ei a rămas, însă, în general, fără urmare, aşa încât, cu toate progresele tehnice şi faptice reale, istoriografia burgheză nu ne-a lăsat o istorie adevărat ştiinţifică a României [2]. Situaţia este cu deosebire gravă în ceea ce priveşte istoria veche a Patriei noastre, mai ales în timpul orânduirii sclavagiste, unde — aşa cum observă Acad. Mihail Roller — „*Istoricii şi arheologii, care au slujit interesele burgheziei şi moşierimii, au stu-*

diat in mică măsură desvoltarea societății omenești pe teritoriul Daciei înainte de ocuparea romană și pe teritoriul neocupat de Romani din Moldova și Valahia de Est. In schimb, ei au desvoltat cultul Romei. Se vorbea despre una din „minunile care au fericit poporul și care constă în faptul că împărăția romană a biruit pe Daci". „*Istoricii burgheziei au acordat o atenție deosebită studiului desvoltării societății pe teritoriul Daciei ocupat de Romani, exagerând rolul ocupanților romani și ignorând aproape cu tot rolul populației autohtone, care a trăit și luptat pe aceste meleaguri*" [3]. Evident că s'a putut și se poate invoca sărăcia izvoarelor de tot felul privind istoria și frământările masselor producătoare din acea vreme. Această sărăcie, care, în oarecare măsură este reală, din motive ușor de înțeles, este totuși relativă, așa cum au arătat-o clar, pentru așezări asemănătoare, cercetările istoricilor sovietici; ceva mai mult, ea a fost alimentată artificial, prin felul cum au fost concepute și dirijate la noi, de pildă, cercetările arheologice. Aceste cercetări au vizat, în primul rând, dacă nu exclusiv, așezările urbane, care prin natura lor — cel puțin în epoca romană — erau locuite mai ales de păturile privilegiate ale clasei dominante, care erau prea puțin sau de loc producătoare. Descoperirile privitoare la vieața satelor, care cuprindeau totuși marea majoritate a populației și erau locuite, în primul rând, de autohtoni, au fost, de cele mai multe ori, întâmplătoare, ca la Histria, de exemplu, unde toate inscripțiile cu acest caracter au fost găsite cu ocazia săpăturilor din cetate [4]. Ceea ce este și mai caracteristic pentru metoda de lucru, măcar a unora din reprezentanții arheologiei burgheze dela noi, este faptul că, chiar atunci când, din întâmplare, s'a dat peste un document important privind vieața poporului autohton, sau s'a trecut cu vederea tocmai partea cea mai importantă, adică aceea care formează conținutul real al istoriei, de care vorbeam mai sus, sau a fost pur și simplu ținut secret; aceasta, când n'au fost cumulate ambele practici, cum este cazul cu documentul care face obiectul studiului nostru.

Printre monumentele epigrafice —cele mai multe fragmentare—depozitate, alături de descoperiri de altă natură, în laboratorul muzeului din Histria, a fost, am putea spune, redescoperită o parte importantă dintr'un cip, sau poate un altar, de dimensiuni apreciabile, scris pe trei din cele patru fețe ale sale. Descoperit, nu știm precis în ce an — poate în 1934 — „în construcțiile bizantine, vecine templului Afroditei" [5], el este încă — după știința noastră — inedit, deși a făcut obiectul unei comunicări în străinătate, cunoscută de noi numai dintr'un rezumat [6] și din unele aluzii [7] sau comentarii [8], de altfel nu totdeauna juste, după cum vom avea ocazia să arătăm în cursul acestei lucrări. Mai mult decât atât, referindu-ne numai la inscripția de care ne ocupăm, deși într'una din aluziile amintite se vorbește de un inventar, acesta n'a fost găsit nicăiri, cum n'au fost găsite nici jurnalele de săpături, ceea ce ar fi fost de mare folos pentru săpăturile ulterioare, iar, în cazul nostru, ar fi precizat, dela început, condițiile și locul descoperirii, pe care le-am aflat numai cu greu și, am putea spune, întâmplător. Totuși, până acum, n'am putut lămuri rostul inventarierii inscripției noastre, în inventarul pomenit, sub două numere (Nr. B 1016 și C 1), fragmentul mic, presupus de P o l o n i c ca aparținând blocului principal, nepărându-i-se — cel puțin deocamdată — că ar oferi deslegarea problemei. Ne vom mărgini deci numai la monumentul amintit, urmând a relua problema cu ocazia campaniei de săpături din anul acesta [9].

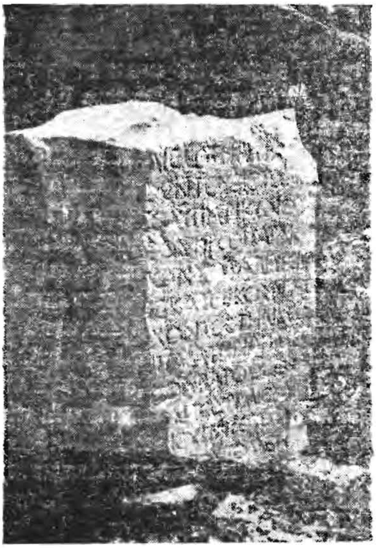

Fig. 1

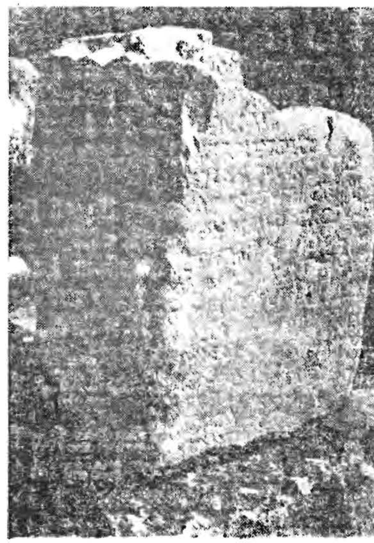

Fig. 2

Fig. 3

Aşa cum am spus, este vorba de un bloc de calcar galben, de formă paralelipipedică, cu baza un pătrat, spart atât sus cât și jos, înafară de alte spărturi laterale (vezi fig. 1, 2 şi 3). Inalt—în starea lui de astăzi, şi anume în partea cea mai bine păstrată, adică pe fața din mijloc dintre cele scrise — de cca 61 cm. Fața din dreapta — vorbim mereu de fețele scrise—are aproape aceeaşi înălţime, fiind retezată atât sus, cât şi jos, cam pe aceeaşi linie cu fața amintită mai înainte. Dimpotrivă, faţa din stânga (scrisă) are păstrată numai o înălţime de cca 56,5 cm, diferenţa până la 61 cm fiind împărțită, în mod aproape egal, între partea de sus şi cea de jos. In ceea ce priveşte faţa nescrisă, cam dela mijlocul interior al pietrei, mai mult de jumătate în lăţime și cam 10—15 cm în înălţime spre partea superioară, are o mare aşchie sărită. Evident că înălţimea reală a pietrei este greu de precizat. Totuși, măcar pentru partea scrisă, se poate emite ipoteza, ţinând seama de unele elemente ale inscripţiei şi de înlănţuirea ideilor din ea - chestiuni asupra cărora vom reveni mai departe — că ea nu depășea cu mult 70—75 cm. Lăţimea feţelor pietrei este — aşa cum am arătat — aproape aceeaşi, dacă nu chiar aceeaşi, pentru toate feţele, și anume 46,5 cm, după cum am putut preciza, luând ca punct de plecare faţa scrisă din dreapta, cea mai bine păstrată în această privinţă. De altfel, în general, această faţă, lăsând la o parte dificultăţile de lectură, provenite din faptul că, în multe părți, ea se prezintă destul de ștearsă, este cea mai bine păstrată, neavând lipsuri mai serioase decât în primele trei rânduri. Incolo, nicio altă particularitate, afară de o crăpătură nu prea adâncă, aproape în unghiu obtuz, cu vârful în r. 9 (păstrat), la o distanţă de 20 cm de muchia din dreapta, iar cu capetele laturilor, socotind tot din dreapta, sus la o distanţă de 12,5 cm, jos de 9 cm. In unghiu drept, pe latura de jos a unghiului amintit, dela baza r. 14 și trecând de baza r. 15, o nouă crăpătură. Dimpotrivă, faţa din mijloc (scrisă) prezintă, în partea stângă, o serioasă spărtură mai mare — o mare așchie sărită— de cca 11,5 cm, egală, cu mici variaţii, pe întreaga înălţime a pietrei, și care afectează — după cum vom vedea — şi faţa din stânga. Lăţimea cea mai mare a spărturii, o găsim în partea de jos. In ceea ce privește partea din dreapta a aceleiaşi feţe, ea este completă, cu excepția r. 1, unde se află o spărtură mai mare şi uşoare lipsuri (1—2 litere, în r. 2—4 și 11—12). In sfârșit, pe faţa din stânga, uşoare spărturi la câteva din rândurile din stânga şi o spărtură serioasă (aşchia sărită) în partea dreaptă, de sus până jos, variind între cca 12 şi 20,5 cm. Mai precis, spărtura este de 15,5 cm în r. 1, merge scăzând până în partea de sus a r. 4, unde ajunge la 12 cm, pentru ca apoi să crească din nou, până jos, ajungând maxima în r. 15 —cca 20,5 cm.

Trecând acum la text, în cea mai mare parte grecesc, el este repartizat astfel [1]: câte 15 rânduri pe cele două feţe laterale şi numai 13 (de altfel din ultimul numai câteva resturi de litere) pe faţa din mijloc; în total, deci, 43 de rânduri, dintre care $38^1/_2$ în greceşte, $4^1/_2$ în latinește. Diferenţa de 2 rânduri în minus, pe faţa din mijloc, se explică prin faptul că, de unde înălţimea literelor este, pe faţa din dreapta, cu variaţii dela rând la rând și chiar dela literă la literă — între 25—28 mm — iar pe faţa din stânga, începe dela 30 mm, pentru a scădea, treptat, până jos, la 23 mm, dimpotrivă, pe faţa din mijloc, cu unele variaţii dela literă la literă, înălţimea literelor nu scade niciodată sub 28 mm, mai exact, oscilează între 28—32 mm, de multe ori și din cauza pietrei.

In ceea ce privește ductul literelor, de observat, mai ales: forma lunară a lui Σ, E, Ω, (C, Є, ω), apoi forma lui M (M) — de altfel neconstantă — și a lui Ξ (Z); în sfârșit, variațiile de formă — mai puțin semnificative — ale literelor A (A, A), Δ (Δ, Δ) Υ (Y, V). De asemenea, ni se pare demnă de subliniat, pentru urmărirea lecturii, confuzia dintre A și Λ, Є și C (Σ), respectiv ʘ și O, provenită din faptul că punctul —singurul semn distinctiv dintre literele fiecărui cuplu — este adesea șters. In sfârșit, ca să terminăm cu această parte descriptivă a scrierii, după cum se poate vedea, scrierea prezintă destul de puține ligaturi, dacă ceea ce ni se prezintă ca atare poate fi numit astfel, strict epigrafic, astfel (fața 1: r. 4 PA; r. 5 PAΔA; fața 2: r. 4 CMII; r. 11 CAΛ; fața 3: r. 4 KAI; r. 8 KATAM o ligatură curioasă α în r. 13 din fața 1. In ceea ce privește textul latin, de observat numai caracterul particular al lui S (ʃ).

Totul ar arăta deci că avem de a face cu o scriere relativ târzie, adică datând dela sfârșitul sec. II și începutul sec. III. e. n., mai precis, epoca Severilor (a se vedea, de pildă, V. P â r v a n, *Histria*, IV, Nr. 31, p. 105, și urm., o inscripție datată 198—201, exact cu aceleași caractere). Dar asupra acestei chestiuni vom reveni mai jos.

Mărginindu-ne deci, deocamdată, la textul inscripției, așa cum ni s'a păstrat, putem citi (vezi fig. 4, 5 și 6)[11].

In observațiile privitoare la text, așa cum ni s'a păstrat, vom începe cu fața din mijloc, vom continua cu fața din dreapta, pentru a termina cu cea din stânga. Procedura aceasta ne este indicată nu numai de practica obișnuită în scrierea unor astfel de monumente[12], dar și de înlănțuirea ideilor — după cum vom vedea mai jos — și de prezența rescriptului — în latinește — pe fața din stânga. Avem astfel:

1. Pe fața din mijloc: la începutul r. 1, așa cum se prezintă pe piatră, urmele evidente ale unui A, iar la sfârșitul aceluiași rând, după P, un I, urmat de o hastă verticală — socotim noi a unui T — și de una din hastele și bara orizontală a unui H. La începutul r. 2, urmele unui C, după care s'ar putea să fie o crăpătură ușoară, dar și un semn de punctuație. La sfârșitul aceluiași rând, credem că se pot distinge partea de jos a unui K și hasta unui P. In r. 3, urmele literei dela început s'ar putea să fie ale unui C, dar tot așa de bine ale unui T; la sfârșitul rândului, apare clară însă jumătatea unui Λ. Rândurile 4—9 nu prezintă nimic deosebit, afară poate de începuturile r. 5, 8 și 9, unde sunt de observat urmele unui T, hasta din dreapta a unui N, respectiv jumătatea din dreapta a unui Λ sau Δ. In r. 10,

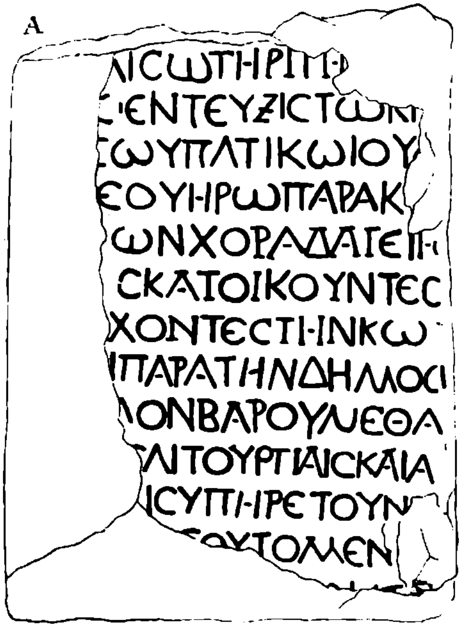

Fig. 4

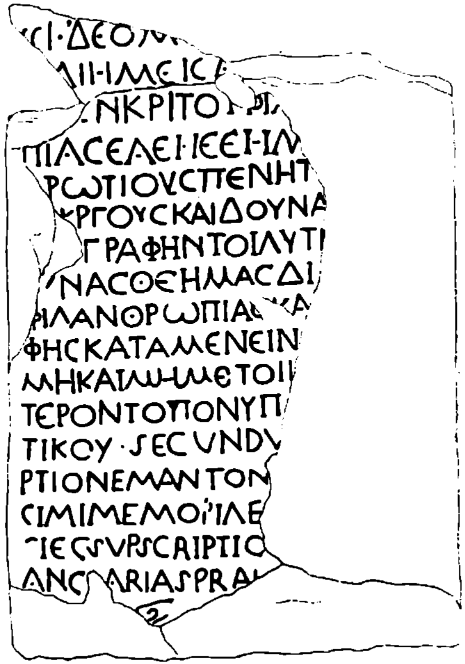

Fig. 5

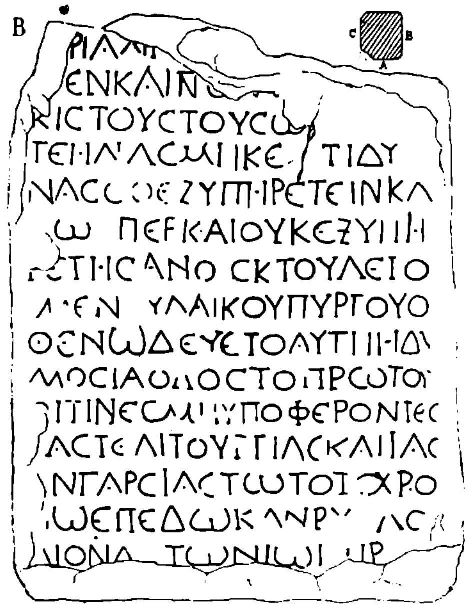

Fig. 6

la început, urmele unui C, iar la sfârșit — credem — un A. La sfârșitul r. 11, distingem, cu toată spărtura, NT. In r. 12, credem că se poate citi clar ϹΟΥΤΟΜЄΝ. La rândul ultim am renunțat, cele câteva urme de litere neputând da nimic sigur.

2. Fața din dreapta: în r. 1, după PIΛ — clare — poate un Λ, apoi trei resturi de haste verticale, asupra cărora nu putem face nicio presupunere valabilă. Aceeași observație cu privire la ceea ce urmează, în r. 2, după Π. La începutul rândului următor, credem că se pot distinge barele unui K. La r. 4, se impun mai multe observații: mai întâi, după primele trei litere, care sunt de citit: TЄ|·|, urmează resturile uneia sau a două litere, apoi un Λ sau un A, cert un C, apoi două semne, pe care le citim ca MH; în sfârșit, în același rând, socotim că între Є și T nu este de citit nimic, lapicidul sărind, pur și simplu, spărtura de care am amintit mai sus, cum, de asemenea, la sfârșit, după Y credem că n'a fost scris nimic. La r. 5—12, în afară de observațiile generale făcute până acum, nu este de remarcat nimic deosebit, afară de urmele câte unei haste verticale, la sfârșitul rândurilor 9 și 10, și partea de sus a unui O, la începutul rândului 11. In r. 13, semnul curios pe care l-am semnalat, când ne-am ocupat de scriere, credem că este de interpretat ca o ligatură, provenită, ca să-i spunem așa, din „alunecarea condeiului", a unui O și a unui X. La sfârșitul r. 14, după un N clar, credem că se poate distinge un B, după aceea partea de sus a lui Y, apoi după o literă ștearsă, un Λ sau un A, în fine un C. In ultimul rând al feței de care ne ocupăm, la început, o hastă oblică, între Λ și T, lipsă o literă, iar la sfârșitul rândului, după ω, urmele a trei haste verticale, în cele din urmă clar un P.

3. Fața din stânga: la începutul r. 1[13] urmele unui C sau Є, iar la sfârșit, după O, partea de jos a unei haste verticale, urmată, se pare, de urmele unui Φ, apoi un I; în sfârșit, poate începutul unui Λ sau Λ. In r. 2, de observat numai prezența a cinci semne, care — după scrierea întrebuințată — pot fi tot așa de bine C sau Є (vezi mai jos, lectura adoptată de noi). La r. 3 și 4, nimic deosebit. La sfârșitul r. 5, o hastă verticală, se pare a unui H, după urma ușoară a barei orizontale. Rândurile 6—8, clare, afară poate de confuzia dintre O și Θ. In r. 9, de observat la sfârșit, după O, două haste verticale, dintre care pe una o citim I; cealaltă, numai o parte a unei alte litere (a se vedea mai jos). Litera dela începutul rândului următor poate fi un I, dar tot așa de bine un T. In ceea ce privește textul latinesc, care începe la jumătatea r. 11, el nu prezintă vreo dificultate specială, afară poate de începutul r. 13 și 14[14].

Deși reconstituirea textului întâmpină, din motivele arătate mai sus, serioase dificultăți, care nu pot fi toate rezolvate în mod mulțumitor, soco-

tim totuşi că putem prezenta, cu multă probabilitate de adevăr, următoarea lectură :

I.
[Αὐτοκράτορι Καίσα-
ρι Τίτῳ Αἰλίῳ 'Αδρι-
ανῷ 'Αντωνειν Εὐσε-
βεῖ Σεβαστῷ εὐεργέ-
τῃ κ[αὶ σωτῆρι τῆ[ς κώ-
μη[ς. Ἔντευξις τῷ κρ[α-
τίσ[τῳ [?] ὑπατικῷ 'Ιουλ-
ίῳ Σ] εουήρῳ παρὰ κ]ω-
μη[τῶν χόρᾳ Δάγει. 'Η-
μεῖ[ς κατοικοῦντες
καὶ ἔ]χοντες τὴν κώ-
μην[παρὰ τὴν δημοσί-
αν ὁ[δὸν βαρούμεθα
ταῖ]ς λιτουργίαις καὶ ἀ[ν-
γαρεία[ις ὑπηρετοῦν [τ-
ες . . . το[σοῦτο μεν . . .
. . . .

II.
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . ριαλ . . . .
. . εν καὶ π. . . . πολλα-
κις τοῦ ἔτους ᾧ[δε ὥσ-
τε ἡμᾶς μηκέτι δύ-
νασθε ἐξυπηρετεῖν κα-
θ[ώ[ς]περ καὶ οὐκ ἐξυπη-
ρέτησαν ο[ἱ] ἐκ τοῦ λεγο-
μένο]υ Λαικοῦ Πύργου ὅ-
θεν ὡδεύετο αὔτη ἡ δη-
μοσία ὁδός, τὸ πρῶτον
οἵτινες μὴ ὑποφέροντες
τ]άς τε λιτουργίας καὶ τὰς
ἀ]νγαρείας τῷ τότε χρό-
ν]ῳ ἐπέδωκαν βυ[β]λε[ί]-
διον 'Α[ν]τωνίῳ 'Ι[β]ήρ[ῳ . . .

III.
. . . .
. . . .
. . . δεόμ[εθα] . . . .
κ]αὶ ἡμεῖς . . . .
δι' ἐ]νκρίτου φιλ[ανθρω-
πίας ἐλεῆσε ἡμ[ᾶς ἀν-
θ]ρώπους πένητ[ας λιτ-
ο]υργοὺς καὶ δοῦνα[ι ἡμῖν
ἀντι]γραφὴν τοιαύτη[ν καὶ
δύ[νασθε ἡμᾶς δι[ά σου
φιλανθρωπίας κα[ὶ ἀντιγρα-
φῆς καταμένειν[ἐν κώ-
μῃ καὶ μὴ μετοικ[εῖν ἡμέ-
τερον τόπον ὑπ[ὸ . . . ὑπα-
τικοῦ. Secundu[m supscri-
ptionem Anton[i claris-
simi *(sic)* memoriae [viri hae-
c leg[ati] supscriptio, [numera et
angarias pra[ebeant.

Româneşte, aceasta ar suna :

I. [Lui Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius, Imperator Caesar Augustus, binefăcător] şi protector al [satului]. Plângere către [prea puternicul] guvernator Iulius Severus din partea sătenilor din satul (ţinutul) Dagis (?): Noi, cei aşezaţi şi având satul lângă drumul public, suntem apăsaţi de prestaţii şi corvezi, executând atât de mult (astfel de corvezi), de mai multe ori pe an, încât nu mai suntem în stare a face faţă (sarcinilor), aşa cum nu le-au mai făcut faţă nici cei din numitul Laicos Pyrgos (aşezat acolo), de unde porneşte drumul public însuşi, care cei dintâi, ne (mai) putând suporta nici prestaţiile nici corvezile, au adresat plângere, în vremea aceea, lui Antonius Hiberus [care le-a reglementat situaţia]. Te rugăm dar . . şi noi.. ca, după cunoscuta ta îndurare, să ai milă de noi, nişte bieţi truditori, şi să ne dai un rescript asemănător şi să putem (astfel), graţie îndurării şi rescriptului tău, rămânea în sat şi (să nu fim siliţi să) părăsim locul nostru, sub un (astfel) de guvernator (ca tine). *Să execute prestaţii şi corvezi, potrivit*

cu rescriptul lui Antonius, clarissimae memoriae vir, (după care este dat) şi acest rescript al guvernatorului (actual).

Această lectură necesită câteva explicaţii. Mai întâi, după cum s'a putut vedea, am presupus că inscripţia începea cu pomenirea, în semn de loialitate, a împăratului în funcţiune. La aceasta ne-a îndemnat, în primul rând, prezenţa pe piatră a cuvântului σωτῆρι, care, evident, face parte mai ales din titlurile onorifice ale împăraţilor, apoi faptul că menţionarea împăratului pe documente de acest fel nu este neobişnuită. O întâlnim de pildă—este adevărat, sub o formă puţin deosebită — pe cunoscuta inscripţie latină din 116—117, găsită la Henchir-Mettich şi care cuprinde dispoziţii privitoare la situaţia colonilor de pe un mare domeniu african, în fruntea căruia citim: *Pro* sa*l*ute /Aug(usti) n(ostri)imp(*eratoris*) Caes(aris) Traiani princ(*ipis*)/totisque domus divine *o*ptimi Germanici Pa*r*thici [15].

Cât priveşte formula adoptată, ea este de sigur aproximativă, dar în niciun caz neverosimilă, ţinând seama de formulele întrebuinţate în astfel de documente, iar pentru Antoninus Pius—al cărui nume trebue să fi fost invocat în inscripţia noastră, pentru motivele pe care le vom vedea mai departe — ea este atestată, sub o formă mai mult sau mai puţin apropiată, de numeroase inscripţii [16].

O oarecare nedumerire poate ridica lectura admisă de noi la sfârşitul acestei dedicaţii, mă refer la expresia σωτῆρι τῆ[ς κώ]μῆς, care, pentru un sat, sună cam pretenţios; admiterea lecturii οἰκουμένης, la care ne-am gândit din primul moment şi care ar fi mult mai potrivită, întâmpină însă serioase dificultăţi din cauza spaţiului liber oferit de piatră.

Odată admisă însă această dedicaţie prealabilă, pe faţa din mijloc, cu care începe inscripţia, se impune dela sine presupunerea că şi celelalte feţe au avut scrise, în partea de sus, un număr corespunzător de rânduri, după noi, cel puţin patru. Mai dificilă ni se pare fixarea eventualelor lipsuri din partea de jos, putându-se admite de pildă tot aşa de bine şi aci o lipsă mai mare, eventual tot patru rânduri, dar şi nicio lipsă, cum ar putea sugera, deşi nu concludent, semnul de sfârşit de pagină, dacă ne putem exprima astfel, dela sfârşitul feţei din stânga, adică ultima. In ceea ce ne priveşte, am admis, poate din comoditate, ultima ipoteză.

Foarte mult ne-a dat de lucru lectura a ceea ce noi am admis, în r. 9 al feţei din mijloc, a se citi χόρα Δάγει, care conţine, fără îndoială, numele aşezării autorilor plângerii. Forma primei litere, care poate sugera şi un K imperfect conturat, apoi prezenţa unui O, în loc de ω, dar mai ales forma dificilă a însuşi numelui aşezării — Δάγει — când de aşteptat ar fi fost un genetiv plural, ca de pildă în inscripţiile din Scaptopara şi Aragua [17], iată numai câteva din dificultăţile — deocamdată formale — ridicate de această expresie, fără a mai aminti probabilitatea — nu cu totul exclusă — a lecturii într'un singur cuvânt. Până la urmă însă, fără a fi — se înţelege — întru totul satisfăcuţi de această soluţie, ne-am hotărît pentru lectura propusă, cu presupunerea că rezolvarea dificultăţii este de căutat, poate, în contaminarea formelor de exprimare proprii limbii greceşti, cu formele latineşti, tot mai dominante în regiune.

Celelalte lecturi propuse de noi întâmpină — socotim — dificultăţi mai mici. De pildă, lecţia ἀ[νγαρεία]ις, din r. 14—15 ale aceleiaşi feţe, îşi găseşte o confirmare peremptorie în r. 16—17 ale feţei din dreapta, ca să nu mai vorbim de prezenţa ei, clară, în rândul ultim al rescriptului.

De asemenea, dat fiind caracterul documentului, credem că cuvântul ἀντι]γραφὴν, respectiv ἀντιγρα]φῆς, din r. 9 şi 11—12 ale ultimei feţe, se impune cu suficientă îndreptăţire. In sfârşit, în ceea ce priveşte reconstituirea numelui lui Antonius Hiberus (r. 19 al feţei din dreapta), sugerată mai întâi de descoperitorul inscripţiei este confirmată şi de resturile de litere de pe piatră şi de menţionarea acestuia—după cum vom avea ocazia să vedem —ca guvernator al Moesiei Inferioare, într'o vreme destul de apropiată de data documentului nostru. Aceasta, evident, trecând peste alte explicaţii, poate necesare, dar nu esenţiale, ca, de pildă, posibilitatea lecturii ὑπουργοὺς (r. 7—8 faţa ultimă), în loc de λιτουργοὺς, *operas* în loc de *munera*, sau *praestent*, în loc de *praebeant* (amândouă acestea din urmă în ultimele două rânduri ale rescriptului).

In ceea ce priveşte limba întrebuinţată în inscripţia noastră, n'avem de făcut prea multe observaţii, cele câteva abateri dela uzul clasic, de altfel fără consecvenţă, (ο pentru ω, în χόρα; ι pentru ει, în λιτουργία[18], ε pentru αι, în unele forme de infinitiv, (δύνασθε, ἐλεῆσε), lipsa constantă a lui iota adscris), nu sunt fenomene care trebue să ne surprindă în această epocă şi într'o astfel de aşezare rurală şi cu populaţia negreacă, ele fiind frecvente, şi încă demult, chiar în Attica[19]. In sfârşit, expresia incorectă [*claris*]*simi memoriae* [*viri*] se explică uşor pentru a mai fi nevoie să insistăm.

Am arătat mai sus că ductul literelor din inscripţia noastră ne duce, ca epocă, spre sfârşitul sec. II şi începutul sec. III e. n., mai precis în epoca Severilor, ceea ce nu este cu totul exclus, dacă prin aceasta înţelegem numai scrierea, sau, eventual, transcrierea documentului. In ceea ce priveşte însă evenimentele la care acesta se referă, ele sunt, în mod evident, cu mult anterioare şi, din fericire, precis datate, prin pomenirea guvernatorilor din acea vreme, al Moesiei Inferioare, de care depindea teritoriul Histriei, şi anume, în ordinea în care apar — vom vedea, nu întâmplător — în inscripţie, Iulius Severus şi Antonius Hiberus.

Incepem cu primul. Din datele cunoscute până acum, grupate şi comentate, în ultimă analiză, de Arthur Stein[20], cunoaştem în Moesia Inferioară trei guvernatori cu numele de Iulius Severus: 1. Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus, guvernator al Moesiei Inferioare pe la 130 e. n. „*aproximativ* — spune Stein — *între 129 şi 131*"[21]. 2. T. Statilius Iulius Severus, a cărui administraţie în Moesia Inferioară, este datată precis de o bornă miliară, găsită chiar pe teritoriul Histriei, anume la Casapchioi (Sinoe), şi care este din anul 159 e. n.[22]. 3. L. Iulius Statilius Severus, guvernator al provinciei imediat după cel de mai sus, adică în 160 şi poate şi o parte din anul 161 e. n., după cum reiese din borna miliară găsită la Seimeni, la Nord de Axiopolis[23].

In ceea ce priveşte celălalt guvernator al Moesiei Inferioare, menţionat în inscripţia noastră—(M.) Antonius Hiberus — cunoscut până acum mai precis numai din scrisoarea din 17 Februarie 201 a lui Septimius Severus şi Caracalla, prin care se acordă anumite scutiri de impozite locuitorilor din Tyras[24], guvernarea lui în Moesia Inferioară este situată de Stein[25], cu unele rezerve asupra cărora vom reveni, la începutul domniei lui Antoninus Pius (138 sau 139), iar de Hüttl[26], în 135 e. n. Este adevărat că, într'una din comunicările amintite[27], administraţia lui Hiberus în Moesia Inferioară este plasată în anul 201 e. n., fără a se aduce însă vreun argument în sprijinul acestei datări, evident dacă lăsăm

la o parte concluziile care s'ar putea trage din considerațiile cu totul generale, deci neconcludente, asupra scrierii din inscripția noastră și a unor evenimente ce ar putea avea legătură cu ea, considerații care, după părerea noastră, au la bază o greșită interpretare a textului scrisorii amintite a lui Septimius Severus și Caracalla și a comentariului lui S t e i n. Aceasta, ca să nu mai vorbim de lectura greșită a însăși inscripției de care ne ocupăm, mai exact, a succesiunii evenimentelor cuprinse în ea. Dar de această chestiune vom mai avea prilejul să vorbim mai departe.

Revenind deci la problema care ne preocupă acum — datarea inscripției — socotim că, din datele înfățișate mai sus, reiese clar că de o identificare a guvernatorului Iulius Severus din inscripția noastră, cu guvernatorul Moesiei Inferioare din 130 e. n. — adică Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus — nici nu poate fi vorba. La aceasta se opune faptul că celălalt guvernator — Antonius Hiberus — este citat, în inscripția

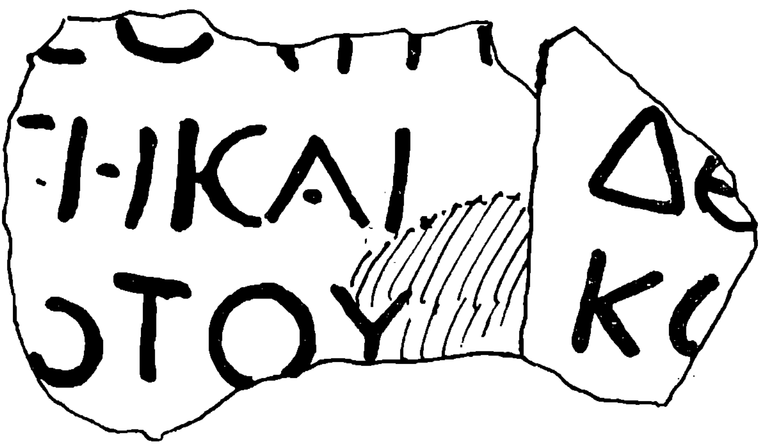

Fig. 7

dela Histria, ca predecesor al lui Iulius Severus și nu invers [28], indiferent — deocamdată — dacă plasăm guvernarea lui Hiberus în vremea lui Hadrian, ca H ü t t l, ori în vremea lui Antoninus Pius sau Marcus Aurelius și L. Verus — *fratres imperatores* în inscripția dela Tyras — ca S t e i n. Rămân deci în discuție ceilalți doi — T. Statilius Iulius Severus (159 e. n.) și L. Iulius Statilius Severus (160—161 e. n.). Deși nimic nu ne împiedecă, în mod categoric, să admitem pe oricare din ei, cu atât mai mult că diferența de timp este neglijabilă, iar menționarea lor în Scythia Minor este în legătură cu o activitate asemănătoare — construire sau reparare de drumuri — socotim totuși că este mai probabilă, pe inscripția noastră, prezența celui dintâi, adică a lui T. Statilius Iulius Severus (159 e. n.) nu numai pentru faptul că borna miliară cu numele lui a fost găsită chiar pe teritoriul Histriei, dar și pentrucă succesiunea elementelor numelui său impune mai de grabă această identificare.

Odată admis acest lucru — că în inscripția noastră este vorba, în orice caz, numai de unul din aceștia doi, prin excluderea lui Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus — pot fi înlăturate, credem, și îndoielile pe

care le ridica inscripţia din Tyras asupra administraţiei lui Antonius Hiberus, în sensul că, în niciun caz, ea n'a putut avea loc în timpul lui Marcus Aurelius, ci la sfârşitul domniei lui Hadrian (H ü t t l), sau, mai probabil, la începutul domniei lui Antoninus Pius (S t e i n).

După aceste consideraţii, putem conchide că inscripţia noastră — sau mai exact textul ei — datează dela sfârşitul domniei lui Antoninus Pius — 159—161 e. n. — poate chiar din 159, dacă se admite argumentul invocat de noi mai sus.

Rămâne, de sigur, problema scrierii întrebuinţate, care, după cum am arătat, ar pleda mai de grabă pentru epoca Severilor, ceea ce am admis că n'ar fi cu totul exclus, însă numai în privinţa scrierii sau, eventual, transcrierii documentului, poate pentru actualizarea lui, în condiţii asemănătoare. Nu trebue să pierdem însă din vedere faptul că, cu toate indicaţiile utile pe care le poate furniza, caracterul scrierii singur nu poate servi ca element precis de datare, deosebirile de duct nefiind chiar atât de nete cum se crede, decât, poate, pentru perioade mai îndelungate de timp şi, încă şi atunci, cu variaţii sensibile dela loc la loc şi chiar dela lapicid la lapicid. Astfel, ca să ne referim la câteva inscripţii precis databile, chiar din vremea Severilor, avem, alături de inscripţia din 198—201 e. n., citată mai sus, ca având scrierea foarte apropiată de aceea întrebuinţată în inscripţia noastră, tot dela Histria, alte inscripţii din aceeaşi vreme (196—198 [29] sau 198—210 [30]), care prezintă deosebiri serioase de scriere, faţă de inscripţia amintită. Mai mult, ca să revenim la inscripţia de care ne ocupăm, forma lunară a unor litere, de pildă C, Є, ω nu este chiar atât de specifică epocei Severilor, cum se crede, ci, fără a se impune în mod absolut niciodată, se întâlneşte, chiar la Atena, mai des decât forma clasică, încă din vremea lui Hadrian [31]. Urmează, deci, în cazul care ne interesează, că nici chiar scrierea nu se opune aşa de categoric la datarea, în 159 e. n., nu numai a documentului — datarea lui fiind asigurată prin menţionarea numelui guvernatorului, aşa cum am văzut — dar chiar şi a inscripţiei însăşi, fără a exclude însă eventualitatea arătată mai sus.

Această datare, în primul rând a documentului însuşi, care interesează cel mai mult, nu numai că nu este contrazisă, ci dimpotrivă, este, aşa cum vom încerca să arătăm, întărită de cuprinsul său, care poate fi pus în legătură cu unele evenimente, istoriceşte bine documentate.

Aşa cum s'a putut vedea mai sus, în inscripţia noastră este vorba de o plângere (ἔντευξις) [32] a locuitorilor dintr'un sat (*vicus*) de pe teritoriul Histriei, numit *Dagis*, adresată lui T. Statilius Iulius Severus, guvernator al Moesiei Inferioare în 159 e. n., împotriva prestaţiilor şi corvezilor (λιτουργίαι καί ἀγγαρεῖαι) excesive puse asupra lor, de mai multe ori pe an. După ce se arată că, din această cauză, ei nu-şi mai pot îndeplini obligaţiile, ţăranii din satul Dagis cer, evident, o reglementare a prestaţiilor şi corvezilor, invocând în sprijinul cererii lor, precedentul creat (în 138—139) de un alt guvernator al Moesiei — Antonius Hiberus — prin rescriptul (ἀντιγραφή) — al cărui conţinut trebue să fi fost reprodus în partea pierdută a inscripţiei — acordat locuitorilor dintr'un alt sat de pe teritoriul Histriei — Λαικὸς Πύργος. In ce va fi constat reglementarea lui Antonius Hiberus nu putem şti precis, în starea în care se află inscripţia noastră. Se poate deduce totuşi că ea trebue să fi adus o uşurare, altfel invocarea

ei de către țăranii din Dagis n'ar avea niciun sens. Este interesant de subliniat faptul că, apelând umili la „bunăvoința cunoscută" a guvernatorului, țăranii de pe teritoriul Histriei întrebuințează totuși, la un moment dat, o expresie — μετοικεῖν ἡμέτερον τόπον — care poate fi luată ca o amenințare, de sigur încă timidă și nu așa de categorică, de pildă, ca aceea exprimată cu aproape 80 de ani mai târziu de către locuitorii din Scaptopara (Thracia) [33].

Plângerea este, după cum am văzut, urmată de un rescript, în mod evident al lui Iulius Severus, și nu al lui Antonius Hiberus [34], din motivele arătate, prin care, dacă reconstituirea noastră este exactă, se trimite pur și simplu la reglementarea anterioară a lui Hiberus.

Este cazul să subliniem aci că inscripția noastră nu este un document izolat în literatura epigrafică. Plângeri, mai mult sau mai puțin asemănătoare, ale țărănimii ne erau cunoscute și până acum, este drept dintr'o epocă mai târzie, mai ales sfârșitul sec. II și tot sec. III e. n. [35]. Cele mai multe însă, de pildă cele ale locuitorilor din Saltus Burunitanus, sau din alte domenii imperiale din Africa, ori ale colonilor de pe domeniile asemănătoare din Lydia, privesc oarecum raporturi de drept privat, ceea ce nu înseamnă, de sigur, că erau mai puțin apăsătoare pentru țărani. Totuși, două, și anume plângerile țăranilor din Scaptopara și din Aragua, la care am mai avut ocazia să ne referim, au un obiect aproape identic cu plângerea țăranilor dela Histria, deși cuvintele λιτουργίαι și ἀνγαρεῖαι nu sunt nicăiri pomenite, conținutul lor fiind cuprins în alte denumiri [36].

Ce erau aceste λιτουργίαι și ἀνγαρεῖαι, de care se plâng atât de mult mai cu seamă țăranii în epoca imperială, este destul de bine cunoscut, datorită unei serii de documente importante, de tot felul, și a unor lucrări moderne întocmite pe baza lor [37]. De sigur nu este cazul să facem aci o expunere, nici măcar rezumativă, a acestei vaste și complicate probleme, ci ne vom mulțumi să reținem numai câteva elemente esențiale, interesând direct lămurirea inscripției noastre.

Dela început trebue subliniat faptul binecunoscut că practica liturgiilor, adică a sarcinilor publice, mai mult sau mai puțin excepționale, în orice caz în afara contribuțiilor ordinare — sarcini denumite de Romani, cu un sens foarte asemănător, *munera* — este foarte veche în lumea antică: au cunoscut-o și despoțiile orientale și statele-cetăți, ca și monarhiile elenistice, de sigur, cu deosebiri destul de însemnate, provenite din condiții de desvoltare specifice.

Ceea ce este însă cu adevărat caracteristic epocei imperiale romane, singura care ne preocupă aci, este faptul că această practică își pierde tot mai mult caracterul oarecum excepțional și limitat, așa cum era cazul cel puțin în lumea greco-romană, devenind, sub influența practicelor din fostele monarhii elenistice, ele înșile moștenitoare, în această privință, ale despotiilor orientale — mai ales a celei egiptene — un sistem organizat de prestații forțate — în bunuri și muncă — extinse aproape la toată populația imperiului. Principial, aceste sarcini continuă să fie puse, în primul rând, asupra păturilor privilegiate, care, sub o formă sau alta, erau responsabile, ca și pentru plata impozitelor, pentru executarea lor [38]. In practică însă, ele apăsau tot mai mult mai ales asupra massei celor săraci dela orașe și mai cu seamă dela sate, în marea lor majoritate, până la edictul lui Caracalla *peregrini*, adică băștinași, lipsiți de dreptul de cetățenie. Cei

bogați găseau întotdeauna, adesea cu sprijinul autorității de stat, modalitatea de a trece pe spatele celor săraci sarcinile lor, cum era, de pildă, cazul cu întreținerea drumurilor, mai ales când era vorba de munci manuale, socotite *munera sordida*. De asemenea, numai ei se bucurau de privilegiul de a răspunde numai cu averea, nu și cu propria lor persoană (πρᾶξις ἐκ τῶν σωμάτων), pentru îndeplinirea obligațiilor, prin procedura numită *cessio bonorum* [39].

Lăsând la o parte sarcinile municipale (care erau tot atâtea liturgii), comune întregului Imperiu, acestea neavând o legătură directă cu problema noastră, în ceea ce privește sarcinile interesând direct statul roman, situația era cu deosebire gravă pentru locuitorii din provinciile de graniță. Numeroasele mișcări de trupe, în scopuri ofensive sau defensive, care aveau loc aci, reclamau, pe lângă construire sau reparare de drumuri, concentrarea a numeroase mijloace de aprovizionare și transport, precum și posibilități de cazare pentru soldații în drum spre fronturile de luptă. Deoarece toate aceste nevoi ale armatei, deci ale Statului, erau împlinite prin rechiziții și muncă forțată, nu este nicio mirare că pentru locuitorii acestor ținuturi, liturgii înseamnă, în primul rând, prestații și corvezi, în legătură cu deplasările de trupe, la care se adaugă, evident, și deplasările altor agenți ai puterii imperiale, în interes mai mult sau mai puțin de serviciu, uneori a împăratului însuși. Acesta este, credem, sensul în care trebue luat cuvântul și în inscripția noastră, ceea ce nu exclude, de sigur, și alte obligații, obișnuite și în alte părți ale imperiului, legate de așezarea lângă un drum public, în primul rând contribuțiile la poșta imperială—*cursus publicus*[40].

Este însă cazul să ne întrebăm : de ce țăranii dela Histria nu se mulțumesc, în plângerea lor, numai cu întrebuințarea cuvântului λιτουργίαι care, oricum, însuma toate prestațiile la care erau supuși, și adaugă, constant, ἀνγαρεῖαι? Răspunsul la această întrebare ni-l dă sensul însuși al acestui cuvânt, de origine persană sau arameică, prin care se arată obligația de a furniza mijloace de transport — care și animale de tracțiune, inclusiv însoțitori — pentru deplasări de oameni și lucruri în interesul statului [41]. Dacă ținem însă seama de ceea ce înseamnă pentru un țăran să fie lipsit, pentru un timp mai mult sau mai puțin îndelungat, de principalele lui mijloace de muncă, putem înțelege ușor de ce insistau țăranii histrieni asupra acestei prestații, cu urmări atât de dezastruoase pentru gospodăria lor, și, indirect, cum se pare a se sugera, și pentru economia generală a statului [42].

Revenind acum la împrejurările care au putut reclama un spor de prestații și corvezi, de care se plâng țăranii dela Histria, acestea pot fi determinate, după cum am spus, de o serie de documente, datate precis din epoca lui Antoninus Pius, mai mult, unele din ele chiar din anul 159, sau din ani foarte apropiați de acesta. Ne referim, evident, la împrejurări din Scythia Minor sau din regiuni învecinate. Astfel, o inscripție găsită la Caracutuc (în Bulgaria), datată 154 e. n., ne vorbește de măsurile de apărare luate pentru paza coastelor Thraciei — *ob tutelam provinciae Thraciae* — cum sună textul inscripției [43]. Este adevărat că aci se vorbește numai de Thracia. Nimic nu ne împiedecă însă să admitem că aceste măsuri s'au extins și asupra Scythiei Minor. O dovadă în această privință ar fi, poate, așa cum sugerează descoperitorul inscripției noastre, însuși turnul dela care și-a luat numele satul, numit Laicos Pyrgos. Fără a admite numai-

decât aceeaşi dată, 154 sau 155, pentru construirea acestui turn, expresia λεγομένου, de care este însoțit numele satului, pare a indica o dată destul de apropiată de data plângerii noastre (159). Acest fapt n'ar avea nimic surprinzător, dat fiind activitatea de întărire a limes-urilor[44] printre care, de sigur, şi a aceluia al Dunării. Dar chiar dacă n'am admite existența unor astfel de lucrări, în această vreme, în Dobrogea, avem atestate însă sigur altele, cu caracter în primul rând tot militar şi care, în orice caz, necesitau o concentrare excepțională de materiale, oameni și mijloace de transport. Este vorba de lucrările de construire sau reparare de șosele, atestate de o serie de borne miliare, ca aceea dela Seimeni[45], sau, mai în directă legătură cu teritoriul Histriei, ca acelea dela Callatis[46], dela Tatlageac[47] şi, mai ales, dela Casapchioi[48]. Fără îndoială că aceste lucrări puteau să se încadreze în planul general al desvoltării rețelei de drumuri, de care este preocupat, ca şi predecesorii săi, Antoninus. Insă aci, în Dobrogea, este sigur că această preocupare răspundea unor nevoi mai concrete, pe care le-am arătat mai sus.

Cât de actuale erau aceste nevoi, o arată amenințarea tot mai accentuată a triburilor „barbare" din Nordul Mării Negre, ca acei *Alani* sau *Tauroscythae* — pomeniți de *Historia Augusta* — care atacaseră Olbia și alte cetăți greceşti vecine şi nu cedaseră decât în urma intervenției energice a armatelor romane[49]. De unde şi pe unde au trecut aceste armate, n'avem o dovadă precisă. Sunt însă motive serioase să credem că măcar o parte din ele au fost deplasate din Dobrogea şi au trecut pe aci şi n'ar fi exclus — cum crede R. Vulpe — ca inscripția dela Capidava, cu dedicația *Fortuna Redux*, găsită de Gr. Florescu, să facă aluzie tocmai la una din aceste expediții[50]. In orice caz, fie că este vorba de lucrări de fortificație şi de mişcări masive de trupe spre Dunărea de Jos, fie numai de lucrări de construcție şi de reparare a şoselelor şi de deplasări mai frecvente spre graniță, sigur este că prestațiile şi corvezile, pe care acestea le reclamau, erau mai mult decât suficiente pentru a aduce în stare de disperare pe locuitorii celor două sate amintite în inscripția noastră.

Dar cu aceasta ajungem la o problemă care trebue, măcar sumar, subliniată. Este vorba de caracterizarea mai mult sau mai puțin unanim admisă, a domniei lui Antoninus Pius. După cum se ştie, istoriografia burgheză română s'a întrecut în mod special în a prezenta domnia acestui împărat drept o epocă de fericire generală pentru tot imperiul, inclusiv provinciile. Cu deosebire caracteristică ni se pare, în această privință, aprecierea lui Vasile Pârvan, cu atât mai mult cu cât se referă tocmai la ținuturile care ne interesează aci. „*Astfel dară* — spune cunoscutul savant român, ale cărui merite excepționale în ştiința românească nimeni nu se gândeşte, de altfel, să i le conteste — *ținutul dacic și tracic dintre Olt, Carpați, Nistrul de Jos, Marea Neagră și râpele Deliormanului bulgăresc . . .e, pe vremea lui Antonin cel Cuvios, la anul 150 după Hristos, o țară adânc romană, bogată, înfloritoare, fericită. Dobrogea e plină de orașe romane, Muntenia și Moldova sunt pline de sate dace, străbătute de vieața romană. Intre Dacia lui Traian, care își începe vieața romană cea nouă deabia dela 107 înainte, și Dobrogea, care o începuse cu aproape 100 de ani mai curând, se deschid drumuri multe, bine păzite și mereu umblate, atât din Ardeal spre Mare, cât și dela Mare spre Ardeal. Pe văile Siretului, Buzăului, Ialomiței, Argeșului, trec acum la deal și la vale, trupe romane, negustori romani, țărani daco-romani, și*

viața dacică până în adâncurile ei, fără zgomot și fără pauză, se face vieață romană"[51].

De sigur, nimeni nu poate nega că, în epoca Antoninilor și mai ales a lui Antoninus Pius, „*imperiul roman ajunge la punctul culminant al desvoltării sale*"[52], atât din punct de vedere economic cât și din punct de vedere cultural. De asemenea, nimeni nu se gândește să treacă peste faptul că: „*In timpul său* (al lui Antoninus Pius) *se observă* înflorirea provinciilor, *și o severă supraveghere a cârmuitorilor lor*", după cum observă însuși M a r x [53]. Dovezile acestei înfloriri sunt prea numeroase și evidente, pentru a nu fi luate în considerație așa cum se cuvine.

Greșeala lui P â r v a n și a altor istorici burghezi constă numai în faptul că ei privesc societatea romană, de altfel nu numai din această epocă, ca un tot nediferențiat, extinzând asupra tuturor claselor și păturilor sociale ceea ce era adevărat numai pentru păturile privilegiate, mai ales orășenești, căci nu trebue să pierdem din vedere un moment că acestea din urmă sunt acelea care vorbesc în numeroasele inscripții sau manifestări literare, ca, de pildă, aceea a lui Aelius Aristides, Fronto sau Pausanias, ori prin monumentele impunătoare, răspândite de-a-lungul și de-a-latul imperiului și care nu lipsesc nici la Histria, sau în alte orașe dobrogene [54]. In niciun caz însă, ele nu ne spun nimic și nu pot să ne spună despre situația social-economică și despre starea de spirit a masselor largi, dela orașe și sate, chiar dacă uneori, ca de pildă inscripțiile din unii *vici* din Dobrogea, ne-ar putea lăsa această impresie [55].

De altfel avem și dovezi mai concrete — este drept puține — că înflorirea din vremea lui Antoninus Pius nu este și nici nu putea să fie, într'o societate bazată pe clase antagoniste, așa de generală cum o prezintă, de obiceiu, istoricii burghezi. Este suficient să amintim un șir de turburări și revolte ca acelea din Britania, Africa, Achaia, dar mai ales din Egipt și Dacia. Cu deosebire în aceasta din urmă, revolta trebue să fi fost destul de gravă, dacă a fost nevoie de o reorganizare a provinciei (138—139 e. n.)[56]. Toate aceste mișcări, la care putem adăuga manifestări mai pașnice, ca aceea a țăranilor dela Histria, arată, socotim, în mod clar, că prosperitatea, de sigur reală, ca fenomen general, nu era în folosul tuturor, ba, dimpotrivă, se poate spune, era condiționată de o înăsprire a exploatării masselor largi ale populației. Această constatare nu are nimic surprinzător, pentru acela care privește fenomenele sociale în desvoltarea lor dialectică, de altfel singurul mod cu adevărat științific de a considera aceste fenomene. „*Dat fiind* — spune E n g e l s — *că baza civilizației este exploatarea unei clase de către o altă clasă, întreaga ei desvoltare decurge într'o contradicție permanentă. Fiecare progres al producției este, în acelaș timp, un regres în starea clasei asuprite, adică a marii majorități* [57].

Fără îndoială că aci E n g e l s se referă la clasele fundamentale — în cazul nostru stăpânii de sclavi și sclavii — ; teza sa poate fi aplicată însă — cu rezervele necesare — și diferitelor pături sociale apropiate, mai mult sau mai puțin, de una sau alta dintre aceste clase fundamentale. In cazul țăranilor, a căror situație, tot mai rea, este pusă în discuție de inscripția dela Histria, această situație este încă departe de a se compara cu aceea a sclavilor. De aceea, lupta lor îmbracă, deocamdată, forma aceasta a plângerii către autoritatea de Stat, cu iluzia că este vorba de excese locale și temporare. Această iluzie și această formă de luptă, însoțite tot mai insis-

tent de amenințarea cu fuga și chiar de traducerea în fapt a amenințării [58], vor continua aproape un secol, până când țăranii se vor convinge că nu aceasta este calea îmbunătățirii soartei lor. In acel moment, ei vor trece, din ce în ce mai hotărît, alături de sclavi, singura clasă cu adevărat revoluționară în condițiile orânduirii sclavagiste, pentru ca, cu mijloace de luptă mai eficace și cu eforturi conjugate, la care se va adăuga și presiunea popoarelor în migrație, să doboare o orânduire, tot atât de apăsătoare și pentru unii și pentru alții [59].

Am lăsat la urmă—nu pentrucă le-am subestima importanța, ba am putea spune chiar dimpotrivă — o serie de probleme, pe care le ridică sau le repune în discuție inscripția de care ne-am ocupat. Este vorba de numele, originea, așezarea, situația social-economică și juridică, în sfârșit, organizarea administrativă a celor două sate, atestate acum pentru prima dată. Nu mai este nevoie, credem, să subliniem că numai această simplă enunțare este suficientă pentru a arăta importanța acestor probleme, dar și imposibilitatea tratării lor, în cadrul acestui studiu — poate și așa prea lung — al cărui scop a fost, în primul rând, prezentarea și încadrarea unei inscripții inedite. Aceasta, cu atât mai mult cu cât elementele pentru deslegarea problemelor enunțate sunt destul de sărace în documentul nostru. De aceea, ne vom mulțumi ca la această simplă punere a problemelor să adăugăm numai câteva sumare considerații, pe marginea fiecăreia din ele, urmând ca fondul lor să fie reluat în alte studii, de noi sau de alții, cu toată amploarea și documentarea cuvenite.

Mai întâi, în ceea ce privește numele satelor, este mai mult decât probabil că amândouă, direct sau indirect, își au obârșia în numele locuitorilor din așezările respective. Astfel, ca să ne referim la numele primului sat — după reconstituirea noastră, Dagis — este greu a te sustrage sugestiei de a nu-l pune în legătură cu „*acei* Dagae . . *pe care* Tabula *îi cunoaște*, — așa cum se exprimă P â r v a n —*în Moldova sudică și în câmpia munteană*" [60], dacă nu cumva este vorba, și mai simplu, de o pronunțare și transcriere locală a numelui Dacilor. In orice caz, credem că se poate afirma, cu destulă certitudine, că satul trebue să fi avut, la data respectivă, o vechime destul de mare și că era locuit exclusiv de băștinașii daci, altfel nu vedem de ce nu s'ar fi menționat, așa cum se făcea întotdeauna, când era cazul, prezența elementului roman [61]. De asemenea, este sigur că populația satului Dagis era prea puțin, dacă nu chiar de loc, romanizată, după cum o dovedește întrebuințarea limbii grecești într'un act oficial.

Chestiunea numelui și originii celuilalt sat, numit în inscripție Λαικὸς Πύργος, este mult mai complicată. Astfel, se poate ca mai întâi turnul, ridicat, așa cum am presupus, chiar în vremea lui Antoninus Pius, să-și fi luat acest nume dela Lai, numele locuitorilor din așezarea lângă care fusese ridicat, pentru ca apoi, la rândul său, satul însuși să se numească după numele turnului. Nu este exclusă însă nici presupunerea că Laii au dat numele turnului și apoi satului, nu în calitate de locuitori ai așezării respective, ci ca unii care au contribuit la ridicarea turnului.

Dar cine erau Laii? Intrebarea pare poate nepotrivită, pentrucă, până nu demult, toată lumea se obișnuise cu ideea că această problemă a fost definitiv lămurită de către V. P â r v a n, care — este adevărat, după unele ezitări — se hotărăște pentru părerea, acceptată apoi de toți, că este vorba de numele unui trib trac, adus și așezat aci, ca și Bessii, de către

stăpânirea romană [62]. Iată însă că, de curând, savantul sovietic A. Ranovici pune din nou în discuție problema, și anume în sensul părerii mai vechi a lui Pârvan, că ar fi vorba nu de un ethnikon, ci de o categorie socială de pus în legătură cu acei λαοὶ βασιλικοί, atestați în Asia Mică, de unde ar fi emigrat Laii cunoscuți în Scythia Minor [63]. Indicația este de sigur sumară, mai mult o aluzie incidentală, în cadrul problemei care îl preocupa, cu trimitere la un articol extrem de sugestiv al lui E. M. Staerman, publicat cu un an mai înainte [64]. In orice caz, sugestia este extrem de interesantă și o reluare a problemei nu poate trece peste ea.

In ceea ce privește așezarea celor două sate, cu datele pe care ni le pune la dispoziție textul inscripției nu se pot face decât ipoteze cu totul vagi. Astfel, pentru Λαικός Πύργος, o indicație, dacă poate fi socotită ca atare, ar putea fi pasajul ὅθεν ὡδεύετο αὕτη ἡ δημοσία ὁδός, care pare a sugera o așezare a lui pe drumul imperial de pe coasta mării, undeva spre hotarele de Nord sau de Sud ale teritoriului histrian. In ceea ce privește celălalt sat — Dagis — el este poate de căutat în acel *vicus*, despre care o inscripție, tot în grecește, vorbește că și-a ridicat un ἀβιτόριον, așezat poate pe locul sau în împrejurimile actualului sat Istria, unde se pare că a fost găsită inscripția [65].

Trecând, în sfârșit, la situația social-economică și juridică a locuitorilor din cele două sate histriene și la organizarea lor administrativă, trebue să mărturisim dela început că, în această privință nu se pot face decât considerații cu totul generale și chiar și acestea aproape numai prin deducții și analogii, pentrucă, lăsând la o parte unele sugestii pe care ni le-ar putea da unele elemente menționate în treacăt mai sus, singurul element mai precis în inscripția noastră, în această privință — și încă numai pentru unul din sate (Dagis) — ni-l oferă cuvântul κατοικοῦντες. Din păcate, luat așa izolat, sensul său, ca și al lui *consistentes*, care pare a-i corespunde, nu este suficient pentru determinarea unei situații juridice. In orice caz însă, în problema care ne interesează, chiar și fără alte determinări, putem fi siguri că, prin κατοικοῦντες avem de înțeles situația juridică, denumită în Orient prin κάτοικοι sau πάροικοι, iar în Occident prin *incolae*, adică, din punctul de vedere al dreptului public roman, situația de *peregrini* [66].

Mult mai greu este să se determine relațiile lor economice, mai precis vorbind, relațiile de proprietate. Evident, de proprietate deplină asupra pământului, adică de proprietate quiritară, nici nu putea fi vorba pentru locuitorii satelor histriene. Potrivit dreptului roman în această materie, ei nu puteau fi decât *possessores* ai unui pământ, al cărui adevărat proprietar era statul roman și încă, în cazul nostru, cu siguranță prin intermediul cetății Histria, pe teritoriul căreia se aflau [67]. Care era însă caracterul mai precis al dependenței față de cetate și cum se manifesta concret dependența, în această privință, ne mulțumim numai a pune problema. La fel și în ceea ce privește organizarea administrativă a acestor sate, deși, în principiu, ea nu putea fi deosebită de aceea a altor așezări asemănătoare, binecunoscute [68].

La toate aceste probleme, ca și la altele, legate de vieața țăranilor, băștinași sau nu, de pe teritoriul Histriei, se vor putea da răspunsuri mai precise, pe bază de noi cercetări și, mai ales, noi descoperiri arheologice, care sunt de așteptat în urma directivei juste imprimate de Academia R. P. R., prin Institutul nostru, de a se efectua săpături sistematice și în teritoriul rural al Histriei.

NOTE

[1] I. Stalin, *Despre materialismul dialectic și materialismul istoric. Problemele leninismului*, Ed. P.M.R., 1948, p. 872—873.

[2] Mihail Roller, *Probleme de istorie*, 1947, p. 5 și urm.

[3] Mihail Roller, *Activitatea pe tărâmul științelor sociale, în slujba construirii bazei economice a socialismului în Republica Populară Română. Problemele științelor sociale în desbaterea Academiei R.P.R.* — 21—25 Mai 1951 — p. 115. Pasajul scris în caractere drepte este luat, după cum se arată în notă, din: N. A. Constantinescu „*Istoria Românilor*", p. 5.

[4] Ne referim, în primul rând, la cele 14 inscripții privind așezările rurale din *vicus Quintionis, vicus Secundini* și *vicus Celeris*. Cp. V. Pârvan, *Histria, IV*, p. 617, Nr. 24; *Histria, VII*, p. 55, și urm., Nr. 46, p. 62, și urm., Nr. 49, p. 67, și urm., Nr. 50, p. 71, și urm., Nr. 51, p. 74, și urm., Nr. 52, p. 78, și urm., Nr. 53, p. 96, și urm., Nr. 61; *Dacia*, II, 1925, p. 214 și urm., Nr. 18, p. 241, și urm., Nr. 41, p. 246—247, Nr. 43; *Mélanges Marouzeau*, 1948, p. 322—324, Nr. 9, 10 și 13. Tot întâmplător, deși nu în cetate, au fost găsite și inscripția dela Casapchioi (Sinoe) și cea delà Caranasuf (Istria), la care ne vom referi în expunerea noastră. In sfârșit, același caracter îl are — după cum vom vedea — și descoperirea inscripției de care ne ocupăm.

[5] *Mélanges Marouzeau*, 1948, p. 324.

[6] *R.E.L.*, XIII, 1935, p. 23.

[7] *R.E.L.*, XVI, 1938, p. 27.

[8] *Mélanges Marouzeau*, p. 319—346, passim.

[9] Verificând tot materialul epigrafic din laboratorul muzeului din Istria, a cărui inventariere, începută anul trecut, a fost terminată, cu excepția câtorva mici fragmente, în vara aceasta, am găsit fragmentul propus de Polonic, care, într'adevăr, după structura pietrii, aparține blocului nostru. Inafară de aceasta, nu mai putem spune însă decât că el făcea parte din colțul de sus sau de jos al feței din mijloc cu cea din dreapta; în schimb, am mai găsit un alt fragment, care se îmbină perfect în marginea din stânga a feței din stânga, a blocului și care confirmă legătura presupusă de noi între această față și fața din dreapta. Pentru orientare, menționăm că, în inventarul întocmit, blocul principal poartă Nr. 136 A, iar fragmentele amintite, Nr. 136 C, respectiv Nr. 136 B.

[10] Făcând, evident, abstracție de cele două fragmente, identificate ulterior.

[11] Ținem să subliniem că, pentru ușurarea urmăririi expunerii, fragmentul Nr. 136 B l-am adăugat la blocul principal, ceea ce n'am făcut, din motivele arătate, cu fragmentul Nr. 136 C.

[12] Vezi, de pildă, *C.I.L.*, III, suppl. 2, Nr. 7000, inscripție din Orkystos-Phrygia.

[13] Socotit ca atare, fără cele două rânduri ale fragmentului 136 B; altfel, acest rând este al treilea. In cele două rânduri ale fragmentului 136 B, se pot distinge: în primul rând, partea de sus a două litere, care pot fi C sau ϵ, apoi un I, urmat de un punct, în sfârșit Δεο și urmele clare ale unui M; în r. 2, la început și la sfârșit, jumătatea din dreapta, respectiv din stânga, a câte unui Λ.

[14] In ceea ce privește fragmentul 136 C, neputând ajunge la nicio concluzie valabilă, ne mulțumim numai cu prezentarea lui (vezi fig. 7).

[15] *Année épigraphique*, 1897, Nr. 48 = P. F. Girard, *Textes de droit romain*, 5-e éd., 1923, p. 875, și urm.; cp. și inscripția din 198—212 e.n., găsită la Aïn-Ouassel, P. F. Girard, *op. cit.*, p. 881 și urm. Inscripția din Henchir-Metich este gravată pe cele patru fețe quadrangulare ale unui altar și cuprinde, după dedicația amintită, o scrisoare a procuratorilor imperiali, prin care se reglementează — *ad exemplum legis Mancianae* — raporturile dintre fermierii principali (***conductores***) și subfermieri (***coloni***), de pe un domeniu numit *Villa Magna Variani sive Mappalia Siga*. Inscripția dela Aïn-Ouassel este, de asemenea, gravată pe un altar, însă numai pe 3 fețe, ca și inscripția noastră. După dedicația în cinstea lui Septimius Severus, Caracalla și Geta (acesta din urmă Caesar) urmează, tot așa, o scrisoare a procuratorilor imperiali, cam cu același caracter ca și cea de mai sus, numai că legea invocată este, de data aceasta, o *lex Hadriana*. Nu este exclus ca și cunoscuta plângere a colonilor din *saltus Burunitanus* (vezi mai departe) să fi început tot cu o astfel de dedicație, așa cum reiese din formula cu care se încheie inscripția: *Feliciter consummata et dedicata idibus Mais Aureliano et Corneliano sos. cura agente C. Iulio* Pelope *Salaputi mag(istro)* (P. F. Girard, *op. cit*,. p. 201).

[16] Cp., de pildă, *IG*, III, 1,526 (Athena): Αὐτ]οκ[ρ]ά[τορι Καίσαρι Τίτῳ Αἰλίῳ 'Αδ]ριαν[ῷ] 'Αντονεί[νῳ Εὐσεβεῖ Σεβαστῷ, σωτῆρι τῆς πόλεω]ς; ἢ G V, 2, 130 (Tegea); [Αὐτοκράτορα Καίσαρα, Τ. Αἴλιον Ἀνδριανὸν 'Αντωνεῖνον Σεβαστὸν Εὐ]σε[βῆ] σωτῆρι [καὶ κτίστην τῆς ο[ἰκουμένης; etc., etc.

[17] *S.I.G.*, II³, Nr. 888, p. 603 şi urm., r. 2 : παρὰ κωμητῶν Σκαπτοπαρηνῶν ; OGIS II, Nr. 519, p. 169, şi urm., r. 3—4 : ὑπὲρ τοῦ κοι]νοῦ τῶν ᾿Αραγουηνῶν.

[18] De altfel, pentru acest cuvânt „ortografia, în epoca clasică, este ληιτουργία : P. Foucart, *Rev. de Philol. I*, p. 37. Incepând cu anul 300, nu se mai întâlneşte decât forma λειτουργία : Meisterhans, *Grammatik der attischen Insch.*, p. 28—30 ; Kühner-Blass, *Ausführl. Gramm der. gr. Spr.* I, p. 185. Albert Martin, *Daremberg-Saglio*, literele L-M, 1904, p. 1095, notă.

[19] Vezi, în această privinţă, A. Meillet, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, 2-e éd., 1920, mai ales p. 204—205 şi 225, şi Salomon Reinach, *Traité d'épigraphie grecque*, 1885, p. 270 ; cp. şi *A.E.M.*, XX, 1902, p. 174 şi 175.

[20] Arthur Stein, *Die Legaten von Moesien*, Dissertationes Pannonicae, Ser. I, fasc. 11, Budapesta, 1940.

[21] Arthur Stein, *op. cit.*, p. 66. Textul de bază pentru al său *Cursus honorum*, este *C.I.L.*, III, 2830 (cp. şi 9891 şi p. 1059. 2328) = Dessau, 1056 (Inscripţia din apropiere de Burnum-Dalmaţia), la care se adaugă *C.I.L.*, XIII, 72 ; Digesta, XL 5, 28, 4 ; Bull. Dalm. XXVI, 1903, 125 = Année epigr., 1904, 9 (inscripţie din ţinutul oraşului antic Aequum) ; Dio Casius, LXIX, 13, 2 şi, poate, V. Pârvan, *Dacia*, II, 1925, p. 218 şi urm., Nr. 21.

[22] *C.I.L.*, III, 12.513 ; cp. şi 12.514. Arthur Stein, *op. cit.*, p. 75—76 ; Willy Hüttl, *Antoninus Pius II-ter Band : Römische Reichsbeamte und Offiziere unter Antoninus Pius. Antoninus Pius in den Inschriften seiner Zeit*, Prag., 1933, p. 125—126.

[23] *Riv. di Filol.*, II, 1924, p. 317, Nr. 2 ; A. Stein, *op. cit.*, p. 76 ; W. Hüttl, *op. cit.* p. 125—126.

[24] *C.I.L.*, III, 781 (cp. şi 12.509 şi p. 1009 şi urm.) = Dessau, I, p. 101, Nr. 423 şi *I.G.R.R.*, I, Nr. 598. Textul care ne interesează (p. 15) sună : *divi Antonini parentis nostri litteras sed et fratrum imperatorum cogitamus, item Antonii Hiberi gravissimi praesidis.* Poate acest Antonius Hiberus este acelaşi cu cunoscutul *consul suffectus* din 133 e. n. şi cu guvernatorul din 138, pomenit de *C.I.L.*, XIII, Nr. 83.

[25] Arthur Stein, *op. cit.*, p. 32, nota 5.

[26] W. Hüttl, *op. cit.*, p. 121.

[27] *R.E.L.*, XIII, 1935, p. 23.

[28] Cp. *R.E.L.*, XIII, 1935, p. 23.

[29] V. Pârvan, Histria, IV, Nr. 32, p. 109.

[30] *Ibidem*, Nr. 33, p. 110.

[31] Cp. Salomon Reinach, *op. cit.*, p. 210, unde se dau ca exemple : *C.I.G.*, 325, 1307, 1312 ; vezi şi V. Pârvan, *Histria, IV*, Nr. 20, p. 64 şi urm., cunoscuta *gerusie* din Histria — foarte instructivă din acest punct de vedere — datată 25 Februarie — 10 Iulie 138 e.n.

[32] Cu acelaşi înţeles, în *O.G.I.S*, 138 şi 736. Mai obişnuit este însă termenul : δέησις: cp. *O.G.I.S.*, 519 (Aragua) şi S.I.G.,³ 888 (Scaptopara). Se mai întâlneşte, de asemenea, cu acelaşi înţeles: ὑπόδεσις, (numai în Egipt): *O.G.I.S.*, 669 ; ἀξίωσις: *S.I.G.*,³ 888 ; ἱκεσία: *ibidem* şi *O.G.I.S.*, 519.

[33] *S.I.G.*,³ 888, r. 84—86 : ἐάν τε βαρ[ώ]μεδα, φευξόμεδα ἀπὸ τῶν/οἰκείων.

[34] Cum se susţine în *R.E.L.*, XIII, 1935, p. 23.

[35] Cele mai cunoscute sunt : 1. Trei din Africa, din vremea lui Commodus (180—192 e.n.), dintre care cea mai completă este aceea a colonilor din Saltus Burunitanus, găsită la Suk-el-Khmis (*C.I.L.*, VIII, 10.570 şi Suppl. 14.464 = Dessau 6870 şi Girard, *op. cit.*, p. 199—201). Conţine, pe lângă plângerea propriu zisă a colonilor de pe acest domeniu imperial, împotriva sarcinilor ilegale ce li se impun de către administratorul domeniului, un rescript al împăratului şi o scrisoare a procuratorului circumscripţiei respective. Data : 180—183 e.n. Din celelalte două, una a fost găsită în altă parte a aceluiaşi domeniu şi pare a fi reprodus numai rescriptul imperial (*C.I.L.*, VIII. Suppl. 14.451), în timp ce a doua, descoperită nu departe de precedentele (la Gazr-Mezuar), deşi foarte mutilată, pare a conţine, ca şi cea din Suk-el-Khmis, o plângere a colonilor de pe alt domeniu, rescriptul împăratului şi scrisoarea procuratorului. Data amândorora : epoca lui Commodus, fără altă precizare. 2. Una din Tracia, şi anume din Scaptopara (*C.I.L.*, III, Suppl. II. 12.336—*S.I.G.*³ 888 şi *I.G.R.R.*, I, 674). Cuprinde, înafară de o plângere, în greceşte, la început, un proces verbal, o formulă de înregistrare a plângerii, iar la sfârşit, rescriptul împăratului Gordianus (238 e.n.), toate în latineşte. 3. Cinci din Asia Mică, şi anume : una din Aragua-Phrygia, din vremea lui Philipp Arabul, 244—247 e.n. (*C.I.L.*, III 14.191 = *O.G.I.S.*, 519 şi *I.G.R.R.*, IV.598) ; Patru din Lydia — toate din vremea lui Septimius Severus: 193—211 (J. Keil şi A. von Premerstein, *Bericht über eine Reise in Lydien*, în Denkschriften der Wiener Akademie : *Zweite Reise* (54, 2, 1911, Nr. 222 = *I.G.R.R.*, IV, 1368) ; *Dritte Reise* (57, 1, 1914, Nr. 9, 28 şi 55).

[36] De pildă, în inscripţia din Scaptopara (*loc. cit.*, r. 35 şi urm.): şi ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς ξενίας αὐτοῖς παρέχειν καὶ ἕτερα πλεῖστα εἰς/ἀνάλημψιν αὐτῶν ἄνευ ἀργυρίου χο/ρηγεῖν ; cp. şi r. 39, urm.

καὶ στρατιῶται|... κατεπείγουσιν| παρέχειν αὐτοῖς τὰς ξενίας καὶ τὰ ἐπι|τήδια μεδημίαν τιμὴν καταλαβόντες; iar în inscripția din Aragua (*loc. cit.*, r. 21—22): ἀπὸ τῶν]| ἔργωνή.μᾶς ἀφίσταντες καὶ τοὺς ἀροτῆρας βόας ἀνι[ρευνῶντες.

[37] Vezi, în special, F. Oertel, *Die Liturgie*, 1917; cp. și Albert Martin, *Daremberg-Saglio*, literele L-M, 1904, p. 1095, și urm.; Ch. Lécrivain, *ibid.* p. 2038, și urm. și M. Rostowzew, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, 1933, p. 434 și urm.

[38] În Egipt, de pildă, începând cu a doua jumătate a secolului II e.n., răspunderea este colectivă: familie, vecini, comunități, asociații profesionale. Dimpotrivă, în Asia Mică, ca și în Grecia și în Occident, responsabilitatea o aveau unitățile administrative — cetățile — prin consiliile și magistrații lor.

[39] M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 436.

[40] Cp., art. *Cursus publicus* de G. Humbert, în *Daremberg-Saglio*, litera C, p. 1645 și urm.

[41] Pentru sensul cuvântului ἀγγαρεία, vezi O. Seeck, *Pauly-Wissowa* I, p. 2184; G. Humbert, *loc. cit.*, p. 1659; Herwerden, *Lex.* s.v.; cp. și *O.G.I.S.*, II, p. 377, nota 21; *S.I G³*, p. 594, nota 16; M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 434.

[42] Vezi nota 36.

[43] G. Cazarov, Izvestia, Bull. de l'Inst. Arch. Bulg., III, VI, 1926—1927, p. 108 = *Année épigr.* 1927, Nr. 49.

[44] Pentru regiunile noastre, a se vedea, de pildă, inscripția găsită între Racovița și Copăceni (*C.I.L.*, III 13.796: data 140 e.n.), pe locul unui vechiu castru, în care se vorbește de lucrările de lărgire a *vallum*-ului și de turnurile construite pentru întărirea *limes*-ului *Alutanus*; cp. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 177.

[45] Gr. Florescu, *Bul. Com. Mon. Ist.*, XVIII, 1924, p. 89.

[46] *Année épigraphique*, 1928, Nr. 193 (data: 157 e.n.) = W. Hüttl, *op. cit.*, p. 371.

[47] *C.I.L.*, III, Nr. 7616: din 162 e.n., dar referindu-se tot la Antoninus Pius.

[48] *C.I.L.*, III, Nr. 12.513: chiar din 159 e.n. Vezi și nota 18.

[49] *Vita Pii*, VI, 5; IX, 9.

[50] R. Vulpe, *op. cit.*, 176.

[51] Vasile Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, p. 122—123.

[52] N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice*, trad. rom., 1951, p. 534.

[53] K. Marx, *Note cronologice*, în „Arhiva Marx-Engels", vol. V, p. 6, ed. rusă; cp. *Hist. Aug.*, *Vita Pii*, VII.

[54] Vezi, între altele, Vasile Pârvan, *op. cit.*, passim.

[55] Ne referim, în primul rând, la cele trei inscripții din *vicus Quintionis*, care sunt tocmai din vremea lui Antoninus Pius: vezi V. Pârvan, *Histria* IV, p. 617; Nr. 24 și urm., *Histria VII*, Nr. 46 p. 55, și urm., *Dacia*, II, Nr. 18, p. 214, și urm.

[56] *Historia Augusta, Vita Pii*, V.

[57] Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului.* Ed. P.M.R., 1950, p. 187.

[58] Vezi, mai sus, nota 29, cp. N. A. Mașchin, *op. cit.*, p. 389.

[59] N. A. Mașchin, *ibidem*, vezi și p. 414, și urm.

[60] V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 241; cp. și p. 286.

[61] Ca în atâtea inscripții din Dobrogea și, mai ales, dela Histria; vezi, între alții, R. Vulpe, *op. cit.*, p. 186, și urm.

[62] V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, 1915, p. 20, 434; *idem*, *Histria*, VII, 1923, p. 99, și urm.; *idem*, *Dacia*, II, 1925, p. 242, și urm.

[63] A. Ranovici, *Țăranii dependenți din Asia Mică elenistică*, în Vestnic Drevnei Istorii, Nr. 2, p. 36.

[64] E. M. Staerman, *Contribuții la problema dediticii-lor din edictul lui Caracalla*, în Vestnic Drevnei Istorii, Nr. 2, 1946, p. 85.

[65] Gr. Tocilescu, *A.E.M.*, XI, 1887, p. 69, Nr. 142 = *I.G.R.R.*, I, 593; cp. V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 88, nota 1.

[66] Cp. M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 164—165 și, în special, p. 252, nota 31.

[67] J. Toutain, *L'économie antique*, 1927, p. 350, și urm.; cp., pentru situația din Moesia Inferior, M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 284, și urm.

[68] V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, 1913, p. 1—2 și, mai ales, R. Vulpe, *op. cit.*, p. 191, și urm.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

TOMUL II, Nr. 2. 1951

O NOUĂ INSCRIPŢIE DESPRE Q. POMPEIUS FALCO, GUVERNATOR AL MOESIEI INFERIOARE

DE

D. TUDOR

Acum 28 de ani, Horia Slobozeanu a cumpărat dela Constanţa pentru colecţia sa arheologică adăpostită în casele pe care le posedă la Vasile Roaită, un interesant fragment epigrafic. Inscripţia stătea îngrămădită împreună cu alte pietre, în curtea unui locuitor din cartierul Anadolchioi şi provine, fără îndoială, din ruinele vechiului *Tomi*. La Vasile Roaită, piatra a fost fixată pentru vizitatorii micului muzeu într'un cadru de beton, la intrarea clădirii, loc în care se găseşte şi astăzi. Deşi monumentul a fost văzut de mai mulţi specialişti, el nu a fost publicat până acum, poate şi din cauza greutăţilor de reîntregire a textului dispărut.

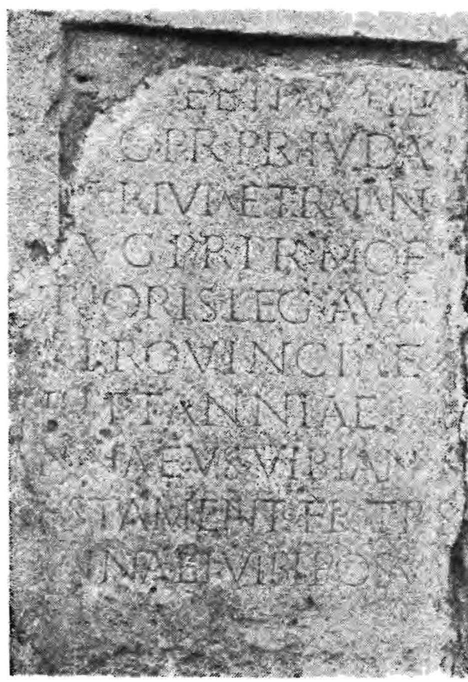

Fig. 1

Din ceea ce se păstrează, se poate observa că, la origine, monumontul fusese o frumoasă *ara* tăiată în calcar,dar fiind întrebuinţat ulterior ca material pentru construcţie, profilurile sale cu o parte din marginile de sus şi din dreapta ale trunchiului au fost sfărâmate cu ciocanul.

In starea actuală, fragmentul este înalt de 86 cm, lat de 46 cm şi gros de 50 cm. Literele, elegant gravate şi specifice ca duct vremii împăraţilor Antonini, au o înălţime variind între 1,8 cm — 3 cm (fig. 1).

Din textul inscripţiei se mai conservă următoarele rânduri:

— — — — AE ET PAMPHYLAE
— — — — VG PR PR IVDAEA — — —
— — — TORI VIAE TRAIANA — —
— — AVG PR PR MOES — — —
— ERIORIS LEG AVG — — — — — — — — — — —
R PROVINCIAE
— — — RITTANNIAE
— — NNAEVS VIBIANVS
— ESTAMENTOFRATRIS
— ANNAEI VIBI POSVI — — —

Ligaturi de litere avem numai în rândul 1: MP. In schimb, pentru economie de spaţiu, lapicidul a gravat şi înghesuit unele litere la o înălţime redusă (r. 1—3,8 şi 9). Din această cauză, numărul literelor dela un rând la altul variază dela 11—20. Pentru prescurtări şi despărţiri de cuvinte, a folosit puncte unghiulare.

Din ceea ce a mai rămas din textul inscripţiei, se poate vedea că avem în faţă un monument onorific, ridicat unui personaj important din vieaţa administrativă şi militară a imperiului, care are o bogată carieră (*cursus honorum*). Altarul s'a pus în urma dorinţei testamentare a unui *Annaeus Vibianus*, de către fratele său rămas în vieaţă. Intre funcţiile îndeplinite de cel onorat a fost şi aceea de legat imperial al provinciei Moesia Inferioară. Cu ajutorul acestei indicaţiuni, dar mai ales din succesiunea în *cursus honorum* a diferitelor sale funcţiuni, putem stabili următoarea reconstituire şi lectură a textului:

Q. Roscio Murenae Coe-
lio Pompeio Falconi,
consuli, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)
Lyciae et Pamphyliae,
leg(ato) A/ug(usti) pr(o) pr(aetore) Iudae/ae,
cura[tori viae Traiana]e,
leg(ato)]Aug(usti) pr(o) pr(aetore) Moes[iae
inf]erioris, leg(ato) Aug(usti)[pr(o)
p]r(aetore) provinciae
[B]rittanniae.
[. . . A] nnaeus Vibianus
[t]estamento fratris
. . . Annaei Vibi(ani?) posui[t]

Completarea numelui guvernatorului Q. Roscius Murena Coelius *Pompeius Falco*, în fruntea inscripţiei, găseşte un sprijin perfect în ordinea funcţiilor înscrise în acest *cursus honorum*, care concordă cu indicarea lor pe alte monumente onorifice legate de cariera acestui personaj. Ne vin în sprijin, în primul rând, dedicaţiile care i s'au făcut la *Tarracina* [1], în Italia şi *Hierapolis* [2], în Cilicia. Spre deosebire însă de aceste două inscripţii, pe aceea din Tomi este înscris un *cursus honorum* redus, prin indicarea slujbelor mai importante ale lui Falco şi prezentate în ordine directă.

Funcțiile păstrate pe altarul de față sunt următoarele:

I. *Legatus Augusti pro praetore Lyciae et Pamphyliae.* Pe bază de date epigrafice, guvernarea lui Falco peste aceste două provincii din Asia Mică a fost stabilită în intervalul dintre anii 103—107 e. n. [3].

II. *Legatus Augusti pro praetore Iudeae.* Arthur Stein îl fixează cronologic în această funcție, între anii 107—109 e. n.[4]. Inscripțiile onorifice dela Tarracina și Hierapolis îl arată concomitent și comandant al legiunii a X-a Fretensis, indicație care lipsește în inscripția noastră, care îi enumeră numai funcțiile mari.

In timpul cât își îndeplinea cele două slujbe, în Iudeea, Falco ajunge și *consul suffectus*[5]. Vedem că pe piatra onorifică din Tomi, demnitatea sa de consul nu este înscrisă după aceea de legat al provinciei Iudeea. Aceasta nu constitue însă un lucru neobișnuit. Fiind funcția cea mai înaltă din cariera unui atare personaj, ea se punea în mod frecvent înaintea tuturor demnităților [6], fapt constatat și în inscripția dela Tarracina [7]. Pentru aceleași motive, am plasat-o în inscripția tomitană, imediat după numele lui Falco.

III. *Curator viae Traianae.* In această demnitate, Falco se întâlnește după aceea de consul suffectus [8]. In ceea ce privește datarea acestei funcții administrative legate de drumul imperial, Stein observă că în niciun caz, ea nu poate fi anterioară anului 109 e. n., deoarece această *via* se construește între anii 109—112 e. n. [9].

IV. *Legatus Augusti pro praetore Moesiae Inferioris.* Din toate inscripțiile onorifice puse lui Falco, rezultă că după dregătoria de *curator viae Traianae,* el trece ca guvernator al Moesiei Inferioare. Prezența sa în conducerea acestei provincii importante este dovedită pentru anii 116—117 e. n., prin două inscripții descoperite la *Constanța* [10] și *Adamclisi* [11], puse prin grija lui Falco în onoarea împăratului Traian. In aceste două monumente, numele guvernatorului este redat în forma: *Q. Roscius Murena Coelius Pompeius Falco,* redactare pe care am adoptat-o și noi în reconstituirea de pe noua sa inscripție tomitană [12].

V. *Legatus Augusti pro praetore provinciae Brittanniae.* Aci, remarcăm în primul rând, o inconsecvență în redactarea titlului său ca *legatus Augusti.* In aceleași funcții precedente, niciodată nu figurează cuvântul *provincia* (adică, *legatus Augusti pro praetore provinciae . . .*), pe când pentru Brittannia, el apare gravat complet. Trecerea sa, din Moesia Inferioară în Brittannia, a avut loc în primii ani de domnie ai împăratului Hadrian, în orice caz, între anii 117—122 e. n. [13]. Demnitatea de guvernator al Brittanniei este și ultima înregistrată pe altarul de față. Este știut însă că Falco a mai ocupat după aceea și alte funcții importante, printre care și aceea de proconsul al Asiei [14]. Aceste ultime funcțiuni nu-și puteau găsi loc aci, deoarece cinstirea lui Falco cu acest altar se produce în momentul transferării lui din Moesia Inferioară în Brittannia.

Prezența și activitatea lui Q. Roscius Coelius Murena Pompeius Falco ca guvernator al Moesiei Inferioare, ne mai este cunoscută și din alte patru inscripții descoperite pe teritoriul acestei provincii.

Prin anii 116—117 e. n., este așezată la *Tomi,* de către *respublica Tomitanorum,* o inscripție onorifică împăratului Traian, pe când era guver-

nator al Moesiei Inferioare acest Falco [15]. Aceeaşi grijă o avuseseră în anul precedent şi *Traianenses Tropaeenses*, care ridicaseră chiar o statuă împăratului, în oraşul lor *Tropaeum Traiani*, în urma dispoziţiilor date de acelaşi guvernator, al cărui nume figurează în inscripţia respectivă[16].

Stein [17] mai reconstitue numele acestui legat şi pe alte două fragmente de inscripţii, una găsită la *Durostorum* [18], iar alta la *Tyras* [19], care sunt de asemenea monumente onorifice, dar care emană dela oficialităţi ale provinciei.

Din toate cele cinci monumente găsite în Moesia Inferioară, nu rezultă clar data venirii şi plecării lui Falco ca guvernator al provinciei. Constatăm numai prezenţa sa aci, în anii 116—117 e. n. In orice caz, legăturile sale cu această provincie sunt mult mai vechi. Socrul său, *Q. Sosius Senecio*, fusese şi el *legatus Augusti* în Moesia Inferioară, cu zece ani înaintea ginerelui său [20]. Ca *legatus legionis V Macedonicae*, Falco se găsea la Oescus în 100—101 e. n. şi de aci conduce această legiune în primul războiu al lui Traian cu Dacii, când împăratul îl şi decorează pentru fapte de arme [21]. Pe bună dreptate, R. Ritterling [22] ne arată că din vremea şederii lui Falco ca ofiţer la Oescus, datează şi piatra de mormânt a unuia dintre liberţii săi, care îl însoţise aci, unde moare şi este înmormântat [23].

Am văzut că noul monument al lui Falco, găsit la Tomi, se execută prin grija unui *Annaeus Vibianus*, din dorinţa lăsată prin testament a fratelui său Annaeus Vibi(anus?). Latura dreaptă a câmpului inscripţiei fiind prea avariată, nu ni s'a păstrat *praenomen*-ul celor doi fraţi. De asemenea, este posibil ca testatorul să fi folosit tot *cognomen*-ul *Vibianus*, care din cauza îngustimii spaţiului a fost abreviat Vibi (prescurtare ce este valabilă şi *cognomen*-ului *Vibius*). Nu putem preciza dacă fraţii Vibianus sunt militari sau civili. In orice caz, defunctul care înscrie în testament dorinţa de a onora pe Falco cu un atare monument, nu poate fi decât unul dintre oamenii apropiaţi şi protejaţi de influentul guvernator.

Prin indicarea guvernatorului britanic al lui Falco, putem conchide că în momentul ridicării acestui monument la Tomi, cel onorat nu se mai găsea în Moesia Inferioară, ci trecuse de puţin timp în Brittannia. Astfel, dedicaţia onorifică a lui Falco se încadrează cronologic între anii 117 e. n. (când el apare în inscripţiile tomitane) şi 122 e. n. (dată la care în Brittannia apare un alt guvernator [24].

Probabil, mutarea lui Falco din provincia pontică în Brittannia s'a produs cu ocazia venirii la Dunărea inferioară a împăratului Hadrian, în anii 117—118 e. n., când noul cârmuitor al statului roman aduce o serie de reforme şi măsuri de reorganizare militară şi administrativă a acestor regiuni.

Ca şi în cazul inscripţiei dela Hierapolis [25], la Tomi onorarea se face de către un particular. Prin faptul că unul dintre cei doi fraţi Annaei este îngropat la Tomi, iar altul este prezent în acest oraş şi după plecarea lui Falco în Brittannia, putem bănui că domiciliau în regiunea tomitană. Ei au un *nomen gentile* roman [26]. *Annaeus* este şi un nume prea răspândit printre Iliri şi îl întâlnim frecvent în rândurile aristocraţiei orăşeneşti din Dalmaţia [27]. Se poate presupune că aceşti Annaei, sau strămoşii lor, veniseră în Scythia Minor din regiunile dalmate.

Numeroasele inscripţii descoperite până acum în diferite provincii ale imperiului roman şi legate de cariera lui Falco, a rudelor, strămoşilor

săi, etc. [28], ne arată poziția privilegiată de care se bucura în sânul clasei exploatatoare din care făcea parte. Falco era unul din intimii lui Pliniu cel Tânăr, în scrisorile căruia figurează în patru rânduri [29]. La adânci bătrânețe, el se bucură și de prietenia împăratului Antoninus Pius [30]. Este natural ca în cortegiul unui personaj așa de important din ordinul senatorial să găsim numeroși *clientes*, oameni interesați în exploatarea provinciilor, favoriți ridicați în diferite posturi în urma recomandațiilor prietelor săi, cum este cazul lui *Cornelius Minicianus*, care îi este elogios prezentat într'o scrisoare de însuși Pliniu cel Tânăr [31], etc. Toți aceștia caută să lingușească pe puternicul patron prin monumente onorifice, în care îi prezintă ascensiunea rapidă în cariera sa de om politic și comandant militar. In cortegiul acestora trebue să plasăm și pe cei doi frați Annaeus din Tomi.

Comanda și guvernarea ce i se încredințaseră în Moesia Inferioară, erau potrivite unui astfel de om, militar destoinic, așa cum se remarcase în războaiele de cucerire a Daciei. In provincia dela gurile Dunării, cea mai expusă atacurilor barbare dintre toate regiunile răsăritene romane, Falco era mai bine ales decât cea mai mare parte dintre acei *viri militares* cărora li s'a încredințat în diferite timpuri conducerea militară și administrativă a Moesiei Inferioare.

NOTE

[1] *C.I.L., X, 6321* = D e s s a u, *I.L.S, 1035: Q. Roscio Sex. f. Quir. Coelio Murenae Silio Deciano Vibullo Pio Iulio Eurycli Herclano Pompeio Falconi, cos., XV, vir. s. f., procos. provinc. Asiae, leg. pr. pr. imp. Caes. Traiani Hadriani Aug. provinc. Brittanniae, leg. pr. pr. imp. Caes. Nervae Traiani Aug. Germanici Dacici [pr]ovinc. Moesiae inferior., curatori [via]e Traianae et leg. Aug. pr. pr. provinc. [Iudaeae e]t leg. X Fret., leg. pr. pr. prov. Lyciae [et Pamphyl]iae, leg. leg. V Macedonic. [bello Dacico, donis militari]bus donato... a...*

[2] *C.I.L., III, 12.117* = D e s s a u, *I.L.S, 1036: Q. Roscio Sex. f. Qui, Coelio Po[mp]eio Falconi decemviro stli[tibu]s iudicandis, trib. mil. leg. X F[ret]. q(uaestori, trib. pleb., pr. inter civ[es et]peregrinos, leg. Aug. leg. V Maced.[le]g. Aug. pr. pr. provin. Lyciae et Pam[ph]yliae, leg. Aug. leg. X Fret. et leg. pr. pr. [pr]ovinciae Iudaeae, consularis, XV viro sacris faciundis, curator, viae Traianae, leg. Aug. pr. pr. prov. Moes. inf.* **Πομπεἰον Φάλκονα Ατλος λαβέριος Καμερῖνος καὶ εαβέριος Καμερῖνος υἱος αὐτοῦ ἑκατοντάρχης Λεν. ἑ Μακεδονικῆς τὸν ῆδιον Φῖλον καὶ ευερνέτην, εκ τοῦ ἴδιον, τειμῆς ευεκεν.**

[3] *C.I.L.*, III, 12, 117 și *X*, 6321. Cf. A. S t e i n, *Die Legaten von Moesien.* Budapesta, 1940, p. 64 și urm. (Disser. Pann., Ser. I, 11).

[4] *Op. cit.*, p. 65.

[5] *C.I.L. III*, 12, 117; *VIII*, 7066 = D e s s a u, *I.L.S.*, 1105; *X*, 6321 și Ann. epigr. 1935, Nr. 26. Pentru cronologia consulatului său, vezi S t e i n, *op. cit.*, p. 65, cu nota 2—4.

[6] R. C a g n a t, *Cours d'épigraphie latine*. Paris, 1914, p. 97.

[7] *C.I.L.*, *X*, 6321.

[8] *C.I.L.*, *III*, 12, 117; *VI*, 31, 752 și *X*, 6321.

[9] *Op. cit.*, p. 65, cu nota 6.

[10] *C.I.L., III*, 7537: *Imp. Caesari divi Nervae f. Nervae Traiano Optimo Aug. Ger. Dac. Parth. pont. max. trib. pot. XXI. imp. XII, cos. VI, p.p. Respublica Tomi. Q. Roscio Murena Coelio Pomp. Falcone leg. Aug. pr. pr.*

[11] *C.I.L., III*, 12, 470: *[Imp. Caesari divi Nervae f.] Ner[vae Traiano op.] t. Aug. Germ. Dac. Parthico [pont. max. trib. p] ot. XX, imp. XII, cos. VI, p.p. [Tra]ianenses Tropaeenses [Q]. Roscio Murena Coelio Pom[pe]io Falcone leg. Aug. pr. pr.*

[12] Intregul nume al acestui tipic *polyonymus* îl întâlnim pe inscripția citată dela Tarracina, cf. *C.I.L.*, *X*, 6321. C a g n a t, *op. cit.*, p. 54 și urm. ni-l dă împreună cu ai săi, ca un exemplu tipic de personaje cu nume numeroase, în care adoptă pe toate ale strămoșilor iluștri.

In ceea ce priveşte adopţiunea acestor nume în al lui Falco, vezi, D e s s a u, *I.L.S.*, vol. I, p. 226, Berlin 1892.

[13] S t e i n, *op. cit.*, p. 65.

[14] *Ibidem.*

[15] *C.I.L.*, *III*, 7537.

[16] *C.I.L.*, *III*, 12, 470.

[17] *Op. cit.*, p. 64.

[18] I. I. R u s s u, în An. Inst. Stud. Clas. Cluj, II, 1933—1935, p. 217 şi urm., Nr. 5; Ann. epigr. 1936, Nr. 14: *Q. Roscio Mu[rena] Pomp eio Falc[one] leg. Aug. pr. pr.*

[19] P. N i c o r e s c u, *O inscripţie a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, în Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist., Ser. III, t. XXVI, 16, Bucureşti, 1944, p. 3: *Imp. Nerva Tra[iano Caes. Opt] Aug. Ger. Dac. P[arth. tr. p. XX. cos. VI]. Q. Pompeius Falc[o.leg. Aug.] pr. pr. fecit per vexil. le[g. V Mac.]et auxilis (sic)eius sub cura[Marci En]ni Illadiani (centurionis)leg. V. Ma(c).* S t e i n, *loc. cit.* cunoaşte numai un fragment din această inscripţie, cf. N i c o r e s c u, în Dacia *III/IV* 1927—1932, p. 569, Nr. 6 = Ann. epigr. 1934, Nr. 112.

[20] S t e i n, *op. cit.*, p. 62 şi urm.

[21] *C.I.L.*, *X*, 6321 şi S t e i n, *op. cit.*, p. 64.

[22] *RE. XII*, col. 1576.

[23] *C.I.L.*, *III*, 7433: *D(is) M(anibus). Q. Pompeio Eutuci lib(erto) Q. Pompei Falconis.* Probabil că respectivul l-a însoţit ca sclav la Oescus, şi aci şi-a primit eliberarea din robie.

[24] S t e i n, *op. cit.*, p. 65.

[25] *C.I.L.*, *III*, 12, 117.

[26] Purtat de o serie de personaje de seamă din vremea imperiului, între care şi filosoful Seneca. Vezi lista acestora la G r o a g-S t e i n, *Pros. Imp. Rom.*, I, p. 100—105, Berlin, 1933.

[27] Fapt ce-l determină pe I. I. R u s s u să-l înscrie şi în onomastica ilirică, cf. An. Inst. Stud. Clas. Cluj, IV, 1941—1942, p. 209.

[28] D e s s a u, *I.L.S.*, Nr. 1037, 1104—1106, etc. Vezi şi coment. dela p. 226.

[29] *Epist.* I, 23; IV, 27; VII, 22 şi IX, 15.

[30] *Marcus ad Frontonem*, II, 11, ed. Naber, p. 35 (cit. după D e s s a u). Cunoscut şi sub Hadrian, cf. P r o s o p., III, p. 134 (ed. Dessau).

[31] *Epist. VII*, 22.

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

VĂMILE DACIEI

DE

N. GOSTAR

Una din principalele trăsături ale stăpânirii romane în Dacia, înafară de romanizarea acestei noi provincii, a fost şi acea dominaţie cu caracter economic [1], pe care o exercita puterea imperiului roman, prin organele sale—uriaşă maşină birocratică — ale cărei reţele se întindeau până în această îndepărtată provincie. Un capitol important al acestor particularităţi de forme economice şi în strânsă legătură cu noul sistem de exploatare îl constitue de bună seamă şi impozitele indirecte, nouă şi grea sarcină pentru populaţia locală. Intre diferitele sisteme de exploatare ale aparatului de stat sclavagist roman în provinciile supuse, un loc de seamă îl ocupă şi vămile.

Nu s'a întocmit până acum un studiu separat cu privire la problema vămilor din Dacia. Câteva zeci de pagini la Gr. Tocilescu în *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului de Antichități din București*, 1902, este de fapt un studiu al întregului aşa zis *portorium Illyrici*, p.185—251, circumscripţia vamală a provinciilor dunărene, căreia îi aparţinea şi Dacia. Mult mai restrâns, în ceea ce priveşte conţinutul, este subcapitolul *Vămile* (*Portoria*), din cartea lui V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Piteşti, 1929, 110—119. Cu toate că V. Christescu se ocupă direct de vama Daciei, el în fond nu aduce nicio contribuţie; constată doar cele enunţate anterior de către R. Cagnat [2], M. Rostowzew [3], A. Domaszewski [4], Gr. Tocilescu [5], C. Patsch [6], O. Hirschfeld [7] şi V. Pârvan [8].

Dacia ca provincie, din punctul de vedere al organizării vamale, a făcut parte din *publicum portorii Illyrici* [9]. Incadrarea acestei noi provincii în *portorium Illyrici* s'a făcut, probabil, încă din epoca lui Traian, cu toate că date sigure nu avem decât abia dela Antoninus Pius. In această epocă *portorium Illyrici* era arendat aşa zişilor *conductores*, organizaţi într'o *societas* anonimă, în frunte cu *promagistri* şi *magistri* [10]. Din epoca domniei lui Hadrian, nu cunoaştem niciun *conductor* — arendaş vamal, în acest portoriu, care să fie amintit şi în inscripţiile din Dacia. Dar aceasta nu exclude faptul că Dacia n'ar fi fost încorporată în această mare circumscripţie vamală.

După părerea cercetătorilor din trecut, acest *publicum portorii Illyrici* cuprindea mai multe provincii, iar fiecare provincie în sine forma un aşa numit *publicum*. Până la împărţirea Daciei în trei, *portorium Illyrici* ar fi format opt *publica* [11], iar apoi zece *publica* [12].

Sub Antoninus Pius, luăm cunoştinţă de câţiva *conductores* ai acestui portoriu, a căror activitate s'a extins şi peste teritoriul Daciei. Unul dintre aceştia a fost Q. Sabinius Veranus. Sub conducerea acestuia lucrează o mulţime de sclavi, *servi vilici*, care încasau vămile în provinciile dunărene [13]. Durata şi timpul exact al activităţii sale nu s'a putut încă deduce din inscripţiile cunoscute [14].

Mai bine cunoscuţi sunt cei doi *socii*, T. Julius Saturninus şi C. Anton. Rufus, amintiţi împreună pe o inscripţie din anul 157 [15]. Faptul că ambii sunt amintiţi pe aceeaşi inscripţie ne duce la certitudinea că făceau parte din aceeaşi *societas*, iar activitatea lor se desfăşură în timpul domniei lui Antoninus Pius, cel mai târziu până în prima jumătate a anului 158. Al treilea asociat al celor doi a fost M. Anton. Fabianus [16]. Făcând parte din aceeaşi *societas*, activitatea acestuia s'a extins şi în Dacia.

In urma activităţii acestor trei, care formau o *societas*, între 157—158 vama Illyricului este arendată celor trei fraţi, Iul. Ianuarius, T. Iul. Capito şi Iul. Epaphroditus, care o deţin aproximativ până în 169 [17].

In felul acesta, se cunosc numai două astfel de *societates conductorum* a căror activitate financiară s'a extins şi în Dacia; prima *societas* a fost cea formată din T. Iul. Saturninus, C. Anton. Rufus şi N. Anton. Fabianus, care au activat în calitate de *conductores Illyrici* până la 157—8. După această dată urmează cei trei fraţi Iulii, Ianuarius, Capito şi Epaphroditus, pe care îi găsim activând până în anul 169.

In timpul domniei lui Marcus Aurelius, între 169 şi 170, intervine o importantă reformă în ceea ce priveşte administrarea acestui portorium. De acum înainte, vămile Illyricului nu vor mai fi arendate unor *conductores*, ci ele se vor percepe direct, prin funcţionari speciali [18], numiţi *procuratores Augusti publici portorii Illyrici*, sau *procuratores Augusti*, sau simplu *procuratores*, de rang *ducenarii* [19] şi cu epitetul de *viri egregii* [20], care însă nu trebue confundaţi cu ceilalţi *procuratores Augusti*, guvernatori de provincii.

Acum, un grup de provincii formează un anumit district vamal, având în frunte un astfel de *procurator publici portorii Illyrici*. Se pare că la Illyricum au fost trei districte de acest fel: unul cuprindea cele trei Dacii şi Moesia Inferior [21]. Cei dintâi *procuratores* sunt foştii *conductores* [22]. Priceperea, siguranţa cu care lucrau, precum şi alte motive de ordin practic, datorită experienţei lor îndelungate în astfel de îndeletniciri, a făcut ca tot lor să li se încredinţeze conducerea administrativă a vămilor illyrice. Este de menţionat că trecerea dela un sistem la altul nu se face într'un mod cu totul brusc, dar totuşi acum şi această ultimă rămăşiţă republicană, arendarea vămilor, este lichidată.

In Dacia, primul procurator de acest fel, pe la anul 170, pare să fi fost P. Helvius Pertinax [23], viitorul împărat. Un altul a fost Avianus (sau Avianius) Bellicus, amintit într'o inscripţie din 13 Septemvrie 182 [24]. In timpul domniei lui Commodus, vama Daciei era condusă de către T. Claud. Xenophon [25]. Intre anii 201 şi 211 (?) este cunoscut în Dacia ca procurator Aurelius Heraclitus [26]. Ultimul cunoscut până acum pare să fi fost Iulius Paternus, între 212—217 [27]. Despre toţi aceşti cinci avem deplină siguranţă că activitatea lor s'a desfăşurat şi în Dacia, mai puţin Iul. Paternus [28].

Taxa vamală în Dacia se plătea la aşa zisele *stationes*, unde *servi vilici* încasau taxele de trecere dela cei ce îşi transportau marfa dintr'o provincie

în alta. Cu privire la poziţia geografică a acestor *stationes*, părerile cercetătorilor se împart în două: cei mai vechi au fost de părere că staţiunile vamale se întindeau de-a-lungul frontierei imperiului şi a provinciilor [29]. Deci, la graniţele unei provincii, pe o arteră principală de comunicaţie, se aflau una sau mai multe staţiuni vamale. Cercetătorii mai noi susţin, dimpotrivă, că staţiunile vamale se aflau nu atât la marginea unei provincii, cât mai cu seamă la trecerea podurilor şi la pasuri [30].

In baza materialului adunat de cercetătorii mai vechi, reiese că numărul acestor staţiuni vamale în *portorium Illyrici* este destul de mare. Oriunde s'a găsit o inscripţie pusă de către un *conductor*, un *procurator* sau un *servus vilicus* din serviciul acestui portorium, aceste localităţi cu astfel de descoperiri au fost considerate drept puncte unde se percepea vama. In felul acesta, numărul lor se ridică la nu mai puţin de 59 de staţiuni [31].

In *portorium Illyrici* staţiuni vamale care să nu lase nicio îndoială pot fi numite numai acelea care poartă titlul de *stationes*, iar inscripţia să fie pusă de către cineva din personalul acestui portorium. Lucrând în felul acesta, pentru Illyricum avem numai 17 staţiuni sigure (în loc de 59). Inafară de cele trei din Dacia, în Illyricum sunt cunoscute până acum următoarele staţiuni.

1. *[S]tat(io) Ploruce(n)s(is)*, în Alpi, la frontiera dintre Italia şi Noricum [32].
2. *Statio Boiod(urensis)*, la frontiera dintre Noricum, Raetia şi lumea barbară [33].
3. *Sta(tio) (A)enensis*, la frontiera dintre Raetia şi Noricum [34].
4. *Stat(io) Esc...* (neidentificată) [35].
5. *Stat(io) Atrantin(ae)*, la frontiera dintre Noricum şi Pannonia Superior [36].
6. *Stat(io) Savarensis*, în Pannonia Superior, în apropiere de frontiera de Est a Noricului [37].
7. *Stat(io) Poetovionensis*, la frontiera dintre Pannonia Superior şi Noricum [38].
8. *Stat(ioad) Confl(u)ent(es)*, la frontiera dintre Pannonia Inferior şi Moesia Superior [39].
9. *Stat(io) Aquinc(ensis)*, la frontiera dintre Pannonia Inferior şi lumea barbară [40].
10. *Stat(io) Ulp(ianensis)*, în Moesia Superior, în apropiere de frontiera Dalmaţiei [41].
11. *Stat(io) Lamud(ensis)*, în Moesia Superior, în apropiere de frontiera Macedoniei [42].
12. *Stat(io) Vizi(iani)* (neidentificată) [43].
13. *Stat(io) Dim(ensis)*, la frontiera dintre Moesia Inferior şi ţinutul Munteniei [44].
14. *Stat(io) Duros(torensis)*, la frontiera dintre Moesia Inferior şi ţinutul Munteniei [45].

Aceste 14 staţiuni sigure (două neidentificate) sunt aşezate pe arterele principale de comunicaţie (fie drum de uscat, fie fluviu) şi întotdeauna *la frontierele provinciilor sau în imediata apropiere a lor*. Datorită acestor staţiuni sigure se poate uşor observa că nu poate fi vorba de staţiuni vamale la trecerea podurilor sau a pasurilor. Este adevărat însă că,

adeseori, râurile şi culmea munţilor au putut forma şi frontiere de provincie.

Alături de aceste 14 staţiuni constatate în mod sigur şi identificate ca staţiuni la margine de provincii, putem să considerăm, deocamdată numai *ipotetic*, şi celelalte câteva localităţi cunoscute din inscripţiile puse de către personalul inferior al acestui portoriu, localităţi care *se află la marginea provinciilor* drept *staţiuni vamale ipotetice*, cu toate că încă nu sunt menţionate cu titlul de *stationes*. Ele ar fi următoarele:

1. *Sublavio*, la frontiera dintre Italia şi Raetia [46].
2. *Larix*, la frontiera dintre Italia şi Noricum [47].
3. *Tüffer*, la frontiera dintre Noricum şi Pannonia Superior [48].
4. *Brigetio* (?), la frontiera dintre Pannonia Inferior şi lumea barbară [49].
5. *Intercissa*, idem [50].
6. *Senia*, port la Marea Adriatică [51].
7. *Salonae*. idem [52].
8. *Margum*, la frontiera dintre Moesia Superior şi Dacia [53].
9. *Lemanica Trn*, la frontiera dintre Moesia Superior şi Tracia [54].
10. *Almus*, la frontiera dintre Moesia Inferior, Moesia Superior şi Dacia [55].
11. *Novae*, la frontiera dintre Moesia Inferior şi ţinutul Munteniei [56].
12. *Nicopolis ad Istrum*, idem [57].

Deoarece celelalte localităţi socotite înainte drept staţiuni vamale, nu aveau titlul specific de *stationes* şi nici nu se găseau la marginea unei provincii, ele trebue excluse, nefiind altceva decât localităţi unde funcţionarii acestui portoriu ridicau temple, închinau altare sau puneau pietre funerare.

In Dacia, s'au putut identifica până în prezent trei staţiuni vamale sigure, denumite cu titlul specific de *stationes*. Prima staţiune vamală este cea dela Dierna, C.I.L., III, 1568 (= D o b ó, *o.c.*, 179, Nr. 86, descoperită însă la Băile Herculane): *Herculi Aug. Valer. M. Felix Rufi Saturnini c(onductorum) p(ublici) p(ortorii) t(ertiae ?) p(artis ?) ex priv ? stationis Tsiernen(sis) IIII id (?) anno XI Barbato (sic) et Regulo co(n)s(ulibus) ex voto posuit* [58].

Altarul este închinat lui Hercules de către Felix, de sigur un *servus vilicus* în serviciul celor doi conductori C. Anton. *Rufus* şi T. Iul. *Saturninus*, pe care i-am amintit aci numai cu cognomenul. Altarul fiind datat la 157, corespunde şi cronologic cu celelalte date privitoare la activitatea acelei *societas conductorum* formată din Iul. Saturninus, Anton. Rufus şi Anton. Fabianus.

Următoarele staţiuni vamale din Dacia sunt: una la Micia, iar cealaltă la Pons Augusti: C.I.L., III, 7853 (=1531=D o b ó, *o.c.*, 179, Nr. 83): *I O M terrae Dac(iae) et genio p(opuli) R(omani) et commerci (i) Felix Caes(aris) n(ostri) se [r(vus)] vil(icus) statio(nis) Pont(is) Au[g(usti)] prom(o)t(u)s ex st(atione) Mic(ia) ex vi[k(ario)] M...* Existenţa unei staţiuni la Micia nu are nimic surprinzător, localitatea fiind punctul cel mai înaintat al Daciei Romane pentru paza liniei de Vest a Mureşului, punct strategic îndreptat spre partea de Nord-Vest şi totdeodată port fluvial. Pons Augusti ar putea fi localizat mai de grabă la Marga (Severin), decât în alte părţi.

Aceste trei vămi au putut fi identificate bine pe teren, iar existența lor ca *stationes* ale portoriului Illyricului este pe deplin dovedită în urma inscripțiilor. Inscripția dela Micia este în orice caz posterioară anului 170, deci posterioară reformei lui Marcus Aurelius, când portoriul se încasa direct prin aşa numiţii *procuratores publ. port. Illyrici* şi sclavi imperiali, Felix fiind un *Caesaris nostri servus vilicus*.

Printre stațiunile vamale ale Daciei, a căror existență este socotită ca ipotetică, trebue să considerăm mai întâi pe aceea dela Seghedin. Fragmentul de inscripție descoperit printre ruinele cetății medievale din această localitate ne arată clar că la Seghedin exista un birou vamal sub conducerea unui *servus vilicus*. Din inscripție au rămas numai patru rânduri ale părții inferioare [59]:

. . . .
. . . HICVL . .
RVM
MERCATO . .
VIL . . . . .

Cu ajutorul fotografiei, însă, se poate ajunge la o reconstituire mai exactă a inscripției. Ultimele patru rânduri se pot completa în întregime în felul următor:

. . . .
VE]HICVL[O
RVM
MERCATO[R
VIL[IC(US)]
[V ? S ? L ? M ?]

Cu ajutorul materialului epigrafic cunoscut în Illyricum, titlul de *praefecti vehiculorum* îl poartă atât Iul. Saturninus cât şi Anton. Rufus, care erau totdeodată şi *conductores publ. port. Illyrici* [60]. Inscripția însă este pusă de către Mercator vilicus, care se afla în serviciul portoriului. Pe Mercator vilicus îl mai regăsim tot ca *vilicus* al lui Iul. Saturninus (C.I.L., III, 4720 Loncium), iar mai târziu ca libert al lui Anton. Fabianus (O. Jh., VIII, 1905, Bbl. 3) şi el conductor în aceeaşi societas. Inscripția dela Seghedin a trebuit să conțină atunci în primele rânduri numele unuia dintre cei trei conductori (Iul. Saturninus, Anton Rufus sau Anton. Fabianus) şi apoi calitatea lor. Intregirea parțială a inscripției ar putea să se prezinte astfel:

. . . . . .	. . . .
[COND. P.P.	[*Cond(uctoris) p(ublici) p(ortorii)*
ET PRAEF	*et praef(ecti)*
VE]HICVL[O]	*ve]hicul[o]*
RVM	*rum*
MERCATO[R]	*Mercato[r]*
VIL[IC	*vil[ic(us)*
VSLM] ?	*vslm]* (?)

S'a putut stabili astfel, pe timpul lui Antoninus Pius, existența unei stațiuni vamale ipotetice la Seghedin [61], şi totdeodată o stațiune de poştă,

acolo unde se termina șoseaua Daciei ce mergea de-a-lungul Mureșului. Importanța acestui punct vamal dela Seghedin consta în faptul că forma o poartă de intrare și de ieșire a produselor barbare sau pannonice. Trebue relevată totdeodată importanța economică a punctului dela Seghedin, ca loc de schimb al mărfurilor, între provinciile Dacia și Pannonia și lumea barbară.

Trecând în Nord-Vestul Daciei la Porolissum ne găsim în prezența unui altar închinat tot de către un *vilicus* : „[*For*]*tunae* [*Au*]*gustae* [*Fe*]*lix Aug*(*usti*) *n*(*ostri*) *vil*(*icus*) *sacrum v.s.l.m.* [62]. Prezența unui *servus vilicus* aici se justifică numai punându-l în legătură cu existența unei stațiuni vamale la Porolissum, fenomen firesc aci la granița nord-vestică a Daciei, dacă ținem seama de importanța economică a drumului ce lega odată Dacia, prin regiunea barbară, cu Pannonia pe la Aquincum [63].

In Oltenia, au fost identificate până acum două stațiuni : una la Drobeta, datorită unei inscripții descoperită aci și dată în această lucrare la p. 7, nota 26. In inscripție, se vorbește de un *tabularium* pe care doi *servi vilici* îl ridică la Drobeta, localitate importantă din punct de vedere economic. Existența unui *tabularium* și a doi *servi vilici* ce lucrau la Drobeta *sub cura* unui procurator financiar al protoriului ne duce în mod nemijlocit să presupunem existența unei stațiuni vamale aci, la podul ce lega malurile fluviului celor două provincii.

La Sucidava (Celei), o inscripție (C.I.L., III, 8042) dată la p. 7, nota 25, amintește iar doi *servi vilici*, presupunând și în acest loc existența unui astfel de oficiu vamal [64].

In total, pentru provincia Dacia au putut fi identificate până în prezent, 3 stațiuni sigure și 4 ipotetice, rămânând ca descoperirile epigrafice viitoare să lămurească valabilitatea acestor presupuneri [65].

Vedem că toate sunt stațiuni de graniță, fie între Dacia și Moesia Superior (Drobeta), Dierna sau Moesia Inferior (Sucidava), fie între Dacia și lumea barbară (Seghedin, Micia și Porolissum) [66], înafară de Pons Augusti.

Rămâne să lămurim care era rostul acelei statio Pons Augusti. Pons Augusti, localizat la Marga în Banat [67], sau undeva pe aproape, se afla tocmai pe acea șosea principală care lega Tibiscum cu Sarmizegetusa. După exemplul celorlalte stațiuni din Illyricum, această stațiune ar fi trebuit să fie situată la marginea unei provincii. In felul acesta, Banatul ar fi rămas despărțit de restul provinciei Dacia prin această stațiune, atât de curios localizată [68].

Inscripția care menționează această stațiune, după cum s'a amintit mai sus, este posterioară anului 170. Se mai știe apoi că, între 8 Iulie și 27 Septembrie 158, Dacia a fost împărțită în trei provincii mai mici [69], la Nord, Dacia Porolissensis, în mijloc, Dacia Apulensis și undeva în Sud, Dacia Malvensis. Se cunoșteau cele două localități, eponimele celor două noi provincii. In anul 120, când Dacia a fost împărțită în două, Dacia Inferior corespundea într'o bună măsură cu Oltenia, care la 158 devine Dacia Malvensis : o regiune bine delimitată din punct de vedere geografic, despărțită în trecut de Ardeal atâta timp, încât nimic nu putea fi mai comod și mai ușor de conceput decât că această provincie corespundea cu Oltenia, iar orașul ei de reședință trebuia căutat fie la Celei, Răcari, undeva pe Jiu, apoi identic cu Romula, sau el nici n'ar fi existat [70].

Dar, începând cu anul 1925 [71], C. Patsch [72], apoi Prof. C. Daicoviciu [73], care aduce dovezi noi şi probe concludente în sprijinul părerii lui Patsch, mai nou apoi şi A. Stein [74], susţin, în baza inscripţiei C.I.L., III, 1555, deci în baza unui document epigrafic şi nu în urma unei concluzii logice, localizarea Daciei Malvensis în Banatul actual, cuprins între Munţii Cernei, Poiana Ruscă, Dunăre, Tisa şi Mureş. Existenţa vămii dela Pons Augusti aduce, în orice caz, încă o dovadă în ajutorul ipotezei că Dacia Malvensis trebue căutată mai de grabă în Banat decât în Oltenia, Oltenia fiind cuprinsă în Dacia Apulensis. Drumurile care treceau din Banat în Ardeal, sau în Oltenia, erau barate de către staţiunile dela Dierna, Pons Augusti şi Micia, iar acestea închideau şi delimitau bine o provincie [75].

Nu s'a aflat până acum niciun indiciu atestând existenţa vreunei staţiuni între Dacia Apulensis şi Porolissensis şi nici pe graniţa nordică, nord-estică sau estică a Daciei. Aceasta nu trebue însă să ne surprindă, căci nici între Pannonia Superior şi Inferior nu s'a găsit vreo staţiune şi nici între Moesia Inferior şi Tracia.

In fruntea fiecărei staţiuni vamale stătea câte un *servus vilicus*, cunoscut uneori numai sub numele de *vilicus* [76]. El era sclavul unui conductor şi lucra sub directa lui conducere. Mai târziu, când taxele de *portoria* se încasau prin funcţionari imperiali, numiţi *procuratores publ. port. Illyrici*, aceşti *servi vilici* făceau parte din familia acestui procurator, deoarece procuratorii erau proveniţi în marea lor majoritate din vechii *conductores*, marii proprietari de sclavi. Dar, în timpul domniei lui Commodus, în conducerea staţiunilor vamale nu mai întâlnim *servi vilici* ai procuratorilor, ci numai sclavi imperiali; chiar şi aceşti mărunţi funcţionari — sclavi ai familiei imperiale — erau oamenii de încredere ai împăratului, dar lucrau *sub cura* unui procurator. Pe aceştia îi întâlnim atât de des în inscripţii, sub numele de *servi Augusti nostri*, *servi Caesaris nostri* sau *vernae Augusti nostri*, adăugându-i întotdeauna şi pe cel specific de *vilici*.

In Dacia întâlnim astfel de *servi vilici* ai conductorilor la staţiunile dela Dierna şi Seghedin, iar *servi vilici imperiali* la Pons Augusti, Micia, Drobeta, Sucidava şi Porolissum. Un *servus vilicus* putea să fie înlocuit adeseori printr'un *vicarius vilici* cum este cazul la Micia. In staţiunile vamale, care erau în acelaşi timp şi localităţi de oarecare importanţă economică se afla un birou special al acestui *portorium*, numit *tabularium*, cum este cazul la Drobeta.

Din punctul de vedere al stării materiale şi morale, aceşti sclavi nu puteau fi socotiţi pe treapta cea mai de jos a societăţii. Situaţia lor economică nu era dintre cele mai grele. Se bucurau de anumite libertăţi pe care marea massă a sclavilor, atât publici cât şi particulari, nu le aveau. Ca sclavi chiar, ei posedă anumite mijloace materiale, ceea ce le da posibilitatea să închine altare diferitelor divinităţi, să ridice monumente şi inscripţii stăpânilor lor conductori sau împăraţi; ei ridicau chiar temple pe propria lor cheltuială. Mulţi dintre ei, îmbogăţiţi în urma abuzurilor, în dauna provincialilor de condiţie liberă sau a populaţiei locale, reuşesc să se elibereze. Au posibilitatea chiar să viziteze staţiunile balneare, îngrijindu-şi sănătatea, cum este cazul în Dacia [77].

Felul cum lucrau ei, cum încasau vama, cât încasau şi ce fel de mărfuri vămuiau, toate acestea nu le putem încă cunoaşte, pentru provincia

Dacia. Nu avem astăzi niciun document, din registrele lor, prin care să ne putem face măcar o idee despre procedeul perceperii vămii. S'ar putea ca cele două table cerate dela Roşia Montana (C.I.L., III, Nr. XXIV, XXIII) să fie două fragmente din registrele sau chitanţele emise de către conductori, dar fiind fragmentare, nu ne sunt utile.

Acest sistem de percepere a vămilor a dăinuit în Dacia ca şi în Illyricum, cel mai târziu până în anii 245—250 [78]. Cauzele dispariţiei acestei forme trebue căutate mai de grabă în încercarea de reformă pe care o întrevăd împăraţii din această perioadă, începând cu Gallienus [79].

In urma celor constatate mai sus, s'a putut vedea că provincia Dacia făcând parte din acel mare *publicum portorii Illyrici*, era supusă aceluiaşi sistem de percepere a vămilor. Se încasau taxele de *portoria* în Dacia, în urma folosinţei marilor drumuri de comerţ şi de sigur, şi a podurilor. Aceste taxe se plăteau nu atât în marile oraşe — centre importante economice — cât, mai cu seamă, la frontierele provinciilor, probabil în baza valorii mărfurilor.

NOTE

[1] U. Cruglicova, *C voprosu o romanizaţii Dachii*. Vestnic drevnei istorii, III 1947, 219.

[2] *Etudes historiques sur les impôts indirects chez les Romains jusqu'aux invasions des Barbares d'après les documents littéraires et épigraphiques*. Paris 1882, şi art. *Portorium*, *Portus* in *Dict. ant.* Daremberg. Saglio, Pottier, t. IV, p. 588—9.

[3] In Philologus, Suppl. IX, 1904, 394 şi urm.

[4] In Archäologisch-epigraphische Mitteilungen, XIII, 1890, 133 şi urm.

[5] *o. c.* 185, 251.

[6] In Römische Mitteilungen, VIII, 1893, 192—200 şi XX, 1905, 222—229.

[7] *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*. Berlin 1905, 77 şi urm.

[8] Analele Acad. Rom. Seria. II, t. 38, 1915—1916, Mem. Secţ. Ist., p. 588 şi urm.

[9] Este greu să se transpună întotdeauna în sensul înţelesului modern de *vamă* antica organizaţie financiară de *portorium*. Intr'o oarecare măsură, ea ar putea însă corespunde înţelesului modern de *impozit vamal*, dar înţelesul antic se pare că era mult mai larg. *Portorium Illyrici* a fost şi el un *vectigal*, de aceea mai era numit şi *vectigal Illyrici*, sau chiar *p(ublicum) p(ortorii) vec(ti)gal(is) Illyr(ici)* (C.I.L., V, 1864). Chiar originea cuvântului latinesc *portorium*, născut dintr'o haplologie a cuvântului *portitorium*, derivă dela *portus* = trecere, *portitor* = vameş (A. Ernout şi A. Meillet), *Dictionnaire étimologique de la langue latine, Histoire des mots*. Paris 1932, 757. Ulpian, în *Digg.*, 50, 16, 17, 1, spune că: „*publica vectigalia intellegere debemus, ex quibus vectigal fiscus capit: qualle est vectigal portus (—portorium) vel vemalium rerum, item salinarium et metallorum et picariarum*". O definiţie mai completă a portoriului se găseşte la O. Hirschfeld, *o. c.*, 77; S. J. de Laet, Portorium, *Etude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut Empire*. Bruges, 1949 (după recenzia lui V. Chapot din Revue des Etudes latines, 1949, p. 348—50) revine la vechea definiţie a lui R. Cagnat, *Etudes historiques sur les impôts indirects...*, p. 1. Pentru provinciile care au făcut parte din acest *publicum portorii Illyrici* fără Dacia, la Appian, *De rebus Illyricis*, 6. Celelalte informaţii despre *Illyricum* dela Tacitus, *Historiae*. I, 76, Suetonius, *Tiberius*, 16, 2 şi *Historia Augusta*, *Vita Claud.*, 15, nu se referă la Portorium. A. Dobó, *Publicum Portorium Illyrici* (în Dissertationes Pannonicae, Ser. II, fasc. 16 şi în *Archeologiai Ertesitő*, 1940, în ambele publicaţii cu text maghiar şi traducere italiană), p. 162, alături de cunoscutele provincii care formau portoriul illyric socoteşte şi Veneţia ca făcând parte din acest district vamal, iar la Aquileea ar fi fost două staţiuni vamale, una pentru export, iar alta pentru import. In realitate, inscripţia din Ann. Epigr., 1934, Nr. 234 (—Dobó, *o. c.*, 170, Nr. 5) ne vorbeşte de două funcţiuni pe care le-a exercitat Eutyches, 1° *ser(vus) vil(icus) vect(igalis) Illyric(i)* şi mai târziu 2° *praep(ositus qq. stationes utrasq(ue) empori*, care trebue să fie o organizaţie vamală a Aquileei, deosebită de portoriul Illyricului. Appian (*o. c.*) de altfel prin Ἰλλυρικὸν τέλος = *portorium Illyrici* înţelege numai Raetia, Noricum, Pannonia, Moesia şi de bună seamă şi Dalmaţia.

[10] M. Rostowzew, *o. c.*, 394 *Conductores* nu mai corespundeau cu vechii *publicani* căci aceştia erau întru câtva şi funcţionari ai statului. După S. J. de Laet (recenzia din Germania XXIX, fasc. 1—2, 1951, 97), aceştia nu puteau fi consideraţi ca făcând parte din personalul administrativ al statului, deoarece funcţiunile inferioare ale portoriului erau îndeplinite de către sclavii lor personali.

[11] Rostowzew, *o. c.*, p. 394, Nota 126, din C.I.L., III, 4288 (— Dobó, *o. c.*, 173, Nr. 29) unde Iulius Proclus este amintit în calitate de *cond(uctor) VIII*, inscripţie pusă de către Primitius *ser(vus) vil(icus)* XX (= *vicesimarius*). Prin cifra VIII s'ar înţelege, după părerea emisă mai întâi de Rostowzew, *octo publicorum*, deci a celor opt provincii illyrice, Raetia Noricum, Dalmaţia, cele două Pannonii, Moesia, Ripa Traciae şi Dacia, care deşi împărţită, în două la această dată (inscripţia e datată din epoca lui Hadrian), ea forma totuşi din punct de vedere vamal numai un singur *publicum*, căci după părerea lui Rostowzew fiecare provincie corespundea unui *publicum*. Părerea mai nouă a lui S. J. de Laet *o. c.*, (după recenzia lui V. Chapot, *o. c.*, 349) ar lăsa să se subînţeleagă că aceste *publica*, cel puţin pentru Illyricum, nu erau determinate de graniţele administrative ale provinciilor illyrice, ci, mai corect, de condiţiile geografice. Hirschfeld prin cifra VIII crede că este vorba de opt impozite diverse şi nu de *octo publica* (*o. c.*, 79, Nota 1); Dobó, *o. c.*, 189, adaugă la părerile anterioare că cele două Pannonii, iar mai târziu cele trei Dacii, nu au fost administrate separat una de alta, din punct de vedere vamal. Este greu de admis lectura şi părerea unui *conductor VIII* (*publicorum*), = opt provincii, datorită faptului cu totul curios şi încă neîntâlnit nici în Illyricum şi nici în altă parte, ca un *vicesimarius* (*libertatum* sau *hereditatum*) să stea sub ordinele unui *conductor portorii*. Părerea lui Hirschfeld pare să fie cea mai plauzibilă.

[12] Rostowzew, *o. c.*, p. 394, Nota 126, din C.I.L., III, 5120 (—Dobó, *o. c.*, 172, Nr. 15) unde C. Anton. Iulianus poartă titlul de *proc. P. P. X.*, care, după Rostowzew trebue citit *proc(urator) p(publici) p(ortorii) decem* adică *X publica* — zece provincii. Nici această lectură nu pare să fie întru totul exactă, deoarece procuratorii Illyricului aveau sub conducerea lor numai câte un grup de provincii, 3 sau 4 şi nu pe toate 10. Mommsen, în C.I.L. III, 5120, p. 627, citea *Proc(urator) p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris)*.

[13] Amintit până acum în 7 inscripţii şi într'o tablă cerată din Dacia (Dobó, *o. c.*, 155).

[14] Mommsen, în C.I.L., III, p. 958, crede că al doilea nume după cel al lui Sabinius Veranus de pe tabla cerată dela Roşia Montană ar data acest monument cu numele consulului Vind(ius) Var(ius) (recte *Verus*) din anul 138; C. Patsch pune activitatea lui Sabinius Veranus în Illyricum între 131—167 (Roem. Mitt., VIII, 1893, 198); Stein (R.E.I.A., 1589) între anii 138—161, la fel şi Dobó, *o. c.*, 155. Nu se cunosc care au fost *socii* lui Q. Sabinius Veranus. S'ar putea ca acel *Calcin(ius) Tertian(us) cond(uctor) p(ublici) p(ortorii)*, (C.I.L., III, 5184, Celeia) să fie unul din *socii* acestuia.

[15] C.I.L., III, 1568 (Băile Herculane); Patsch, Roem. Mitt., VIII, 1893, 199, crede că activitatea lui T. Iul. Saturninus în calitate de *cond. p. p.* a început în anul 147; la fel şi Dobó, *o. c.*, 155. Inscripţia rupestră din munţii Alpi (C.I.L., V, 1864, Pleckenalpen) pusă de către *Respectus ser(vus) vi[(l)(icus)]*... trebue să se citească mai degrabă *T. Iuli Saturnini conductoris p. p. etc.*, singurul conductor cunoscut cu numele de *T. Iuli.* decât T. Iuli. [Pe] r[se]i cum citea Sticotti, Archeogr. Triest. *III*, 1907, 165, facs. pl. III (citat după A. Stein, Bursian's Jahresbericht, 144 B. 37, 1909, 327). Toate funcţiunile lui Iul. Saturninus până ajunge să arendeze vama Illyricului, la Gr. Florescu în Dacia, III—IV, 1927—1932, 505—7, precum şi funcţia de cumul, *Praefectus vehiculorum*; vezi şi H. Nesselhauf, în *Epigraphica*, I, 1939, 331—8.

[16] N. Vulič, Oest. Jahresb., VIII, 1905, Bbl. 3; A. Stein, *Der römische Ritterstand* (*ein Beitrag zur Sozial- u. Personengeschichte des römischen Reiches*). München 188, crede că este fratele lui C. Anton. Rufus.

[17] Activitatea acestei *societas*, compusă din cei trei fraţi Iulii, nu a putut să înceapă decât pe timpul lui Marcus Aurelius, cum crede Stein, R.H.X. 542, 170 şi după el Rostowzew, *o. c.*, 394—5, Gr. Tocilescu, *o. c.*, 190 şi Dobó, *o. c.*, 156. Un indiciu pentru începutul activităţii celor trei fraţi Iulii în Illyricum este C.I.L., III, 7429 (=753) dela Oescus, unde unul dintre fraţi, T. Iul. Capito, onorat cu rangul de *duumvir* de câteva localităţi din Illyricum printre care şi capitala Daciei, care poartă titlul de *colonia Traiana Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore*; inscripţia lui Iul. Capito dela Oescus trebue să o datăm înainte de 27 Sept. 158, când numirea celor trei fraţi Iulii în calitate de conductori era un fapt împlinit, deoarece după această dată Dacia era împărţită în trei şi nu în două. Faptul că în C.I.L., III, 7434 (=751) un *servus vilicus* al acestor fraţi conductori dedică un altar *Numini Augustorum*, putem presupune că activitatea lor a putut ţine cel mult până în anul 169.

[18] Pentru Illyricum, ca şi pentru celelalte districte financiare, perceperea directă a vămii prin funcţionarii imperiali a putut să aibă loc numai după 170, căci pe ultimii conductori, cei trei fraţi Iulii, îi găsim în această funcţie până cel mai târziu în anul 169. După această dată, în locul conductorilor îşi fac apariţia procuratorii vamali. Cu timpul, cei trei conductori T. Iul. Saturninus, C. Anton. Rufus şi M. Anton. Fabianus, vor deveni şi procuratori imperiali; pe Iul. Saturninus îl regăsim ca *procurator Augustorum et Faustinae*, într'o inscripţie din Roma (C.I.L., VI, 559), deci între anii 161—169 (ca *procurator patrimonii* după S t e i n R.E.X. 799, 462), iar ceva mai târziu, dar nu după 169, este amintit în două inscripţii (C.I.L., XIII, 1750 şi 3636) tot ca *procurator Augustorum* (după S t e i n, *o. c.*, în Gallia Belgica şi cele două Germanii). C. Anton. Rufus devine acum, în jurul anului 170, chiar în Illyricum *procurator Augusti publici portori* (C.I.L., III, 5117, 14.354[33], 14.354[34]). Ultimul, M. Anton. Fabianus, devine la această dată *procurator argentorarium Pannonicarum* (*sic*) şi în cele din urmă procurator vamal în Gallia (*procurator XL Galliarum et portus.*) (Ö. Jh., VIII, 1905, Bbl. 3).

[19] E cazul procuratorului vamal P. Helvius Pertinax, viitorul împărat, fapt stabilit de A. S t e i n, *Die Reichsbeamten von Dazien*, în Diss. Pann., Budapesta 1944, Ser. I, Nr. 2, 90—1, după *Historia Augusta, Vita Pert.*, 2, 2.

[20] Distincţia de *viri egregii* este dovedită prin inscripţiile Ö. Jh., VI, 1903, Bbl. 29, 1 şi probabil C.I.L., III, 8140 (=1647).

[21] C.I.L., III, 7127 (=6575), din timpul domniei lui Commodus, dă titlul exact de *proc(urator) Illyrici per Moesiam inf(eriorem) et Daciastres*. Al doilea district vamal pare să-l fi format provinciile Noricum şi cele două Pannonii. Aceasta o putem bănui datorită faptului că pe procuratorul Illyricului C. Anton. Rufus îl găsim amintit atât în Noricum (C.I.L., III, 5117) cât şi în Pannonia Superior (C.I.L., III, 14.354[33], 14.354[34]). Apoi *servi vilici* din diferite staţiuni ale acestor trei provincii îi vedem adeseori venind la Poetovio, reşedinţa acestui procurator, cu anumite ocazii şi închină aici altare. Tot aici exista şi un *tabularium* cu funcţionarii care operau aici (*Tabularii vectigalis Illyrici*), care trebue neapărat puşi în legătură cu localitatea de reşedinţă a acestui procurator. Oraşul de reşedinţă a procuratorului Daciei şi al Moesiei Inferior e posibil să fi fost Drobeta, unde aflăm de existenţa unui *tabularium* (vezi mai jos). Al treilea district probabil că a fost format de către provinciile Dalmaţia şi Moesia Superior, iar reşedinţa la Ulpianum, unde era iarăşi un *tabularium* (D o b ó, *o. c.*, 178, Nr. 73). In această perioadă — în orice caz în prima jumătate a secolului III — Raetia a încetat să mai facă parte din portoriul Illyricului. Inscripţiile dela Suplavio (C.I.L., V, 5079, 5080), unde se amintesc câte 2 *servi arcarii* şi un *servus contrascriptor* din serviciul conductorului T. Iul. Saturninus, sunt din epoca lui Antoninus Pius, niciunul, însă, posterior reformei lui Marcus Aurelius. C.I.L., V, 5090 aminteşte pe un *Aetetus Augg. nn lib(ertus) pr(ae)p(ositus) stat(ionis) Miens(is) XXXX Gall(iarum)*, care, după F. S t ä h e l i n, *Die Schweiz in römischer Zeit*, Basel, 1927, 323—4, s'ar data, fie din anul 217 fie 246 şi ar fi vorba de staţiunea vamală Magia (Maienfeld) din Raetia, care acum, în sec. III, aparţinea circumscripţiei vamale din Gallia (*quadragesima Galliarum*).

[22] C.I.L., III, 5117. Un *servus vilicus* din serviciul portoriului numeşte pe C. Anton. Rufus *proc. aug.*, fost înainte conductor. Alte două inscripţii (C.I.L., III, 14.354[33] şi 14.354[34]) îl numesc *procurator Augusti publici portorii*.

[23] A. S t e i n, *Die Reichsbeamten*, 90—1 după *Hist. Aug.*, *Vit. Pert.* 2,2 printre alte funcţiuni militare şi civile ale lui Pertinax, din timpul lui Marcus Aurelius, se înşiră şi „*ad ducenum sesteritorum stipendium translatus in Daciam*", la care S t e i n observă că nu putea fi vorba de o funcţie de procurator provincial al Daciei Apulensis sau Porolissensis, deoarece aceştia aveau numai rangul de *centenarii*. *Translatus in Daciam* ar putea însemna, după S t e i n, că Pertinax a fost trimis să ocupe funcţia de *procurator Illyrici per Dacias tres et Moesiam inferiorem*, funcţie într'adevăr de rang ducenar. In cazul când informaţia din *Hist. Aug.* este exactă şi conformă părerii lui S t e i n, data funcţionării lui Pertinax în Illyricum trebue pusă imediat după reforma lui Marcus Aurelius.

[24] C.I.L., III, 7435 (= D o b ó, *o. c.*, Nr. 94) la Nicopolis ad Istrum, în Moesia Inferior. Procuratorii care administrau vămile Moesiei Inferior le administrau şi pe cele ale Daciei (vezi nota urm.).

[25] C.I.L., III, 8042. Sucidava, (D o b ó, *o. c.*, 179, Nr. 84). Inscripţiile dintre anii 180—3 „... *sub c(u)ra Cl(audii) Xenophontis proc(uratoris) Aug(usti) Zoticus et Sa(lvi)anus ser(vi) [l(ici)] posue(ru)n(t)*", iar C.I.L., III, 7127 (= 6575 = D o b ó, *o. c.*, 183, Nr. 102 din Efes, dă în ordine cronologică toate funcţiunile lui Cl. Xenophon. El a fost rând pe rând: *procurator viarum urbis*, *procurator* în *Aegyptum ad epistrategiam septem nomorum et Arsinoitum*, *procurator Daciae Apulensis*, *procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*, *procurator Illyrici per Moesiam inferiorem et Dacias tres*, *procurator provinciae Asiae*, *procurator Augusti ad bonam cogendm in Africa*. Inscripţia din Efes este pusă de acelaşi Salvianus, fost *servus vilicus* în Dacia,

acum devenit *Augusti nostri verna dispensator rationis extraordinariae provinciae Asiae*. Al treilea izvor care aminteşte pe Cl. Xenophon este un papirus din Egipt, care începe cu numele lui Cl. Xenophon în dativ şi funcţia τῷ Κρατίστῳ ἐπιστρατήγῳ (B.P. G r e n f e l l şi A. S. H u n t, The Oxyrinchus papyri, IV, Nr. 718) dar documentul nefiind complet, nu se poate data. Totuşi, S t e i n (*o. c.*, p. 78—9) crede că a fost procurator în Egipt între 180—1 şi apoi procurator în Dacia Apulensis. Atunci, în inscripţia dela Sucidava, după S t e i n, Cl. Xenophon apare nu ca procurator Illyrici, cum credeau editorii C.I.L., III sub Nr. 8042, ci ca un procurator Daciae Apulensis. In felul acesta, urmând logica lui S t e i n, Oltenia a aparţinut Daciei Apulensis şi nu Malvensis. Dar următoarea dificultate intervine în logica lui S t e i n şi anume că niciodată — cel puţin până acum — *servi vilici* din serviciul portoriului (chiar a oricărui alt vectigal) nu lucrau *sub cura* unui procurator provincial. Portoriul nu avea nimic de a face cu organizaţia provincială şi de aceea trebue să revenim la vechea părere ca inscripţia dela Sucidava a fost pusă, nu în momentul când Cl. Xenophon era procurator al Daciei Apulensis, ci când a fost procurator al portoriului (cf. C.I.L., III, 8042; nu putem fi de acord, însă, cu restul părerii lui H i r s c h f e l d).

[26] Inscripţia publicată de Al. B ă r c ă c i l ă, *Une ville daco-romaine: Drubeta*. L'Archéologie en Roumanie, publ. Acad. Rom. IX, 1938, Bucureşti, p. 41 şi pl. XXV, fig. 52: [*Pro sal(ute)*] *Augustorum L(ucii)* [*Septimii*] *Severii et M(arci) i*[*Aure(lii Anto)nini et Publi(i) Septimio* (*sic*) *Gete* (*sic*). *Caes(aris) sub cura Aurel(ii) Heracliti proc(uratoris) Augg. Eutyches et Apulensis servi vil(ici) tabularium a*[*solo*] *fecerunt*. Inscripţia nu este cunoscută lui D o b ó şi nici pe Aur. Heraclitus nu îl menţionează printre procuratorii portoriului, cu toate că îl putea fi cunoscut din inscripţia dela Tyras (C.I.L., III, 781— D o b ó, *o. c.*, Nr. 89), acel *exemplum epistolae ad Heraclitum*, pe care o trimite Tyranienilor guvernatorul Ovinius Tertullus. A. S t e i n, *o. c.*, 79—80 crede că îl găseşte pe acest Heraclitus şi în inscripţia dela Cherchel (Ann. Ep'gr., 1927, Nr. 24 şi 25). In inscripţia dela Drobeta, S t e i n este iarăşi de părere că este vorba mai de grabă de un *procurator Daciae Apulensis*; chiar numele unui *servus vilicus* din inscripţia dela Drobeta este Apulensis, iar aceasta ar fi un argument în sprijinul lui (*sic*) că Drobeta, şi deci Oltenia, a aparţinut Daciei Apulensis. Dar niciodată, după cum am menţionat în nota anterioară, *servi vilici* din serviciul portoriului nu sunt menţionaţi ca lucrând *sub cura* unui procurator provincial, ci întotdeauna numai sub conducerea unui *proc. publ. port.*

[27] C.I.L., III, 1565, Băile Herculane, *Herculi pro salute imperatoris M(arci) Aurel(ii) Anto(nini) Pii Aug(usti) et Iuliae Dom(nae) Aug(usti) matri Aug(ustae) et castrorum sub cura Iul(ii) Paterni proc(uratoris) Syntrophus vil(icus)*. Altarul fiind pus de un vilicus la Băile Herculane, nu este sigur dacă Iul. Paternus a fost procurator vamal în Dacia sau în alte provincii.

[28] S t e i n, R.E., X, 689, Nr. 379, crede că ar putea să fie identic cu *C. Iul. Paternus praefectus vigilum eminentissimus vir*, din anul 255, într'o inscripţie din Roma (C.I.L., VI, 30.960).

[29] J. M a r q u a r d t, *Römische Staatsverwaltung*² II, Leipzig 1884, 271, 273 (în *Handbuch der römischen Alterthümer*², V. J. M a r q u a r d t şi Th. M o m m s e n), tradusă şi în franceză cu titlul: *De l'organisation financière chez les Romains*, de A. V i g i é, Paris 1888, 342, 345, enumeră mai multe staţiuni şi constată că se aflau la frontierele exterioare ale districtului vamal, dar şi pe frontierele fiecărei provincii. M. R. C a g n a t, *o. c.*, 35—6: staţiunile vamale se aflau atât la frontierele dintre provincii, cât şi la porturile maritime şi fluviale şi în interiorul provinciilor. Acelaşi autor în Art. *Portorium, Portus*, în *Dict. Ant.*, IV, 588, susţine că vama se plătea la staţiunile ce se aflau nu numai la limita exterioară a circumscripţiei vamale illyrice, ci şi la marginea fiecărei provincii care forma acest district. A. D o m a s z e w s k i, *o. c.*, 133—4, cu ajutorul staţiunilor vamale din Moesia Superior încearcă chiar să traseze graniţele acestei provincii. G r. T o c i l e s c u, *o. c.*, 213; deosebit de vămile illyricului, fiecare provincie poseda linii de vamă secundare, iar mărfurile se vămuiau nu numai la intrarea sau ieşirea din Illyricum, ci şi la intrarea sau ieşirea din fiecare provincie. M. R o s t o w z e w, *o. c.*, 390 şi Nota 125: *portoria* era o linie vamală de graniţă şi fiecare provincie îşi avea vama sa. O. H i r c h s f e l d, *o. c.*, 77: *portorium* înseamnează un impozit de trecere, atât ca o vamă de graniţă, cât şi o vamă interioară, fie la porturi, fie pe uscat. Totuşi, la p. 91—2 vorbeşte despre vămile de graniţă (Grenzzölle) dintre provincii. In sfârşit, V. C h r i s t e s c u, *Viaţa economică a Daciei romane*. Piteşti 1929, 112, admite că în interiorul circumscripţiei vamale Illyricum, provinciile erau despărţite prin staţiuni vamale, dispuse în unele părţi dublu, de o parte şi de alta a liniei vamale.

[30] Inafară de C a g n a t şi H i r s c h f e l d, care susţineau existenţa vămilor atât în interior, cât şi la graniţele dintre provinciile din interiorul Illyricului, C. P a t s c h, *Der illyrische Zoll und die Provinzialgrenzen*, în Roemische Mitteilungen, XX, 1905, p. 225—6, ajunge la concluzia că staţiunile vamale erau situate de-a-lungul marilor şosele, la poduri peste râuri şi la trecători; mai nou, A. D o b ó, *o. c.*, 194, susţine şi el că oficiile vamale se aflau de-a-lungul

marilor drumuri comerciale, la porturi, la poduri și la pasuri, precum și de-a-lungul frontierelor.

[31] Inscripțiile referitoare la *portorium Illyrici* au fost adunate de către A. D o b ó, *o. c.*, 170—183. Dintre acestea, trebue excluse inscripțiile Nr. 3, 53, 54, 56, 57, 71, 81, 82, care nu au nimic de a face cu organizația portoriului.

[32] Ann. Epigr. 1923, Nr. 46; (= D o b ó, *o. c.*, 162, 171, Nr. 10); R. E g g e r în Ö. Jh. XX—XXII, 1922, Bbl. 314; inscripția pusă de *AV(ct)OR VECT(igalis) I(ll)YR(ici)*... (s)TAT(ionis) PLORUCE(n) S(is), poate un *servus vilicus*. Inscripția a fost găsită la Resiutta, însă localitatea *Ploruca* sau *Plorucum* a rămas încă neidentificată. După R. E g g e r, aici a fost o vamă de graniță a Illyricului (illyrischer Grenzzoll). Nu poate fi vorba însă la Ad Tricesimum (C I.L., V., 1801 —D o b ó, *o. c.*, 162, 171, Nr. 9), de o stațiune vamală a Illyricului, deoarece altarele închinate de personalul acestei organizații vamale își aveau birourile numai în vecinătatea acestor localități și nu acolo unde puneau dedicația. Exemplul lui Auctor este clar cum un *servus vilicus* din stațiunea vamală dela Ploruca închină altarul la Resiutta. Identic trebue să fie cazul cu inscripția rupestră C.I.L.,V., 1864 (=D o b ó, *o. c.*, 171, Nr. 11) unde nu poate fi vorba de o *statio Glemonensis*; M o m m s e n (C.I.L.,V., pl. I, p. 177), publicând această inscripție rupestră de pe Monte della Croce (Pleckenalpen) după publicații mai vechi — acum inscripția este de sigur foarte stricată — nu a putut vedea nicăiri rândul care să conțină *statio Glemonensis*, după cum vedea mai târziu S t i c o t t i, Archeogr. Triest III, 1907, 165, facs. pl. III. Locul inscripției rupestre desemna și locul unei stațiuni, pe un drum din Alpi, tocmai la frontiera Illyricului, destul de departe de localitatea Glemona. La fel și C I.L.,V., 1650 (= 64, = D o b ó, *o. c.*, 162, 171, Nr. 12), nu reiese din inscripție că poate fi vorba la Glemona de o stațiune vamală, mai ales că inscripția nu a fost găsită la Glemona, ci la Ponteba în Alpi, un alt important drum ce ducea spre Noricum, tocmai pe frontiera Illyricului. La Iulium Carnicum nu a fost nicio stațiune vamală, cum crede D o b ó, *o.c.*, 162, căci inscripția C.I.L.V., 1864, nu a fost găsită la Iulium Carnicum, după cum am arătat mai sus, ci este o inscripție rupestră pe Monte della Croce, în Alpi, la Nord de Iulium Carnicum. Oricum, una din cele două stațiuni din Alpi, probabil cea dela Ponteba, e posibil să fie statio Ploruce(n)s(is).

[33] C.I.L., III, 5121 Atrans (S. O s w a l d) (=D o b ó, *o. c.*, 163, 171—2, Nr. 13, 16), un *ser(vus) c(ontra) scr(iptor) stationis Boiod(urensis)*, și C.I.L., III, 5691 Boiodurum (Innstadt).

[34] C.I.L., III, 15.184[7], Poetovio (=D o b ó, *o. c.*, 163, 175, Nr. 46), un *vil(icus) sta(tionis) Enensis*, evident este vorba de Pons Aeni (Pfunzen bei Rosenheim).

[35] D o b ó, *o. c.*, 164, 172, Nr. 21, aflată la Chiemsee și C.I.L., III. 5620 (=D o b ó *o. c.*, 172, Nr. 22) la *villa* Ischl câte *un vil(icus) stat(ionis) Esc*...; M o m m s e n nu o putea realiza. Pentru D o m a s z e w s k i *o. c.*, 148 nu e clar, cum poate fi o stațiune în mijlocul Noricului. P a t s c h, Roem. Mitteilungen. XX, 1905, 224, o identifică cu localitatea modernă Ischl în jurul lui Wolfgangsee; C a g n a t, Art. *Portorium*, *o. c.*, 589, întregește inscripția ca *statio Escensis*, dar se întreabă dacă ea trebue căutată acolo unde a fost găsită și inscripția! El afirmă că *„este greu de admis o stațiune vamală pierdută astfel în centrul Noricului"*.

Oricum, C a g n a t admite că este o stațiune unde se plătea o taxă de trecere. A. R e i n e c k e, Bayr. Vorgeschichtsfreund, IV, 1924, 34 (citat după D o b ó, *o. c.*, 164) crede că este identică cu Oescus din Moesia Inf. A. D o b ó, *o. c.*, 164, Nota 153, se gândește la localitatea *Esco* din Raetia. Credem, împreună cu D o b ó, mai de grabă că *Statio Esc*... poate fi identificată cu *Esco* din T. P., localitate din Nordul Raetiei—în apropiere de Vindelicia — singura stațiune cu nume asemănător, mai apropiată de locurile cu inscripțiile noastre.

[36] C.I.L., III, 5121, Atrans (= D o b ó, *o. c.*, 164, 172, Nr. 16), *un vil(icus) stat(ionis) Atrantin(ae)*; C.I.L., III, 5123, Atrans (=D o b ó, *o. c.*, 172, Nr. 18), un altar închinat *Norei(a)e August(ae) et honori stat(ionis) Atrant(inae)*, de doi sclavi din personalul portoriului; C.I.L., III, 13.522 (= D o b ó, *o. c.*, 172, Nr. 20), un *vil(icus) stat(ionis) Atranti[n(ae)]*.

[37] C.I.L., III, 4155 (D o b ó = *o. c.*, 165, 173, Nr. 31), un *vil(icus) stat(ionis) Savar(iensis)* și C.I.L., III, 10.876 Poetovio (=D o b ó, *o. c.*, 174, Nr. 36), un alt *vil(icus) stat(ionis) Savarensis*. C. P a t s c h, *o. c.*, p. 223—4, după hărțile lui H. K i e p e r t, contestă că Savaria ar fi un oraș în apropiere de granița Noricului, ci o localitate în mijlocul Panoniei Sup. Pentru M o m m s e n însă(C.I.L., III, p. 532), ... *incertum est, ubi fines fuerunt inter Savarienses Pannoniae et Salvenses Norici*; *nos titulos repertos in valle Raab fluvii et confluentium in Stiria quae nunc est rettulimus inter Noricos"*. Iar după P l i n i u s, *N. H.*, III, 146, în epoca Flaviilor, coloniile romane *Savaris* și *Iulia Scarbantia* erau încă în Noricum (vezi și A. G r a f, *Übersicht der antieken Geographie von Pannonien*, Budapesta 1936, 22 și 31, în Diss. Pann., Ser. I, fasc. 5). B. K u s z i n s z k y, în *A Magyar Nemzet Törlénete*, a lui Al. S i l a g y i, Budapesta 1895, I, 77 și urm., consideră Savaria drept un oraș de graniță al Pannoniei. In sec. II, când frontiera de Vest a Pannoniei a fost simțitor mutată spre Vest, Savaria devine un oraș aproape de frontiera Noricului, în niciun caz însă în centrul Pannoniei Superior.

[38] C.I.L., III, 14.354[33], Poetovio, (= D o b ó, *o. c.*, 165, 174, Nr. 40), un *scrut(ator) stat(ionis) Poet(ovionensis)*; Ann. Épigr., 1938, Nr. 154. Poetovio (= D o b ó, *o. c.*, 175, Nr. 52) *Tabul (arii)... et vil(ici) stat (ionis) Poetovionensis*; W. G u r l i t t, în Arch. epigr Mitt., XIX, identifică la Poetovio 3 stațiuni vamale, la intrarea în localitate a celor trei drumuri principale.

[39] C.I.L., III, 15.184[8] Poetovio, (= D o b ó, *o. c.*, 166, 175, Nr. 47), un *(t)abul(arius) et vil(icus) stat(ionis) Confl(u)ent(es)*; stațiunea localizată la confluența Dunării cu Sava la Kriegsinsel.

[40] C.I.L., III, 13.396 Münkendorf, (= D o b ó, *o. c.*, 165—176, Nr. 55), o piatră funerară pusă de către un *ser(vus) c(ontra) sc(riptor) stat(ionis) Aquinc(ensis)*.

[41] Ö. Jh., VI, 1905, Bbl. 29, Ulpianum (= D o b ó, *o. c.*, 167, 178, Nr. 73), un *vilic(us) stat(ionis) Ulp(ianensis)*. Ulpianum identificat cu Lapjeselo, Lipljan.

[42] Ann. Ep gr., 1933, Nr. 160, Lopata (=D o b ó, *o. c.*, 167, 178, Nr. 74—75); Ö. Jh., VII, 1904, 3, Nr. 3 (=Ann. Ep gr., 1903, Nr. 287, Klecovac (Kumanovo). Inscripțiile publicate din nou corect în Sp menik — Belgrad LXXV, 1933, 58, p. 47—8, Nr. 155, un *ser(vus) c(ontra) sc(riptor) stat(ionis) Lamud...* Localitatea a fost întregită ca *Lamudensis* și identificată cu Kumanovo.

[43] Ö. Jh., VII, 1904, 3, Nr. 3 (= D o b ó, *o. c.*, 167, 178, Nr. 75; Spomenik p. 48). Stațiunea localizată la Vucitrn. *Stat(io) Vizi(ani)* ar putea fi însă identică cu localitatea VICIANO din T. P. (cf. însă K. M i l l e r, *Itineraria Romana — Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, 557).

[44] C.I.L., III, 12.399 Pelișat (=D o b ó, *o. c.*, 168, 183, Nr. 97); P â r v a n, Histria, IV în Anal. Acad. Rom. Ser. II, t. XXXVIII, 1915—1916,. Mem. Secț. Ist., p. 588—9. Sub Antoninus Pius, când Ripa Traciae forma un portorium aparte, Dimum era stațiunea vamală de intrare în acest portoriu. Despre *Portorium Ripae Traciae* la V. P â r v a n, *o. c.*, 588 și urm. și H. N e s s e l h a u f în Epigraphica I, 1939, 331—8. In C.I.L., III, 12.399, un *ser(vus) c(ontra)-sc(riptor) stat(ionis) Dim(ensis)*; stațiunea Dimum localizată la Belinel (?).

[45] C.I.L., III, 7479, Durostorum (=D o b ó, *o .c.*, 168, 182, Nr. 95), un *vil(icus) stat(ionis) Duros(torensis)*.

[46] C.I.L., V, 5079, Sublavio (= D o b ó, *o. c.*, p. 162—3, 170—1, Nr. 6—8), *un ser(vus) ark(arius)* al lui T. Iul. Saturninus; C.I.L., V, 5080, un *ser(vus) c(ontra)s(criptor)* tot a lui T. Iul. Saturninus; C.I.L, V, 5081, un *vil(icus)* imperial. Mai târziu, Raetia, în sec. III, va trece la circumscripția vamală a Galliilor (vezi mai sus).

[47] C.I.L., III, 4716 Larix(= Saifnitz) (= D o b ó, *o. c.*, 164, 172—3, Nr. 23), un *[ser(vus)] c(ontra)s(criptor)*. La Loncium (Mauthen) inscripția C.I.L., III, 4720 (=D o b ó, *o. c.*, 173, Nr. 24) este doar o piatră funerară pusă unui *ser(vus) c(ontra)s(criptor)* de către doi *vilici*, care nu implică cu nimic neapărata existență a unei stațiuni vamale.

[48] C.I.L., III, 5146, Tüffer (=D o b ó, *o. c.*, 165, 173, Nr. 25), aproape de frontiera sudică a Noricului, trebue să fi fost o stațiune vamală, pe drumul ce ducea dela Celeia prin Neviodunum la Siscia. Altarul dela Tüffer — într'o stațiune balneară — este închinat de către un *ser(vus) vil(icus)* care conducea biroul vamal al unei stațiuni din apropiere. La Virunum, localitate din Noricum, care nu se află pe frontiera provinciei, nu pare să fi existat o stațiune vamală; inscripția C.I L, III, 15.549 (= D o b ó, *o. c.*, 173, Nr. 27) vorbește de un *v[ic(arius)] [a]cto[r?] [s]tationis eius(dem)* (?) care poate să fie o persoană dintr'o stațiune dela frontiera Noricului, care închină aici la Virunum un altar sau ridică un edificiu cu caracter sacral. C.I.L., III, 5184 Celeia (= D o b ó, *o. c.*, 173, Nr. 26) este un altar închinat de către un conductor, care nu întărește de loc ipoteza că ar fi existat o stațiune vamală la Celeia. La Siscia nu a fost nicio stațiune vamală; cele două inscripții (C.I.L., III. 10.821, 13.408 = D o b ó, *o. c.*, 176, Nr. 56, 57) nu au fost găsite la Siscia, ci prima la Goricka (la Sud de Siscia), iar a doua la Vrtlinska (la Nord de Siscia). Zăcămintele de fier din regiunea Sisciei au fost intens exploatate de către Romani, iar cele două inscripții se referă de sigur la *vectigal ferrariarum* (C.I.L., III, 3953) și nu la portorium. Pe aceeași inscripție unde se amintește un *proc(urator) Aug(usti) n(ostri) praep(ositus) splendidissim(i) vect(igalis) ferr(ariarum)*, se amintește și un *ark(arius) stat(ionis) Sisc(ianae)* unde nu poate fi vorba de o *statio* a portoriului, ci mai curând a acelui *vectigal ferrariarum* (cf. C.I.L., III, 13.239, 13.240; O. H i r s c h f e l d, *o. c.*, 133, vezi și D o b ó, *o. c.*, 165, Nota 163). Nu știm dacă inscripția dela Aequum (C.I.L., III, 1945 = D o b ó, *o. c.*, 177, Nr. 65) se referă la o stațiune dela Aequum sau din altă parte.

[49] C.I.L., III, 4288 Brigetio (= D o b ó, *o. c.*, 165, 173, Nr. 29), inscripția e pusă de către un *ser(vus) vil(icus)* XX — *vicesimarius*, funcție care nu se întâlnește în organizația portoriului. Nici stăpânul său Iul. Proclus *cond(uctor)* VIII nu mai apare în vreo inscripție în această calitate în Illyricum. Inscripția e curioasă și nu e sigur dacă se referă la organizația portoriului (vezi mai sus).

[50] C.I.L., III, 10.301 (=3327), Dunapentele (=D o b ó o. c., 165, 176, Nr. 58), un *pr(aepositus) sta(tionis) SPONDILLA* (?), ultimul cuvânt ar putea fi numele unei localităţi cu oficiu vamal. Însă inscripţia C.I.L., III, 12.018 (= D o b ó, *o. c.*, 166, 176, Nr. 61) de pe o greutate de plumb dela Mohács, care se referă la un vilicus din portoriu, nu dovedeşte în deajuns dacă aici a fost o staţiune vamală. Cu atât mai puţin inscripţia C.I.L., III, 10.605 (= D o b ó, *o. c.*, 167, Nr. 60) dela Alberti Irsa (din câmpia T.sei); aceasta pare mai de grabă a fi fost adusă de undeva de peste Dunăre, din Pannonia. La Sirmium nu era nicio staţiune vamală; din inscripţia C.I.L., III, 7429 (= 753 = D o b ó, *o. c.*, 183, Nr. 98) nu reiese nicidecum acest lucru.

[51] C.I.L., III, 13.283 Senia (= D o b ó, *o. c.*, 177, Nr. 63, 63/a), doi *servi vilici*.

[52] C.I.L., III, 12.914, 12.915 Salonae (= D o b ó, *o. c.*, 177, Nr. 64), nu e sigur dacă inscripţia se referă la portorium; totuşi, existenţa unei staţiuni vamale aici e posibilă.

[53] C.I.L., III, 8140 (= 1647) Margum (= D o b ó, *o. c.*, 177, Nr. 69), un *vilicus*.

[54] C.I.L., III, 8256 Lomnica Trn (=D o b ó, *o. c.*, 179, Nr. 78), un *servus vilicus* închină aici un altar SANCTO CASEBONO. Inscripţia aflată *„in loco qui appelatur Prestol, territorii vici Lomnica prope Trn... Titulus in confiniis Thraciae et Moesiae Superioris repertus cum Latinus sit, ad Moesiam referendus esse videtor"*. Numele zeităţii a fost pus în legătură cu castelul din Tracia amintit de P r o c o p i u s, *De Aedif.* 4, 11, p. 306, 13 ed. Bonn, anume Κασιβόνων, (cf. A. D o m a s z e w s k i în C.I.L., III, suppl., p. 1467; Ihm, art. *Casebonus* în R.E., III, 2, 1637). S'ar putea ca staţiunea să se fi numit Casebonus sau Casebonum.

[55] C.I.L., III, 6124 Lom Palanca (= D o b ó, *o. c.*, 167, 182, Nr. 92), un *servus vilicus* (cf. A. D o m a s z e w s k i, Arh. epigr. Mitt., XIII, 1890, 153). La Viminacium, inscripţia dela D o b ó, *o. c.*, Nr. 66, fiind o piatră funerară pusă de un *servus vilicus* împreună cu soţia, fiicei lor, nu poate fi o dovadă că aici a fost o staţiune vamală. La fel şi inscripţia următoare dela D o b ó, Nr. 68, fiind pusă de un libert al unui fost conductor, nu aduce niciun sprijin în localizarea unei staţiuni la Viminacium. Inscripţia C.I.L., III, 7429 (= 753 = D o b ó, *o. c.*, 183, Nr. 98), ca şi pentru Sirmium, nu e nicidecum o dovadă că Ratiaria ar fi fost o staţiune vamală. La Guberevici-Stoinik, inscripţia C.I.L., III, 8163 (= D o b ó, *o. c.*, 177, Nr. 68) ne relatează că un *servus vilicus* ridică un templu, dar nu lasă să se întrevadă că ar fi fost acolo o staţiune vamală. La Runjevo-Kacianik, inscripţia C.I.L., III, 8185 (= D o b ó, *o. c.*, 178, Nr. 77), este doar un altar închinat de un vilicus care putea veni dintr'una din cele trei staţiuni, cunoscute din apropiere. La Ravna, inscripţia dela D o b ó, *o. c.*, 170, Nr. 70, este o piatră funerară pusă de către un *Achileus vilicus* dela *statio Lamudensis* (Kumanovo) şi nu dela Ravna (cf. C.I.L., III, 8243 = D o b ó, *o. c.*, Nr. 76).

[56] D o b ó, *o. c.*, 168, 181, Nr. 87/a, o staţiune vamală constatată aici numai pe timpul lui Traian şi care aparţinea portoriului *Ripei Traciei* (cf. N e s s e l h a u f, *c. c.*, 334).

[57] Două inscripţii (C.I.L., III, 7434, 7435; = D o b ó, *o. c.*, 168, 182, Nr. 93, 94), din epoce diferite, amintesc aici doi *servi vilici*. La Oescus ca şi la Tomis, inscripţia C.I.L., III, 7429 (= 753 = D o b ó, *o. c.*, 98), nu este o dovadă că ar fi fost acolo staţiuni vamale. La Capidava (Calachioi), inscripţia este pusă în onoarea lui T. Iul. Saturninus şi nu lasă cu nimic să se întrevadă că ar fi fost o staţiune (G r. F l o r e s c u, în Dacia, III—IV, 1927—1932, 505—507); interpretarea justă pentru expresia de *Illyrici (u)triusqu(e) et ripae (Thraciae)*, la N e s s e l h a u f, *o. c.*, 331—8; alte opinii la D o b ó, *o. c.*, 187. Atât la Histria cât şi la Tyras, inscripţiile vorbesc mai de grabă despre imunităţile de care aveau dreptul să se bucure locuitorii acestor cetăţi, decât de existenţa vămilor în aceste puncte; cf. V. P â r v a n, *o. c.*, 592; (C.I.L. III, 781 = D o b ó, *o. c.*, Nr. 89, pentru Tyras; P â r v a n, *o. c.*, 588 şi urm.; D o b ó, *o. c.*, Nr. 87, pentru Histria).

[58] După informaţia lui F r. G r i s e l i n i, *Istoria Banatului Timişan* (trad. N. B o l o c a n), Bucureşti, 1926, 196, această inscripţie a fost găsită în 1736, când generalul Andrei Hamilton primise ordinul să restaureze băile termale. Inscripţia însă nu a putut fi văzută nici de G r i s e l i n i şi nici de C a r i o p h i l u s, care ne-o transmit după copii mai vechi; de aci apoi şi primele cuvinte de HERCULI AVG. VALER. M. care ar putea fi *Herculi Aug(usto) vale(tudine) r(ecuperata?)* (cf. C a g n a t, *o. c.*, 44). Neînţeles a rămas şi rândul de IIII ID ANNO XI; *Barbato* pentru *Barbaro*. P a t s c h, Röm. Mitt. VIII, 1893, p. 199, crede că *anno XI* ar fi anii de funcţie ai acelor doi conductori.

[59] C. S e b e s t y é n, în Dolgozatok, Seghedin, 1—2, 1925, p. 153 (= D o b ó, *o. c.*, 177, Nr. 62).

[60] Ann. Epigr., 1934, Nr. 107 (=D o b ó, *o. c.*, 182, Nr. 90); C.I.L., III, 13.283 (= D o b ó, *o. c.*, 177, Nr. 63); D o b ó, *o. c.*, 177, Nr. 63/a; Ann. Epigr., 1928, Nr. 153 (= D o b ó, *o. c.*, 182, Nr. 91).

[61] G. F i n á l i, în Pannonia, II, 1926, Pécs, 280 şi urm., crede că inscripţia a fost dusă la Seghedin dela Alba-Iulia; A. A l f ö l d i, în *Gli Studi Romani nel mondo*, II, Bologna, 1935, p. 281, recunoaşte în fragmentul de inscripţie dela Seghedin cuvintele de VEHICVLATIO

(*Dacia*) RVM sau (*Pannonia*) RVM, deci existența unui serviciu poștal ce lega Pannonia de Dacia traversând *barbaricum*, dar și existența unei stațiuni vamale. Acelaș, însă, în *Bericht ueber den VI. Internationalen Kongress für Archäologie*. Berlin 21—26 Aug. 1939, 533, vorbește de inscripția unui *praefectus vehiculorum* și nu *vehiculationis*. In Illyricum întâlnim numai o singură dată această funcție cu titlul de *praefectis vehiculationis* (C.I.L., III, 6075) în locul celui obișnuit de *vehiculorum*. Totuși D o b ó, *o. c.*, 166, fără să arate motivul, respinge posibilitatea de existență a unei stațiuni vamale la Seghedin, deși nu recunoaște argumentele lui F i n á l i (vezi C. D a i c o v i c i u, în Anal. Bănatului, III, Nr. 2, fasc. 5, p. 2—3).

[62] C. D a i c o v i c i u, în Dacia, VII—VIII, 1937—40, p. 323; D o b ó nu o cunoaște.

[63] Inscripție publicată tot de Prof. C. D a i c o v i c i u, în Dacia, VII—VIII, 1937—40, p. 325, unde este vorba de un *Eufemus vikarius Peregrini* și *Erastus conservus*; nu este sigur dacă aceștia făceau parte din personalul inferior al portoriului.

[64] De-a-lungul Oltului nu s'a putut identifica nicio stațiune vamală; în cele amintite de T o c i l e s c u, *o. c.*, 211, înafară de Celei, până acum niciun monument epigrafic nu lasă să se întrevadă că linia vamala a Daciei mergea de-a-lungul Oltului. La Romula, inscripția C.I.L., III, 13.758, este pusă de către *Hylas vicesimarius*, care nu face parte din personalul portoriului. Și A l. A l f ö l d i, *Daci e Romani in Transilvania*, în *Biblioteca della Mattia Corvino* Nr. 9, Budapesta 1940, 43, fără să aducă nicio dovadă, declară că vămile acelui *vectigal Illyrici* sunt așezate de-a-lungul Oltului (este vorba de regiunea Olteniei). Insă linia vamală din Sud-Estul Daciei trebue căutată mai de grabă pe limesul transalutan decât pe Olt.

[65] Nu pot fi considerate drept stațiuni vamale: Sarmizegetusa, datorită faptului că C.I.L., III, 7429 (= 753 = D o b ó, *o. c.*, 168, 182, Nr. 98) amintește pe lui. Capito ca un *decurio* numai al acestei colonii; iar C.I.L, III, 8075⁴ (= Do b ó, *o. c.*, 179, Nr. 81) este o țiglă doar cu stampila ANT. RVFI care ar putea, tot atât de bine, nici să nu fie identic cu emonimul conductorului; Mehadia (C.I.L, III, 1565, 1568 = D o b ó, *o. c.*, 168, 179, Nr. 85, 86) numai prin faptul că doi *servi vilici* închină aci altarele; Ampelum (C.I.L., III, 7837 = D o b ó, *o. c.*, 168, 179, Nr. 82), cei doi *vernae vilici* sunt din serviciul acelui vectigal aurariarum și nu din *publicum portorii* (cf. H i r s c h f e l d, *o. c.*, p. 155, Nota 2 și G. T é g l á s, în Akadémiai Értesitö, XXVII, 1916, 277); Alburnus Maior, prin faptul că pe două table cerate (C.I.L., III, p. 958, Nr. XXIII și XXIV = D o b ó, *o. c.*, 169, 179, Nr. 79, 80) apar numele a doi conductori, nu trebue neapărat să credem că a existat cândva aici o stațiune vamală. Tablele au putut fi aduse și ascunse aici dintr'o stațiune din Vestul Daciei, din apropierea acestei localități (poate să fie acea *statio Resculi* din C.I.L, III, p. 325—7, Nr. I, în cazul că noțiunea de *statio* acum are înțelesul de stațiune vamală, ceea ce este greu de dovedit); la Romula e aceeași situație ca și pentru Sarmizegetusa, fiind vorba de aceeași inscripție (C.I.L., III, 7429). Toate aceste localități au fost considerate drept stațiuni vamale de către D o m a s z e w s k i, *o. c.*, 136—7, 142—3, T o c i l e s c u, *o. c*, 215 și urm,, P a t s c h, *o. c.*, 244 și urm. și D o b ó, *o. c*, 168—9, fără să dea o atenție mai adâncă înțelesului inscripțiilor, încât P a t s c h se vede obligat să admită stațiuni vamale atât la granițele provinciilor, cât și în interiorul lor. Dacă ar fi justă părerea lui P a t s c h că stațiunile vamale se aflau și în interiorul provinciilor — la poduri și la pasuri — rămâne să se găsească astfel de inscripții puse de *servi vilici*, la Apulum, Potaissa, Napoca, etc., unde de bună seamă au existat poduri peste Mureș, Arieș sau Someș, sau măcar o singură dată, unul dintre aceste orașe interioare să fie amintite cu numele de *statio*. In orice caz, dacă orașele Daciei, cumva, își vor fi avut un drept al lor de percepere a unei anumite vămi în interesul lor municipal — ceea ce este greu de dovedit — aceasta ar fi fost ceva cu totul deosebit de acel *publicum port. Illyrici*. Ultima inscripție din Dacia, care ar putea fi considerată ca făcând parte din materialul epigrafic privitor la portorium, este cea publicată de Prof. C. D a i c o v i c i u în An. Com. Mon. Ist., Secț. pt. Trans., II, 1929, 313, unde este vorba de EPIPODIVS AVG(usti)N(ostri) VERNA VILICVS, dela Samizegetusa (necunoscută lui D o b ó), care ar putea fi un *servus vilicus* dela stațiunea dela Pons Augusti, localitatea vecină.

[66] G r u g l i c o v a, în Vestnic, III, 1947, 219: prin intermediul provinciilor Dacia și Moesia Inferior, Romanii intrau în legături comerciale cu popoarele Nord-Estului Europei și încercau să-și extindă influența asupra teritoriilor Galiției și Ucrainei; N. A. M a ș c h i n, *Istoria drevnevo Rima*, 1947, 476: provincia Dacia a contribuit la desvoltarea legăturilor comerciale cu regiunile nord-estice neromane.

[67] Altă încercare de localizare la M o m m s e n, C.I.L, III, p. 222, sub Nr. 1351. Dar dela Marga pare să provină inscripția, C.I.L, III, 1547 și deci existența, în acel loc, a unui *templum Nemesis* și un *collegium utriclariorum*, care dovedesc existența unei mici așezări.

[68] A. D o m a s z e w s k i, *o. c.*, 142—3, datorită stațiunilor vamale dela Dierna, Pons Augusti, Micia și celor dela Băile Herculane și Sarmizegetusa — unde de fapt nu avem niciun indiciu că ar fi existat cândva așa ceva — desparte regiunea Banatului de Dacia, încorporând-o la Moesia Superior. Astăzi, de sigur că nu se mai poate susține această teză (vezi mai jos) (cf.

Brandis, art. *Dacia*, în R.E., IV, 2, 1970, şi Téglás, *o. c.*, 276 şi urm). E cu totul curioasă şi încercarea lui Alföldi, *o. c.*, 44, de a împărţi regiunea Banatului la cele trei provincii: partea de Est, Daciei, în timp ce regiunile Moesiei Sup. controlau regiunea meridională a Banatului, iar efectivele Pannoniei Inf. controlau zona dintre Dunăre şi Tibiscum.

[69] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucureşti, 1945, 97 şi urm.

[70] Cea mai veche încercare de localizare a Daciei Malvensis şi a coloniei Maluense este încercarea lui K. Torma, în Erdelyi Muzeum—Egylet évkönyvei, Cluj, II, 1861—63, 114, care o caută în Nordul Daciei, dar bănueşte că oraşul ar fi putut exista prin Sălaj; Th. Mommsen, în C.I.L., III, p. 160, 1873, localizează colonia şi provincia probabil în partea orientală a Daciei; K. Goos, în Arhiv des Vereins fur siebenburgische Landeskunde N. F., XI, 1873, p. 104, crede mai curând că localitatea Malua este identică cu Porolissum, decât că cuvântul *malua* este dacic, pe când Porolissum este un nume roman dat mai târziu; O. Hirschfeld, în Sitzungsberichte der philosoph sch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1874, Heft IV—VI, p. 374—375, emite pentru prima dată părerea că Dacia M. este Ţara Românească, atât cât a fost romanizată, iar colonia M. este de localizat la Reşca sau la Celei; D. Detlefsen, în Bursian's Jahresbericht, Jhrg. I, Bd. II, 1873, p. 805, în Estul Daciei; J. Jung, *Roemer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, 1877, 27, localizează provincia în partea sud-estică a Daciei, iar în *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1893, 150—151, mai precis decât Hirschfeld, pune capitala la vărsarea Oltului în Dunăre (Celei); H. Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, Berlin, 1878, 336: Dacia M., iarăşi numai ca un fapt probabil, în Sud-Estul Daciei, iar în F.O.A., XVII, pe hartă este tot în partea de Sud, corespunzând Olteniei; B. P. Haşdeu, *Cuvente den bătrâni*, Bucureşti, 1878, t. I, 288—290, plecând dela vechiul sens al cuvântului românesc *mal* = *munte*, explică Dacia M. ca însemnând *Dacia Muntoasă*, iar colonia M. = *colonia de munte*; J. Marquardt, *o. c.*, 309, arată că locul coloniei M. este necunoscut, dar revine la vechea părere a lui Th. Mommsen că ea trebue să se fi aflat în partea estică a Daciei; P. Király, *Dacia provincia Augusti*, I. Becicherecul Mare, 1893, 265; provincia tot în Oltenia, iar capitala la Celei, cu semn de întrebare însă; G. Brandis, art. *Dacia* în R.E., IV, 2, 1971: provincia tot în Oltenia, iar capitala într'un loc necunoscut; G. Téglás, *Hunyadvármegye története*, Budapesta, 1902, 96, pare să înţeleagă prin Dacia M. teritoriul romanizat din afara Carpaţilor meridionali până la Orşova; Gr. Tocilescu, *o. c.*, 107 şi 113, fără nicio rezervă localizează Dacia M. în Oltenia, iar capitala la Celei; apoi, la sfârşitul volumului, în *addenda et corrigenda*, p. 636, înlătură părerea asupra capitalei la Celei unde este de localizat Sucidava şi se întreabă dacă nu cumva Malua nu este altceva decât numirea indigenă dacică a coloniei Romula, părere reluată mai târziu de către D. Tudor (vezi mai jos); A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. III., I. Vlădescu, I, Bucureşti, fără an, 159—160, localizează provincia în Oltenia, iar capitala o crede a fi la Celei, aducând în sprijin acea diplomă militară C.I.L., III, part. II, Nr. 51, a lui *M. Aur. Decian. f. Decianus* din *colonia Maluense ex Dacia* fost *eques singularis in castris novis Severianis* şi „este destul de firesc... a admite că ambele locuri erau apropiate", adică acele *castre severiane* „nu sunt altele" — după A. D. Xenopol — „decât oraşul numit astăzi Turnul Severinului..." (*sic*); V. Pârvan, *Ştiri noi din Dacia Maluensis*, extr. din Anal. Acad. Rom., t. XXXVI, Mem. Secţ. Ist., şedinţa din 14 Iunie 1913, p. 15, la fel în Oltenia, iar capitala de acum înainte nu mai poate fi la Celei, dar nici la Reşca, ci la Răcari; în *Getica — o protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, 276: provincia tot în Oltenia, iar capitala tot undeva prin această provincie; la p. 752, capitala într'un loc necunoscut; K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, 541, crede că localitatea Malua este de localizat la Căşei pe Someş; C. Patsch, în Sitzung der philosophisch-historischen Klasse, Akad. der Wissenschaften in Wien, XXVII, 1925, p. 202—205, susţine pentru prima dată că Dacia Malvensis este în Banatul actual, iar capitala la Denta sau în împrejurimile acestei localităţi moderne. Îşi susţine părerea şi în cartea sa mai nouă: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V/2, p. 137; C. Daicoviciu, în Analele Bănatului, III, Nr. 2, fasc. 5, p. 2—3; în Apulum — Bul. Muz. Reg. Alba-Iulia, I, 1939—1942, 106—108; rev. Transilvania, Sibiu, an. 73, Nr. 12, 1942, extras; rev. Transilvania, Sibiu, an. 74, Nr. 1, 1943, p. 70—74; An. Inst. de St. Clas., IV, 1941—1943, 294—295; *Nesciendi ars*... Sibiu, 1944. *La Trans.*, p. 97 şi urm., admite localizarea lui Patsch; Al. Philippide, *Originea Românilor*, II, 720, pentru colonia M. poziţie nehotărîtă; M. Fluss, art. *Maluense* in R.E., XIV, 1, 927: provincia este în regiunea Oltului, iar localitatea undeva în partea de Sud-Est a Daciei; M. Demetrescu şi C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Călăuza Muzeului Regional al Olteniei*. Craiova, 1933, 64, 67: Dacia M. = Oltenia; N. Iorga, *Istoria Românilor*. Vol. I, part. II, Bucureşti, 1936, 251: provincia Dacia M. este o Dacie de-a-lungul malului, dar un oraş cu acest nume nu a existat. Provincia o situează atunci în Oltenia, iar reşedinţa ei

a fost la Sucidava sau la Romula (p. 287—288); V. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*. București, 1937, 67, provincia corespunde cu Oltenia și Muntenia romanizată, dar reședința ei nu se poate cunoaște, căci la Răcari exista o localitate care începea cu litera E (p. 198); H. Nesselhauf, în Gnomon, IV, 1938, 515, susține că Dacia M. este Oltenia; D. Tudor, *Oltenia romană*. București, 1942: Dacia Malvensis identică cu Oltenia, iar capitala undeva pe malul Jiului, ruinele ei fiind distruse de râu (p. 92 și urm.). In *Sextus Iulius Possessor in Dacia* (extras din volumul omagial C. Giurescu) București, 1944, încearcă să arate că Malua este identică cu Romula, invers de cum gândise odinioară K. Goos; M. Macrea, *La vita romana in Transilvania*. București, 1943, p. 19, la Dacia M. înglobează atât teritoriul Olteniei, cât și pe al Bănatului. Și acum ultimul, A. Stein, *Die Reichsbeamten*, în Diss. Pann. ser. I, Nr. 12, 1944, p. 34, 79—80, revine la părerea lui C. Patsch și a Prof. C. Daicoviciu; In ultima lucrare sintetică, *Istoria Românilor pentru clasa a 8-a secundară*. 1950, de sub îngrijirea Acad. Mihail Roller, la pag. 50, se admite că Dacia Maluensis este Oltenia, fosta Dacie inferioară, iar capitala ei Malua, localitate neidentificată. Se amintește însă că după părerea unor cercetători, Dacia Maluensis ar fi fost Banatul.

[71] D. Detlefsen, *o. c.*, 805, se întreabă totuși, dacă nu cumva ultimul rând din inscripția C.I.L., III, 1555, nu denotă că la Denta a existat colonia Malvensis.

[72] C. Patsch, *o. c.*, 203—205.

[73] Lucrările citate mai sus.

[74] A. Stein, *o. c.*, 34, 79—80.

[75] Domaszewski, *o. c.*, 142—3, justifică existența stațiunilor vamale dela Tsierna, Pons Augusti și Micia prin faptul că teritoriul Banatului făcea parte din provincia Moesia Superior. Dar inscripția dela castrul roman dela Mehadia (extras din Anzeiger der philosoph sch-historische Klasse der k. Akademie der Wissensch, in Wien, 17 Mai, Jahr 1911, Nr. XIII = Ann. Epigr., 1912, Nr. 5 = Stein, *o. c.*, 70) dedicantul fiind un *leg. Aug. pr. pr. cos. Daciar. trium* și mai ales C.I L., III, 6273 dela Vârșeț, dovedește că, cel mai târziu între anii 108—110, regiunea Banatului făcea parte din provincia Dacia.

[76] *Servi vilici*, în calitatea lor de servi publici, în Dacia îi întâlnim în serviciul *vectigaliei* la *portorium* și la *auraria*. Astfel cei doi *Aug(usti) n(ostri) vern(ae) vil(ici)* (C.I.L., III, 7837) dela Zlatna, sunt de fapt *vilici* folosiți în administrarea exploatării aurului (Hirschfeld, *Die Verwaltungs*. 155, Nota 2) și n'au nimic de a face cu *portorium*. Cruglicova, în Vestnic, III, 1947, 226 și urm., despre *vectigalia aurariarum* a Daciei.

[77] In Dacia, inscripțiile amintesc pe *servi vilici* și pe *vicari vilici*, singurii care au posibilități materiale să dedice altare sau să pună inscripții onorifice. In alte provincii din Illyricum mai întâlnim, însă, și câțiva *contrascriptores* = contabili, apoi foarte puțini *tabularii* = arhivari, *arcarii* = casieri, și 2 *scrutatores* — cei care desfăceau marfa pentru a fi vămuită — sunt în ultima categorie și ca salar (?) și ca ierarhie și aceasta se vede din numărul mic de inscripții pe care ei îl dedică.

[78] C.I.L, III, 15.184[7] (= Dobó, *o. c.*, 175, Nr. 46), Poetovio, altar pus de M. Anton. Celer în sănătatea lui *Charidemus Aug. n. vil. stat. Enensis*; Anton Celer reapare, însă, în C.I.L., III, 15.184, inscripție ce poartă data anului 244.

[79] Dobó, *o. c.*, 169—170, și 196, greșit crede că existența acestui *portoriu* a durat numai până la sfârșitul domniei lui Alex. Sever, iar cauzele desființării acestei organizații vamale o vede în teribila anarhie care a urmat morții acestui împărat.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

FRĂMÂNTĂRI SOCIALE LA SARMAŢI ÎN SECOLUL IV e. n.

DE

EUGEN CHIRILĂ

Dacă izvoarele literare, just interpretate, ne oferă suficiente informaţii pentru cercetarea luptei de clasă în lumea romană, în schimb ele ne prezintă un material foarte redus pentru studiul acestei lupte la popoarele „barbare". Istoricii romani se interesează de evenimentele de ordin social petrecute la „barbari", numai în măsura în care ele privesc interesele imperiului. Aşa se întâmplă cu răscoala Sarmaţilor Limigantes împotriva stăpânilor lor, Sarmaţii Arcaragantes, petrecută între anii 332—334, la graniţa imperiului, pe teritoriul Banatului actual [1], răscoală al cărei sângeros epilog are loc la 359.

Datorită complexului de fapte în care se încadrează răscoala Limiganţilor, fapte ce privesc politica romană în regiunea Dunării mijlocii, ea este destul de bine cunoscută de autorii antici, ale căror informaţii aruncă o interesantă lumină asupra regiunii Banatului, care aparţinuse odinioară imperiului, precum şi asupra locuitorilor săi.

Relatarea cea mai completă, privind în special anii 358—359, ne-o face A m m i a n u s M a r c e l l i n u s în opera sa *Res gestae*, cap. XVII şi XIX. Ca fost ofiţer superior în armata romană, M a r c e l l i n u s este un foarte bun cunoscător al problemelor militare. El a scris pe la anul 390. După cum el însuşi ne mărturiseşte (XVI, 10, 21), în 357 se afla la curtea imperială dela Sirmium, deci destul de aproape de teatrul operaţiunilor militare, care se leagă de sfârşitul răscoalei şi la o dată când începuseră pregătirile militare care preced luptele din 358 cu Sarmaţii şi aliaţii lor. Este posibil ca evenimentele în legătură cu începutul răscoalei să-i fi fost povestite cu ocazia trecerii pe la Sirmium, de către camarazii mai vechi de arme, care luaseră parte la războiul cu Goţii din 332, războiu care precedase cu puţin răscoala. Tot astfel, judecând după felul cum descrie sfârşitul răscoalei, încheiată cu un măcel general al Limiganţilor, avem impresia că faptele i-au fost relatate de un martor ocular [2].

De bună seamă însă că la aceasta contribue şi deosebitul talent şi fantezia autorului, care reuşeşte să creeze impresia de lucru văzut şi trăit.

Date preţioase pentru începutul răscoalei şi pentru condiţiile în care ea izbucneşte, ne oferă *Excerpta Valesiana* sau A n o n i m u s V a l e s i i. Este vorba de un manuscris descoperit în secolul XVII, care cuprinde două fragmente, opera a doi autori diferiţi. Primul fragment se referă la epoca lui Constantin cel Mare şi cuprinde anii 293—337, al doilea se referă la anii 474—526. Pe noi ne interesează primul fragment, al cărui autor a

fost contemporan cu Ammianus Marcellinus, de a cărui operă s'a folosit.

Relatarea lui Anonimus Valesii este completată de ceea ce ne spune Eusebius în *Vita Constantini*, IV, 6. Opera a fost scrisă între anii 337—340. Datorită caracterului ei apologetic, opera trebue folosită în general cu multă precauție; ea precizează însă circumstanțele izbucnirii răscoalei şi întăreşte autoritatea celorlalte mărturii.

Dintre izvoarele amintite, singurul care menționează numele Limiganților este *Res gestae*; niciunul însă nu ne spune cum se numea clasa stăpânitoare. Această prețioasă informație ne-o dă Hieronymus, în cronica sa scrisă pe la 380, care ne spune precis că numele stăpânilor este Arcaragantes [3], iar al celor oprimați, Limigantes.

Acestea sunt principalele surse de documentare asupra răscoalei. Ele trebue să fi fost mai numeroase, pentrucă Sarmații nu sunt străini Romanilor. Veniți în prima jumătate a secolului I e. n. în Câmpia Tisei, ei intră în strânse legături cu imperiul; este adevărat că ei fac adesea incursiuni în provinciile învecinate, însă aceasta nu exclude posibilitatea unor relații regulate şi constante cu imperiul roman.

Tacitus (*Hist.* I, 79) şi A. Marcellinus (XVII, 12, 1—3) ne dau o amănunțită şi interesantă descriere a acestor călăreți prădalnici, care, având în expedițiile lor unul sau mai mulți cai de schimb, pot fi foarte greu urmăriți; apărați de cuirasele lor de piele cu solzi de corn sau plăci de oțel, înarmați cu lănci şi săbii lungi, infanteria le putea rezista cu greu ; în schimb, ei erau foarte vulnerabili pe teren accidentat sau desfundat.

La puțin timp după părăsirea Daciei, Sarmații se aşează în bogata regiune a Banatului. Nu putem preciza în mod absolut data venirii lor în Banat, însă acest lucru nu s'a putut produce la mult timp după abandonarea provinciei, pentrucă A. Marcellinus îi cunoaşte pe Sarmați ca „*indigenae*" (XVII, 12, 18 : „*Potentes olim ac nobiles erant huius indigenae regni....*"). De aici ei continuă să neliniştească granițele imperiului, aşa că, nu fără motiv, îi va numi A. Marcellinus (XVI, 10, 20) „*latrociniandi peritissimum genus*". De timpuriu ei sunt clienți ai Romei şi A. Marcellinus (XVII, 12, 15) îi menționează „*ut semper Romanorum clientes*", referindu-se, de sigur, la o situație binecunoscută şi acceptată de ambele părți, chiar dacă Sarmații îşi permiteau din când în când câte o razzie fructuoasă pe teritoriul roman.

Dela venirea lor în Banat şi până în 332, cunoştințele noastre asupra lor sunt mai mult de ordin exterior. Acum însă, circumstanțele ne permit să aruncăm o privire — fugară, este adevărat — asupra organizării lor sociale. Amenințați de Goți, Sarmații din Banat îi cer ajutor lui Constantin cel Mare, care îi sdrobeşte pe Goți [4] şi încheie cu ei o alianță în baza căreia aceştia se obligă să-i furnizeze trupe.

Din cauza pericolului Goților, pătura conducătoare a Sarmaților, Arcaraganții, îşi înarmează şi pe „sclavii" lor, pe Limiganți. După înfrângerea Goților, Limiganții întorc armele în contra stăpânilor lor şi reuşesc să-i alunge de pe teritoriul Banatului. O parte a Arcaraganților se refugiază la Victoali [5], iar cealaltă parte, destul de numeroasă, chiar dacă nu luăm *ad litteram* cifra de 300.000 indicată de Anonimus Valesii, se refugiază în imperiu [6] unde sunt colonizați în Tracia, Dobrogea, Macedonia şi Italia. Unii din ei par a fi ajuns chiar pe Rin, în regiunea Moselei [7].

Informaţiile date de texte sunt deosebit de preţioase. Ele ne indică în mod neîndoios existenţa a două clase antagoniste în cadrul societăţii sarmate, clasa stăpânilor, a căror principală ocupaţie este probabil războiul şi expediţiile de jaf, şi clasa celor oprimaţi, care muncesc pentru stăpânii lor şi care reuşesc să se răscoale în împrejurările cu totul speciale create de ameninţarea Goţilor. Nu este vorba de o vagă informaţie, rătăcită într'un text obscur, ci de trei texte destul de întinse, care se confirmă şi se verifică reciproc, ceea ce constitue o dovadă elocventă de proporţiile pe care le iau în ochii autorilor răscoala şi evenimentele legate de ea. Mai ales este semnificativ faptul că în cronica lui Hieronymus, care nu menţionează decât faptele pe care autorul le crede deosebit de importante, figurează şi răscoala Limiganţilor.

Răsculaţii rămân nesupăraţi în Banat din 334, de când i-au alungat pe Arcaraganţi, până în 358. Trebue să remarcăm în acest timp lipsa oricăror relaţii „oficiale" între Limiganţi şi imperiu. Pe de altă parte, chiar dacă Romanii adăpostesc pe foştii stăpâni, ei nu adoptă încă o atitudine ostilă faţă de răsculaţi, rezervându-şi probabil dreptul de a acţiona potrivit intereselor lor.

In 358, Arcaraganţii, împreună cu Quazii şi cu Limiganţii[8] atacă provinciile învecinate. Textul este destul de clar: nu este vorba de o împăcare între cele două clase antagoniste, ci pur şi simplu de o înţelegere temporară în vederea unei acţiuni comune de jaf pe teritoriul roman. Vom vedea mai jos că Arcaraganţii, conduşi de interesele lor de clasă, îşi vor trăda pe aliaţii lor temporari, Limiganţii, şi se vor înţelege cu Romanii pentru a reocupa Banatul, participând şi la operaţiunile militare.

Constantius întreprinde împotriva lor o expediţie care are ca rezultat supunerea Arcaraganţilor şi a Quazilor. Din partea primilor vine ca parlamentar prinţul Zizais. A. Marcellinus ne prezintă o amănunţită dare de seamă a întâlnirii între trimisul sarmat şi Constantius, insistând asupra deosebitei bunăvoinţe cu care acesta este primit de împărat. Probabil că el se face aci exponentul punctului de vedere oficial, pentrucă această pretinsă bunăvoinţă contrastează violent cu atitudinea umilă a lui Zizais[9] şi cu groaznica măcelărire a barbarilor, pe care A. Marcellinus o notează ca pe un lucru obişnuit[10]. Ca rezultat al supunerii lor, Arcaraganţii urmează să fie puşi din nou în posesia Banatului sub sceptrul lui Zizais. Deosebit de semnificative sunt aici cuvintele lui A. Marcellinus, XVII, 12, 19—20: „*inspectanţe omni exercitu, convocatos adlocutus verbis mollioribus imperator, nulli nisi sibi ducibusque Romanis parere praecepit. Atque.... Zizaim regem isdem praefecit, conspicuae fortunae tum insignibus aptum profecto, (ut res docuit) et fidelem*".

Avem de a face cu un tratat în toată forma, care sub pretextul ajutorului acordat de Romani pentru recucerirea Banatului, îi subordonează pe Arcaraganţi autorităţii romane, sub un rege care se va dovedi foarte devotat Romanilor. Atitudinea aceasta nu poate fi dictată decât de interesele de clasă ale Arcaraganţilor.

E simptomatic faptul că nici Constantin cel Mare nici Constantius nu intră în legătură cu Limiganţii, care numericeşte erau cel puţin egali cu stăpânii lor şi reprezentau, de sigur, o importantă forţă militară. Nu trebue să uităm însă că imperiul roman este un stat sclavagist şi ca atare nu putea să ia decât partea stăpânilor împotriva foştilor lor supuşi.

O înțelegere cu răsculații ar fi constituit, din punct de vedere politic, un precedent primejdios.

De fapt, Romanii pornesc împotriva Limiganților cu intenția de a-i muta în alt teritoriu [11]. Are loc o bătălie sângeroasă, urmată de devastarea totală a ținutului și de măcelărirea sălbatică a locuitorilor. In cele din urmă, Limiganții sunt siliți să se expatrieze, fără ca izvoarele să precizeze unde anume. Tratativele au loc între Limiganți și Romani; răsculații nici nu se gândesc să stea de vorbă cu foștii lor stăpâni.

In 359, Limiganții apar din nou la frontierele romane, dedându-se la jafuri, de data aceasta explicabile la niște oameni desrădăcinați de pe pământul lor, și care nu mai au alte izvoare de traiu. Constantius îi întâlnește la Aquincum [12] și ei îi cer permisiunea de a se stabili în imperiu. Constantius acceptă, gândindu-se la soldații pe care îi va putea recruta dintre noii săi supuși. Se părea că s'a ajuns la o înțelegere, când deodată lucrurile iau o întorsătură tragică, pe care A. Marcellinus n'o explică: un Limigant își aruncă încălțămintea către împărat și la strigătul lui „*Marha, Marha*", Limiganții se reped asupra împăratului și a suitei sale. Constantius scapă cu greu din învălmășeală. In lupta care urmează, Limiganții sunt exterminați; de acum înainte nu mai știm nimic despre ei [13].

Răscoala Limiganților pune în fața noastră câteva probleme la care vom încerca să răspundem: 1. Care este condiția Limiganților în orânduirea socială a Sarmaților? 2. Care este originea lor? 3. Răscoala lor este un fapt izolat, sau poate fi pus în legătură cu frământările sociale din imperiu?

1. In toate textele latine, Limiganții sunt numiți *servi*; Eusebius le spune οἰκέται și δοῦλοι, termeni care pentru el par a fi absolut sinonimi. Insă o cercetare mai atentă ne arată că ei nu sunt sclavi în sensul curent al cuvântului, ci autorii îi numesc astfel, necunoscând sau neputând defini mai precis situația lor.

A. Marcellinus îi prezintă pe Limiganți ca locuind regiuni greu accesibile [14], mlăștinoase sau muntoase, pe care Sarmații, popor de călăreți prin excelență, nu le puteau locui efectiv. Aceste regiuni nu sunt refugii în caz de pericol, ci teritorii pe care le locuesc în mod obișnuit. Putem trage concluzia că Sarmații (Arcaragantes) ocupau numai regiunile de câmpie—lucru explicabil la un popor de stepă—unde-și puteau crește și caii atât de numeroși, de care aveau nevoie. Prin urmare, Limiganții nu sunt sclavi personali, ci ocupă o situație asemănătoare cu a unor iloți sau a unor coloni aserviți, lucrând pământul pentru stăpânii lor, neavând voie să poarte arme — înarmarea lor de către Arcaraganți se face într'o împrejurare cu totul excepțională — și fiind, de sigur, foarte sever supraveghiați de aceștia.

2. In ceea ce privește originea lor, credem că Limiganții sunt — cel puțin în parte — autohtoni, rămași aci după părăsirea Daciei, la care s'au adăugat, de sigur, numeroase elemente sarmatice. In favoarea acestei ipoteze militează faptul că ei ocupă tocmai regiunile mai greu accesibile, în care — întotdeauna și pretutindeni — s'au refugiat sau au fost împinse de năvălitori mai puternici, populațiile mai slabe sau mai puțin numeroase. Spre deosebire de Arcaraganți, care par dispuși să-și părăsească fără greutate pământul, ei sunt strâns legați de acest pământ și nu-l părăsesc decât atunci când nu mai au de ales decât între plecare sau distrugerea totală. Este de asemenea semnificativă crâncena rezistență pe care o opun Ro-

manilor, precum și prezența unei infanterii[16], ce pare numeroasă, lucru care îi deosebește clar de Sarmați, menționați în texte numai în calitate de călăreți.

Este adevărat că strigătul lor de războiu „*Marha, Marha*" este un cuvânt sarmatic însemnând moarte (cf. sanscritul mărah-moarte), însă acest lucru nu înseamnă decât că stăpânirea sarmată și asimilarea de elemente sarmatice n'au rămas fără urmări.

3. Răscoala Limiganților nu este o mișcare izolată, petrecută în sânul unui popor barbar, dincolo de granițele imperiului roman. Ea poate fi pusă în legătură cu mișcările sociale din imperiu și în special cu cele din Nordul Peninsulei Balcanice, unde vom vedea că va izbucni puternica răscoală a Vizigoților din 376, la care (după cum arată istoricul sovietic A. Dmitriev, în *Răscoala Vizigoților de pe Dunăre și revoluția sclavilor**, s'au asociat spontan masse de coloni și sclavi, indiferent de originea lor etnică. Insă, premisele acestei răscoale, care are un caracter social și nu unul militar, cum arătau istoricii burghezi, existau cu mult timp înainte. Așa că, relațiile constante dintre Sarmați și provinciile din Sudul Dunării, unde de mult timp mocneau nemulțumiri, precum și prizonierii aduși de Sarmați din aceste provincii — foști oameni liberi, dar și sclavi sau coloni — au putut avea un rol în izbucnirea răscoalei Limiganților.

De asemenea, răscoala Limiganților și exemplul acestor supuși, care își alungă stăpânii și se mențin timp îndelungat liberi, n'au putut rămâne necunoscute locuitorilor din Sudul Dunării și este posibil să fi contribuit la izbucnirea răscoalei din 376.

NOTE

[1] Acest lucru a fost demonstrat în chip convingător de C. Patsch, *Banater Sarmaten*. Anz. d. Wiener Akad., Phil.-hist. Kl., 1925, p. 181—187.

[2] Ammianus s'a folosit adesea de martori oculari: XV, 1, 1.

[3] Manuscrisele prezintă următoarele lecțiuni: Argaragantes, Arcaragantes, Argaracantes, Ardaragantes. Am preferat forma Arcaragantes.

[4] Anonimus Valesi., 6, 31: *Deinde adversum Gothos bellum suscepit et implorantibus Sarmati s auxilium tulit. Ita per Constantinum Caesarem centum prope milia fame et frigore extincta sunt.*

[5] A. Marcellinus, XVII, 12, 18—19: „*potentes olim ac nobiles erant huius indigenae regni, sed conjuratio clandestina servos armavit in facinus. Atque ut barbaris esse omne jus in viribus adsuevit, vicerunt dominos ferocia pares et numero praeminentes. Qui,... ad Victohalos... confugerunt...*".

[6] Eusebius, *Vita Constantini*, IV, 6: Σαυρομάτας δ' αὐτὸς ὁ θρὸς ὑπὸ τοῖς Κωνσταντίνου ποσὶν ἤλαυνεν, ὧδέ πη τοὺς ἄνδρας βαρβαρικῷ φρονήματι γαυρουμένους χειρωσάμενος. Σκυθῶν γὰρ αὐτοῖς ἐπαναστάντων τοὺς οἰκέτας ὥπλιζον οἱ δεσπόται πρὸς ἄμυναν τῶν πολεμίων ἐπεὶ δ' ἐκράτουν οἱ δοῦλοι, κατὰ τῶν δεσποτῶν ἤροντο τὰς ασπίδας πάντας τε ἤλαυνον τῆς οἰκείας. οἱ δέ λιμένα σωτηρίας οὐκ ἄλλον ἤ μόνον Κωνσταντῖνον εὕραντο ὁ δέ οἷα σώζειν εἰδὼς τούτους πάντας ὑπὸ τῇ ·Ρωμαίων εἰσεδέχετο χώρᾳ, ἐν οἰκείοις τε κατέλεγε στρατοῖς τοὺς ἐπιτηδείους τοῖς 'δ'ἄλλοις τῶν πρὸς τὴν ζωὴν εἵνεκα χώρας εἰς γεωργίαν διένεμεν, ὡς ἐπὶ καλῷ τὴν συμφορὰν αὐτοῖς ὁμολογεῖν γεγενῆσθαι ·Ρωμαϊκῆς ἐλευθερίας ἀντὶ βαρβάρου θηριωδίας ἀπολαύουσιν. οὕτω δὴ θεὸς αὐτῶ τὰς κατὰ πάντων ἐθνῶν ἐδωρεῖτο νικάς, ὡς καὶ ἑκοντὶ ἐθέλειν ὑποτάττεσθαι αὐτῷ παντοῖα φῦλα βαρβάρων.

Anonimus Valesi, 6, 32: „*sed servi Sarmatarum adversus omnes dominos rebellarunt, quos pulsos Constantinus libenter accepit et amplius trecenta milia hominum mixtae aetatist e sexus per Thraciam, Scythiam, Macedoniam Italiamque divisit*".

*) Vestnic drevnei istorii, 1950, 1, 66—80.

Hieronymus la Eusebius, *Chron.* v. II, p. 192: *Sarmatae Limigantes dominos suos qui nunc Arcaragantes vocantur, facta manu in Romanum solum expulerunt"*.

[7] Ausonius, *Mosella*, v. 7—9;

„praeterea arentem sitientibus undique terris,
Dumnissum, riguasque perenni fonte Tabernas,
arvaque Sauromatum nuper metata colonis".

Mosella fiind scrisă în 368, „nuper" s'ar putea referi la 334 sau la unul sau doi ani următori.

[8] A. Marcellinus, XVII, 13, 1: *„nam velut obliti priorum, tunc erumpentibus Liberis ipsi quoque tempus aptissimum nancti, limitem perrupere Romanum, ad hanc solam fraudem dominis suis hostibusque concordes"*.

[9] A. Marcellinus, XVII, 12, 9—10.

[10] *Idem*, XVII, 12, 5 şi 6.

[11] A. Marcellinus, XVII, 13, 2.

[12] C. Patsch, *op. cit.*, p. 192.

[13] A. Marcellinus, XIX, 11, 1—16.

[14] *Idem*, XVII, 13, 4—5 şi 22.

[15] A. Marcellinus, XVII, 13, 3 şi 23.

[16] *Idem*, XVII, 13, 10—11.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
TOMUL II, Nr. 2, 1951

CERAMICA SLAVĂ DIN TRANSILVANIA

DE

K. HOREDT

INTRODUCERE

Epoca prefeudală în Transilvania se încadrează în intervalul de timp dintre eliberarea Transilvaniei de sub jugul roman până la înrădăcinarea stăpânirii feudale maghiare. Importanţa acestei epoce constă, în deosebi, în stabilirea diferitelor populaţii şi în formarea substratului etnic, din care se vor desvolta în epoca feudală naţiunile care populează astăzi Transilvania. In procesul îndelungat de transformări şi încrucişări etnogenice, cel mai de seamă eveniment este pătrunderea şi răspândirea Slavilor, care determină tabloul desvoltării sociale şi istorice, mai cu seamă în a doua jumătate a mileniului întâiu. Numărul izvoarelor contemporane scrise, care permit reconstituirea acestei imagini, este redus, iar valoarea lor documentară controversată şi îndoielnică. De aceea, sarcina principală de a înfăţişa specificul acestei epoce şi de a lămuri problemele legate de ea i-a revenit filologiei. In general, se poate constata însă că cercetările din trecut au avut tendinţa de a reduce, sau chiar de a trece sub tăcere importanţa contribuţiei slave pentru istoria Transilvaniei. Aceasta se manifestă şi prin neglijarea izvoarelor arheologice care au ca material autentic şi contemporan cu evenimentele respective o putere probatorie considerabilă, chiar dacă valoarea lor informativă nu trebue exagerată în faza incipientă a cercetărilor. Grupul cel mai frecvent şi mai bogat al materialului arheologic îl formează *ceramica*, fragmentele şi vasele de lut, în timp ce obiectele de metal (ţinând seama de raritatea materiei prime) sunt mai puţin numeroase. Datorită uşurinţei cu care se răspândesc pe calea comerţului, ele nici nu sunt atât de specifice culturii materiale slave, abstracţie făcând de unele forme de podoabe, cum ar fi de exemplu inelele de tâmplă.

Cercetările arheologice din Transilvania au început să dea abia în ultimul deceniu atenţia cuvenită ceramicei, care datează din a doua jumătate a mileniului întâiu [1]. Cu toate că s'au observat şi în trecut fragmente de ceramică slavă, cu ocazia săpăturilor îndreptate asupra unor alte obiective privind, în deosebi, epoca societăţii primitive, ele sunt amintite numai în treacăt, fără să se procedeze la încadrarea lor în mediul şi în epoca corespunzătoare, sau să se încerce compararea lor cu descoperirile răsleţe de acest gen, răspândite în diferite muzee transilvănene. De aceea, lucrarea

de față nu formează decât un început, putând servi drept bază de discuție și ca o încercare pentru completarea unei lacune de aproape o jumătate de mileniu în arheologia transilvăneană. Caracterul ei de început necesită și unele precizări, în privința conținutului și a metodei aplicate.

Deocamdată, cercetarea ceramicei slave este într'o fază pregătitoare de inventariere a materialului existent, pentru a se stabili astfel răspândirea și caracteristica ornamentelor și a formelor, precum și în vederea precizării criteriilor pentru separarea cronologică și repartizarea acestui material, pe secole. Urmează apoi să se treacă la partea cea mai importantă, adică studierea și interpretarea istorică a acestor izvoare, pentru a completa și contura tabloul istoric al epocei. In partea finală, la concluzii, s'au dat unele sugestii indicând câteva probleme, legate de acest material; dar nu s'a putut schița încă, nici măcar în parte, fondul economic și social ce se manifestă și în materialul tratat aici, în ceramică. Termenul de „ceramică slavă" este o denumire complexă, fără să se poată preciza deocamdată conținutul exact al termenului la fiecare descoperire măruntă în parte. In primul rând, el este o delimitare cronologică, referindu-se la ceramica din sec. VII când se intensifică pătrunderea Slavilor în Transilvania, pătrundere care durează până aproximativ în sec. XII. Această ceramică este, în a doua accepțiune a cuvântului, de factură slavă, prezentând trăsăturile specifice ale acestor produse, răspândite la un moment dat într'o perfectă unitate pe un teritoriu întins, din Ucraina până la Elba și dela coastele Mării Baltice până în Bulgaria. In al treilea rând, ceramica slavă trebue atribuită, chiar sub raportul apartenenței etnice, într'o covârșitoare parte triburilor slave din Transilvania, cu toate că ea a fost, fără îndoială, întrebuințată și de populația locală, sau de diferite popoare călări, în ale căror morminte apare de asemenea. Din punct de vedere geografic se înțelege aici sub Transilvania, într'un sens mai restrâns, numai basinul intercarpatic, delimitat de Carpații Răsăriteni, de Carpații Sudici și de Munții Apuseni, Transilvania propriu zisă, cuprinzând regiunile: Cluj, Hunedoara, Mureș, Rodna, Sibiu și Stalin, și lăsând la o parte teritoriul apusean al R.P.R., Banatul și Crișana, cu regiunile: Arad, Baia-Mare, Oradea, Severin și Timișoara. De asemenea pentru a nu încărca lucrarea cu ipoteze și păreri încă insuficient documentate, s'a renunțat la încadrarea materialului transilvănean în raporturile cu teritoriul înconjurător, și s'a omis precizarea analogiilor sub raport formal și cronologic cu regiunile de-a-lungul Dunării de Jos și cu ceramica Slavilor de Nord. S'a încercat gruparea și împărțirea ceramicei din Transilvania, pe baza unor criterii interne, rezultând din indicațiile și observațiile făcute în Transilvania însăși. Aceste restricțiuni scad amploarea cercetării și dau naștere la deficiențe inerente unei lucrări de început, într'un domeniu încă prea puțin explorat.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. *Acâțari* (Ákosfalva).

Muzeul Sf. Gheorghe.

Fragment de buză castaniu-cenușiu, dintr'un vas lucrat cu roata. In jurul umărului poartă o bandă ondulată și deasupra ei, gropițe îndesate, adâncite cu un pieptene cu cinci dinți (pl. III, 14., Nr. inv. 65—90).

Ornamentul datează fragmentul aproximativ în sec. XI. Un alt fragment de buză prezintă două linii orizontale, izolate (Nr. inv. 65—90).

2. *Alba Iulia* (Gyulafehérvár, Karlsburg).

Muzeul Alba Iulia.

Ploscă lucrată cu roata, din lut gălbuiu, având un corp sferic tras în jos şi o deschizătură care se lărgeşte înafară. Gâtul este brăzdat de linii ondulate, iar corpul este ornamentat cu linii orizontale (pl. XI, 5). Pe fundul ploştii se află ca stampilă un cerc simplu, fără cruce sau spiţe (pl. V, 7). I. 16,6, Df. 7,6, Dcm. 10,8, Dd. 5,5 cm [2]. In curtea catedralei ortodoxe de pe Cetate s'a găsit, cu ocazia unor lucrări edilitare, ca descoperire izolată, o strachină. Vasul cărămiziu poartă în jurul umărului o bandă de împunsături care datează vasul în sec. XI. Dedesubtul ei începe o zonă de linii orizontale îndesate. Fundul strachinei n'are stampilă, dar marginea ei atârnă în jos, indicând mărimea roţii olarului (pl. XI, 11). I. 10,5, Df. 9,3, Dcm. 16 Dd. 14 cm.

Spre Sud-Est de Cetate, s'au găsit cioburi roşii-negricioase, arse cu pete şi lucrate cu roata. Ornamentaţia lor se compune din inciziuni de unghii piezişe, sau aproape drepte, combinate cu linii orizontale, sau din linii ondulate (pl. IV, 5). Datorită profilului conturat mai colţuros, cât şi a ornamentaţiei, se poate presupune că ele aparţin sec. XII.

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Oală de coloare castanie-negricioasă, lucrată cu roata, originară după cum se afirmă — din Alba-Iulia. Vasul reprezintă tipul svelt, cu buza scurtă, cunoscut şi dela Blandiana. Fundul oalei este concav, rotunzit (pl. X, 11, Nr. inv. 7520). I. 13, 9 Df. 6, Dcm. 12,9, Dd. 10,2 cm.

Ulcior bitronconic, cu un gât scurt şi cilindric, de coloare castanie-cenuşie, lucrat cu mâna. Jumătatea superioară a vasului este acoperită de linii neregulate, trase cu o rotiţă dinţată, care se întretae (pl. IV, 8, XI, 1, Nr. inv. 7528). I. 7,2, Df. 3,9, Dcm. 8, Dd. 3,6 cm. Forme asemănătoare, cu toate că nu corespund întocmai, se cunosc din aria nordică a ceramicei slave [3]. Imposibilitatea de a-l atribui unei alte epoce pledează de asemenea pentru această încadrare.

3. *Apoldul de Sus* (Nagyapold, Grosspold).

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Spre Sud de comună, s'au găsit în „Bachhof", pe malul estic al pârâului care curge spre sat, câteva funduri şi buze de vase, lucrate cu roata, mergând dela roşcat până la cenuşiu. Ca ornamentaţie, se întrebuinţează o simplă linie ondulată, care, împreună cu conturul profilelor, indică faza finală a ceramicei slave din sec. XII. Impreună cu ele, s'au găsit şi şase fragmente ale unor cazane de lut cu perforarea specifică a buzei în interior (pl. XII, 2, Nr. inv. 13177).

4. *Aurel Vlaicu* (Benczencz, Benzenz).

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

In Mureş, s'a găsit fragmentul unui cazan de lut, având pe partea interioară a buzei o pereche de găuri pentru atârnarea vasului (pl. XII, 1, Nr. inv. 10227).

Band (Mezöbánd).

Muzeul Cluj.

In 1906 şi 1907, s'a săpat şi s'a descoperit un cimitir compus din 179 de morminte, care aparţin primei jumătăţi a sec. VII [4]. Deşi complexul în totalitatea lui nu are legături directe cu civilizaţia slavă, totuşi ceramica cimitirului trebue caracterizată pe scurt, deoarece vasele lui formează unul dintre componenţii desvoltării elementelor caracteristice ale ceramicei slave din Transilvania. Faţă de şapte vase confecţionate cu mâna, s'au găsit cca 60 de vase lucrate cu roata. Acestea sunt de coloare castanie-negricioasă sau cenuşie, formând deci, prin pasta şi arderea lor, două grupe bine distincte care sunt observate mai târziu şi la Blandiana. Ca o tradiţie originară încă din epoca La Tène apar pe vasele cenuşii ornamente adâncite prin lustruire [5] şi ornamente stampilate [6]; acestea din urmă sunt neatestate în ceramica ulterioară. Grupul vaselor castaniinegricioase poartă uneori linii şi benzi orizontale şi ondulate (pl. II, 1,2) [7], motive ornamentale care vor alcătui elementele principale ale ornamentaţiei slave. Stampile pe fundul vaselor lipsesc. Formele cele mai frecvente sunt vase de mărime mijlocie, adeseori cu un profil pântecos, specific acestei epoce, având diametrul cel mai mare în partea inferioară a vasului. Ca formă specială se poate semnala şi un vas în formă de ploscă [8].

5. *Berghin* (Berve, Blutrot).

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Fragment din buza unui cazan de lut, perforată la marginea ei inferioară (Nr. inv. 3066).

6. *Beşineu* (Székásbesenyö).

Muzeul Aiud.

Buză de coloare roşie-cărămizie, cu un rând de gropiţe imprimate cu ajutorul unui instrument cu trei dinţi deasupra a două linii orizontale. Profilul (pl. XIII, 12) ca şi ornamentaţia indică secolul XI (Nr. inv. 1296).

7. *Bistriţa* (Beszterce, Bistritz).

In 1854, săpându-se într'o grădină a suburbiei nişte gropi, spre a se planta pomi, s'au găsit în mai multe locuri, la o adâncime de cca 1 m, vase ornamentate cu benzi ondulate, compuse din cinci linii [9] şi aparţinând, probabil, ceramicei slave.

8. *Blandiana* (Maroskarna).

Pe ambele laturi ale podului plutitor care trece peste Mureş — numit de localnici *brod* — au ieşit la iveală, la începutul deceniului al patrulea, în malul sudic, la o adâncime de cca 50 cm, un număr de vase întregi care au aparţinut, ţinând seama de starea lor de conservare, unor inventare funerare [10]. După spusele locuitorilor, s'au găsit şi oase omeneşti; ritul de înmormântare pare să fi fost deci înhumarea. Cu ocazia săpăturilor dela Tărtăria, în 1943, sătenii ne-au atras atenţia asupra acestei descoperiri, din care s'au mai putut salva şi identifica următoarele vase:

1. Vas bombat, din lut cenuşiu, lucrat cu mâna, cu o suprafaţă sgrunţuroasă, pe care se recunosc încă urmele unor linii încrucişate, adâncite

prin lustruire. Corpul sferic şi neregulat se continuă printr'un gât cilindric cu margini rotunzite. Deschizătura vasului este uşor înclinată şi oblică faţă de orizontala fundului. O gaură în mijlocul fundului se explică prin întrebuinţarea ulterioară a oalei ca vas de flori (pl. IX 11, Nr. inv. IN 6029). I. 13, Df. 10,5, Dcm. 15,2, Dd. 11 cm. Muzeul Cluj.

2. Vas cenuşiu lucrat cu mâna. Fundul este uşor concav, îndoit, corpul este sferic, iar gâtul cilindric se termină într'un brâu reliefat. In jurul gâtului se află o linie în zig-zag, lustruită. Umărul este acoperit în aceeaşi tehnică cu două linii în zig-zag, care se întretaie, formând o zonă de romburi neregulate. Deschizătura din mijlocul fundului provine dela întrebuinţarea vasului pentru flori (pl. IX, 2, II, 7, Nr. inv. IN 6030). I. 13,4, Df. 7, Dcm. 13,8, Dd. 9 cm. Muzeul Cluj.

3. Oală mică dintr'o pastă fină cenuşie-albăstruie, lucrată cu roata şi având o suprafaţă netedă, fără ornamente. Forma este scundă, cu buze uşor răsfrânte înafară. Gaura mică din mijlocul fundului se explică şi la acest vas prin folosirea pentru flori (pl. IX, 1, Nr. inv. 6031). I. 12,1, Df. 7,6 Dcm. 12,9 Dd. 9,4 cm. Muzeul Cluj.

4. Strachină din lut cenuşiu închis, lucrată cu roata. Dela fundul cilindric, peretele iese bombat înafară, retrăgându-se iarăşi înăuntru în regiunea umărului şi a gâtului, ca la partea de jos. Pe fundul concav, s'a tras cu linii de lăţimea unui deget o cruce încadrată într'un cerc, dela care se întind nişte raze-linii până la marginea fundului (pl. V, 6,IX, 9,11). I. 10,4, Df. 11, Dcm. 16,9. In 1943 la V. Raţiu, Blaj, str. Clujului 23.

5. Vas-borcan lucrat cu roata, ars cu pete de coloare roşie închisă. Partea superioară este ornamentată cu trei benzi ondulate, care se întretaie în parte, iar restul suprafeţei este acoperit până jos cu linii orizontale (pl. IX, 4). I. 16,5, Df. 8,4, Dcm. 18,4, Dd. 15 cm. In 1943 la V. Mihalca, Vinţul de Jos.

6. Tot acolo exista şi o oală mai mică, probabil ca Nr. 11, care a dispărut însă şi nu mai putea fi văzută.

7. Vas-borcan lucrat cu roata, roşu închis până la negru. Forma, mărimea şi dispunerea ornamentaţiei corespund vasului dela Nr. 5, cu deosebirea că aici benzile ondulate acoperă întreaga jumătate a părţii superioare (pl. IX, 3). Pe fundul vasului se află o adâncitură rotundă cu un diametru de 3 cm. I. 19,4, Df. 8, Dcm. 18, Dd. 14 cm. In 1948 la notarul Grecu, Blandiana.

8. Vas-borcan lat, cu umeri înalţi, de acelaşi tip ca Nr. 5 şi Nr. 7, din lut nisipos, lucrat cu roata, ars în partea de jos în roşu închis, iar în partea superioară în negru cu pete. Intreaga suprafaţă este acoperită cu linii orizontale. Fundul este uşor îndoit şi în mijloc perforat, vasul servind de asemenea pentru flori (pl. IX, 5). I. 15,6, Df. 7,8, Dcm. 17, Dd. 14,5 cm. Muzeul Cluj.

9. Vas-borcan dintr'un lut nisipos, sgrunţuros, lucrat cu roata, în partea de jos de coloare cărămizie, în partea superioară de coloare negricioasă. Umerii sunt traşi în sus, lăţimea este însă mai redusă, încât vasul este în proporţiile sale mai svelt. Partea de sus este ornamentată cu şase linii ondulate şi izolate, care se întretaie (pl. II, 8, IX, 6, Nr. inv. IN 6028). I. 14,6, Df. 7,4, Dcm. 13,4, Dd. 11,3 cm. Muzeul Cluj.

10. Vas-borcan cenuşiu-negricios, confecţionat cu roata, purtând pe partea inferioară patru linii adâncite. Restul suprafeţei este neornamentat.

Pereţii sunt regulat profilaţi, fără vreo accentuare a umărului, încât vasul are un contur oval şi se deosebeşte prin aceasta de tipul lat sau svelt (pl. IX,8) I. 17, Df. 10, Dcm. 17,8, Dd. 14,6 cm. In 1948 la notarul Grecu, Blandiana.

11. Oală mică din lut roşu închis până la negru. Prin corpul regulat profilat, fără accentuarea umărului, vasul aparţine tipului dela Nr. 10. Ornamentarea cu benzi ondulate parţial suprapuse şi în zona de jos cu linii orizontale corespunde celui dela Nr. 7. Fundul are drept stampilă o roată cu 12 spiţe, având un diametru de 4,2 cm (pl V, 5, IX, 7). I. 10,5, Df. 5,8, Dcm. 11,3, Dd. 9,7 cm. In 1948 la notarul Grecu, Blandiana.

12. O oală mică, probabil ca Nr. 11, dăruită unui locuitor din Pianul de Jos de ţăranul Nicolae Bogăţeanu, dela care au fost achiziţionate trei dintre vasele aflate în Muzeul din Cluj.

13. Se afirmă de asemenea că ţăranul Nicodim Răcăţeanu ar fi avut asemenea vase, dintre care nu s'a găsit însă niciunul la el.

Vasele dela Blandiana ocupă o poziţie cheie pentru problema ceramicei slave din Transilvania. După pastă, ardere, formă şi ornamentaţie, ele se împart în mod evident în două grupe:

1⁰ Prima categorie cuprinde vase sferice, în parte lucrate cu mâna, dintr'o pastă cenuşie şi ornamentate cu motive simple, adâncite prin lustruire (Nr. 1—4). Ea reprezintă componenţa locală, atestată între altele la Band şi persistă încă vreo câteva secole, pierzând însă treptat din importanţa ei, încât, începând cu sec. XI, existenţa acestei grupe nu se mai poate sezisa.

2⁰ A doua categorie se caracterizează prin vase în formă de vase-borcan lucrate toate cu roata, de coloare roşie, mergând până la negricios şi ornamentate cu benzi ondulate, cu zone de linii orizontale şi cu stampile de fund (Nr. 5—11).

Criteriile distinctive între cele două grupe sunt atât de pregnante, încât s'ar putea pune la îndoială chiar contemporaneitatea lor, dacă două vase din grupul întâiu n'ar face legătură cu varianta a doua, reprezentând unele trăsături comune cu aceasta. Astfel, vasul Nr. 3 are forma vasului-borcan specifică grupei a doua, iar tipul Nr. 4 poartă pe fund desenul adâncit al unei stampile, atestată în grupa a doua. Aceste elemente dovedesc şi coexistenţa celor două grupe, observată şi în mormântul dela Sebeş.

In vederea datării complexului, se pot întrebuinţa, pentru grupa întâia, ca *terminus a quo*, analogiile ei cu Band din prima jumătate a sec. VII. Elementele constitutive ale variantei a doua apar de asemenea încă în mormintele avare timpurii din sec. VII (Gâmbaş, Teiuş) cu excepţia stampilelor de fund, care nu se aplică în ceramica avară[11]. Intrebuinţarea acestora este datată, în Bulgaria, în sec. IX-X, iar în ceramica din Nord se cunosc stampile din sec. X[12], astfel încât data cea mai timpurie pentru încadrarea cronologică à Blandianei este sec. X—XI. Descoperirea nu poate fi mutată mai târziu, deoarece lipseşte ornamentul caracteristic sec. XI, alveolele în jurul gâtului, şi există încă, în schimb, elemente mai vechi, reprezentate de grupa întâia, elemente care se pierd, cu timpul, în ceramica slavă târzie.

9. *Breaza* (Beresztelke).
Muzeul Cluj.

Partea superioară a unui vas mai mare cărămiziu, cu buze scurte, lucrat cu roata şi purtând pe umăr un ornament compus din trei benzi orizontale. După fineţea executării, ornamentul seamănă cu cel dela Gâmbaş şi aparţine, probabil, sec. VII (pl. X, 2, Nr. inv. VI 1471).

10. *Căpuşul Mare* (Nagykapus).
Muzeul Cluj.

Strachină făcută dintr'o pastă neagră, amestecată cu pietricele, lucrată cu roata înceată. Forma este bitronconică rotunzită, având un fund oblic faţă de orizontala deschizăturii. Baza este în interior uşor profilată. I. 10,5, Df. 7,5, Dcm. 13,8, Dd. 11,3 cm (pl. VII, 4, Nr. inv. IN 5970). N'ar fi exclus ca vasul să fie timpuriu şi să aparţină aproximativ sec. VIII—IX.

Se pare că împreună cu vasul s'a găsit un vârf de săgeată din fier, cu trei tăişuri, având în mod neobişnuit lăţimea cea mai mare în partea superioară. Pe spinul de fixare s'au mai păstrat încă urmele de lemn ale săgeţii. I. 5,6, Dcm. 1,2, Lg. spinului 1,4 cm (pl. VII, 5, Nr. inv. IN 5971).

11. *Câlnic* (Kálnok, Kelling).
Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Oală bombată de coloare roşie închisă, arsă cu pete şi lucrată cu roata, găsită lângă drumul spre Răhău. Partea superioară este acoperită cu linii orizontale (pl. X, 3, Nr. inv. 7698). I. 11,5, Df. 6,5, Dcm. 11, Dd. 8,5 cm. Forma mai turtită seamănă cu vasele dela Cluj din sec. X. Tot dela Câlnic se cunoaşte însă şi o brăţară de bronz cu capete de animal, o formă caracteristică sec. XI[13]. Aceasta ar putea să coboare datarea vasului eventual în acest secol.

12. *Cernatul de Jos* (Alsocsernát).
Muzeul Sf. Gheorghe.

Dela „Templomdomb" (Movila bisericii) există un vas castaniu-roşcat, lucrat cu roata. Partea superioară a oalei este brăzdată de linii ondulate neregulate, care se suprapun (pl. IV, 7 şi X, 7, Nr. inv. 3050). I. 13,5, Df. 9, Dcm. 17, Dd. 15,5 cm. Este remarcabil un fragment de bază dintr'o pastă fină cenuşie, cu un profil complicat şi târziu. In jurul umărului se află o bandă compusă din romburi imprimate cu o rotiţă (Nr. inv. 3963). Pentru încadrarea fragmentului lipsesc deocamdată analogii.

13. *Cetatea de Baltă* (Küküllövár, Kokelburg).
Muzeul Aiud.

Cu ocazia săpării unui mormânt, s'a găsit, la adâncime de 1 m, o ploscă mică, roşietică, de lut, având un corp sferic bombat şi un gât scurt, care se lărgeşte la buza vasului. In mijlocul fundului se află o deschizătură rotundă, cu un diametru de cca 3 cm, servind, eventual, ca „fereastra sufletului" şi indicând întrebuinţarea sepulcrală a vasului (pl. XI, 4, Nr. inv. 3148). I. 10,3 Df. 6,7, Dcm. 8,7 Dd. cca 4,5 cm. Analogiile vasului din Câmpia Tisei, unde tipul este bine atestat în mormintele avare timpurii[14], îl datează în sec. VII.

14. *Cetea* (Csáklya).
Muzeul Cluj.

Buză de vas castaniu închis, cu un profil evoluat, lucrată cu roata şi ornamentată cu linii paralele rare şi o linie ondulată. Datează aproximativ din sec. XI (Nr. inv. 2063, pl. IV, 6). Un alt fragment este ornamentat cu benzi compuse din linii paralele şi ondulate (Nr. inv. 1351, 1358).

Muzeul Aiud.
Fragment de perete cenuşiu-negricios, ornamentat cu linii ondulate şi izolate (Nr. inv. 2928).

De „La Pietri", D. şi I. Berciu semnalează, cu ocazia unor săpături făcute în stratul superior, fragmente ceramice ornamentate cu valuri, aparţinând epocei timpurii a Evului Mediu.

In general, urmele slave dela Cetea trebue datate relativ târziu, aproximativ în sec. XI—XII, după cum indică şi obiectele de fier (vârfuri de săgeţi, cuţite) dela Cetea, păstrate în Muzeul dela Aiud.

Cheile Turzii (Tordai hasadék, Thorenburger Schlucht).
Din regiunea superioară a Cheilor, pe latura sudică, sub o stâncă, într'o cavernă, s'a găsit un fragment negricios, roşu în interior, ornamentat cu o bandă ondulată care putea să dateze şi din perioada medievală.

15. *Ciceu Cristeşti* (Csicsókeresztúr).
Muzeul Cluj.
Fragment de buză, de coloare gălbuie-cenuşie, ornamentat cu linii paralele orizontale, aproximativ din sec. XII (Nr. inv. 2052).

16. *Ciugud* (Maroscsüged).
Muzeul Alba Iulia şi Cluj.
Pe partea stângă a Mureşului, la cca 200 m mai sus de podul plutitor spre Ciugud, s'au cercetat, în 1948 şi 1949, în malul abrupt, câteva gropi conţinând şi ceramică slavă, amestecată cu fragmente de vase din epocele anterioare [15]. Incercările de a urmări întinderea acestei staţiuni şi dincolo de mal au rămas fără rezultat şi se pare că fluviul a distrus-o complet. Netezind malul, s'a desvelit o vatră aparţinând, după fragmentele găsite chiar pe suprafaţa ei, epocei slave. Vasele sunt lucrate cu roata, arse în roşu până la negricios, iar profilul obişnuit aparţine unor forme de vase-borcan. Buzele lor încep să fie mai accentuat profilate (pl. XIII, 10, 11, 13). Ca o formă aparte este reprezentată şi buza unui cazan de lut cu marginea perforată în interior cu câte două găuri. Intre motivele ornamentale (pl. III, 3—9) predomină benzi şi linii orizontale, împreună cu gropiţe adâncite cu ajutorul unui piepten în jurul gâtului. Acest ornament caracteristic indică şi datarea materialului dela Ciugud în secolul XI. Nu s'au observat stampile pe fundul acestor vase, iar benzile şi liniile ondulate sunt destul de rare.

17. *Cluj* (Kolozsvár, Klausenburg).
Muzeul Cluj.
In 1911, s'a săpat la capătul de răsărit al oraşului un cimitir al Maghiarilor invadatori, datând din prima jumătate a sec. X [16]. Cu această ocazie s'au găsit şi trei vase, dintre care unul s'a pierdut ulterior [17].

Primul, după o notiță scrisă cu creion pe el, din mormântul I, este de coloare cenușie închisă, lucrat cu roata și acoperit cu dungi orizontale îndesate; este de formă mică și are un contur oval, înălțimea și diametrul cel mai mare sunt aproximativ egale (pl. VII, 8). I. 10,5, Df. 8, Dem. 11,8, Dd. 10,6 cm.

Al doilea vas a ieșit la iveală în mormântul III[18] și conține oase din craniul unui purcel. De coloare castanie-roșcată, vasul seamănă în proporțiile sale cu primul, dar este mai puternic profilat. Dungile orizontale ale vasului, lucrat de asemenea cu roata, sunt aici mai groase (pl. VII, 9, Nr. inv. IV. 9675). I. 10, Df. 7, Dem. 12,5, Dd. 9,8 cm. Datarea celor două vase în prima jumătate a secolului X rezultă din inventarul funerar cu care au fost găsite împreună.

La săparea fundamentului pentru palatul Urania pe malul stâng al Someșului, s'a aflat o ploscă de lut, gălbuie, lucrată cu roata și ornamentată cu trei benzi ondulate și o zonă de linii paralele. Pe fund, poartă o stampilă cu un cerc în mijloc, dela care se întind spre marginea fundului patru brațe în forma unei cruci. Data vasului nu se poate preciza; din punct de vedere tipologic, el ar trebui încadrat mai târziu decât cele două exemplare din „Transilvania de Sud" (pl. XI, 9, Nr. inv. III 9536). I. 22,5, Df. 10,5, Dem. 16, Dd. 8,6 cm.

Din strada „Libucgát", se păstrează un fragment de buză de coloare neagră-cenușie, ornamentat cu gropițe și dedesubtul lor cu linii orizontale. Profilul este îngroșat la marginea buzei, în felul celor din sec. XI. Ornamentația indică același secol (Nr. inv. IV 2328).

La începutul deceniului al patrulea, s'au făcut, cu ocazia unor lucrări edilitare, săpături de-a-lungul laturii nordice a bisericii din Piața Libertății. Deasupra stratului roman și în parte adâncit în el, s'au găsit morminte cu monete sigure din sec. XII și la același nivel vase și ceramică, care aparțin, eventual, chiar inventarului funerar. Probabilitatea datării acestui complex în sec. XII este sprijinită de caracterul creștin al mormintelor, de orientarea est-vestică și de poziția lor în preajma bisericii, iar o creștinare mai masivă și mai cuprinzătoare a Transilvaniei se poate presupune numai începând cu sec. XII. Caracterul mai evoluat al ceramicei pledează în același sens. Vasele au dimensiuni mai mari decât cele obișnuite în secolele anterioare și profilele reprezintă evoluția unui tip din secolul anterior (pl. XIII, 12), lărgind marginea și aplicând, pe partea inferioară a buzei, o nervură. Ornamentația începe să se descompună, predomină linii orizontale și ondulate izolate (pl. IV, 1—4), alveolele adâncite din sec. XI nu se mai întrebuințează și suprafața vasului este uneori neornamentată. Dintre vasele care s'au putut reconstitui, două se pot descrie mai amănunțit.

Primul, o oală lată, de coloare cenușie, lucrată cu roata, cu o buză puternic profilată, este ornamentată cu două linii ondulate simple. Restul suprafeței este neornamentat. Pe fund, vasul poartă o stampilă destul de teșită, compusă dintr'o cruce încadrată într'un cerc. I. 17,5 Df. 11,5, Dem. 23, Dd. 20 cm (pl. VI, 1, VII, 1). Al doilea este ceva mai svelt, neornamentat și fără stampilă pe fund, lucrat cu roata, de coloare castanie-roșcată (pl. VII, 3). I. 16,5 Df. 7,5 Dem. 19 Dd. 19,5 cm.

18. *Cubleşu-Someşan* (Magyarköblös).

Muzeul Cluj.

Fragment din buza unui cazan de lut, buză în interior oval lărgită pentru a întări partea în care se fixau prin două găuri mânere de sfoară.

19. *Cugir* (Kudzsir).

Muzeul Deva.

Vas-borcan lucrat cu roata, de coloare gălbuie închisă, mergând până la deschis. Gâtul deasupra umărului lipseşte (pl. X, 12, fără Nr. inv.). Jumătatea superioară a părţii păstrate este acoperită cu linii paralele, peste care s'au tras patru benzi ondulate (pl. V, 3. X, 12). Partea inferioară poartă două benzi cu linii paralele. I. păstrată 18, Df. 7,5, Dcm. 17,5 cm.

20. *Federi* (Fegyer).

In peştera Coasta Vacii, care conţine resturi paleolitice, s'au găsit în stratul superior, între 0 şi 0,30 cm, şi cioburi slave, datate de Roska în sec. IX–X e. n.[19].

21. *Gâmbaş* (Marosgombás).

Muzeul Cluj.

In 1913, M. Roska a săpat la poalele dealului „Măguriţa" câteva morminte, aparţinând unui cimitir avar timpuriu. Unele dintre ele conţineau şi vase. În mormântul XIII s'a găsit un vas-borcan roşcat, lucrat cu roata, de o formă simplă şi purtând în jurul umărului cinci linii orizontale late (pl. VII, 11, Nr. inv. III 8775). I. 14,5, Df. 5,8, Dcm. 12, Dd. 9,5 cm. In mormântul XVII, a ieşit la iveală o oală mai mică, lucrată de asemenea cu roata, de coloare roşie-gălbuie, cu pete negricioase şi neornamentată. Forma se caracterizează printr'o accentuare mai colţuroasă a umărului (pl. VII, 10, Nr. inv. III 8856) I. 11,5. Df. 6, Dcm. 9,8, Dd. 9 cm. Datarea în prima jumătate a secolului VII rezultă din inventarul funerar.

Muzeul Aiud.

Intre 1911 şi 1912, I. Bodrogi a găsit pe terasa care se ridică deasupra Mureşului o înmormântare cu cal, avară, timpurie, împreună cu un fragment de buză de coloare cenuşie-negricioasă, ornamentat cu o bandă ondulată, încadrată în benzi orizontale (Nr. inv. 5163)[20]. Apartenenţa acestuia la inventarul funerar este confirmată prin existenţa ceramicei asemănătoare în mormintele avare timpurii dela Teiuş.

22. *Gherla* (Szamosujvár).

Colecţia şcolară Gherla.

Ceramică castanie închisă, lucrată cu roata şi ornamentată cu benzi ondulate[21].

23. *Ghindari* (Makfalva).

Pe malul stâng al Târnavei Mici, spre răsărit de sat, pe „Dealul Cetăţii" (Várhegy), s'a găsit buza unui vas, aparţinând ceramicei slave[22].

24. *Lechința de Mureș* (Maroslekencze).
Muzeul Național de Antichități.

Lângă malul drept al Mureșului, la o distanță de 200 m de comună, se întinde o stațiune, cercetată de D. Popescu [23], care durează dela începutul epocei bronzului până în epoca La Tène și cuprinde și un complex de ceramică slavă [24]. Alveolele adâncite cu ajutorul unui instrument dințat și tăieturile piezișe așezate în jurul gâtului, împreună cu benzi și linii ondulate, trădează o fază târzie a ceramicei slave. Intre forme sunt reprezentate și fragmente de buze ale unor cazane de lut întrebuințate aproximativ în sec. XI—XIII. Această încadrare este sprijinită de doi pinteni, găsiți în aceeași stațiune, aparținând sec. XI—XIII [25].

25. *Lopadea Veche* (Oláhlopád).
Muzeul Aiud.

Fragment de buză, ars cu pete, de coloare cenușie-roșietică, ornamentat cu trei benzi ondulate. Ciobul face impresia că ar aparține unei date mai vechi (Nr. inv. 1132).

26. *Mărtănuș* (Kézdimártonos).
Muzeul Sf. Gheorghe.

Oală lată, lucrată cu roata, de coloare castanie-roșietică. Partea inferioară este reconstituită. Ornamentația se compune din linii ondulate neregulate, separate prin câteva linii orizontale distanțate (pl. X, 6, Nr. inv. 64—901, C 3). I. 19,5, Df. 11, Dcm. 21,5, Dd. 18,5 cm. Alte două fragmente de aici poartă adâncituri orizontale, ca rezultat al manufacturării cu roata, iar la unul buza este îngroșată și marginea ei prelungită în jos (Nr. inv. 64—901, C 5). Descoperirea trebue datată în secolul XII.

27. *Mediaș* (Medgyes, Mediasch).
Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Pe partea dreaptă a Târnavei Mari, pe terenul școalei agricole, lângă șoseaua ce duce spre Dârlos, la 2 km de oraș, s'au găsit, la o adâncime de 50 cm, fragmentele a trei vase, dintre care două s'au putut reconstitui. Ele sunt lucrate dintr'un lut fin, ars, cărămiziu și se caracterizează printr'o accentuare deosebită a umărului, încât diametrul întrece înălțimea lor. Ornamentația constă din două rânduri de tăieturi piezișe, făcute cu unghia. Fragmentul celui de al treilea vas arată și două linii ondulate izolate. Forma voluminoasă și lată și motivele ornamentale datează vasele aproximativ în sec. XII. Dimensiunile primului vas: I. 22,4, Df. 13, Dcm. 25,5, Dd. 17,5 (pl. X, 10, Nr. inv. 4654), celui de al doilea: I. 23,3, Df. 11,5, Dcm. 26,3, Dd. 17,2 cm (Nr. inv. 4655).

28. *Mercurea* (Szerdahely, Reussmarkt).
Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Gâtul unei ploști, eventual, de tipul celei dela pl. XI, 7, de coloare cenușie, lucrat cu roata și având pereți groși (Nr. inv. 10466).

29. *Meșcreac* (Megykerék).
Muzeul Aiud.

Intre Meșcreac și Leorinț, s'a găsit buza unui vas provenind dintr'un vas cu umeri lați, roșietic închis, după cât se pare lucrat cu mâna. Este

ornamentat cu o bandă ondulată şi dedesubtul ei cu o linie ondulată, izolată şi lată. Ornamentaţia şi profilarea buzei ar data vasul încă înaintea sec. XI (Nr. inv. 4668).

30. *Mihalţ* (Mihálczfalva).
Muzeul Aiud.
La 9 Octomvrie 1893, s'a găsit, cu ocazia construirii podului peste Mureş, la adâncime de 4 m, un vas mic, lucrat masiv, probabil cu roata înceată, şi ars cu pete roşii ce merg până la negru. Este ornamentat cu trei benzi compuse din linii puţin şi neregulat ondulate (pl. X, 8, Nr. inv. 3585). I. 9,5, Df. 6 Dcm. 9, Dd. 6,7 cm. Ductul benzilor ornamentale, care se aseamănă cu cel dela Teiuş, şi profilul cu buzele relativ mici şi puţin răsfrânte, datează vasul încă în sec. VII.

31. *Moldoveneşti* (Várfalva).
Muzeul Cluj.
Vas-borcan dintr'o pastă impură gălbuie, lucrat cu mâna, neornamentat, cu buze scurte şi puţin răsfrânte (pl. VII, 14, Nr. inv. 8038). I. 14, Df. 8,7, Dcm. 12,8, Dd. 15,3.
Strachină dintr'o pastă cenuşie, netezită la suprafaţă şi neornamentată, lucrată cu mâna. Forma se aseamănă cu cele dela Alba-Iulia şi Rădeşti, care sunt însă mai târzii (pl. XI, 2, Nr. inv. I, 7917).
La Moldoveneşti s'a săpat un cimitir din sec. XI cu 57 de morminte [26], care ar putea să indice vechimea vaselor. Din inventarul funerar al cimitirului nu face parte însă niciun vas, încât nu se poate stabili o legătură directă cu descoperirile amintite. Acestea sunt mai de grabă anterioare.

32. *Moreşti* (Malomfalva).
Muzeul Cluj.
Strachină de coloare roşie, lucrată cu roata şi neornamentată. Deschizătura vasului stă pieziş faţă de orizontala fundului (pl. XI, 10, Nr. inv. I, 8023). I. 10,5, Df. 10, Dcm. 15,6, Dd. 15,3 cm. Datarea în secolul XI este indicată prin analogia cu forme asemănătoare ca cele dela Alba-Iulia şi Rădeşti şi faptul că tot dela Moreşti se cunoaşte o sabie cu două tăişuri, de tip norman, aparţinând sec. X—XI (Nr. inv. IV, 1920).

33. *Ocna Sibiului* (Vizakna, Salzburg).
Muzeul Brukenthal, Sibiu.
In bogatul material ceramic, care dovedeşte locuirea îndelungată a acestui loc important prin zăcămintele sale de sare, se află şi câteva fragmente dintr'o fază târzie a epocei slave.
Fragment de perete negricios, ornamentat cu gropiţe şi linii orizontale (pl. XII, 10, Nr. inv. 11.666). Alte fragmente de buză sunt acoperite cu linii ondulate izolate (pl. XII, 9, Nr. inv. 11.666), sau cu benzi ondulate. Două funduri poartă stampile în relief, reprezentând o cruce încadrată într'un cerc (Nr. inv. 11.702), sau care este completată cu încă două bare laterale (pl. XII, 7,8, Nr. inv. 11.702).

34. *Oişdea* (Vajasd).
Muzeul Aiud.
Buza unui vas mai mare castaniu-negricios, cu un rând de tăieturi oblice în jurul umărului, ca pl. III, 10 (Nr. inv. 481). Un alt fragment ce-

nuşiu-negricios poartă două linii ondulate. După ornamentaţie, fragmentele aparţin sec. XI.

35. *Oraşul Stalin* (Braşov, Brassó, Kronstadt).

Muzeul Ţara Bârsei.

Fragment de buză dintr'un vas lucrat cu roata, ornamental în jurul umărului cu linii ondulate neregulate. Locul de descoperire: stânca lui Salomon (Salomonsfelsen, Nr. inv. 1258, 1261).

Unele fragmente de pe „Gesprengberg" poartă inciziuni piezişe; un ornament atestat încă din sec. XI, care continuă însă şi în sec. XII, deoarece factura şi profilul fragmentelor le aşează mai de grabă în acest secol (Nr. inv. 6768, 7192).

36. *Palatca* (Palatka).

Muzeul Cluj.

Fragmente castanii închise, aparţinând unor vase de formă obişnuită, ornamentate cu benzi ondulate (pl. IV, 10). Ele au fost găsite cu ocazia săpăturilor din 1948, în apropierea cimitirului din sec. IV e.n., într'o aşezare din epoca bronzului [27].

37. *Păsăreni* (Baczkamadarás).

Muzeul Aiud.

Din regiunea dintre Păsăreni şi Gălăţeni provine un fragment de perete, ornamentat cu două benzi ondulate. Este lucrat cu roata şi ar putea să aparţină unei faze timpurii a ceramicei slave (Nr. inv. 1899).

38. *Petreşti* (Péterfalva, Petersdorf).

Muzeul Aiud.

Pe partea stângă a primei terase a Sebeşului, lângă cimitirul satului, spre Nord, se află o staţiune cu ceramică pictată de tip transilvănean şi cu cultura Coţofeni. Probabil aici au fost găsite şi câteva fragmente slave (Nr. inv. 1038, 1042, 1043, 1050, 1055) [28].

Cu ocazia unei săpături executate în 1943 [29] şi a unei recunoaşteri întreprinse în 1949, nu s'a observat în această aşezare un complex analog. Profilele evoluate (pl. XIII, 12) de coloare roşcată sunt prin conturul lor identice cu cele dela Ciugud, căruia îi corespunde şi ornamentaţia. Motivul cel mai des întrebuinţat sunt linii orizontale îndesate cu o dungă de gropiţe, adâncite deasupra lor cu un instrument dinţat. Ondulaţia este rară şi legată de linii izolate (pl. III, 15). Legătura strânsă cu Ciugudul datează materialul în secolul XI.

39. *Rădeşti* (Tompháza).

Muzeul Aiud.

Strachină de un roşu ce merge până la negru, confecţionată cu roata şi arsă cu pete. De-a-lungul gâtului este ornamentată cu o bandă compusă din tăieturi piezişe, făcute cu unghia. Pe fund poartă ca stampilă o cruce mare cu braţe înguste (pl. V, 4, Nr. inv. 3147). I. 9,5, Df. 9, Dcm. 14,2, Dd. 14 cm. Datarea vasului în sec. XI este indicată prin ornamentaţia şi stampila de fund, care are o analogie datată prin monete în mijlocul sec. XI (1046—1061) [30].

Dela „Sárvár", din apropierea Rădeştilor, există un fragment de buză, castaniu închis mergând până la negricios, ornamentat cu trei benzi ondulate, încadrate în două linii ondulate. După conturul profilului, vasul ar trebui să fie relativ timpuriu, reprezentând tipul svelt, cu buze puţin răsfrânte (pl. V, 4, Nr. inv. 1324, 1325, 1328).

40. *Sânbenedic* (Marosszentbenedek).

Muzeul Cluj.

Oală mică, negricioasă, descoperită cu ocazia săpării unei vii, lucrată cu roata, ornamentată cu două benzi ondulate, sub care urmează o zonă de linii orizontale. Buza este acoperită în exterior şi interior cu ondulaţii (pl. X, 1, Nr. inv. II, 1653). Cu acest vas au fost găsite şi alte fragmente de aceeaşi factură (Nr. inv. I, 1654-a).

41. *Sâncrai* (Marosszentkirály).

Muzeul Aiud.

Partea superioară a unui vas, ars neregulat, roşcat-cenuşiu închis, lucrat cu roata şi ornamentat în jurul umărului cu trei linii ondulate, distanţate între ele. Găsit în fosta curte a baronului Eug. Banffy. I. păstrată 20, Dcm. 19, Dd. 16,4 cm (Nr. inv. 3159). Ornamentaţia face o impresie târzie, pe când conturul simplu al profilului este mai vechiu.

42. *Sebeş* (Szászsebes, Mühlbach).

Colecţia şcolară Sebeş.

La 26 Noemvrie 1865, s'a desgropat la Vest de oraş, pe malul stâng al Sebeşului, la adâncime de cca 1,50 m, un mormânt. „*Noi anume am găsit un schelet complet, culcat în lungimea lui pe spate, al unui om adult de mărime mijlocie care... era aproximativ în vârstă de 20 de ani. Spre dreapta acestui schelet mai mare, s'au găsit şi resturile unui schelet mic de copil, care era însă foarte putrezit şi sfărâmat... Mai bine păstrate unele bucăţi dintr'un femur de oaie, care se găsesc spre stânga picioarelor scheletului mai mare. Lângă braţul drept al scheletului mai mare era un cuţit mic de fier, foarte oxidat, din al cărui mâner s'a păstrat numai spinul de fier. Lângă cap s'au găsit două vase mai mici în formă de oală, de felul acelora care se întrebuinţează şi astăzi, însă fără toarte, unul castaniu, celălalt alb, lucrat din argilă, amândouă bine arse*" [31]. Un al doilea cuţit mic de fier, mai bine păstrat, s'a găsit tot atunci, în acelaşi loc. Incă mai înainte s'au observat în mal resturi de oase.

Din inventarul mormântului, s'au putut identifica următoarele obiecte :

1. Vas de coloare cenuşie-albăstruie, cu un corp sferic, cu umeri laţi şi cu buze mici, rotunzite la margine. Urmele manufacturării cu roata nu se recunosc, însă în jurul corpului se află două linii adâncite. Prin forma lui, vasul nu pare să fie lucrat cu mâna. I. 13,1, Df. 7,5, Dcm. 14,3, Dd. 11 cm (pl. X, 9, Nr. inv. A 44).

2. Lama oxidată a unui cuţit mic de fier, cu mânerul în formă de limbă, păstrat numai parţial. Lg. 9,9, Lcm. 0,6 cm (pl. VII, 6).

3. Cuţit mic de fier, mai bine păstrat, găsit în apropierea scheletului. Lg. 10, Lg. lamei 7, Lei 1,2 cm (pl. VII, 7).

Al doilea vas, de coloare castanie, nu s'a mai putut identifica.

Coloarea și forma primului vas îl leagă de primul grup dela Blandiana, mai de grabă de vasul Nr. 3. La Sebeș apare de asemenea, în același mormânt, un vas de coloare castanie, întocmai ca în grupul al doilea dela Blandiana, încât ceramica dela Sebeș sprijină constatarea că, cele două grupe atestate la Blandiana sunt contemporane. Astfel, cele două descoperiri se completează reciproc; Sebeșul indică drept rit funerar pentru Blandiana înmormântarea, iar aceasta indică datarea Sebeșului în sec. IX—X [32].

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Trei buze aparținând unor vase diferite, cu pereți groși de coloare roșie-mată până la roșu închis, pe când la al treilea se întrebuințează, în locul gropițelor, inciziuni piezișe făcute cu unghia. Sec. XI (pl. XII, 4,6, Nr. inv. 4629—4631).

In fosta colecție Dr. Mauksch există câteva fragmente, provenind probabil din împrejurimea Sebeșului (actualmente în Muzeul Brukenthal, Nr. inv. 14.810, 14.813, 14.814, 14.816). Sunt de coloare închisă, cu linii și benzi ondulate, încadrate în linii și benzi orizontale [33]. La un exemplar, banda orizontală este combinată cu o zonă de împunsături verticale punctate (pl. III, 12). Fragmentele aparțin unor vase cu buze mici, sau fac parte din umărul unor vase în formă de ploscă.

Trei fragmente de buză ale unor cazane de lut, cenușiu-roșcat, lucrate cu roata și având o grosime de cca 1 cm. Cioburile provin cel puțin dela două vase. Profilul arată caracteristicele acestei forme, care se îngroașă spre interior, lărgindu-se în anumite locuri pentru găurile de atârnare (pl. XII, 3, Nr. inv. 4629 4631).

43. *Șeica Mică* (Kisselyk, Kleinschelken).

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Oală ovoidală, lucrată cu roata, dintr'un lut cenușiu-castaniu. Gâtul este puțin desvoltat și deschizătura cu buze scurte are un rol subordonat în compoziția vasului a cărui suprafață o acoperă șase benzi ondulate, compuse din două linii. I. 22,7, Df. 9, Dcm. 18,4, Dd. 11,7 cm [34]. Vasul trebue datat, mai de grabă, timpuriu.

44. *Sf. Gheorghe* (Sepsiszentgyörgy).

Muzeele Cluj și Sf. Gheorghe.

Pe locul Bedehaza, spre Nord de oraș, pe prima terasă fluvială a Oltului, se află o așezare identificată încă de Fr. László, cu ocazia exploatării unei cariere de pietriș, și cercetată în mod sistematic în 1949 și 1950 [35]. In stațiune sunt reprezentate resturi de civilizație din neolitic (Tisa-Criș), din bronz (Wietenberg) și din epoca La Tène (material dacic și roman). Apartenența unui complex ceramic lucrat cu mâna și ornamentat cu benzi ondulate, având factura ceramicei slave timpurii, va trebui să se lămurească în cadrul unei cercetări, cuprinzând totalitatea materialului respectiv din Transilvania și precizând poziția lui cronologică prin săpături și în alte locuri. Stațiunea se încheie printr'un complex, începând aproximativ în sec. XII și evoluând spre forme medievale propriu zise. Acestei faze îi aparțin și două vase-borcane reconstituite, unul, de coloare

castanie-roşietică (pl. X, 5. Nr. inv. 4431), poartă în jurul umărului o linie ondulată, după care urmează, distanţat, două linii orizontale. Pe partea păstrată a fundului, se recunosc urmele unei stampile din care se poate reconstitui o cruce încadrată într'un patrat (pl. VI, 6). I. 17, Df. 10. Dcm. 18,5, Dd. 18,3 cm. Celălalt vas, de coloare cenuşie negricioasă, are pe suprafaţă linii orizontale izolate (pl. X, 4, Nr. inv. 4435). I. 19,5, Dcm. 18,5, Dd. 14,7 cm. Buzele vaselor sunt evoluate şi concav îndoite, asemănătoare celor dela Cluj din Piaţa Libertăţii (de exemplu Nr. inv. 5072). Motivele ornamentale le formează, de obiceiu, linii izolate ondulate sau orizontale. Inafară de stampile simple, cu o cruce încadrată într'un cerc sau o roată cu mai multe spiţe, apar forme mai complicate, aparţinând ceramicei medievale propriu zise (pl. VI, 5—7, 10,13).

Muzeul Sf. Gheorghe.

Dela „Eprestetö", se cunosc două fragmente slab arse, cu ornamentaţie în valuri, care sunt mai timpurii decât materialul dela Bedeháza (Nr. inv. 131/1883).

Spre Sud de oraş, la cărămidăria lui D. Papp, s'au constatat fragmente slave, amestecate cu ceramică din epoca bronzului[36].

Slimnic (Szelindek, Stolzenburg).

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Asupra staţiunii din groapa de pietriş în „Schelzental" M. Kimakowicz a presupus că, ea ar conţine şi ceramică slavă[37]. Materialul de aici indică durata lungă a aşezării, din epoca târzie hallstattiană până în epoca romană. Unele fragmente castanii închise de vase mari cu pereţii destul de subţiri, dintr'o pastă fină, puternic arsă, sunt ornamentate cu benzi orizontale şi ondulate (pl. XII, 11, 12, Nr. inv. 1711—1715, 11.318, 11.319). Deoarece însă, ele apar izolate în cadrul materialului bogat al celorlalte epoce şi prezintă anumite deosebiri faţă de ceramica slavă, se impune o oarecare rezervă şi deocamdată pare să fie mai prudent a nu le atribui direct acestei ceramice.

45. *Târgul Săcuiesc* (Kézdivásárhely).

Muzeul Sf. Gheorghe.

Cu ocazia construirii căii ferate spre Breţcu, s'a găsit, la capătul oraşului, un mormânt de incineraţie, aparţinând culturii Wietenberg, precum şi alte obiecte, patru vase, o zăbală şi o sabie de fier, formând, probabil, inventarul unui mormânt din a doua jumătate a mileniului întâiu.

1. Vas roşu mergând până la negru, cu un corp sferic, jos îngroşat şi cu buze puţin răsfrânte (pl. VIII, 3, Nr. inv. I, 356). I. 13,8, Df. 8,5 Dcm. 11,5, Dd. 7,5 cm.

2. Vas cu umeri laţi, arătând conturul obişnuit al unui vas-borcan, ars cu pete, de coloare roşie ce merge până la negru (pl. VIII, 5, Nr. inv. I, 355). I. 16, Df. 8,5, Dcm. 14, Dd. 11,5 cm.

3. Oală mică de coloare cenuşie-închis până la negru (pl. VIII, 2, Nr. inv. I, 352). I. 11,5, Df. 6, Dcm. 9,5, Dd. 8 cm.

4. Vas svelt din lut cenuşiu-roşcat. Execuţia lui este mai îngrijită (pl. VIII, 4, Nr. inv. I, 354). I. 18, Df. 8,5, Dcm. 13,3, Dd. 12,5 cm.

Vasele sunt lucrate cu mâna.

5. Zăbală simplă de fier, constând din două bare de care sunt legate inelele frâului. Lg. 26 cm (pl. VIII, 1, Nr. inv. I, 358).

Sabia de fier s'a pierdut cu ocazia evacuării unor obiecte de muzeu, in timpul celui de al doilea războiu mondial.

Conexul formei sferice cu vase-borcane obişnuite aminteşte de Blandiana. László atribue aceste descoperiri Ungurilor ocupanţi[38], cu toate că mulţimea vaselor este neobişnuită pentru inventarul funerar al acestora. Iar sabia, care ar fi lămurit, eventual, datarea, nu mai există.

46. *Teiuş* (Tövis).

Muzeul Cluj.

In 1938, s'au făcut de către A. Ferenczi şi M. Moga, la capătul de Sud al localităţii, pe „cetăţuia", săpături de salvare, unde, printre morminte din alte epoce, s'a constatat şi un complex de morminte avare timpurii, înzestrate cu un inventar specific acestora, scări, zăbale şi înmormântări de cal. In mormintele 50 şi 53, s'au găsit două vase importante pentru cronologia formelor şi motivelor ornamentale ale ceramicei slave. In mormântul 50, s'a aflat o oală mică, sveltă, negricioasă, lucrată cu roata şi ornamentată cu patru benzi uşor ondulate, semănând prin ductul precaut şi stângaciu al ondulaţiei cu vasele dela Band (pl. VII, 13). I. 13,5, Dd. 5,5, Dcm. 11,2, Dd. 9,8 cm. Al doilea vas din mormântul 53 este ars cu pete, roşu-negricios şi lucrat de asemenea cu roata. Aici, ornamentaţia este mai fină, liniile sunt numai superficial crestate, dar ductul ondulaţiei şi motivul ornamentaţiei al celor două benzi ondulate, încadrate în două benzi orizontale, corespund perfect ornamentaţiei cunoscute din ceramica slavă (pl. VII, 12). I. 13,5, Df. 6,8, Dcm. 11,8, Dd. 9 cm. Astfel, atât ceramica dela Teiuş, cât şi cea dela Gâmbaş, oferă posibilitatea de a sezisa existenţa elementelor constitutive ale ceramicei slave din Transilvania în prima jumătate a sec. VII.

47. *Transilvania de Sud.*

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Vas în formă de ploscă, lucrat de mână, cu pereţi groşi dintr'un lut galben-castaniu ce merge până la negricios, neornamentat. Corpul sferic continuă în sus printr'un gât scurt, lărgindu-se numai puţin la deschizătură (pl. XI, 3, Nr. inv. 10.467). I. 19,5, Df. 9,2, Dcm. 14,1, Dd. 6,8. Forma derivă din tipul întâlnit în mormintele avare timpurii din sec. VII, ca cel dela Cetatea de Baltă, şi are legături chiar cu vasele de aur dela Sânicolaul Mare. Ea aparţine, deci, sec. VIII—IX şi reprezintă forma de bază pentru celelalte ploşti mai evoluate.

Ploscă de lut, lucrată cu roata, cu pereţi groşi de coloare castaniegălbuie, cu un gât scurt în forma unui con întors şi cu un corp puternic bombat, care atinge la mijloc diametrul cel mai mare. In partea superioară, se află cinci adâncituri late, umplute fiecare cu o linie ondulată, iar spaţiul între ele este acoperit cu benzi ondulate (pl. IV, 11). Jumătatea inferioară a vasului este acoperită de benzi orizontale. Pe fund se află o stampilă compusă dintr'un cerc cu o cruce, la care două braţe trec dincolo de linia circulară (pl. XI, 7,8, Nr. inv. 10.470). I. 28,7, Df. 12, Dcm. 20, Dd. 8,7 cm.

Muzeul Astra, Sibiu.

Fragment roşu închis, cu trei benzi ondulate, încadrate în benzi orizontale (pl. V, 2). Pentru ornamentarea unui alt fragment de buză se întrebuinţează laolaltă trei motive ornamentale, benzi orizontale, ondulate şi alveole dinţate (pl. V, 1).

Locul de descoperire al obiectelor descrise este necunoscut, se poate însă presupune, după muzeele în care ele se păstrează, că au fost găsite în Transilvania de Sud.

48. *Turdaş* (Tordos).

Muzeul Cluj.

Unele fragmente din fosta colecţie S. Torma, dintr'un lut roşu ce merge până la negricios, sunt ornamentate cu benzi şi linii ondulate şi orizontale. Ele au fost calificate şi de R o s k a drept slave[39] (Nr. inv. V, 9663—9673).

Partea principală a ceramicei pare a fi timpurie, aproximativ din sec. VII; există însă şi o buză care ar trebui datată mai de grabă în sec. XI (Nr. inv. V 8668). Se poate presupune şi pentru această perioadă, la Turdaş, o aşezare de lungă durată.

49. *Toarcla* (Kisprázsmar, Tarteln).

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

Urnă lucrată cu roata, de coloare roşcată-negricioasă, cu o buză scurtă şi puţin răsfrântă. Suprafaţa ei este acoperită cu dungi paralele şi orizontale. Vasul conţinea cenuşă, cărbuni şi fragmente de oase, indicând întrebuinţarea sepulcrală a lui. Profilul vasului se leagă cu forme mai timpurii. I. 21,5, Df. 9, Dcm. 18,5, Dd. 14 cm (Nr. inv. 4850).

Valea Nandrului (Nándorvályа).

Muzeul Cluj.

In fosta colecţie Torma, se află un fragment de buză, ars cu pete, de coloare castanie-cenuşie şi ornamentat cu două benzi împărţite între ele printr'o bandă orizontală. Faptul că ciobul este lucrat cu mâna şi profilul lui nu se încadrează perfect în tipurile obişnuite impune o oarecare rezervă în atribuirea acestuia ceramicei slave (Nr. inv. V, 9898).

50. *Boholt* (Boholt).

Muzeul Cluj.

Intre materialele culturii Coţofeni se află şi fragmente, caracterizate de R o s k a drept slave (Nr. inv. 1369, 1377, 1379, 1384, 1387)[40].

TRATAREA MATERIALULUI

Catalogul descoperirilor cuprinde un material provenind, de obiceiu, din descoperiri incidentale şi numai în unele cazuri rare, ceramica slavă a fost sezisată — ca un rezultat mai mult secundar — în săpături regulate. Aceasta explică şi compoziţia eterogenă şi unilaterală a materialului prezentat, care este departe de a prezenta o imagine complexă a ceramicei slave, în evoluţia ei de-a-lungul secolelor, sub aspectele ei variate. Caracterul întâmplător al descoperirilor a impus lucrării de faţă—care constitue

doar o încercare de a preciza cuprinsul noţiunii de ceramică slavă din Transilvania — limitarea la fragmente şi forme sigure. Iată dece piesele îndoielnice sau discutabile au fost citate într'un număr redus. Numărul fragmentelor şi vaselor lucrate cu mâna, de exemplu, ar trebui, de fapt, să fie cu mult mai mare decât cel care se găseşte în lista acestei lucrări. Insă imposibilitatea de a deosebi, după unele criterii relativ precise, această categorie de produsele asemănătoare ale altor epoce, a determinat o rezervă necesară în citarea şi tratarea acestui material. Pentru evitarea oricărei nedumeriri trebue însă precizat că, între sec. VII şi XII nu există (după cunoştinţele actuale) altă ceramică ce ar putea fi datată sigur în acest interval de timp şi care să nu fi fost cuprinsă în lista descoperirilor.

1. *Aspectul tehnologic*

Discutarea problemelor în legătură cu confecţionarea vaselor, cum ar fi compoziţia pastei, fabricarea şi arderea lor, va avea în mod forţat un caracter mai general şi rezumativ, fiind lipsită de precizările necesare, care se vor putea da numai după o îmbogăţire simţitoare a materialului existent.

Intrebuinţarea unei paste fine cenuşii, care există în ceramica dacică, persistă până în epoca post-romană, fiind atestată în cimitirul dela Band, sec. VII. Apoi, apar vase cenuşii, încă la Blandiana, în sec. IX—X, în mormântul dela Sebeş, aproximativ contemporan cu aceasta şi la Moldoveneşti. In cadrul ceramicei slave ele reprezintă mai mult o excepţie şi un fenomen aparte. Pasta obişnuită este nisipoasă sau amestecată cu pietricele şi arsă dela roşu până la negru, cu o mulţime de variante coloristice intermediare.

Pentru ceramica slavă din aria de răspândire nordică, s'a stabilit o schemă în trei faze, după procedeele tehnice aplicate la fabricarea ei: prima fază cuprinde vase lucrate cu mâna, în a doua fază apar vase manufacturate parţial cu roata, iar a treia şi cea mai recentă etapă se caracterizează prin ceramica lucrată cu roata [41]. Succesiunea acestor trei faze indică totdeodată şi relaţia cronologică a ceramicei slave timpurii, mijlocii şi târzii. Dar, cercetări mai noi au dat naştere la îndoieli, în ceea ce priveşte valabilitatea acestei scheme cronologice. Kostrzewski a subliniat că, în Silezia se cunoaşte roata olarului încă din sec. VII, iar Mijatev datează vase slave lucrate cu roata chiar înaintea sec. VIII [42]. Datorită contactului permanent cu lumea romană târzie şi bizantină, se pare că, în sfera de influenţă de-a-lungul Dunării, dela gurile ei până în Pannonia şi Noricum, n'a încetat întrebuinţarea roatei olarului. Materialul din Transilvania sprijină de asemenea această ipoteză; în mormintele avare timpurii dela Teiuş şi Gâmbaş din sec. V, în complexul de vase dela Blandiana din sec. IX—X, precum şi în cimitirul dela Cluj din prima jumătate a sec. X, vasele sunt de asemenea lucrate cu roata. Astfel, întrebuinţarea roatei nu poate să formeze un criteriu cronologic distinctiv pentru precizarea categoriilor şi eşalonarea ceramicei slave din Transilvania. Ne rămâne însă de cercetat în ce măsură se pot deosebi vasele confecţionate cu roata înceată de ceramica lucrată cu roata. Deocamdată, materialul nu permite precizări în această privinţă. Se pare însă că, roata înceată n'are întâietate faţă de produsele manufacturate cu roata obişnuită.

2. *Ornamentația*

Inafară de latura tehnologică, care a fost tratată aici mai mult tangențial, ornamentația și formele vaselor sunt mai de grabă menite să specifice trăsăturile caracteristice ale ceramicei slave.

După instrumentele întrebuințate, ornamentele sunt incizate cu un vârf ascuțit sau cu un ustensil dințat. Acesta din urmă începe să dispară, începând cu sec. XII, datorită schimbării principalelor motive ornamentale și înlocuirii benzii ondulate prin linia ondulată. In unele cazuri rare (pl. IV, 8) se poate presupune și întrebuințarea unei rotițe dințate. Lipsesc deocamdată indicii în ceea ce privește folosirea unei stampile pozitive, cunoscută în alte regiuni. La stampilele de fund, tiparul negativ, adâncit în roata olarului, redă motivul ornamental în relief.

Motivele ornamentale nu sunt prea numeroase, iar posibilitățile lor de combinare nu sunt prea variate. De aceea, ornamentele pot fi grupate în jurul următoarelor motive principale:

1. *Banda ondulată,* compusă din mai multe linii, este atestată încă din sec. VII la Band, Teiuș și Gâmbaș. Execuția ei este stângace și strâmbă. Ea acoperă vasul în mai multe rânduri, uneori fiind încadrată în benzi orizontale drepte. Legăturile ei cu ornamentele identice din epocele anterioare, precum și problema măsurii în care ea poate fi considerată ca un motiv specific slav, nu pot fi discutate în cadrul acestei lucrări. Ductul benzii și încadrarea ei în benzi drepte are uneori analogii izbitoare cu ornamentația chiupurilor provinciale-romane din Dacia și, în parte, cu ceramica dacică. Este adevărat că lipsesc descoperiri intermediare din sec. IV—VI și nu se poate urmări evoluția neîntreruptă a ornamentului. Pentru a explica originea și pentru a localiza proveniența ei, va trebui de asemenea să se țină seamă, într'un cadru mai vast, de aceeași zonă largă de contact de-a-lungul Dunării, care a mai fost amintită în legătură cu ceramica lucrată cu roata. In sec. VIII lipsesc atestări ale acestui motiv; înfățișarea lui în sec. IX—X la Blandiana indica însă o evoluție ascendentă; banda devine mai dinamică, mai largă și acoperă în valuri întinse, uneori, întreaga jumătate superioară a suprafeței vasului (pl. II, 10). In sec. XI, banda ondulată începe să cadă pe planul al doilea, în favoarea alveolelor, adâncite în jurul gâtului, cu care ea este combinată destul de rar (pl. III, 3, 14). In sec. XII, ea apare rareori și este compusă numai din unele linii (pl. IV, 5), ca pe urmă, în ceramica neornamentată a epocei feudale, să dispară cu totul.

2. *Linia ondulată* joacă la început un rol subordonat. In sec. IX—X, un grilaj asimetric de mai multe linii acopere suprafața unui vas dela Blandiana (pl. II, 8), iar în sec. XI ea încheie o zonă de linii orizontale îndesate (pl. III, 15). Abia în sec. XII, ea devine ornamentul dominant, datorită descompunerii benzii ondulate (pl. IV, 1—4). Acum linia ondulată, mai adânc și mai lat incizată, înlocuește banda ondulată și este combinată cu linii orizontale.

3. Ornamentul cel mai simplu și cel mai frecvent este *banda compusă din linii orizontale,* care se întrebuințează izolată, sau combinată cu alte motive. In sec. VII ea delimitează banda ondulată pe cele două laturi, formând unul dintre motivele cele mai obișnuite ale ornamentației slave (pl. II, 4,6). Tot atunci, vasele sunt ornamentate numai cu o bandă de

linii orizontale (pl. II, 5). In secolele următoare, zona acoperită cu linii orizontale se lărgeşte, ajungând să ocupe chiar întreaga suprafaţă a vasului (pl. III, 1,2), sau numai partea lui inferioară, deasupra căreia urmează o fâşie de benzi sau de linii ondulate (pl. II, 9, 10). Uneori, liniile orizontale reprezintă numai fondul ornamental, peste care se trasează motivul principal, ondulaţia sau alveolele adâncite (pl. III, 6, V, 3). Pe urmă liniile orizontale ajung până în regiunea gâtului şi se combină cu alveolele imprimate, formând în această compoziţie motivul specific al sec. XI (p. 3, 4—8, 11—13). In legătură cu descompunerea benzii ondulate şi cu înlocuirea instrumentului dinţat printr'un vârf ascuţit, în sec. XII, nici linia orizontală nu se mai foloseşte în bandă, ci izolat (pl. IV, 3), fiind întocmai ca linia ondulată incizată adânc şi distanţat.

4. Un alt ornament specific sunt *alveolele*, adâncite cu instrumentul dinţat, întrebuinţat şi pentru trasarea benzilor ondulate sau orizontale (pl. III, 3—8, 11—14). Se pare că el este răspândit în deosebi în jurul Alba-Iuliei. Ornamentul se aplică în jurul gâtului, unde diferitele împunsături sunt aşezate separat, sau într'o dungă formată din gropiţe îndesate. Motivul nu apare izolat, ci întotdeauna împreună cu alte ornamente, de obiceiu cu linii orizontale şi mai rar cu benzi ondulate. O singură dată elementul acesta este combinat în acelaşi timp şi cu benzi ondulate şi cu benzi orizontale (pl. V, 1). Uneori alveolele sunt înlocuite prin simple tăieturi piezişe (pl. III, 9, 10), reprezentând o simplificare a alveolelor. Gropiţe sau alveole se întâlnesc şi în aria nordică a ceramicei slave, unde ele sunt datate prin monete în jurul anului 1000 [43], iar la Frumuşeni, în regiunea Arad, ceramica cu acest ornament a fost găsită împreună cu monete bizantine din prima jumătate a sec. XII [44]. De aici rezultă că alveolele înşirate în jurul gâtului aparţin în deosebi sec. XI. In ceramica mai veche, atribuită intervalului de timp dinaintea sec. XI, ele nu sunt atestate şi apar fără antecendenţe sau forme premergătoare. Pentru epoca posterioară primei jumătăţi a sec. XII, nu avem încă dovezi, care ar indica continuarea acestui ornament. Ultimul aspect al motivului îl reprezintă, eventual, tăieturile piezişe înlocuind alveolele, ca urmare a căderii în desuetudine a uneltei dinţate şi a înlocuirii ei printr'un vârf ascuţit.

5. Numărul ornamentelor compuse din *linii punctate* este relativ mic, şi ele nu formează o trăsătură specifică a ornamentaţiei (pl. III, 8, IV, 8, 9). Pentru incizarea lor s'a întrebuinţat probabil, dacă linia este mai lungă, o rotiţă dinţată, sau pentru linii mai scurte, acelaşi instrument universal cu care se execută şi liniile ondulate sau alveolele. Motivele ornamentale compuse din linii punctate sunt nişte unghiuri simple, o bandă de linii scurte sau un grilaj de linii neregulate şi asimetrice. Conexul liniei punctate cu alveole, la Ciugud, plasează linia punctată în sec. XI, fără însă ca această atestare să indice întregul interval de timp posibil, în care a fost utilizată. Se pare însă că şi ea apare după ce banda ondulată a pierdut poziţia ei dominantă şi se leagă mai de grabă de faza în care predomină alveolele.

6. Pentru motivele adâncite cu ajutorul unor *stampile*, folosite pentru redarea anumitor forme geometrice înşirate în benzi, nu există încă dovezi concludente. In această privinţă, se poate cita numai un fragment dela Cernatul de Jos, a cărui apartenenţă la ceramica slavă nu este sigură.

7. O tehnică legată exclusiv de categoria vaselor cenuşii e reprezentată prin ornamentele făcute cu *linii lustruite* (pl. II, 7). Ele au înfăţişarea unor linii în zig-zag, uneori cu unghiuri uşor rotunzite, sau formează o fâşie de romboide neregulate, prin încrucişarea unor linii piezişe. Tehnica aceasta, începând încă din epoca La Tène, reprezintă un element continuu, care, deci, nu este propriu numai ceramicei slave. Cu excepţia a două vase dela Blandiana, ea nu se găseşte în alte locuri şi înseamnă aici ultimul moment sezisabil al unui procedeu ornamental în curs de dispariţie.

8. Un motiv ornamental aparte îl formează *stampilele de fund*, singurul ornament în relief utilizat în ceramica slavă din Transilvania. Ele redau forme geometrice, aplicate pe roata olarului, care se imprimă în lutul moale al fundului în timpul confecţionării vasului[45]. In mormintele avare, vasele încă nu poartă stampile, iar exemplarele cele mai timpurii din Sudul Dunării şi din aria nordică a ceramicei slave datează din sec. IX—X[46]. Din cauza conexului vaselor cenuşii cu vasele cu stampile de fund, Blandiana trebue datată tocmai în acest interval de timp. Stampilele întâlnite aici sunt o roată cu 12 spiţe (pl. V, 5) sau imitaţia adâncită a unei stampile cu o cruce, încadrată într'un cerc (pl. V, 6). Datarea celorlalte stampile este mai puţin sigură. Stampila de pe plosca de lut din „Transilvania de Sud", înfăţişând o cruce, la care două bare trec peste cadrul cercului înconjurător (pl. VI, 4), aparţine, probabil, de asemenea încă mileniului întâiu. Acest motiv este desvoltat din stampila ploştei dela Cluj, cu prelungirea celor patru braţe ale crucii peste cercul în relief, până la marginea fundului (pl. VI, 3). Crucea cu braţe subţiri, întinzându-se asupra întregei suprafeţe a fundului, de pe ceaşca dela Rădeşti (pl. V, 8), trebue datată în sec. XI. Cercul simplu de pe plosca dela Alba-Iulia este mai greu de datat, iar vasul dela Cluj cu cercul simplu, cuprinzând o cruce (pl. VI, 1), confirmă existenţa acestui motiv central şi pentru sec. XII. Se poate deci afirma că, după materialul identificat până în prezent, stampilele de fund din ceramica slavă din Transilvania se compun din cruce, roată, sau din ornamente rezultate din combinarea primelor două elemente. Lipsesc însă forme geometrice mai complicate. Acestea apar abia mai târziu, în ceramica medievală, sau în faza de trecere spre ea. Intre stampilele dela Sf. Gheorghe se află, ca o formă de bază nouă, patrate subîmpărţite prin diagonale sau linii drepte (pl. VI, 5—7, 10). Alte forme mai evoluate, ca stele sau ca rozete (pl. VI, 11—13), se desvoltă din astfel de forme, prin accentuarea liniilor diagonale sau prin subîmpărţirea segmentelor formate de ele. Continuă să existe însă motivul cercului cu cruce, care se întrebuinţează încă în sec. XIV (de ex. la Sibiel, pl. VI, 8 şi la Cristian)[47]. De aici rezultă că stampilele de fund din ceramica medievală propriu zisă par să fie continuarea şi perfecţionarea unor forme anterioare, perpetuate până la sfârşitul evului mediu.

Succinta schiţare a ornamentaţiei ceramicei slave se bazează, după cum s'a subliniat mai înainte, pe un material destul de fragmentar, provenit în cea mai mare parte din descoperiri întâmplătoare. Acest fapt condiţionează caracterul provizoriu al constatărilor, făcute sub rezerva ca descoperiri noi să completeze şi chiar să modifice, în unele puncte esenţiale, categoriile înşirate mai sus şi datarea lor. Concluziile trase se bazează pe unele complexe, relativ precis databile, grupându-se în jurul lor restul materialului aflat întâmplător. Este însă sigur că ele formează numai

piloni rari, fiind prea puține ca să se reconstitue din ele întreaga desvoltare a ornamentației slave din Transilvania. Evoluția acestei ornamentații s'a desfășurat probabil mai organic, și nu atât de abrupt, păstrând printr'o trecere lentă motive mai vechi, chiar într'o fază mai avansată, în care predominau elemente care au parcurs și ele o treaptă premergătoare de pregătire. Schema evolutivă și datarea diferitelor etape ale ornamentației slave nu poate să pretindă deci o valabilitate generală, ci formează mai mult o încercare, elaborată sub rezerva beneficiului de inventar al materialului existent. In viitor va fi de sigur posibil să se distingă variante locale, răspândirea geografică și durata cronologică a lor, precizându-se și legăturile acestora cu ceramica slavă din alte regiuni. Deocamdată însă, nu s'a putut da decât scheletul desvoltării ornamentației slave din Transilvania, formând un punct de plecare pentru cercetările viitoare.

3. *Formele*

Rezerva formulată pentru ornamentația ceramicei este valabilă și pentru formele vaselor. Cantitatea materialului nu se pretează încă la subîmpărțiri prea fine, posibile și obișnuite în alte regiuni. Forma cea mai frecventă este vasul-borcan, cu o subvariantă mai mică și strachina, stând și ea într'o legătură formală cu vasul-borcan. La acestea se mai adaugă unele forme speciale ca vase sferice, plosca și cazanul de lut.

1. *Vasul-borcan* (pl. XIV, 7—13) este o oală simplă, cu o formă care se impune olarului dela sine, în deosebi când lucrează cu roata. Forma de bază o reprezintă vasele din sec. VII, aflate în mormintele avare timpurii, care sunt mai bombate sau mai svelte, de dimensiuni reduse, având o înălțime care nu trece de 15 cm. Buza lor este scurtă și puțin răsfrântă (pl. VII, 10—13; XIII, 1—4; XIV, 7,8). La Blandiana, în secolul IX—X. tipul inițial reprezintă anumite modificări (pl. VIII, 4, 5, 6, 8; XIII, 5—7; XIV, 8—11). Cu toate că unele forme păstrează conturul svelt, în general, vasele devin totuși mai voluminoase, ceea ce are repercusiuni și asupra înălțimii. Regiunea umărului se accentuează mai mult, astfel încât conturul primește o înfățișare mai conică, iar buzele se măresc, tot în funcție de bombarea mai puternică a vaselor. In această epocă se mai fabrică și vase de lut, cenușii (Blandiana, Sebeș). Din sec. XI nu există vase întregi. După vasele din sec. XII se poate presupune că tendința de a mări dimensiunile, sezisată încă la Blandiana, continuă și în acest secol. Buzele încep să aibă un profil mai conturat, lărgindu-se la marginea buzei sau devenind mai colțuroase (pl. XIII, 10—13). Această trăsătură se accentuează și mai mult în sec. XII, când buzele au un profil și mai dantelat, purtând pe partea de jos, într'o evoluție directă a tipurilor din sec. XI, o nervură (pl. XIII, 14—17). Raportul între lățimea și înălțimea vaselor se schimbă tot mai mult în favoarea lățimii, astfel că vasele din sec. XII sunt cele mai voluminoase. La ele gâtul cu buza formează întru câtva o parte separată, despărțită de corpul vasului (pl. VII, 1,3; XIV,12, 13). Urmărind pe baza exemplarelor databile evoluția vasului-borcan de-a-lungul a cinci secole, se pare că profilul buzei și mărirea dimensiunilor reprezintă criterii valabile pentru clasificarea și încadrarea cronologică a vaselor-borcan. Acest fapt rezultă cel puțin din redarea profilelor de pe planșa XIII (diferențiindu-se tot mai mult, devenind mai mari și mai lungi), cât și din

schema evoluţiei formale a vaselor (pl. XIV, 7—13), care îşi măresc treptat volumul şi mărimea lor.

2. O variantă a vaselor-borcan o formează categoria *vaselor mai mici*, care nu se deosebesc de ele prin criterii formale, ci numai prin dimensiunile mai reduse, îndeosebi a înălţimii lor. Faptul că acestea apar constant pe lângă vasele-borcan obişnuite, îndreptăţeşte separarea lor ca o grupă aparte (pl. VII, 8,9 ; VIII, 2 ; X, 1, 3, 8 ; XIV, 5, 6). Incă dela începutul ceramicei slave, se sezisează existenţa acestei categorii şi vasele dela Sânbenedic şi Mihalţ vor trebui atribuite acestui grup. La Blandiana, vasul cu stampila cu 12 spiţe pe fund (pl. XIV, 5) formează pandantul micşorat al tipului dela planşa XIV, 11. In sec. X apar în cimitirul dela Cluj două vase ale acestei variante, căreia îi aparţine şi vasul dela Câlnic. Pentru etapele târzii ale ceramicei slave lipsesc încă atestări ale acestor forme, cu toate că se poate presupune existenţa lor, având-se în vedere necesitatea permanentă a unor vase mai mici. Pe de altă parte, n'ar fi exclus ca în urma tendinţei de mărire a vaselor, formele mai mici să devină tot mai rare. Criterii evolutive mai precise nu se pot da, în general însă, se pare că, varianta mică a vaselor-borcan este supusă aceloraşi modificări şi parcurge aceleaşi transformări ca şi formele mari.

3. Numărul *strachinelor* nu este prea mare. Totuşi, datând din epoce diferite şi reprezentând forme deosebite, ele permit să se urmărească desvoltarea tipului (pl. XIV, 1—4 ; VII, 4 ; IX, 11 ; XI, 2, 10—12). Din cauza posibilităţilor reduse de variaţie, transformările structurale ale formei nu sunt considerabile. Exemplarul cel mai interesant este strachina dela Blandiana, care n'are analogii contemporane şi nici geneza ei nu este lămurită. S'ar putea căuta pentru ea prototipuri la Sântana de Mureş, destul de îndepărtate cronologic. Bombarea peretelui ar reprezenta o trăsătură comună cu vasele sferice. In cazul acesta, vasul ar sta în legătură cu formele care încep să apară la începutul sec. VII, între altele şi la Bandu, fiind caracterizate prin'tr'un corp sferic, tras în jos, având diametrul cel mai mare la jumătatea inferioară a vasului. Strachina dela Blandiana este un tip izolat ale cărui influenţe nu se resimt în formele ulterioare. Mai uşor de explicat este strachina dela Căpuşul Mare, care se leagă mai strâns de formele sferice amintite, ceea ce indică şi încadrarea ei cronologică într'o fază mai timpurie. Pentru strachina dela Moldoveneşti, lucrată din lut cenuşiu, nu se poate delimita mai precis intervalul de timp căreia îi aparţine. Ultimele trei strachine dela Moreşti, Rădeşti şi Alba Iulia se leagă prin conturul lor de categoria vaselor-borcan, cu deosebirea că la ele raportul înălţimii şi lăţimii se inversează. După ornamentaţia lor, ele datează din sec. XI.

4. Vorbindu-se despre strachini, s'a amintit tipul *vaselor sferice*. Numărul lor este redus, ceea ce arată că forma nu este proprie ceramicei slave, ci apare mai mult incidental în conex cu vase propriu zise slave. Originea şi mediul lor de formare trebue căutate în complexul dela Band. Inafară de Blandiana, unde ele formează un grup bine distinct (pl. IX, 2, 10, 14 ; 15), ele se întâlnesc într'un singur exemplar numai la Tg. Săcuiesc (pl. VIII, 3), pledând acolo pentru datarea timpurie a înmormântării. Apoi, forma cade în desuetudine.

5. *Ploasca de lut* este un vas cu un corp sferic bombat, care n'are toartă şi se termină într'un gât îngust şi alungit (pl. XI, 3—9 ; XIV, 16—19). Pe

baza analogiilor cu cele din câmpia Tisei, aflate în morminte avare timpurii, care indică originea răsăriteană a formei, tipul inițial dela Cetatea de Baltă datează încă din sec. VII. Al doilea exemplar din „Transilvania de Sud" (pl. XI, 3) aparține aceleiași serii de evoluție și se leagă de forma vaselor de metal dela Sânicolaul Mare. Plosca de dimensiuni considerabile din „Transilvania de Sud" (pl. XI, 7) este mai greu de derivat din acest grup și n'ar fi exclus ca ea să reprezinte o influență a așa numitelor „plosce boemiene" [48] care, și ele ar sta într'un raport genetic cu vasele din sec. VII. Datarea acestui vas nu se poate preciza, dar nici nu este probabil să treacă dincolo de sec. X. Fragmentele dela Mercurea și dela Sebeș au aparținut, probabil, tot unor forme asemănătoare. Ploștile dela Cluj și dela Alba Iulia nu pot fi precis încadrate. Vasul de pe planșa XI, 6 [49] face parte, după factura lui, din ceramica medievală, datând aproximativ din sec. XIV—XV. Totuși, sub raport formal, dependența lui de ploștile anterioare este atât de evidentă, încât aici se sezisează împreună cu stampilele de fund încă un element, prin care ceramica slavă contribue la formarea ceramicei medievale propriu zise.

6. *Cazanele de lut* au un corp cilindric-bitronconic, cu un fund sferic rotunzit (pl. XII, 1—3; XIV, 14). Buza lor este îngroșată în interior și perforată în două locuri prin câte o pereche de găuri. Trăsătura aceasta specifică permite și atribuirea unor fragmente de buză acestei forme (Apoldul de Sus, Aurel Vlaicu, Berghin, Ciugud, Cubleșul Someșan, Lechința, Sebeș). Forme întregi nu s'au găsit în Transilvania, însă înfățișarea lor se cunoaște dintr'o serie de exemplare din câmpia panonică, unde ele sunt datate aproximativ în sec. XIII [50]. In Transilvania, fragmentele acestor cazane apar la Ciugud, Lechința și eventual și la Sebeș, împreună cu motivul ornamental al alveolelor, specifice sec. XI, încât începutul formei trebue urcat până la această dată. Apariția ei stă, probabil, în legătură cu fabricarea cazanelor de fier, care se imită în lut. In măsura în care extragerea și prelucrarea mai intensivă a fierului permite confecționarea cazanelor de fier într'un număr mai mare, imitațiile lor în lut dispar. Se presupune însă că aceste cazane de lut persistă să fie întrebuințate până la începutul ceramicei medievale. De aici rezultă datarea lor, începând din sec. XI până în sec. XIII.

CONCLUZIUNI

Din tratarea materialului rezultă că, ținând seama de caracteristicele și desvoltarea ornamentației și a formelor, se pot distinge anumite complexe care, indicând eșalonarea în timp a ceramicei slave din Transilvania, formează scheletul cronologic pentru sistematizarea acestui material. Călăuzitoare în această privință, servind ca puncte centrale în jurul cărora se poate grupa restul materialului ceramic, sunt unele descoperiri ce se pot data în mod sigur, datorită conexului vaselor cu anumite inventare funerare sau în urma determinării lor cronologice prin monete. Astfel, pentru sec. VII, vasele din mormintele avare timpurii dela Gâmbaș și Teiuș și din cimitirul dela Band (cu o situație întru câtva aparte) transmit o imagine destul de completă a elementelor constitutive care contribue la formarea ceramicei slave. Vasele dela Blandiana și din mormintele dela Cluj ale Maghiarilor invadatori permit să se urmărească evoluția moti-

velor ornamentale şi a formelor în sec. IX X. Materialul dela Ciugud stabileşte un orizont comun pentru sec. XI prin ornamentul gropiţelor adâncite, datat în alte locuri prin monete. Faza finală a evoluţiei ceramicei slave în sec. XII o ilustrează materialul dela Cluj, provenind din mormintele desvelite în Piaţa Libertăţii şi datate de asemenea prin monete şi prin inventarul lor funerar. Astfel, descoperirile dela Gâmbaş, Teiuş, Band - Blandiana, Cluj — Ciugud — Cluj formează puncte de reper pentru precizarea etapelor de evoluţie ale ceramicei slave, permiţând să se deosebească patru faze. In această succesiune mai există încă o lacună, deoarece lipseşte material databil din sec. VIII. De aceea, nu este posibil să cuprindem acest secol într'una din primele două grupe, iar sfârşitul fazei întâi, sau începutul fazei a doua s'ar putea fixa deocamdată la anul 700, 750 sau 800. Pentru a nu recurge la o soluţie grăbită, atât timp cât lipseşte o bază sigură, s'a omis acest interval de timp la delimitarea cronologică a diferitelor etape. Liniile de legătură între sec. VII şi sec. IX—X, între faza întâi şi faza a doua sunt atât de evidente, încât descoperiri noi, o mai atentă revizuire şi o clasificare mai riguroasă a materialului vor reuşi să acopere şi acest gol. Pe baza celor expuse în capitolul precedent, conţinutul şi trăsăturile specifice ale celor patru faze se pot rezuma în felul următor:

Faza I (600 -700 e. n.) este perioada când se manifestă elementele care formează componentele principale ale ceramicei slave. Din punct de vedere tehnic, vasele sunt lucrate cu roata, care nu încetează să fie întrebuinţată de-a-lungul secolelor până la sfârşitul ceramicei slave. Inafară de vase din lut roşu există şi ceramica cenuşie cu ornamentaţie tradiţională de motive adâncite prin lustruire. Dintre ornamente, banda ondulată izolat sau încadrată în benzi formate din linii paralele este mai demult atestată. Atât forma de bază a ceramicei slave, vasul-borcan, cât şi forma cu un contur sferic, având diametrul cel mai mare în partea inferioară a vasului sunt deplin desvoltate. Ca o formă aparte apare plosca de lut.

Faza II (800—1000 e. n.) se caracterizează prin continuarea elementelor specifice întâlnite în faza întâi. Vase sferice cenuşii mai persistă încă, fiind însă în curs de dispariţie. Principalele motive ornamentale, banda ondulată şi orizontală evoluează, acoperind o mare parte din suprafaţa vaselor. Incep să fie aplicate stampile de fund, dimensiunile vaselor cresc, diametrul umărului la vasele-borcan şi lungimea buzelor se măresc, iar ploştile de lut devin mai mari.

Faza III (1000—1100 e. n.). Ornamentul principal îl formează gropiţele adâncite cu un instrument dinţat în jurul gâtului, combinate de obiceiu cu o zonă de dungi orizontale. Banda ondulată începe să cadă în desuetudine, fiind înlocuită în parte prin linia ondulată izolată. Buzele vaselor-borcan încep să fie mai puternic conturate, iar ca o formă nouă apare cazanul de lut.

Faza IV (1100—1200 e. n.) încheie evoluţia ceramicei slave în Transilvania, formând totodată faza de trecere spre ceramica medievală propriu zisă. Vasele-borcan sunt voluminoase, cu o pronunţată accentuare a regiunii umărului, iar buzele, continuând formele din sec. XI, sunt şi mai dinamic profilate. Ornamentaţia se compune din linii izolate, orizontale sau ondulate, care înlocuesc benzile, lăsând o mare parte a suprafeţei neor-

namentată şi pregătind aspectul ceramicei medievale care nu este ornamentată.

Această schemă este o primă încercare pentru clasarea ceramicei slave şi va mai suferi de sigur modificări esenţiale, în măsura în care materialul de studiu se va înmulţi.

Cele 50 de localităţi înşirate în catalogul descoperirilor sunt răsfirate în mod aproape unitar peste întregul teritoriu al Transilvaniei. Fixând aceste localităţi pe o hartă, pe care sunt indicate actualele suprafeţe acoperite de păduri de fagi şi brazi, rezultă că aceste localităţi cad în afara acestei zone de vegetaţie, dovadă a faptului că ele marchează limita marilor aşezări stabile. Această părere, emisă în legătură cu unele cercetări despre toponimia Transilvaniei, este confirmată şi de materialul arheologic. O altă constatare ce rezultă din harta de răspândire este masarea localităţilor în valea Mureşului, care continuă, ca în întreaga epocă anterioară a societăţii primitive şi a orânduirii sclavagiste, să formeze artera principală de comunicaţie a Transilvaniei. Delimitarea aşezărilor omeneşti prin pădurile de fagi şi brazi şi aglomerarea lor în valea Mureşului precizează şi presupusa retragere în munţi a populaţiei locale în epoca prefeudală. S'a crezut că aceasta s'ar fi retras în faţa popoarelor năvălitoare, din „calea răutăţilor", din văile principale, în locuri mai ferite şi mai greu accesibile. Mutarea centrelor vieţii omeneşti în regiuni mai puţin expuse nu găseşte însă, deocamdată, cu toate că este logic s'o presupunem, un sprijin în materialul arheologic. Apoi este interesant de relevat raritatea ceramicei slave pe teritoriul dintre Târnava Mare şi Carpaţii Meridionali. Nu poate fi vorba aici de o lacună în munca de cercetare, căci tocmai acest teritoriu, în urma unei activităţi de colecţionare de peste o sută de ani, poate fi considerat ca unul dintre cele mai temeinic explorate, diferitele muzee şi colecţii şcolare păstrând un bogat material arheologic din această regiune. N'ar fi însă exclus ca raritatea descoperirilor să se explice prin faptul că, acest teritoriu a format în mod vremelnic fâşia de frontieră a statului maghiar, lăsată în mod intenţionat nelocuită pentru a împiedeca sau îngreuna înaintarea armatelor duşmane. Astfel, s'ar contura pe harta de răspândire a ceramicei slave acel „*desertum*" (cunoscut din unele documente timpurii) care a fost localizat şi până acuma tocmai în regiunea unde el apare şi din punct de vedere arheologic. Totodată, harta de răspândire constitue o dovadă în plus că, părerea învechită şi de mult abandonată, care printr'o interpretare extensivă voia să aplice noţiunea acelui *desertum* întregului teritoriu al Transilvaniei, este neîntemeiată şi inadmisibilă.

Infăţişarea aşezărilor din epoca slavă este încă puţin cunoscută. Partea cea mai mare a materialului provine din descoperiri întâmplătoare, la care nu s'a observat mediul de unde provin. Chiar cu ocazia săpăturilor sistematice nu s'a observat cu destulă precizie împrejurările în care au fost găsite fragmentele răzleţe din straturile superioare. Incheind de obiceiu un complex de straturi din mai multe epoce şi fiind cele mai aproape de suprafaţă, aceste fragmente sunt în acelaşi timp şi cel mai mult expuse distrugerii şi deranjărilor prin arături, defrişări sau plantaţii de vii. In prezent se iau din nou în întrebuinţare ca locuinţe şi peşterile, aşa după cum rezultă din cercetările făcute în Regiunea Hunedoara şi mai cu seamă în Bihor, pe valea Crişului Repede. Din coroborarea datelor toponimice cu cele arheologice se pot identifica şi unele locuri şi aşezări fortificate din

această epocă. Toponimicele slave, terminate în — *grad* nu sunt de fapt prea numeroase (*Teligrad* lângă Blandiana, *Bălgrad* — Alba Iulia şi ***Moigrad***). La acestea s'a adus — în ce priveşte primele două — şi dovada arheologică pentru existenţa unor aşezări fortificate, prin ceramica descoperită. Existenţa locurilor întărite, apărate prin cursuri de apă sau de mlaştini cunoscute şi din alte regiuni, poate fi presupusă, în această epocă, şi la Sárvár lângă Rădeşti şi la Cetatea de Baltă.

Despre ritul de înmormântare întrebuinţat, lipsesc încă date concludente, făcând abstracţie de ritul practicat de Avari şi de Ungurii invadatori. Singura descoperire bine observată, mormântul de înhumare dela Sebeş, împreună cu relatările nesigure dela Blandiana, atestă existenţa înhumării. Despre morminte de incineraţie, făcând eventual abstracţie de Toarcla, nu există încă indicii mai precise.

In legătură cu ceramica slavă se pune şi problema modului în care se petrece asimilarea elementelor slave şi data când acest proces poate fi considerat ca încheiat. In general, dispariţia triburilor slave se fixează înainte de mijlocul sec. XII, în baza constatării că, în graiul Saşilor nu se mai seziseazā elemente slave, încât în momentul când începe aşezarea acestor colonişti în Transilvania, începând cu anul 1150, asimilarea Slavilor fusese terminată. Ar merita să fie recercetată valabilitatea ştiinţifică şi temeinicia acestui argument. In principiu, continuitatea unor elemente slave şi asimilarea lor lentă şi treptată într'o regiune ca Transilvania, care şi-a dovedit forţa ei conservatoare şi asupra altor elemente etnice, este mai probabilă decât dispariţia lor rapidă şi subită înainte de anul 1150.

Cercetarea ceramicei nu poate contribui deocamdată la lămurirea acestei chestiuni. In legătură cu transformarea bazei economice în faza de trecere dela epoca prefeudală la cea feudală şi ceramica îşi schimbă aspectul. Lipsind deocamdată un material mai vast şi mai precis, databil din sec. XIII, nu se pot urmări amănuntele şi etapele acestei transformări, iar ceramica propriu zis medievală, cunoscută în deosebi din diferitele cetăţi din Transilvania, arată numai rezultatul final la care s'a ajuns în urma acestor prefaceri.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. Acăţari (Ákosfalva), Reg. Mureş, raionul Târgu-Mureş.
2. Alba Iulia (Gyulafehérvár, Karlsburg), Reg. Hunedoara, raionul Alba.
3. Apoldul de Sus (Nagyapold, Grosspold), Reg. Sibiu, raionul Sebeş.
4. Aurel Vlaicu (Benczencz, Benzenz), Reg. Hunedoara, raionul Orăştie.
   Band (Mezőbánd), Reg. Mureş, raionul Mureş.
5. Berghin (Berve, Blutrot), Reg. Hunedoara, raionul Alba.
6. Beşineu (Székásbesenyö), Reg. Sibiu, raionul Sebeş.
7. Bistriţa (Beszterce, Bistritz), Reg. Rodna, raionul Bistriţa.
8. Blandiana (Maroskarna), Reg. Hunedoara, raionul Orăştie.
9. Breaza (Bereszteke), Reg. Mureş, raionul Breaza.
10. Căpuşul Mare (Nagykapus), Reg. Cluj, raionul Cluj.
11. Câlnic (Kálnok, Kelling), Reg. Sibiu, raionul Sebeş.
12. Cernatul de Jos (Alsocsernát), Reg. Stalin, raionul Târgu-Săcuiesc.
13. Cetatea de Baltă (Küküllővár, Kokelburg), Reg. Mureş, raionul Târnăveni.
14. Cetea (Csáklya), Reg. Hunedoara, raionul Alba.
    Cheile Turzii (Tordai hasadék, Thorenburger Schlucht), Reg. Cluj, raionul Turda.
15. Ciceu-Cristeşti (Csicsókeresztúr), Reg. Rodna, raionul Beclean.
16. Ciugud (Maroscsüged), Reg. Hunedoara, raionul Alba.
17. Cluj (Kolozsvár, Klausenburg), Reg. Cluj.

18. Cubleşul Someşan (Magyarköblös), Reg. Cluj, raionul Gherla.
19. Cugir (Kudzsir), Reg. Hunedoara, raionul Orăştie.
20. Federi (Fegyer), Reg. Hunedoara, raionul Haţeg.
21. Gâmbaş (Marosgombás), Reg. Cluj, raionul Aiud.
22. Gherla (Szamosujvár), Reg. Cluj, raionul Gherla.
23. Ghindari (Makfalva), Reg. Mureş, raionul Sângeorgiul de Pădure.
24. Lechinţa (Maroslekencze), Reg. Mureş, raionul Luduş.
25. Lopadea Veche (Oláhlopád), Reg. Cluj, raionul Aiud.
26. Mărtănuş (Kézdimártonos), Reg. Stalin, raionul Târgu-Săcuiesc.
27. Mediaş (Medgyes, Mediasch), Reg. Sibiu, raionul Mediaş.
28. Mercurea (Szerdahely, Reussmarkt), Reg. Sibiu, raionul Sebeş.
29. Meşcreac (Megykerék), Reg. Cluj, raionul Aiud.
30. Mihalţ (Mihálczfalva), Reg. Hunedoara, raionul Alba.
31. Moldoveneşti (Várfalva), Reg. Cluj, raionul Turda.
32. Moreşti (Malomfalva), Reg. Mureş, raionul Târgu-Mureş.
33. Ocna Sibiului (Vizakna, Salzburg), Reg. Sibiu, raionul Sibiu.
34. Oişdea (Vajasd), Reg. Hunedoara, raionul Alba.
35. Oraşul Stalin (Brassó, Kronstadt), Reg. Stalin.
36. Palatca (Palatka), Reg. Cluj, raionul Cluj.
37. Păsăreni (Baczkamadarás), Reg. Mureş, raionul Târgu-Mureş.
38. Petreşti (Péterfalva, Petersdorf), Reg. Sibiu, raionul Sebeş.
39. Rădeşti (Tempaháza), Reg. Cluj, raionul Aiud.
40. Sânbenedic (Marosszentbenedek), Reg. Mureş, raionul Târnăveni.
41. Sâncrai (Marosszentkirály), Reg. Mureş, raionul Mureş.
42. Sebeş (Szászsebes, Mühlbach), Reg. Sibiu, raionul Sebeş.
43. Şeica Mică (Kisselyk, Kleinschelken), Reg. Sibiu, raionul Mediaş.
44. Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgy), Reg. Stalin, raionul Sf. Gheorghe.
Slimnic (Szelindek, Stolzenburg), Reg. Sibiu, raionul Sibiu.
45. Târgu-Săcuiesc (Kézdivásárhely), Reg. Stalin, raionul Târgu-Săcuiesc.
46. Teiuş (Tövis), Reg. Hunedoara, raionul Alba.
47. Transilvania de Sud.
48. Turdaş (Tordos), Reg. Hunedoara, raionul Orăştie.
49. Toarcla (Kisprázsmar Tarteln), Reg. Sibiu, raionul Agnita.
Valea Nandrului (Nándorválya), Reg. Hunedoara, raionul Hunedoara.
50. Boholt (Boholt), Reg. Hunedoara, raionul Deva.

NOTE

[1] C. Daicoviciu, An. Inst. Stud. Clas., IV, 1941—1943, 180—185. Cf. şi *l. c.* 172—173. An. Inst. Ist. Naţ., IX, 1943—1944, 440 şi urm. şi Studii, II, 1949, I, 144.

[2] O analogie foarte apropiată dela Kiskőrtel, Arch. Ért. XL, 1930, 152, figura 99.

[3] Knorr, 171 şi 172, fig. 141—144. Pl.XVI, a, f. 26 b.

[4] St. Kovács, Dolg. IV, 1913, 265—389, (390—429), în deosebi figurile 9, 32, 54, 62, 74.

[5] *L. c.*, fig. 9; 4, 62; 4, 8, 74; 6.

[6] *L. c.*, fig. 74; 8, 12.

[7] *L. c.*, fig. 54; 4, 12; 74; 2, 7, 9.

[8] *L. c.*, fig. 62; 10.

[9] G. Goos, Arch. d. Ver. f. sieb. Ldkde, XIII, 1876, 214.

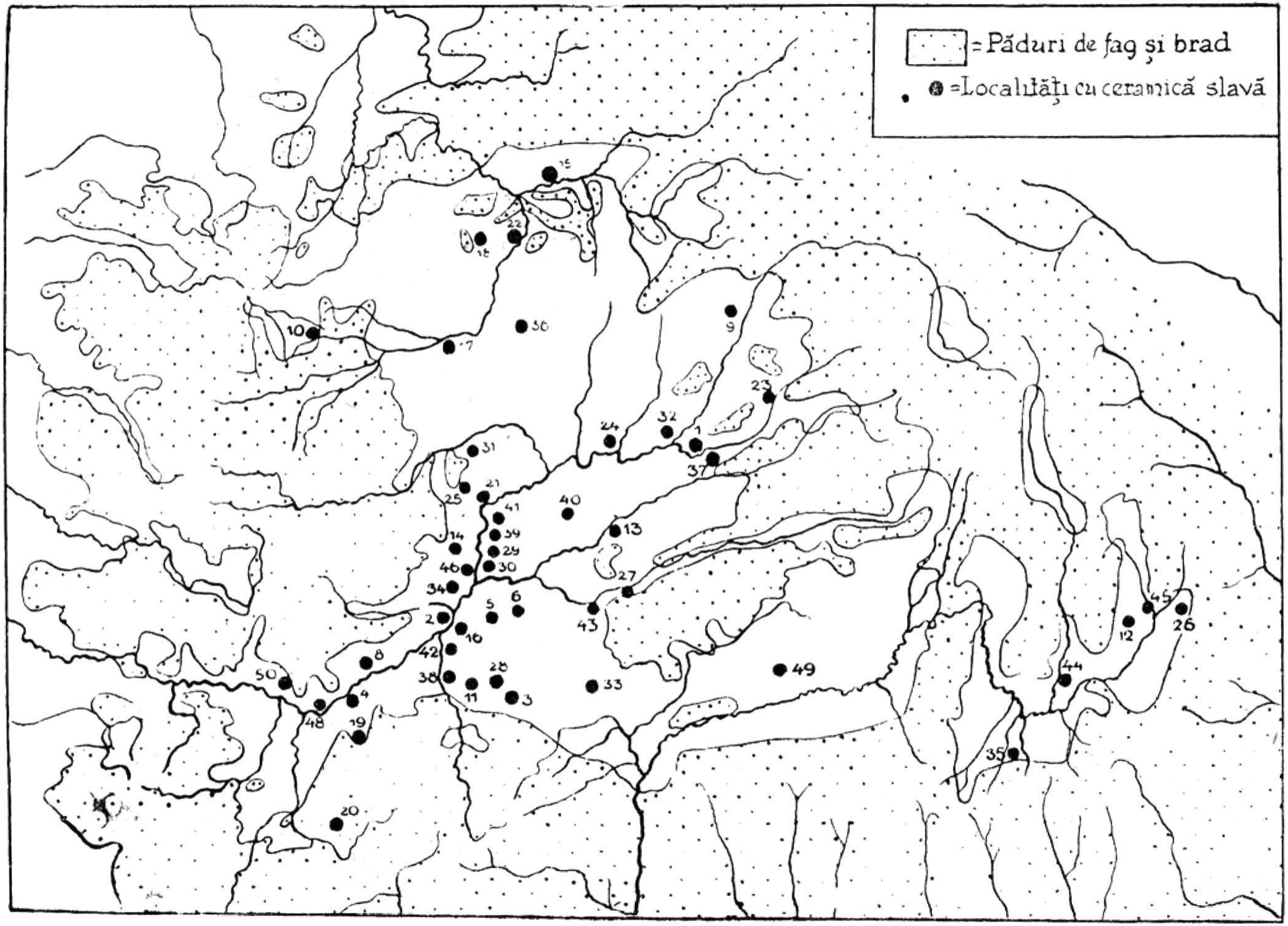
[10] Descoperirea s'a făcut în apropierea locului „Ţeligrad", situat lângă sat, pe prima terasă a Mureşului. Numele indică o aşezare fortificată din epoca slavă, căreia îi aparţineau mormintele descoperite în malul Mureşului. Sondajele executate în 1948 pe Ţeligrad au avut un rezultat negativ, deoarece suprafaţa întreagă acoperită cu vii a fost răvăşită cu ocazia plantării acestora. K. H. Studii, II, 1949, 144. Vasele slave dela „brodul" Mureşului lângă Blandiana ar putea să contribue eventual şi la lămurirea mult discutatei probleme despre originea etnică a Brodnicilor.

[11] De ex. T. Horváth, Arch. Hung., XIX, 1935, 67 şi urm.

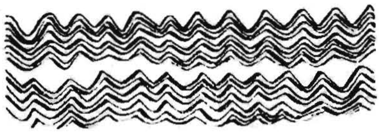
[12] Mijatev, p. 40 şi urm. şi fig. 21 şi 32; G. Schwantes, *Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte*, Neumünster, 1936, 120, fig. 19.

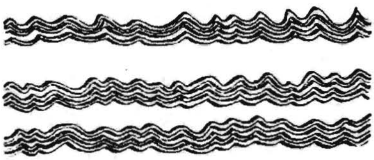
[13] K. Horedt, An. Inst. Stud. Clas., IV, 1941—1943, 171.

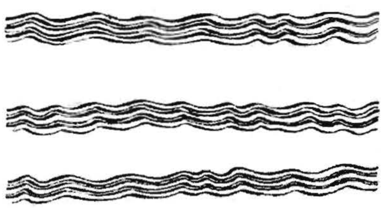
[14] D. Csallány, Dolg., XVI, 1940, 125—127 şi pl. XIII; 2, 3 şi XV, 1, 3.
[15] Studii, II, 1949, 144. Studii şi Cercetări de Istorie Veche, I, 1950, 126.
[16] St. Kovács, Kozlemények, II, 1942, 85—118.
[17] *L. c.*, 87.
[18] *L. c.*, 92.
[19] M. Roska, Dacia, 1924, 289. C. S. Nicolaescu-Plopşor, Dacia, V—VI, 1935—1936, 70.
[20] I. Bodrogi, *Az Erdélyi Muzeum-egyesület... hatadik vándorgyülésének emlékkönyve*, Cluj, 1913, 22 şi 23, figura 2; 6 a.
[21] Cf. şi A. Orosz, Ért. az Erd. Muz. Egyesület Orv. term. tud. szakosztályabol, XXVI, 1901, 31.
[22] J. Herepei, Erdélyi Muzeum, XXXVIII, 1933, 47.
[23] Dacia, II, 1925, 304—344.
[24] *L. c.*, p. 336 şi urm.
[25] *L. c.*, 342, pl. XX; 8,9. Cf. I. Szendrei, *Ungarische kriegsgeschichtliche Denkmäler*. Budapest 1896, 74—76.
[26] M. Roska, Dolg. V, 1914, 125—187.
[27] M. M. Studii, II, 1949, 113.
[28] Roska, 225, Nr. 48.
[29] D. şi I. Berciu, Apulum, II, 1943—1945, 53—62.
[30] J. Höllrigl, Arch. Ért., XLIV, 1930, 154 şi 146, figura 93; 39.
[31] Fr. Schuster, *Programm d. ev. Untergymnasiums in Mühlbach* 1866—1867, Sibiu 1867, 6, 12, 14 Cf. şi *l. c.*, 1865—1866, 54, Nr. 17, 18 şi G. Goos, Arch. d. Ver. f. sieb. Ldkde, XIII, 1876, 334.
[32] Schuster se gândeşte, fără să aibă la îndemână criterii mai precise, la aceeaşi datare în secolul IX—X.
[33] K. Horedt, An. Inst. Stud. Clas., IV, 1941—1943, 172 şi urm. şi pl. III, 9—12.
[34] Germania, XXV, 1941, 124 şi pl. XXI, 9.
[35] Z. Székely, *Sepsiszentgyörgy története a középkor végeig*, Sf. Gheorghe. 1948, 67 şi urm. Studii şi Cercetări de Istorie Veche, 1950, 128.
[36] Roska, 247, Nr. 52.
[37] M. Kimakowicz, Korrbl. Ver. sieb. Ldkde, XXX, 1907, 89—92.
[38] Gy. László, *A hofoglalo Magyarok müvészete Erdélyben*. Cluj, 1943, 3, Nota 3.
[39] M. Roska, *A Torma Zsofia-gyüjtemeny*. Cluj, 1941, 4.
[40] Roska, 43, Nr. 150.
[41] Vezi Knorr, 1—3, 207 şi urm.; Paulik, 13 şi urm.
[42] Przeglad Archeologiczny, VII, 1946—1947, rezumat, p. 7; Mijatev, p. 77.
[43] Knorr, 14 şi urm. şi 111, 15 figura 12 şi pl. X a.
[44] D. Popescu, Studii, II, 1949, p. 92.
[45] Knorr, 120. Rîbacov, p. 163 şi urm.
[46] Cf. Blandiana.
[47] Din cetatea medievală deasupra Sibielului. Muzeul Brukenthal, Sibiu, Nr. inv. 13.806. Cf. Anuarul Inst. Ist. Naţ., VIII, 1939—1942, 315. Cristian. Muzeul Brukenthal, Sibiu, Nr. inv. 13.164. Pentru descoperiri asemănătoare vezi W. Horváth, DFSO,. II, 1942, p. 652.
[48] Paulik, pl. XXX, Knorr, pl. IX.
[49] Muz. Brukenthal, Sibiu, Nr. inv. 10.468, 10.469.
[50] J. Höllrigl, Arch. Ért. XLVI, 1932—1933, p.85 şi urm.; 90.

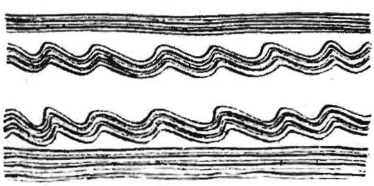

Planşa I

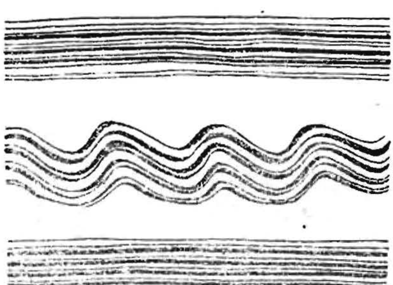

1

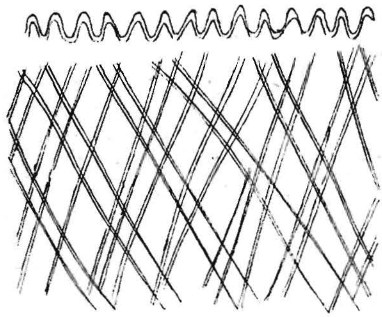

2

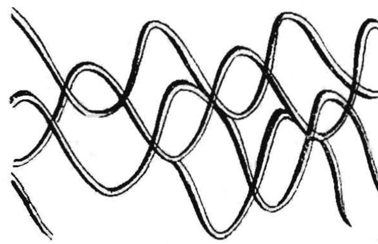

3

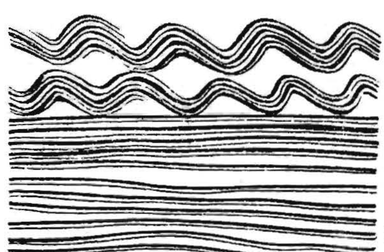

4

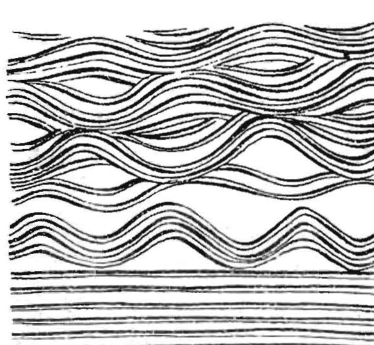

5

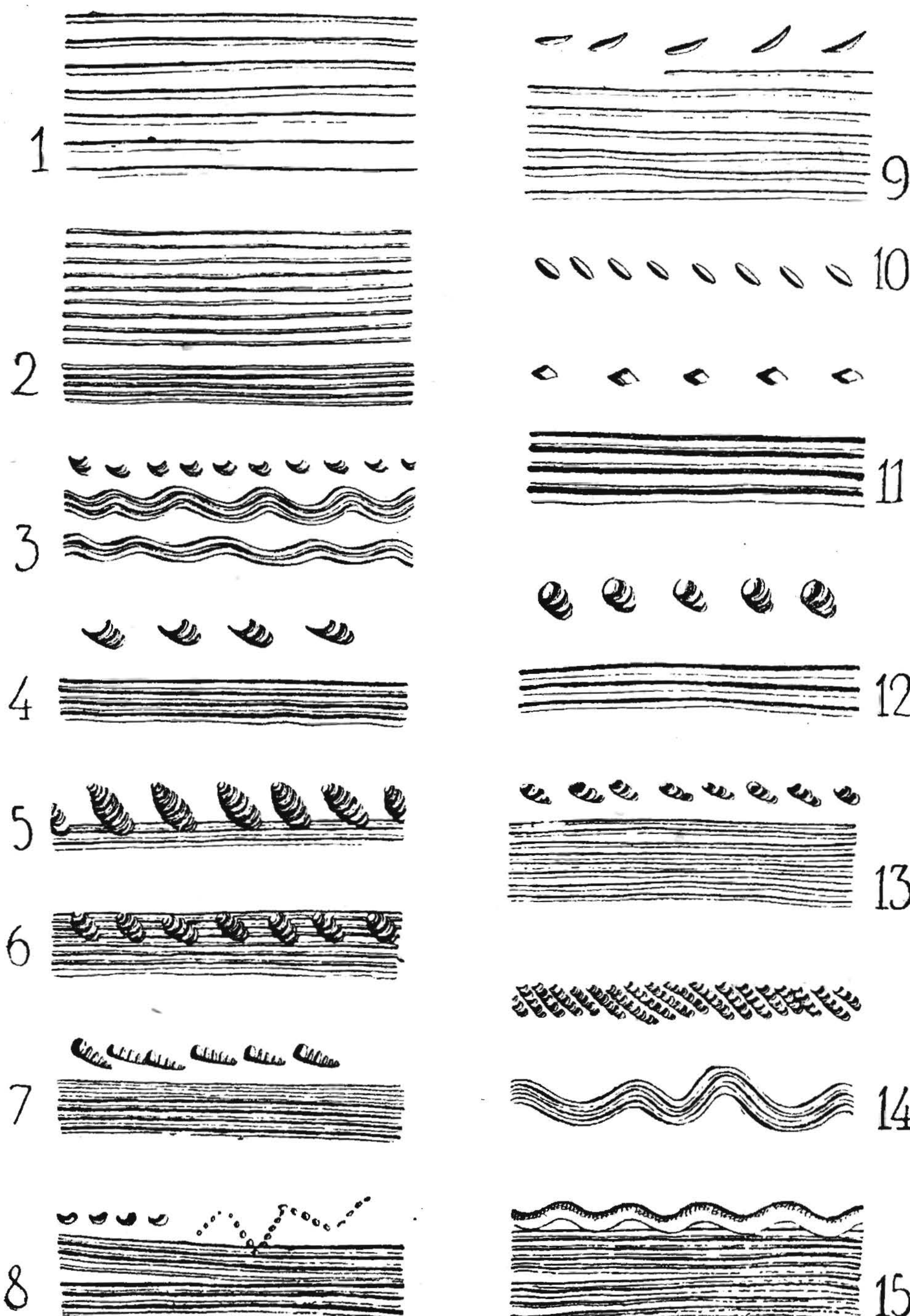

6

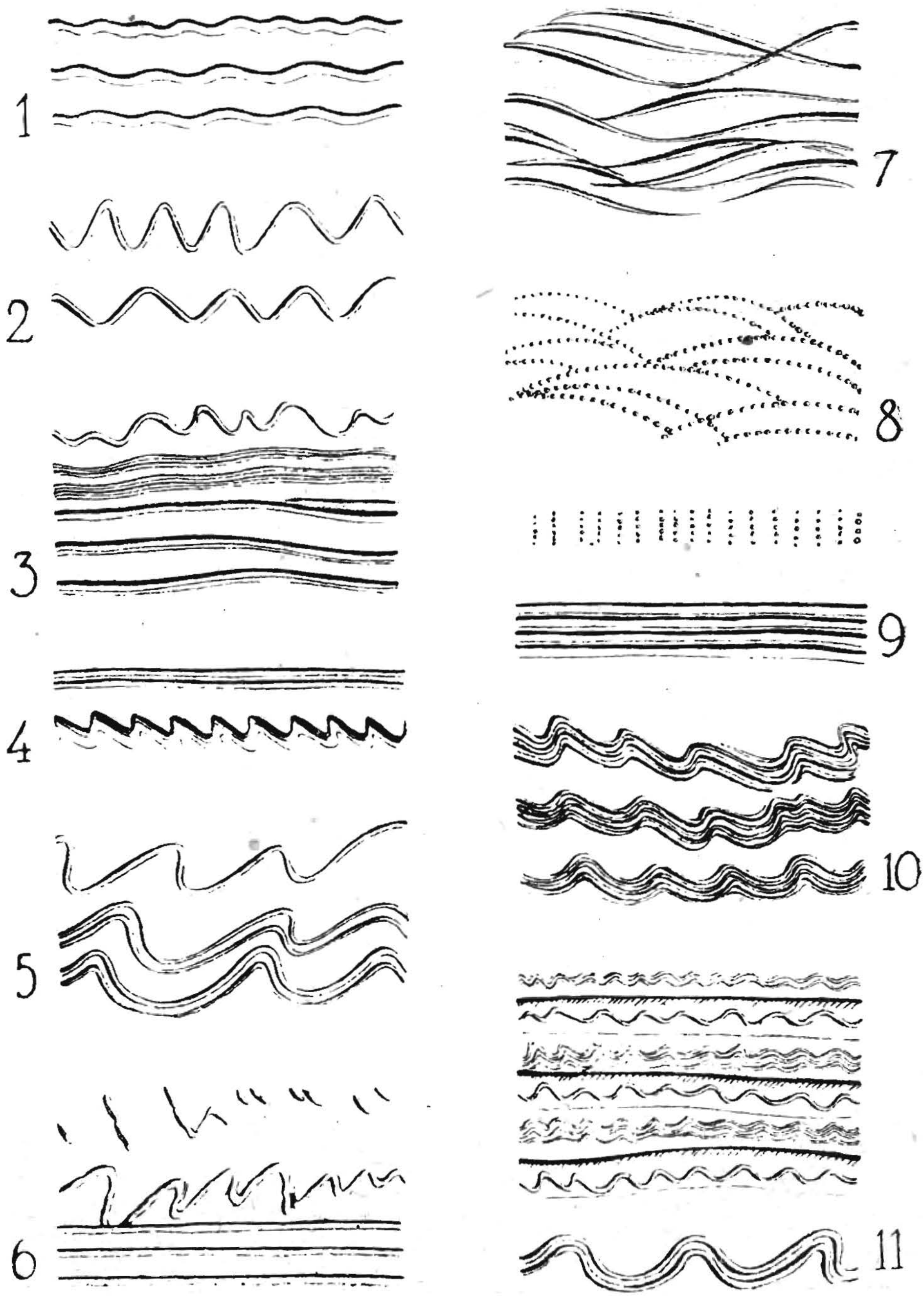

7

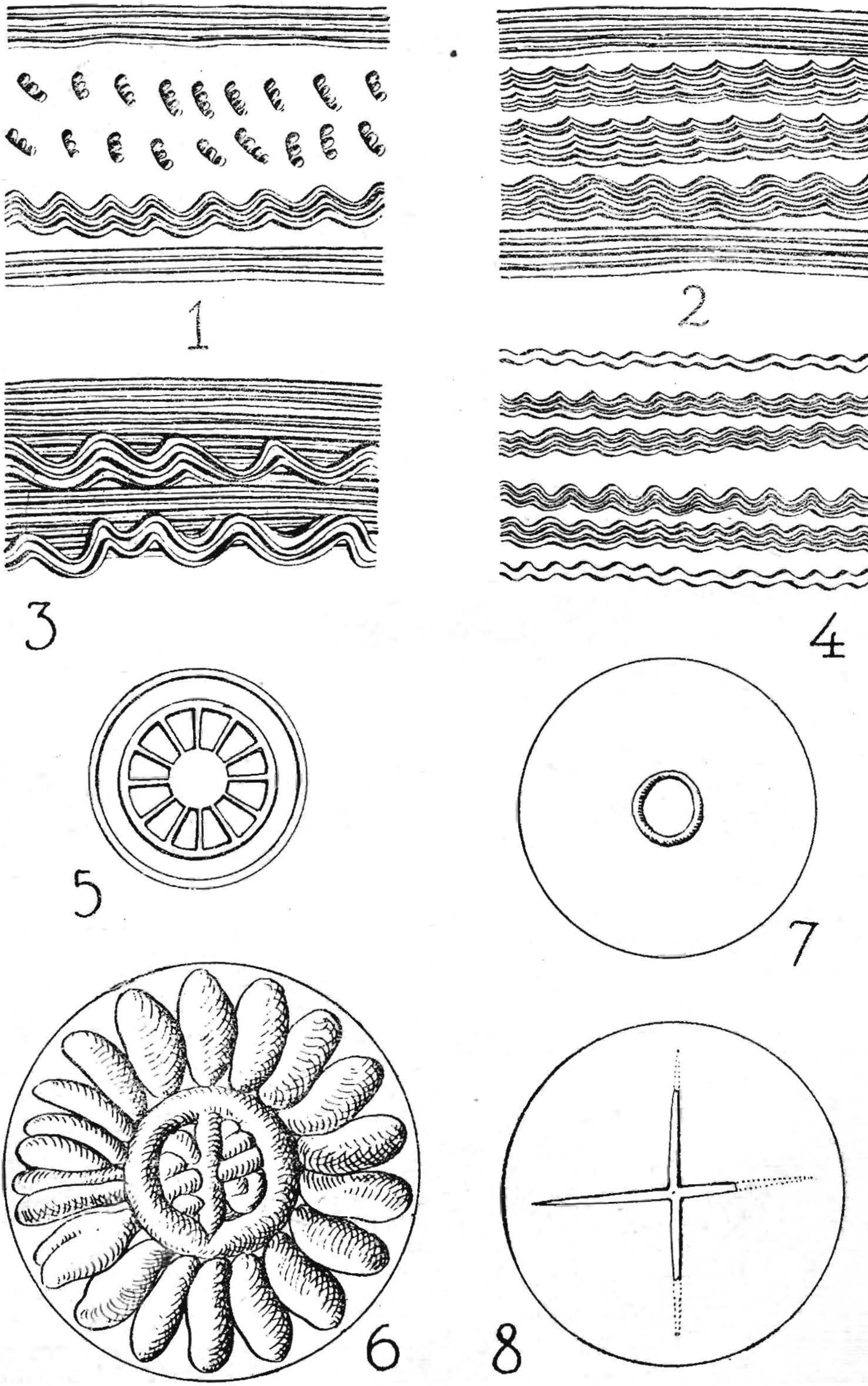

8

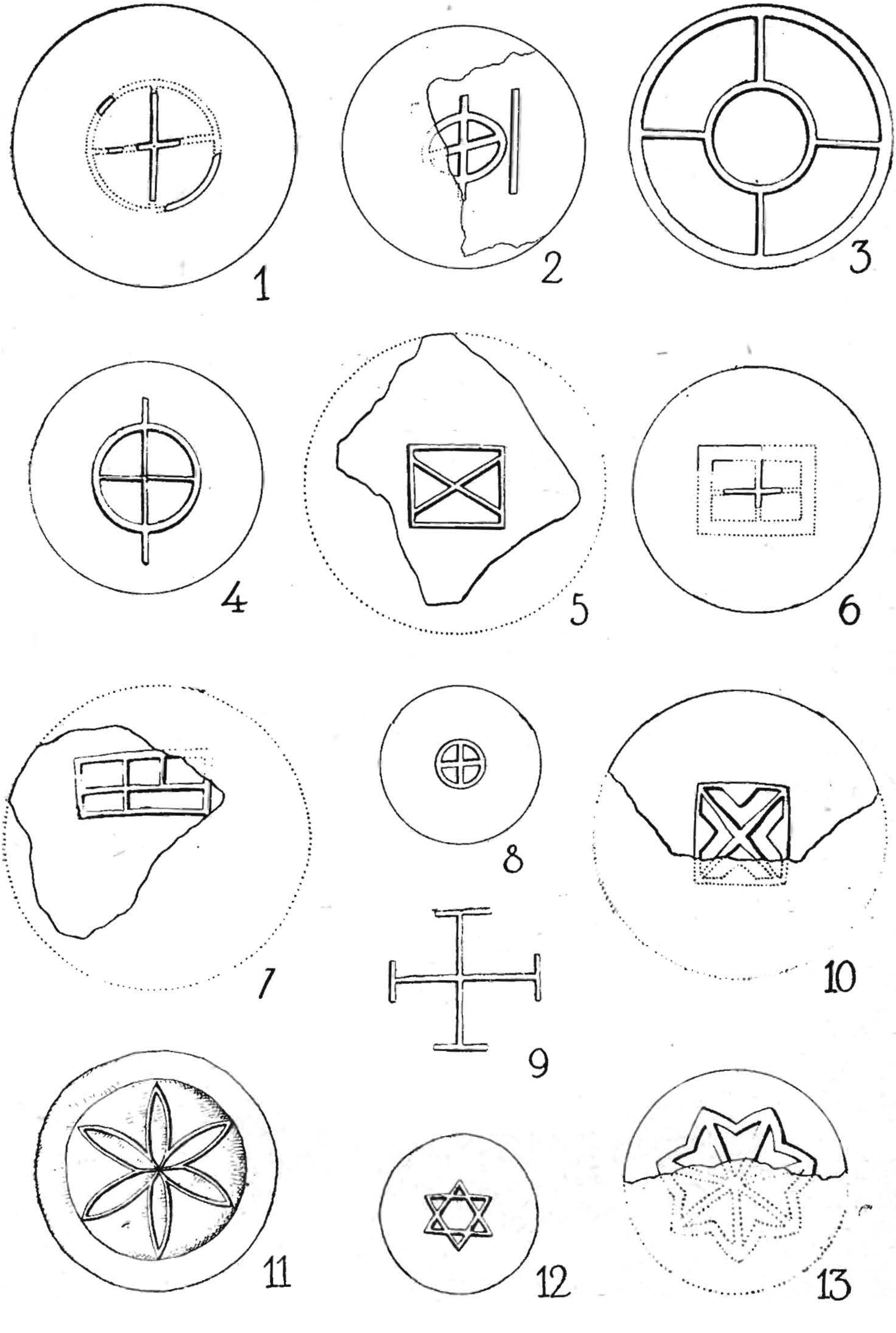

9

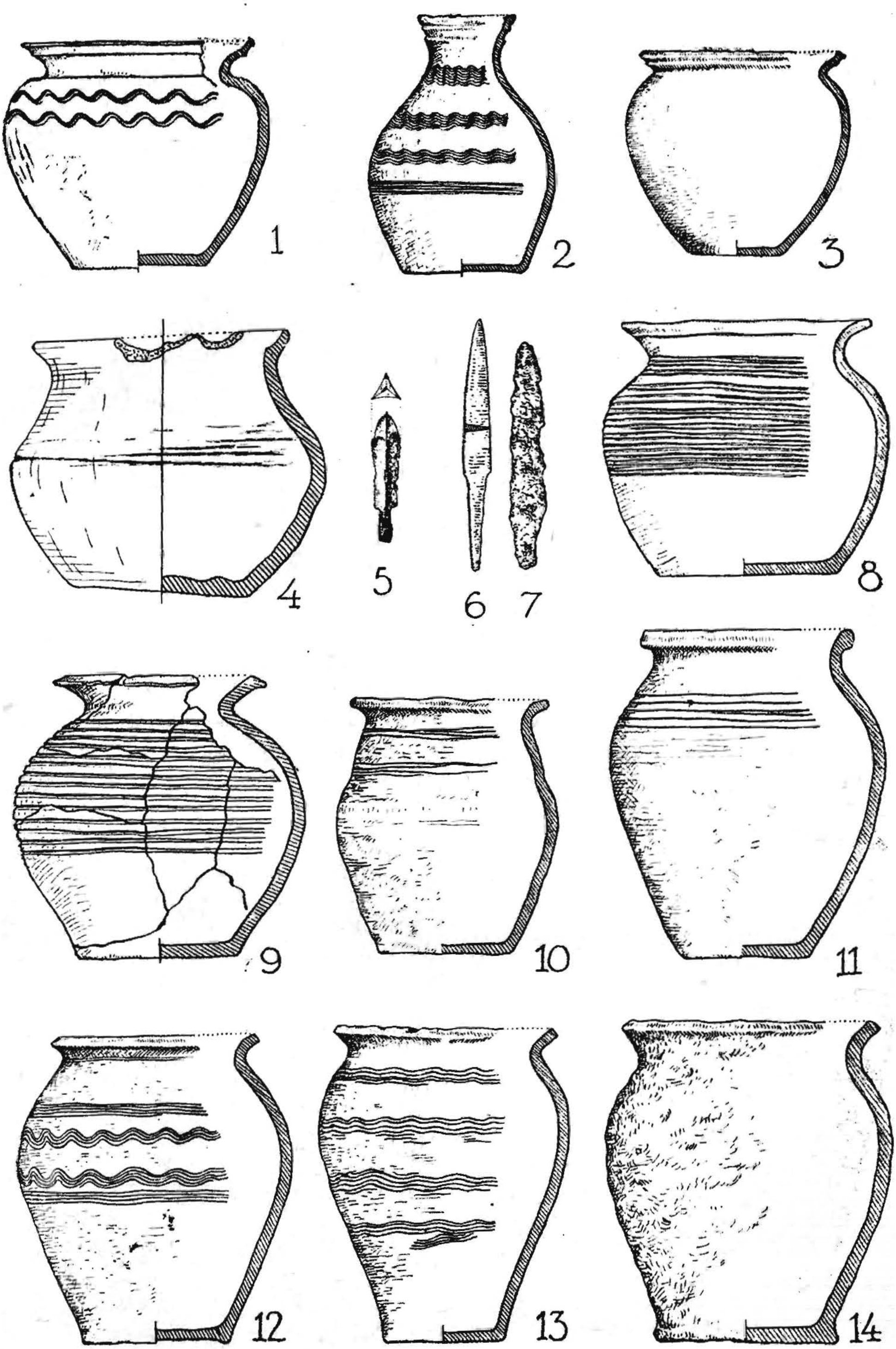

10

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

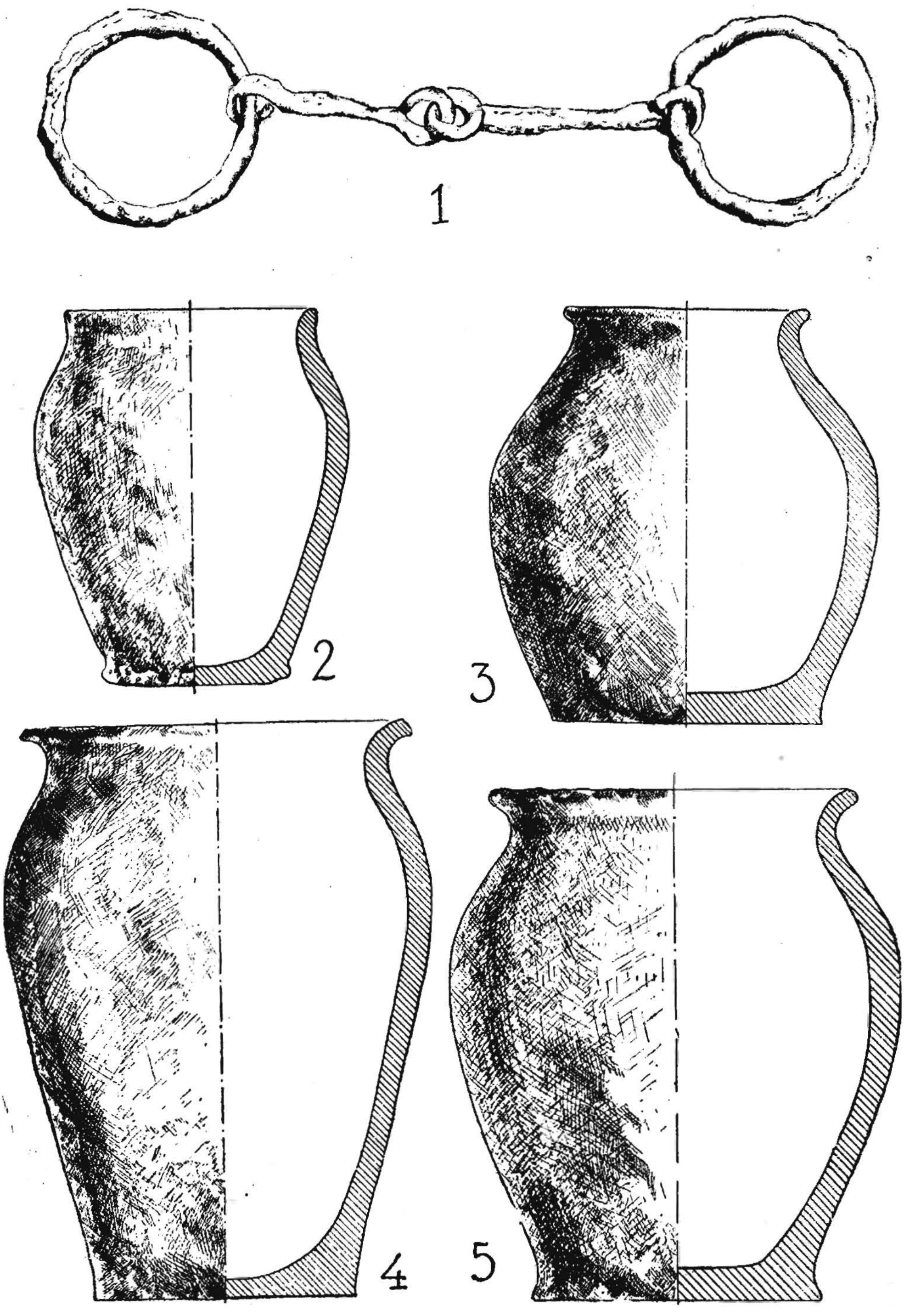

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

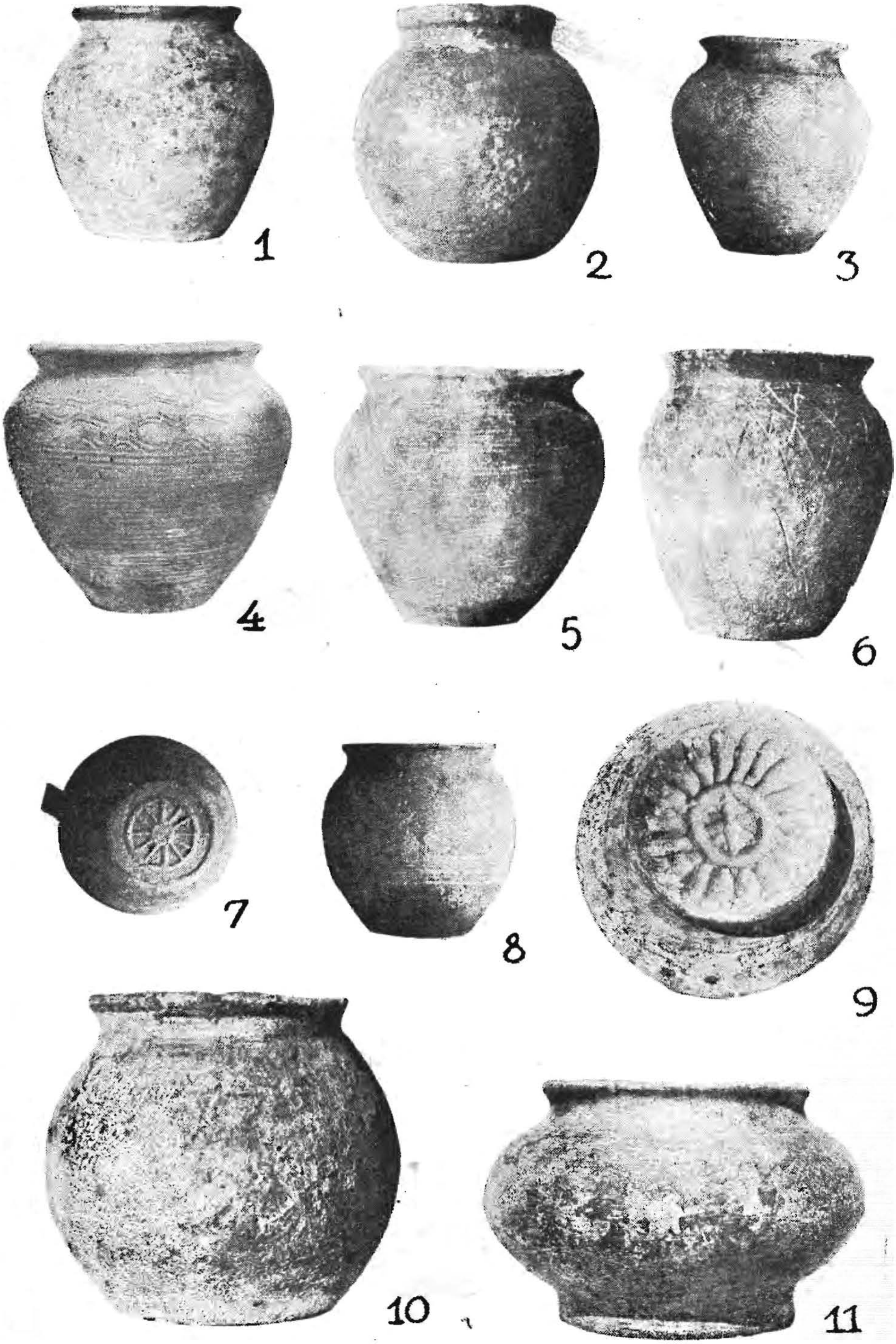

1
2
3
4
5
7
6
8

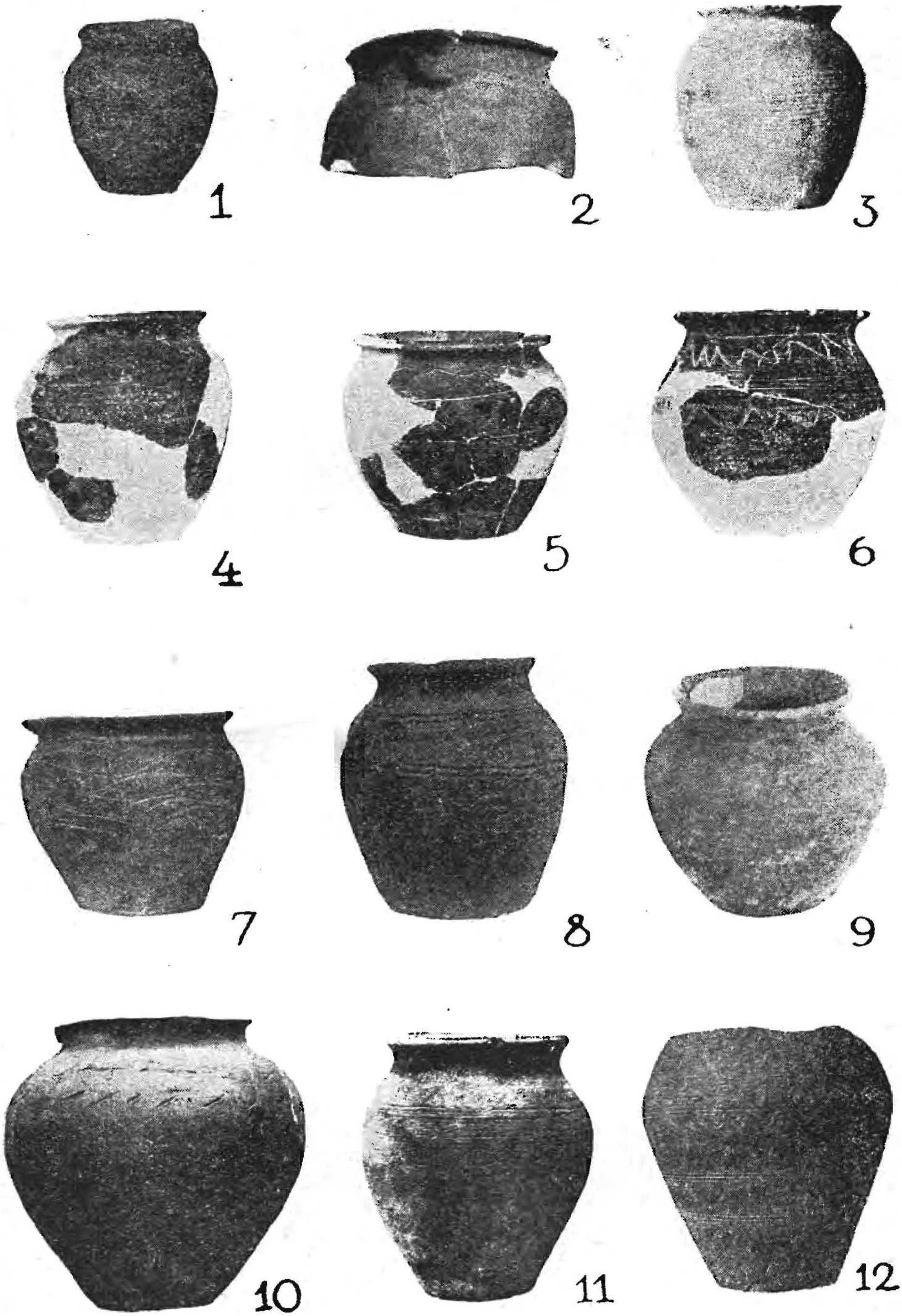

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

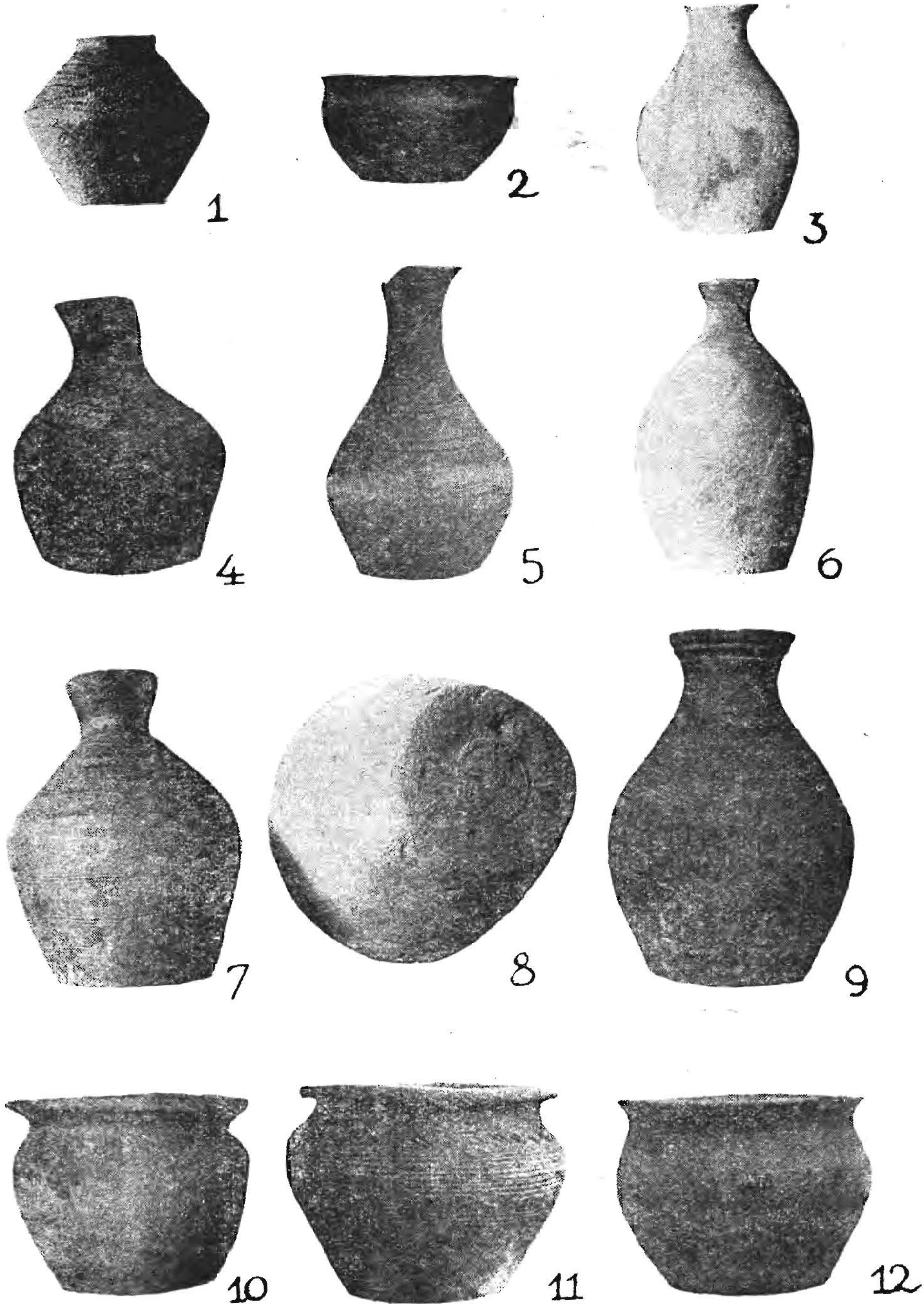

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14

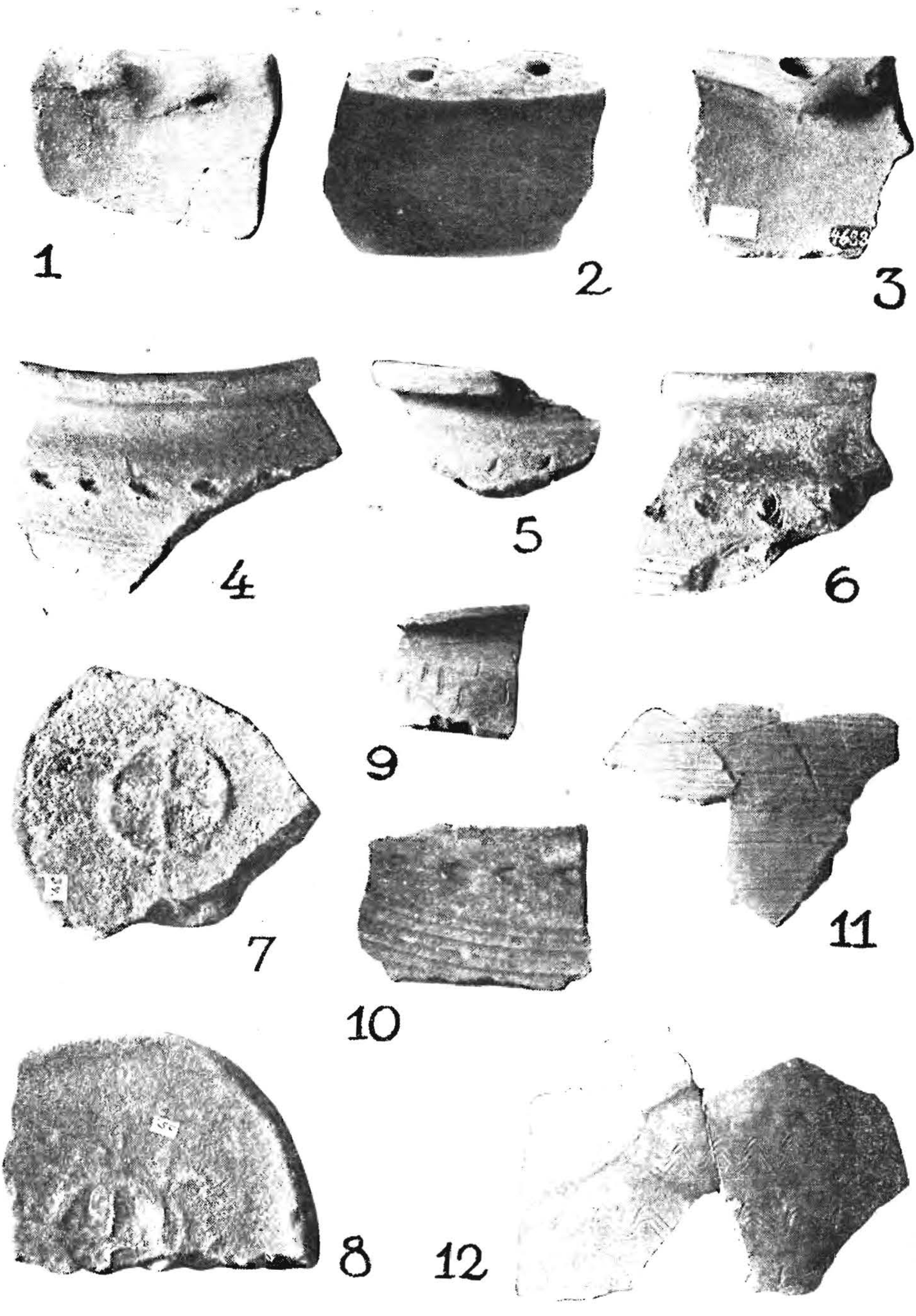
Planşa VIII

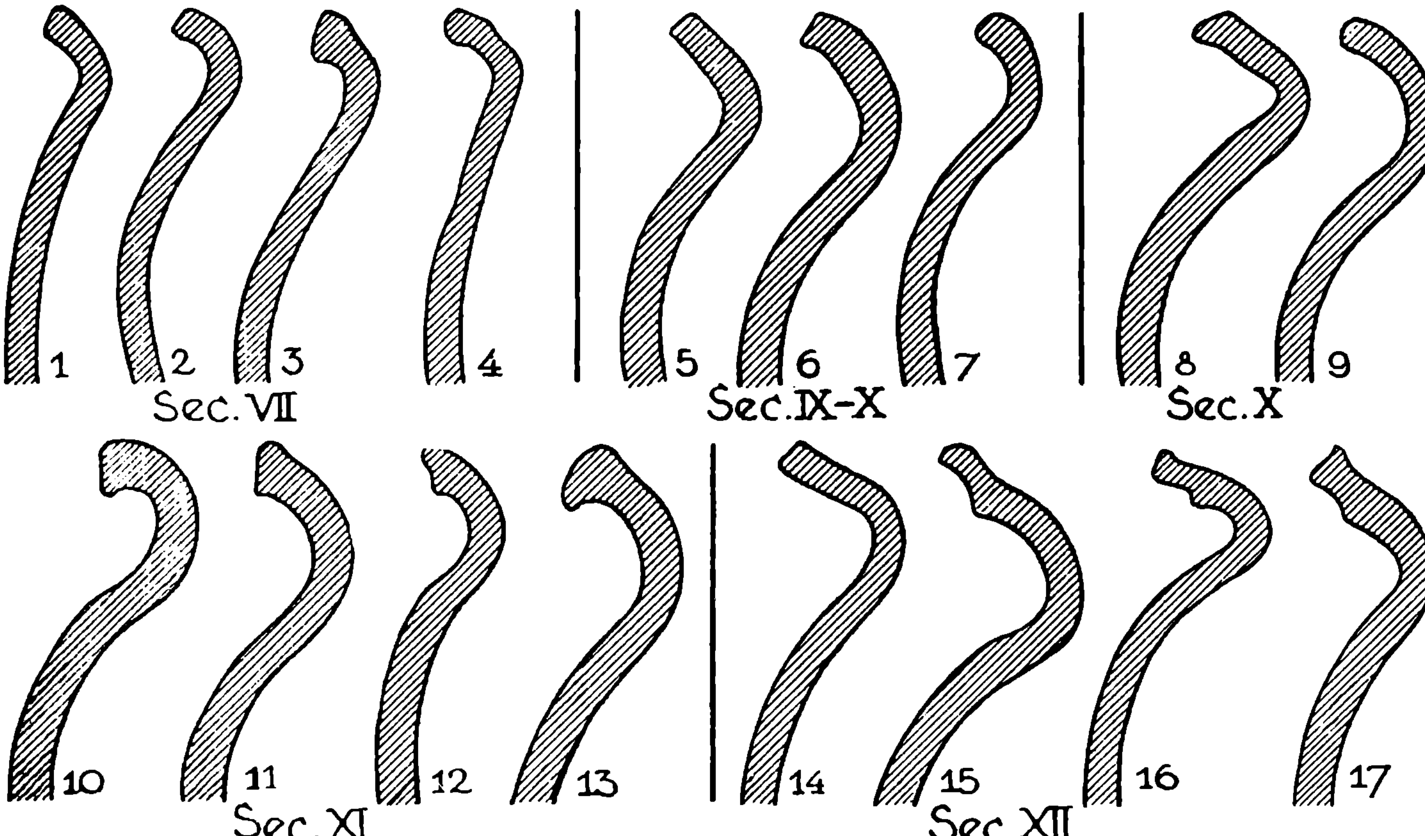

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

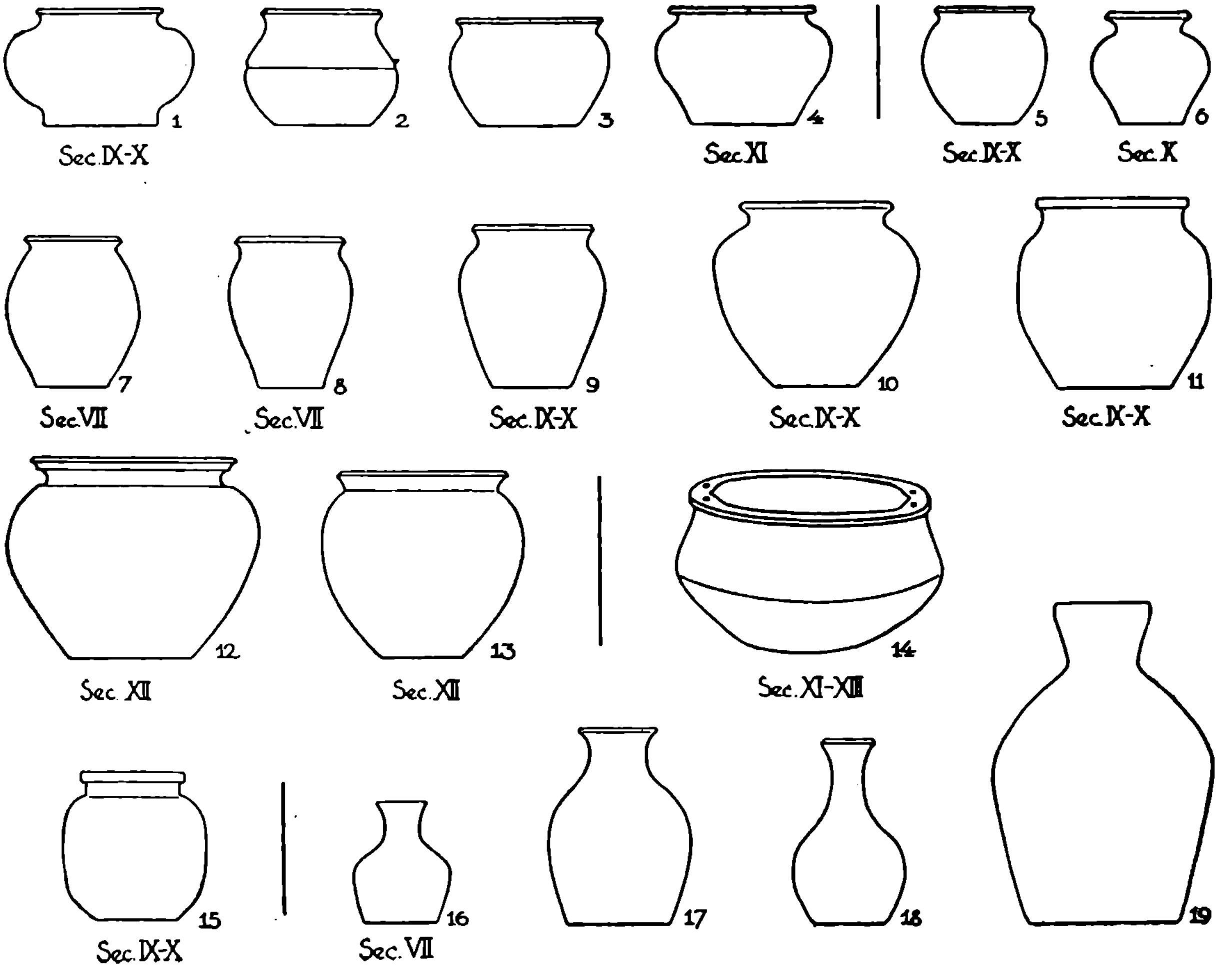

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

1
2
3
4
Sec. VII
5
6
7
Sec. IX-X
8
9
Sec. X
10
11
12
13
Sec. XI
14
15
16
17
Sec. XII

Planşa XIII

Planşa XIV

1
2
3
4
5
6
Sec. IX-X
Sec. XI
Sec. IX-X
Sec. X
7
8
9
10
11
Sec. VII
Sec. VII
Sec. IX-X
Sec. IX-X
Sec. IX-X
12
13
14
Sec. XII
Sec. XII
Sec. XI-XIII
15
16
17
18
19
Sec. IX-X
Sec. VII

CERCETĂRI ŞI OBSERVAŢII IN LEGĂTURĂ CU VALURILE DIN DOBROGEA

DE

EUGEN COMŞA

In primăvara anului 1950 paralel cu cercetarea din punct de vedere arheologic a traseului Canalului Dunăre-Marea Neagră, am căutat să studiem şi problema valurilor. Dintre cele trei valuri care străbat regiunea istmului dobrogean dela Cernavodă la Constanţa, ne-am ocupat doar de două, şi anume: de valul mare de pământ şi de valul de piatră. Deşi nu am avut timp suficient pentru a le parcurge în întregime dela Cernavodă la mare, am reuşit totuşi să vizităm, pe jos, porţiunea cuprinsă între locul numit Gura Ghermelelor şi împrejurimile satului Valea Seacă (Omurcea).

Problemele mai importante, pe care le expunem, pe scurt, sunt următoarele:

a) O nouă fază în folosirea valului mare de pământ.

b) Descoperirea unor aşezări omeneşti în vecinătatea valului de piatră contemporane cu el.

c) Datarea ipotetică a valului de piatră în sec. XI—XII e. n.

*

Valul mare de pământ începe de pe malul Dunării, puţin mai la Nord de Cetatea Pătulului (castrul Nr. 1) şi ajunge la mare spre Sud de oraşul Constanţa. In spatele lui, se află două feluri de castre, unele de dimensiuni mari şi altele mai mici.

Incă din cursul cercetărilor pe care le-a efectuat Gr. Tocilescu, ajutat de P. Polonic, s'a observat că valul mare de pământ are două şanţuri:

Unul orientat în spre Nord.

Altul orientat către Sud.

In *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Gr. Tocilescu afirma că înălţimea valului ar fi fost redusă, dacă el s'ar fi ridicat numai cu pământul scos dintr'un singur şanţ; deci, explicaţia dată de el şanţului din spre Sud ar fi simplă: s'au săpat în acelaşi timp două şanţuri, iar în intervalul dintre ele s'a aruncat pământul, ridicându-se astfel valul mare de pământ [1].

Mai târziu, cercetătorul german Carl Schuchhardt, bazându-se pe existenţa celor două feluri de castre de pe lângă valul mare de pământ, a fost de părere că ele reprezintă două faze deosebite în folosirea valului. Carl Schuchhardt credea că valul mare a fost ridicat în acelaşi timp cu castrele mari, cam în vremea împăratului Domiţian, iar castrele mici au fost adăugate ceva mai târziu [2].

Radu Vulpe, în *Histoire ancienne de la Dobroudja*, nu era de aceeaşi părere cu cercetătorii amintiţi; el socotea că ambele tipuri de castre au fost ridicate aproape în acelaşi timp, aproximativ în epoca dintre domnia lui Teodosie I şi Teodosie II, explicând micşorarea dimensiunii castrelor datorită numărului redus de trupe de care dispunea imperiul în acea vreme [3].

In urma cercetărilor de suprafaţă, pe care le-am efectuat de-a-lungul valului mare de pământ, şi pe baza profilelor din câteva puncte ale valului, afirmăm, spre deosebire de cercetătorii enumeraţi, că şanţul din spre Sud a fost săpat într'o epocă mai târzie decât şanţul din spre Nord (fig. 1).

Cronologia relativă a diferitelor faze de folosire a valului mare de pământ ar fi după părerea noastră, următoarea:

Intr'o epocă târzie romană (sfârşitul sec. IV şi prima jumătate a sec. V e. n.) s'a săpat la început şanţul din spre Nord, iar cu pământul rezultat din săpare s'a ridicat, spre

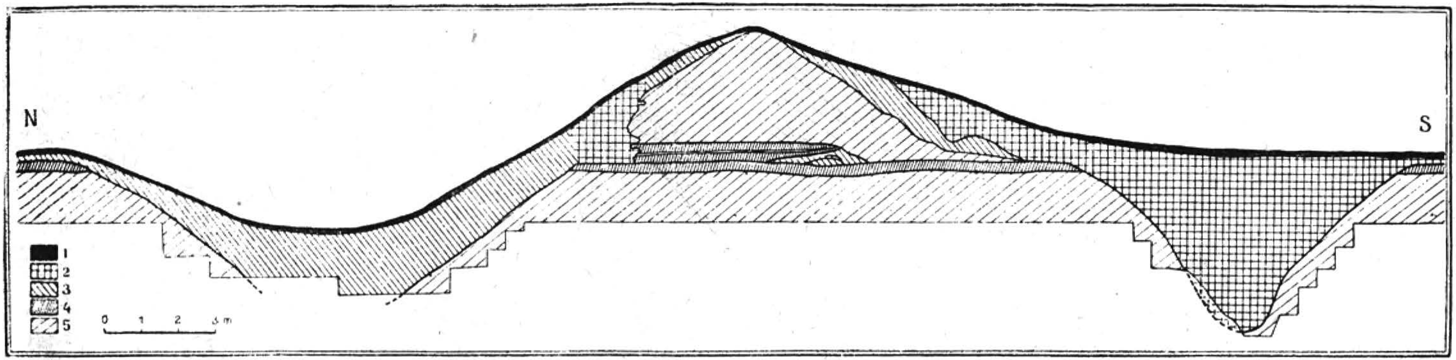

Fig. 1. — Secţiune prin valul mare de pământ şi prin cele două şanţuri de lângă el.
1) Pământ vegetal recent; 2) Pământ de coloare cafenie cu pete galbene; 3) Pământ de coloare cafenie; 4) Pământ vegetal antic; 5) Lut.

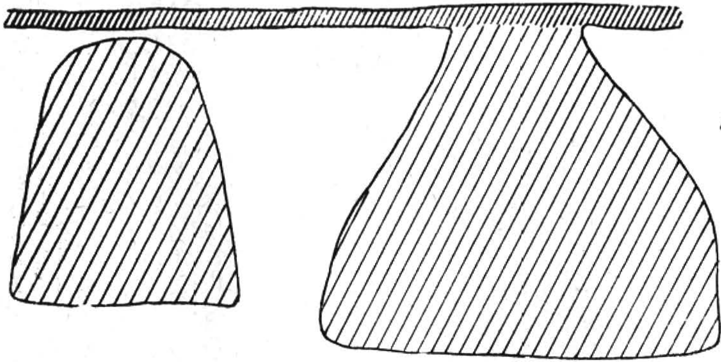

Fig. 2. — Gropi de gunoiu.

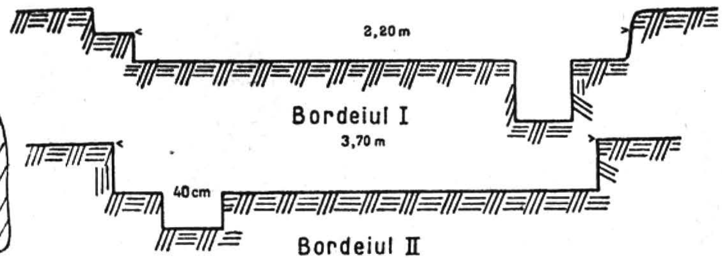

Fig. 3. — Gropi de bordee din aşezarea prefeudală de lângă Medgidia.

Sud de șanț, valul mare de pământ. In același timp, s'au înălțat și castrele de dimensiuni mari.

Pericolul care plana asupra acestei regiuni a Imperiului era atât de mare, încât s'a construit porțiunea strict necesară a valului, folosindu-se cât mai mult cu putință avantajele terenului. Trecătorile în cuprinsul lui din această primă fază au fost puține la număr.

In cercetările făcute într'un număr destul de mare de castre mari, nu am găsit niciun fragment ceramic la suprafața terenului din interiorul lor.

Poporul migrator, care se stabilise în partea de Nord a Dobrogei poporul împotriva căruia se ridicase valul, a fost mai puternic decât trupele imperiale aflate de-a-lungul valului și le-a respins către Sud, apoi ca să-și hotărnicească teritoriul, s'a săpat spre Sud de val cel de al doilea șanț. Acesta ar reprezenta a doua fază a utilizării valului.

Șanțul de Sud a retezat capetele laturilor perpendiculare din spre val ale castrelor mari.

După o perioadă de timp, armata bizantină recucerește regiunea de Sud a Dobrogei și, din lipsă de trupe, se construesc castrele mici, care se păstrează cu toate cele patru laturi ale lor. Trebue menționat faptul că în dreptul fiecărui castru există câte o trecătoare prin val. Probabil nu greșim socotind că aceste castre au fost ridicate într'o epocă mai liniștită, iar trecătorile din dreptul lor au servit ca să ușureze legăturile dintre Nordul și Sudul Dobrogei.

* * *

Atât Gr. Tocilescu, cât și Carl Schuchhardt, în cercetările și studiile lor, au acordat o atenție deosebită numai fortificațiilor, interesându-se de orice turn, cât de mic ar fi fost el, fără a se interesa câtuși de puțin de cei care au construit valurile și de felul de viață a acestor populații.

Nu ne-am mulțumit numai cu studierea castrelor, ci am vizitat și împrejurimile lor. In urma acestor cercetări, am ajuns la concluzia că aproape lângă fiecare dintre castrele valului de piatră există resturile unor așezări omenești, contemporane cu acest val.

In general, aceste așezări ocupau locuri mai retrase în spatele valului, pe câte o pantă mai lină a dealurilor (de exemplu așezarea din apropierea castrului Nr. XVII, după numerotarea lui Gr. Tocilescu, este situată într'o vale ferită de vânturi).

Resturi de așezări omenești din epoca valului de piatră am găsit în preajma castrului Nr. VIII (în apropiere de gara Mircea Vodă), pe panta de Vest a văii Alibei în dreptul gării Remus Opreanu și în jurul castrelor XIII, XV, XVII și XX. Așezările sunt documentate prin numeroase pietre de calcar, care au servit diferitelor construcții omenești, de caracter civil, și dintr'o mare cantitate de fragmente ceramice răspândite la suprafața solului.

Să ne ocupăm ceva mai pe larg de una dintre aceste așezări.

Spre Răsărit de Medgidia, nu departe de castrul Nr. XIII, se construește o fabrică de ciment. Locul fiind ales pe o pantă, s'a simțit nevoia nivelării terenului. Cercetând săpăturile acestui șantier, am observat în malurile diferitelor sectoare o serie de gropi, dintre care unele sunt gropi de bordeie, iar altele au servit drept gropi de gunoiu.

Dintre cele câteva gropi de bordeie, am schițat și măsurat doar două (fig. 2).

Față de nivelul actual al terenului, fundul lor se află la o adâncime de 1,30 m.

Primul bordeiu, în secțiune, are o lungime de 2,20 m; este interesant de semnalat că săpătura s'a făcut prin acea parte a bordeiului în care era intrarea lui. In secțiune se păstrează două trepte.

Cel de al doilea bordeiu avea dimensiunile ceva mai mari, lungimea gropii lui fiind de 3,70 m. Din fundul ambelor bordeie pornește câte o groapă de dimensiuni mici, una dintre ele largă de 40 cm și adâncă de 25 cm. Nu putem ști la ce serveau aceste gropi (fig. 3).

Verificând malurile întregului șantier, am găsit secționată într'un alt sector o vatră din aceeași epocă cu bordeiele și cu valul de piatră. Vatra avea la bază un strat de pietre de câte 5—6 cm lungime. Peste stratul de pietre se făcea o lipitură fețuită. Diametrul vetrei descrise era de 1,20 m.

Gropile de gunoiu au forma de sac, una este adâncă de 1,30 m, iar a doua de 1,40 m, ambele fiind pline cu cenușă de coloare cenușie.

Pentru datarea acestor așezări m'am folosit de ceramică.

Vasele sunt lucrate la roată, au formă de borcan, sunt din lut de coloare roșcată sau cenușie, cu pietricele în pastă. Marginile vaselor-borcan sunt subțiri și răsfrânte înafară (fig. 4).

Ornamentul caracteristic al ceramicii de acest tip constă în linii paralele, orizontale, pe corpul și pe umerii vaselor. Adesecori sub margine sunt șiruri de împunsături. Trebue

să menţionăm că ornamentul din benzi de linii în val este folosit rareori în ceramica pe care o descriem.

Intr'un singur caz, am găsit un fund de vas având un semn pe dânsul. Este vorba de un „y'' dăltuit pe fund, după ce vasul a fost ars în cuptor.

Din multe puncte de vedere, ceramica pe care am prezentat-o mai sus în câteva cuvinte se aseamănă cu aceea descoperită în cursul săpăturilor arheologice dela Dinogetia, în ultimul strat de locuire; aparţine deci tot sec. XI—XII e. n.

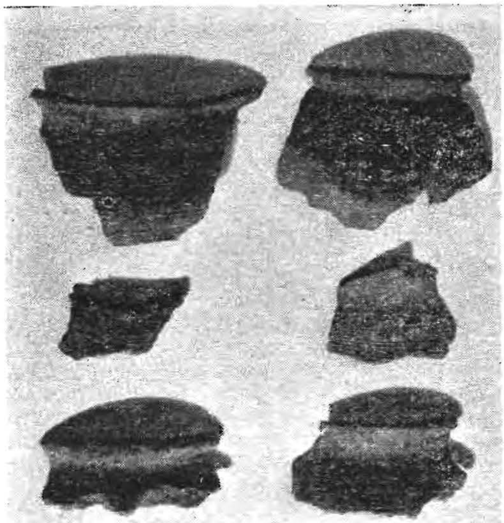

Fig. 4. — Fragmente ceramice descoperite în diferite castre din preajma valului de piatră.

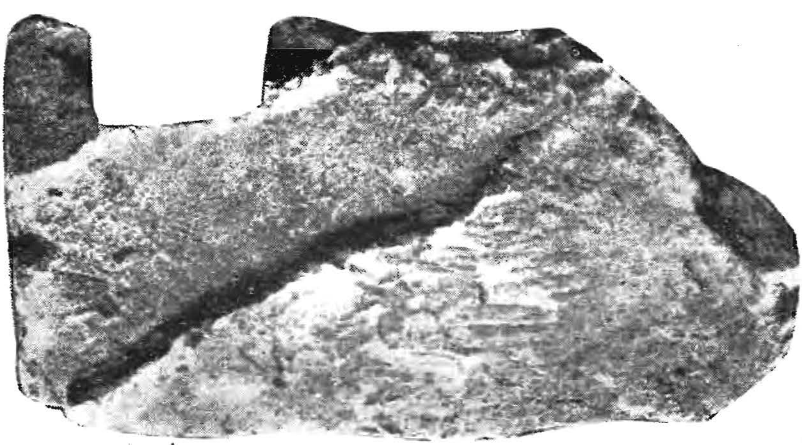

Fig. 5. — Blocul de calcar pe care este dăltuită inscripţia slavă, văzut de sus.

Valul de piatră a fost construit cel din urmă; el începe dela vechiul Axiopolis (în dreptul ostrovului Hinog) şi se opreşte pe malul Mării Negre, tot spre Sud de Constanţa. Până în prezent, datarea lui a variat între începutul sec. IV şi începutul sec. VI e. n.

Mihail Şuţu data valul de piatră în epoca lui Teodosie I (379— 17 Ianuarie 395)[4].

Gr. Tocilescu îl data în epoca lui Constantin cel Mare, deoarece îl considera contemporan cu zidăria cetăţii Axiopolis[5]; or, zidăria la care se referă acest învăţat nu aparţine sec. IV e.n., cum credea el, ci sec. VI e.n., şi anume, epocei lui Justinian[6].

Carl Schuchhardt îl plasa şi el, tot prin sec. IV—V e.n.[7].

Radu Vulpe a pus în legătură zidul nostru cu zidul construit în vremea lui Anastasius[8] şi îl datează la începutul sec. VI[9]. El a făcut primul pas pe drumul cel bun.

Sub formă de ipoteză, facem cel de al doilea pas şi propunem datarea valului de piatră în sec. XI—XII e.n.

Argumentele pe care le aducem în sprijinul acestei ipoteze sunt următoarele:

Incă în anul 1935, Sauciuc Săveanu publică în revista Analele Dobrogei o parte dintre monumentele descoperite în temeliile valului de piatră în apropiere de Palas. Unul dintre aceste monumente servise în antichitate drept măsură de capacitate greco-romană: era un dimodion păstrat aproape întreg[10].

După cum este redat pe fotografia din publicaţia amintită, monumentul nu are pe el nicio urmă de mortar. Bazându-ne pe forma literelor inscripţiei, măsura datează din a doua jumătate a sec. IV. Dacă s'ar fi găsit numai acest monument, el ar fi putut servi drept argument pentru datarea propusă de Şuţu, dar mai sunt şi altele, găsite în acelaşi loc. Cel mai important este un capitel lucrat cu grijă, care are drept ornament principal o cruce creştină; monumentul nu poate data decât din sec. V—VI e.n.[11], dar dela ridicarea edificiului din care a făcut parte capitelul şi până la distrugerea aceleiaşi construcţii au trecut, după toate probabilităţile, cel puţin câteva decenii.

Ultimul argument de natură epigrafică a fost descoperit cu prilejul cercetării castrului Nr. VIII de lângă gara Mircea Vodă; printre cele aproape 100 de blocuri de calcar care provin din temeliile castrului, unul poartă pe el o inscripţie slavă (fig. 5). Textul ei, tradus în româneşte, este următorul: „.....*pe Greci în anul 6451* (adică 943 e.n.).... *pe Dumitru*...."

Blocul de calcar provenind din temeliile castrului Nr. VIII de lângă valul de piatră, socotim că fortificaţia nu poate fi decât ulterioară anului în care a fost dăltuită inscripţia slavă. Dar cine a putut ridica lanţul de fortificaţii pe care îl constitue valul de piatră? De sigur un stat bine organizat milităreşte şi acesta nu poate fi decât imperiul bizantin; or, asta înseamnă că mai câştigăm 30 de ani, căci bizantinii n'au recucerit Dobrogea sudică decât în vremea lui Ioan Zimisces, în urma luptelor împotriva lui Sviatoslav.

Pentru a se putea construi o astfel de fortificaţie trebuia timp, mijloace şi mai ales mână de lucru, care nu putea fi oferită decât de neamurile aflate în migraţie şi de populaţia locală.

Un argument de altă natură este următorul:

Lângă nişte cariere de piatră descoperite în cursul cercetărilor în apropiere de gara Dorobanţu, se află şi aşezarea civilă datată prin ceramică în sec. XI—XII. Cariera descoperită şi adânciturile din coasta dealului au servit pentru extragerea pietrei necesare construirii valului de piatră. Blocurile de calcar din carieră sunt delimitate prin şănţuleţe şi au dimensiuni reduse, de 58 cm lungime şi 43 cm lăţime; ele corespund ca formă, mărime şi timp cu cele descoperite de Gr. Florescu în carierele de piatră dela Cernavodă[12].

Punând deci în legătură diferitele monumente amintite mai sus cu aşezările civile şi cu cariera de piatră, datate prin ceramică, socotim că, până la noi cercetări, şi mai ales până la noi săpături arheologice — care trebue efectuate în cuprinsul diferitelor castre ale celor două valuri dobrogene — se poate menţine datarea ipotetică a valului de piatră în sec. XI—XII e.n.

NOTE

[1] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*. Communications faites à l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres de Paris, 1892—1899, Bucureşti, 1900, p. 156.

[2] C. Schuchhardt, *Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha*. Berlin, 1918, p. 62 şi urm.

[3] Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*. Bucureşti, 1938, p. 373.

[4] Mihail C. Suţu, *Valul lui Traian*. Revista pentru Istorie, Arheologie şi Filologie, anul I, vol. II, Bucureşti, 883, p. 179—181.

[5] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 182.

[6] Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 366.

[7] C. Schuchhardt, *op. cit.*, p. 62 şi urm.

[8] Anastasius a domnit dela 491 până la 1 Iulie 518.

[9] Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 371.

[10] Teofil Sauciuc Săveanu, *Un monument de măsură numit DIMODION din Muzeul din Constanţa*. Analele Dobrogei, an. XVI, 1935, p. 149—154.

[11] Radu Vulpe, *Noutăţi arheologice dobrogene*. Analele Dobrogei, an. XVI, 1935, p. 185—186.

[12] Gr. Florescu, *Cariera romană dela Cernavoda*. Analele Dobrogei, an. XVII, 1936, p. 34 şi urm.

L. A. ELNIŢCHI, *Cimerienii şi cultura Cimeriană* (Vestnic Drevnei Istorii, Nr. 3, 1949, p. 14—27).

Problema Cimerienilor prezintă un interes deosebit pentru istoria veche a patriei noastre. Informaţiile transmise de Herodot cu privire la acest popor şi la raporturile lui cu Sciţii au prilejuit interpretări în legătură cu desvoltarea procesului istoric pe teritoriul patriei noastre în mileniul I î. e. n. Versiunile mai cunoscute şi mai importante sunt cele formulate de V. Pârvan pe de o parte, iar pe de altă parte de Paul Reinecke. De altfel, aceşti doi învăţaţi nu făceau nimic altceva decât să construiască pe o bază presupus documentată şi aproape general acceptată. In adevăr, se socotea mai ales dela E. H. Minns şi Max Ebert încoace că datele transmise în special de Herodot sunt destul de clare şi de bine întemeiate pentru a dovedi existenţa Cimerienilor în stepele nord-pontice ca o populaţie premergătoare Sciţilor. Astfel, întreaga cultură materială prescitică din spaţiul situat între Volga şi Nistru era atribuită Cimerienilor. In plus, pornindu-se tot dela datele lui Herodot, puse în legătură cu cele referitoare la invazia Trerilor în Asia Mică, s'a ajuns să se postuleze o năvală cimeriană la Vest de Nistru, năvală care, în concepţia lui Pârvan şi a lui P. Reinecke, urmaţi în privinţa aceasta de o serie întreagă de alţi învăţaţi, afectase destul de profund populaţiile din spaţiul patriei noastre.

Sfârşitul epocei de bronz în acest spaţiu era pus în legătură cu venirea Cimerienilor şi cu cristalizarea unei noi forme de vieaţă, care din punct de vedere arheologic se manifesta printr'un ansamblu de forme denumit traco-cimerian. In studiul la care ne referim, savantul sovietic Elniţchi atacă tocmai fundamentul documentar al acestei concepţii.

El porneşte dela constatarea că, deşi datele transmise de Herodot păreau să dovedească existenţa istorică a Cimerienilor în Bosporul cimerian, totuşi, soluţia arheologică dată acestei situaţii nu este de loc satisfăcătoare. Elniţchi arată că dacă prezenţa Sciţilor în spaţiul stepelor pontice este atestată prin descoperiri arheologice, reprezentând o documentare bogată, perfect clară şi în deplină concordanţă cu afirmaţiile anticilor, documentele arheologice se arătau ori insuficiente ori prea vagi, în ceea ce priveşte prezenţa Cimerienilor în aceleaşi regiunii Elniţchi observă foarte just că încercarea lui Gorodţov de a reuni sub denumirea de cultură cimeriană în spaţiul Niprului inferior şi împrejurimi, materialele din ultima perioadă a epocei de bronz, nu putea constitui o soluţie a problemei. Or, tocmai acest eşec al arheologici, cum îl numeşte Elniţchi, de a identifica în mod sigur şi satisfăcător cultura cimeriană, se explică, după el, prin faptul că datele istorico-geografice din textele literare antice, privind pe Cimerieni, nu au fost supuse unei analize critice. Aceasta este tocmai ceea ce işi propune să facă învăţatul sovietic în studiul despre care vorbim. El deosebeşte trei categorii de izvoare scrise, şi anume: 1. Datele strict documentare din textele asiriene; 2. Naraţiunile istorice greceşti cu caracter în parte legendar; 3. Interpretări greceşti cu nuanţe clar mitologice. Confruntând aceste trei categorii de informaţii privitoare la Cimerieni, Elniţchi ajunge la concluzii menite să pună pe baze cu totul noi problema Cimerienilor, cel puţin în ceea ce priveşte extensiunea vestică (spre Nipru şi mai departe spre Vest) a Cimerienilor. Deşi această reconsiderare a problemei este făcută de Elniţchi doar în linii mari şi referindu-se numai la aspectele esenţiale ale problemei, ea este totuşi atât de bine documentată şi dă rezultate atât de verosimile, încât credem că nu greşim, atunci când afirmăm că ea va avea o influenţă considerabilă asupra cercetărilor viitoare.

In primul rând, Elniţchi arată că ştirile autentice şi mai directe, pe care le avem cu privire la Cimerieni — şi amintim că este vorba de ştirile asiriene care încep pe vremea lui Sargon II (prima ştire da-

tează exact din anul 714 î. e. n.) şi se continuă sub urmaşii săi Asarhadon şi Asurbanipal din sec. VII î. e. n. — ne arată că Cimerienii nu pot fi localizaţi decât în regiunea subcaucazică în vremea năvălirii lor prin regatul Urartu către Asiria, pe de o parte, şi către Asia Mică, pe de alta.

In ceea ce priveşte datele istorico-geografice greceşti din a doua categorie, ele sunt mai puţin precise. Ceea ce este mai important însă, este faptul că în aceste date se pot distinge contaminări cu interpretări legendare, lăsând la o parte confuziile repetate între Cimerieni şi Sciţi, care se întâlnesc şi în această categorie de informaţii, ca şi, în parte, în relatările asiriene. De o deosebită importanţă este analiza critică, la care E l n i ţ c h i supune cunoscutul pasaj din H e r o d o t privind episodul conflictului dintre poporul cimerian şi prinţii lui pe malul Nistrului, precum şi existenţa mormintelor acestor prinţi, omorîţi acolo de poporul cimerian. E l n i ţ c h i socoteşte această informaţie drept o legendă culturală sau etiologică şi o explică prin presupunerea că numele Cimerienilor a fost legat de legenda privind necropola de pe malul Nistrului şi pe baza unei asemănări fonetice de nume; adică, numele tribului sau al locului legat de legenda mormintelor de pe Nistru avea oarecare asemănare cu numele Cimerienilor. Aici, E l n i ţ c h i aminteşte numirile tribale scitice de plugar şi agricultor, pasibile de aceeaşi interpretare.

Pe de altă parte, faptul că H e r o d o t citează ca o dovadă a existenţei Cimerienilor în stepele nord-pontice, şi datele toponimice bosporane care amintesc numele Cimerienilor, arată lipsa unor informaţii precise în acest sens. In ceea ce priveşte argumentul dedus de istoricii contemporani din asocierea în textele greceşti (*Imnul lui Callimah către Artemis* şi faptele provenind din aceeaşi sursă relatate de S t r a b o) a Cimerienilor cu Trerii în expediţiile lor din Asia Mică, argument întemeiat pe originea balcanică a Trerilor şi orientat în sensul unei pătrunderi a Cimerienilor în Asia Mică şi din spre Vest, E l n i ţ c h i arată întâi că : textele asiriene nu lasă nicio îndoială asupra direcţiei de pătrundere a Cimerienilor, din spre Est (Caucaz) spre Vest, iar în al doilea rând că Trerii au fost socotiţi un „popor cimerian" (S t r a b o) din cauză că se înfăţişau Grecilor, ca şi Cimerienii, ca un popor aspru şi jefuitor şi pentrucă Trerii s'au întâlnit cu Cimerienii în Asia Mică, fiecare venind însă din altă direcţie.

De un interes deosebit este analiza critică pe care o face E l n i ţ c h i celei de a treia categorii de izvoare antice privitoare la Cimerieni, anume aceea care îşi trage originea din interpretări mitice. Interesul pe care îl prezintă această parte din analiza lui E l n i ţ c h i constă în faptul că ea elimină tocmai acele date documentare privind pe Cimerieni, care erau socotite ca atestând în mod neîndoios existenţa Cimerienilor într'o anumită epocă în Bosporul cimerian, adică în Crimeea. Este vorba de elementele toponimice consemnate de H e r o d o t şi apoi de P t o l e m e u şi care vorbesc despre o serie întreagă de puncte din Bosporul cimerian care aveau încă de pe vremea lui H e r o d o t nume menţionând în mod direct pe Cimerieni. E l n i ţ c h i pune aceste denumiri în legătură cu combinaţiile făcute de tradiţia ioniană privind marginea lumii, intrarea către lumea subpământeană a morţilor, localizată la marginea oceanului, acolo unde această tradiţie mitologică situa o serie de popoare mitice, printre care figurau şi Cimerienii, confundaţi pe bază de asonanţă cu numele Cerberului, păzitorul intrării în împărăţia subterană. Inafară de aceasta, Cimerienii fiind un popor nordic în raport cu Grecii, ei se aflau, în mod natural, la limita lumii. Punctul de plecare al implicării Cimerienilor în viziunile mitice greceşti cu privire la Nordul îndepărtat, conceput ca limită între regatul celor vii şi regatul morţilor, se găseşte în cântul al XI-lea din *Odisseea*, *Nekia*, care povesteşte peregrinările lui Odisseu în împărăţia morţilor. De sigur că la extremitatea nordică a lumii, după cum consemnează *scholiile* la H o m e r, era normal să se situeze poporul numit Kerberioi, sau cel numit Cheimerioi (oamenii iernii) şi asemănarea dintre aceste nume şi Cimerieni a dus la confuzia cu Cimerienii istorici.

Nu mai amintim confuziile făcute în legătură cu aceeaşi *Nekie* a lui Odisseus, cu Cimbrii şi cu plasarea Cimerienilor înspre Marea Nordului, prin Jutlanda. E l n i ţ c h i subliniază încercările de combinaţie între versiunile istorice şi mitologico-cosmografice cunoscute de Greci. Localizarea Cimerienilor, pe linia combinaţiei mitologice şi cosmografice ca şi marginea lumii la Oceanul de Nord, în Crimeea (Bosporul „cimerian") este pusă de el în legătură cu concepţia greacă, după care marile fluvii erau legate prin izvoarele lor de ocean; or, în regiunea nord-pontică avem marile fluvii Fasis, Tanais şi Istros care puteau solicita imaginaţia Grecilor. Inafară de aceasta, mitul Argonauţilor a influenţat şi el, prin localizarea lui în această regiune, naşterea combinaţiei dintre Cimerienii istorici şi regiunea dela limita nordică a Pontului Euxin. „*Numirile geografice conţinând numele*

Cimerienilor aparţin.... Grecilor şi au apărut în urma elaborării gândirii lor mitologico-geografice. Bosporul cimerian, Kimerida, Kimerik, precum şi valul cimerian şi valurile cimeriene menţionate de H e r o d o t, au fost numite de Greci, de aceiaşi Greci şi pentru aceleaşi consideraţiuni ca şi aceea care situează Kiteiul — patria mitologică a vrăjitoarei Medeea — pe ţărmul peninsulei Cherci". Aşa dar, nu este vorba de elemente toponimice preluate de Greci dela populaţia autohtonă întâlnită în regiunea respectivă, ci de numiri date de Grecii înşişi pe baza concepţiilor lor mitologico-cosmografice. Grecii nu au putut întâlni în aceste regiuni pe Cimerieni, deoarece ei nu existau acolo şi tradiţia istorică directă îi situează doar în Transcaucazia şi în Asia Mică. E l n i ţ c h i documentează acest lucru bazându-se şi pe faptul că tradiţia plastică, destul de săracă, a Grecilor cu privire la Cimerieni îi înfăţişează sub un aspect identic celui al Sciţilor, aşa precum C a l l i m a h îi numeşte *„mulgători de iepe"*, epitet pe care H o m e r îl dă Sciţilor. *„Prin urmare, denumirile geografice date de Greci unor puncte din Bospor sunt bazate nu pe faptul că în aceste locuri la venirea Grecilor locuiau Cimerienii istorici, ci pe faptul că aceste locuri se asociau în miturile ionice cu reprezentările lor despre lumea subterană, de dincolo de mormânt, fantezia Grecilor populând locurile unde acea lume începea, cu poporul fabulos al Cimerienilor, care popula întinderile nordice". „Astfel, ca rezultat al examinării datelor istorice şi mitologice despre Cimerieni, se cuvine să recunoaştem că răspândirea numelui lor asupra teritoriului ocupat de triburile scitice (şi tracice) s'a produs din cauza influenţei concepţiilor mitologico-geografice cuprinse în poezia epică şi în diferite legende de cult, asupra geografiei istorice. Un rol însemnat a avut în această privinţă, cum arată povestirea lui H e r o d o t, şi toponimia bosporană care a luat naştere sub influenţa aceleiaşi legende şi povestiri mitologico-cosmografice".*

Lichidând, în felul acesta, cu tradiţia greacă asupra localizării Cimerienilor în stepele dela Nordul Mării Negre, E l n i ţ c h i reduce spaţiul originar al Cimerienilor, pe bază de informaţii istorice precise — în primul rând a izvoarelor asiriene — la regiunile din Nordul Caucazului şi, probabil, şi la stepele din imediata vecinătate a acestui Caucaz de Nord. Acolo s'au întâlnit Sciţii cu Cimerienii. Pe baza acestei reconsiderări a tradiţiei literare antice şi a concluziunilor pe care ea le impune, E l n i ţ c h i este în măsură să indice şi soluţia arheologică a problemei cimeriene. Această soluţie constă în identificarea culturii materiale dela începutul epocei de fier, de caracter caucazian, denumită *Koban*, cu cultura materială a Cimerienilor istorici. Cultura Koban corespunde în timp cu epoca prezenţei istorice a Cimerienilor în regiunea respectivă.

Insă E l n i ţ c h i merge şi mai departe. El semnalează şi o latură a tradiţiei greceşti mai târzii, care sprijină interpretarea sa. D i o n i s P e r i e g h e t u l, din sec. II e. n., consemnează şi o tradiţie care localizează, în mod indirect dar precis, pe Cimerieni în Nordul Caucazului.

Acestea sunt pe scurt liniile principale ale demonstraţiei lui E l n i ţ c h i. Rămâne ca să încercăm în câteva cuvinte să vedem care sunt implicaţiile şi consecinţele acestei noi poziţii cu privire la problema cimeriană, pe care o socotim, în ideile ei generale, justificată ştiinţific. Prima consecinţă importantă a acestei concepţii, pe care E l n i ţ c h i nu o formulează însă, ni se pare a fi aceea că se pune din nou problema populaţiei prescitice a stepelor nord-pontice, care era socotită până acum drept rezolvată prin ipoteza cimeriană.

Ne întrebăm dacă nu cumva trebue să punem acum problema în sensul că Sciţii nu mai pot fi priviţi ca o populaţie intrusivă în această regiune, care să fi dislocat de aici pe Cimerieni, deoarece se arată că aceşti Cimerieni nu au existat în regiunea respectivă. Trebue să concludem de aici că Sciţii erau autohtoni în stepele nord-pontice? O a doua consecinţă importantă este aceea că nu se mai poate vorbi despre o invazie cimeriană în regiunile dela Vest de Nistru. Intregul nostru fel de a gândi asupra evenimentelor petrecute între anii 1000—600 î. e. n. în Europa răsăriteană şi centrală trebue restructurat. Nu putem contesta că, în felul acesta, dispar o serie întreagă de nedumeriri, pe care ipoteza cimeriană le menţinea în interpretările încercate.

Pe de altă parte, trebue subliniat faptul că identificarea Cimerienilor cu cultura Koban a fost făcută mai demult şi ea a fost susţinută mai cu seamă de către F r a n z H a n č a r. Legăturile care există, şi care se pot documenta arheologic, între cultura Koban şi anumite manifestări din prima epocă de fier din Europa centrală şi est-centrală, legături interpretate până acum în funcţiune de ipoteza invaziei cimeriene, vor trebui explicate pe altă cale. Este vorba de legături datând în mod precis din epoca prescitică. Din unele formulări ale lui E l n i ţ c h i, s'ar putea înţelege că el admite prezenţa unei populaţii tracice în regiunile nord-pontice, înainte de pătrunderea Sciţilor în acel spaţiu. In ceea ce ne priveşte, socotim că acest fel de a

vedea lucrurile explică în modul cel mai plauzibil datele arheologice cu caracter destul de complex, pe care le avem din acea vreme. Nu este exclus ca situaţia astfel modificată să aibă o importanţă nebănuită până acum, pentru problema etnogenezei Tracilor. Oricum s'ar rezolva însă toate aceste probleme, pentru moment trebue să subliniem caracterul profund şi revoluţionar al tezelor documentate de E l n i ţ c h i şi modul convingător în care el a reuşit să le demonstreze. Una din problemele cele mai complicate, mai obscure şi mai desbătute, privind protoistoria regiunilor dintre Don şi Dunărea mijlocie, este îndrumată în acest fel către o considerare realist-istorică şi epurată cu acest prilej de confuziile introduse în tratarea ei contemporană prin datele pseudoistorice transmise mai ales de H e r o d o t, care a amestecat în relatările sale fapte verificabile ştiinţific, cu viziuni şi interpretări mitologice, caracteristice orientării spirituale a Grecilor din epoca dintre sec. VIII şi V î. e. n.

I. Nestor

Academician V. V. STRUVE, *Dareios I şi Sciţii dela Marea Neagră* (Vestnic Drevnei Istorii, Nr. 4. 1949, p. 15—28).

Articolul Acad. V. V. S t r u v e intitulat *Dareios I şi Sciţii dela Marea Neagră* are o triplă însemnătate: restabileşte cu exactitate raporturile între Dareios I şi Sciţii dela Marea Neagră, infirmând tezele savanţilor burghezi asupra unei pretinse dependenţe a acestor Sciţi faţă de imperiul persan; aduce lămuriri de ordin epigrafic extrem de importante, şi, în sfârşit, fapt care ne priveşte direct, susţine veracitatea absolută a datelor herodoteice privitoare la expediţia persană în ţinuturile Mării Negre.

Academicianul S t r u v e, care este unul dintre cei mai buni orientalişti actuali, a întreprins cercetarea din articolul la care ne referim, pentru a infirma presupunerea repetată în cursul ultimilor zece ani în periodicele americane şi occidentale asupra unei dependenţe directe a Sciţilor dela Marea Neagră faţă de Marele Rege. Printre cercetătorii burghezi care susţineau această teză, S t r u v e enumeră pe J u n g e, H i n z, W e i s s b a c h, K e n t şi C a m e r o n, ultimii doi fiind cei mai recenţi.

Teza subjugării Sciţilor din Nordul Mării Negre de către Perşi se bazează în întregime numai pe izvoare epigrafice şi este în directă contradicţie cu relatările lui H e r o d o t, povestitorul înfrângerii persane. Ea reprezintă, după cum subliniază autorul articolului, o tentativă făţişă de falsificare a istoriei U.R.S.S. Restabilirea adevărului istoric în legătură cu afirmaţia menţionată mai sus constitue primul obiectiv al strânsei discuţii epigrafice, care ocupă cea mai mare parte a articolului. Implicit, acest adevăr aruncă o lumină vie şi asupra propriului nostru teritoriu.

Studiile făcute în ultimul timp în Uniunea Sovietică asupra lui H e r o d o t, printre care şi câteva articole anterioare ale lui S t r u v e însuşi, sunt de acord pentru a susţine că H e r o d o t a fost şi rămâne un izvor preţios al istoriei Răsăritului pentru sec. VII—V. Autenticitatea celor relatate de H e r o d o t asupra expediţiei scitice a lui Dareios I este confirmată şi prin faptul că, astăzi, toţi orientaliştii sunt de acord că expediţia împotriva Sciţilor — menţionată în rândul V al inscripţiei dela Behistan, care datează din primul sau al doilea an al domniei lui Dareios (521—520 î. e. n.), — nu are nicio legătură cu expediţia povestită de H e r o d o t. Istoricilor burghezi, care au susţinut totuşi că ţinuturile scitice dela Nordul Mării Negre au fost dependente de Dareios, le mai rămâne posibilitatea să presupună că Marele Rege a trimis o a doua expediţie în ţinuturile scitice, anume aceea condusă de satrapul Capadociei, Arairomnes, pe litoralul Mării Negre. Dar această expediţie, relatată de K t e s i a s, în cursul căreia Marsagetes, fratele regelui scit Skifarbos a fost luat prizonier, precede marea expediţie a lui Dareios în ţinuturile scitice, fapt confirmat de însuşi K t e s i a s.

In realitate, informaţia lui K t e s i a s se compune din elemente hibride, menite să stârnească numai confuzie. K t e s i a s, care trăieşte la începutul sec. IV, nu face altceva în „*tendinţa sa nelimitată de a completa sau rectifica pe* H e r o d o t", (cuvintele sunt ale lui S t r u v e) decât să urmeze un izvor persan contemporan, care laudă expediţia victorioasă a lui Dareios din primul an al domniei sale, nu împotriva Sciţilor din Nordul Mării Negre, ci a *Sakilor* sau *Sciţilor Massageţi*, locuitori ai ţinutului cuprins între Marea Caspică şi lacul Aral. Aceeaşi expediţie este menţionată şi de către inscripţia dela Behistan. Numele lui Marsagetes sugerează prototipul numelui etnic de „massaget". Iată cum

poate fi înlăturată cu uşurinţă teza lui Weissbach, al cărei izvor istoric este reprezentat de Ktesias. Această infirmare este cu atât mai verosimilă, dacă ne gândim la imposibilitatea faptului ca Herodot, la sfârşitul sec. V să nu fi cunoscut o a doua expediţie victorioasă a lui Dareios contra Sciţilor dela Marea Neagră.

Examinarea atentă de către Struve a izvoarelor epigrafice duce la aceeaşi infirmare. Cercetătorii înclinaţi să susţină ca Weissbach şi Kent că Sciţii dela Nordul Mării Negre au făcut parte, la un moment dat, din lista popoarelor enumerate de Dareios în cuceririle sale, se bazează pe cuvintele *saka tyai(y pa)radraya= Sciţii de dincolo de mare*, care apar în ultima dintre cele patru inscripţii fundamentale ale lui Dareios, şi anume, inscripţia dela Naks-i-Rustem. In special iranistul american Kent, care prezintă argumentarea cea mai completă în această privinţă, nu ţine seamă de faptul că Sciţii europeni n'au participat la marea expediţie a lui Xerxes împotriva Greciei, deşi din armata persană făceau parte contingentele tuturor popoarelor care plăteau tribut Marelui Rege.

Analiza următoare, care demonstrează faptul că „Sciţii care trăiesc peste mare' nu puteau fi originari de pe litoralul Mării Negre, se bazează pe cele cinci mari inscripţii persane din sec. VI şi V: 1. Inscripţia dela Behistan (1, 14, 17) care datează din primii ani ai domniei lui Dareios. 2. Inscripţia dela Persepolis *e* (10—18) destul de timpurie, înainte de 517. 3. Inscripţia dela Susa *e* (21—36) după 517. 4. Inscripţia dela Naks-i-Rustem, dela sfârşitul domniei lui Dareios. 5. Inscripţia despre Daeve (demoni) aparţinând lui Xerxes.

Kent, care s'a ocupat de enumerarea posesiunilor Marelui Rege, a înşirat aceste posesiuni în ordine cronologică, trăgând concluzia că Dareios şi-a întins la un moment dat stăpânirea sa asupra Sciţilor dela Marea Neagră; el face această afirmaţie bazându-se pe criteriul geografic. Struve arată printr'o argumentare strânsă că, în realitate, nu criteriul geografic a stat la baza acestei enumerări, ci *momentul istoric*. Struve demonstrează că litoralul european al Hellespontului şi al Propontidei, locuit de populaţii traco-hellenizate, apare în lista dela Persepolis şi nu în cea dela Naks-i-Rustem. Aceste ţinuturi au fost cucerite cu câţiva ani înaintea marii expediţii din 515 împotriva Sciţilor dela Marea Neagră şi cea mai bună dovadă în acest sens este faptul că Miltiades, guvernatorul Chersonesului tracic l-a însoţit pe Dareios în timpul marii expediţii, recunoscându-i deci supremaţia. Herodot nu relatează nimic despre lupta cetăţilor greceşti şi a triburilor tracice de pe litoralul Mării Negre, dar menţionează totuşi că Tracii dela Salmidessos şi cei care locuiau ceva mai spre Nord, la Apollonia şi Messembria şi se numeau Kirmiani şi Nipsai, s'au predat lui Dareios fără luptă. Singuri Geţii „dintre Traci cei mai viteji şi mai iubitori de dreptate" s'au opus, şi au fost învinşi în cele din urmă.

Aşa dar, Struve datează înainte de 515 cucerirea litoralului Hellespontului şi a Propontidei până în regiunile Dobrogei — fapt demn de reţinut pentru istoria veche a propriei noastre Patrii — şi o explică prin dorinţa Marelui Rege de a deţine cheia drumului comercial care uneşte cetăţile-state greceşti cu litoralul Mării Negre. Această stăpânire, care a fost extrem de importantă pentru imperiul persan, n'a fost totuşi niciodată fermă. Ea reprezintă însă un moment istoric precizat în inscripţia dela Persepolis, în timp ce marea expediţie din 515, până în regiunile fluviului Volga, nu este nicăiri pomenită.

Intr'o strânsă argumentare epigrafică. Struve demonstrează — bazându-se tot pe momentul istoric — că „*Sciţii de dincolo de mare*", menţionaţi în inscripţia dela Naks-i-Rustem, nu pot fi decât tot Sciţi asiatici, învinşi într'o serie de expediţii persane purtate împotriva lor, şi îi identifică cu *Dakti* (Dai), popor din Asia Centrală, locuind la Nord de lacul Aral. Struve face această identificare studiind amănunţit pe Herodot, care dă lista satrapiilor persane şi inscripţia despre Daeve a lui Xerxes — unde enumerarea satrapiilor corespunde întocmai celei dela Naks-i-Rustem. Locul ocupat de „*Sciţii de dincolo de mare*" din ultima inscripţie a lui Dareios este ocupat de populaţia scită asiatică, Daii în ordinea enumerării făcută de Xerxes.

Faptul că marea expediţie persană din 515 nu este menţionată nicăiri în inscripţiile oficiale persane, înseamnă că tradiţia de curte a lui Dareios şi Marele Rege însuşi au trebuit să recunoască nereuşita expediţiei în ţinuturile nordice ale Mării Negre. Iată cum, prin acest articol ce cuprinde o discuţie epigrafică de valoare deosebită, Acad. Struve a aruncat o lumină vie asupra uneia din paginile istoriei vechi a U.R.S.S. denaturată de istoriografia burgheză.

A. Piatkovski

PLINIUS CEL TÂNĂR, *scrisori și panegiricul către împăratul Traian*, Traducere de M. E. Sergheenco, A. I. Dovatur și V. S. Socolov. Academia de Științe a U. R. S. S., Moscova, 1950, p. 577, 8 ilustr., 24 ruble (375 lei).

In condiții tehnice excepționale, se publică opera integrală a lui Plinius cel Tânăr în traducere rusă. Intr'o scurtă postfață intitulată : *Din partea redacției* (p. 459—462), Acad. I. I. Tolstoi arată că, deși Plinius aparține clasei posedante, opera sa are totuși o mare importanță istorică pentru cunoașterea epocei. Materialul este întins și variat, se văd forțele în lupta de clasă, cultura materială, felul de vieață. In corespondență se reflectă interesele intelectuale și gusturile estetice ale lui Plinius și ale oamenilor din cercul său. Panegiricul prezintă de asemenea un mare interes istoric. Unele fapte întâlnite aici sunt astăzi singurul izvor care poate fi folosit pentru cunoașterea epocei. In el se oglindește, în mod limpede, poziția de clasă a vârfurilor sociale romane din acel timp și programul lor politic.

La p. 463—467, M. E. Sergheenco semnează o scurtă expunere a vieții și activității lui Plinius, arătând diferitele aspecte ale corespondenței. Cuprinsul ei se desprinde din vieața reală, problemele sunt variate, se văd interesele societății, familia, economia, felul de judecată, despotismul împăratului, greutățile începuturilor colonatului. Urmează o mică expunere despre *Panegiric*, scrisă de V. S. Socolov (p. 468—472), note la traducerea rusă (p. 473—500) și un indice de nume proprii (p. 551—577). Cartea face o impresie excelentă și dovedește atenția și interesul ce se arată literaturii latine în U.R.S.S.

H. Mihăescu

V. F. HAIDUCHEVICI, *Regatul Bosporului*, Moscova-Leningrad, Academia de Științe a U.R.S.S., 1949, p. 622, 85 ilustr., 6 tabele, 2 hărți, 30 ruble (430 lei).

Coloniile grecești din Bosporul cimerian (azi strâmtoarea Cherci) cu orașele Panticapaeum, Phanagoria, Theodosia și alte 22 de localități, alcătuiau în antichitate un stat independent, cuprinzând Crimeea de răsărit, peninsula Taman, precum și părți din ținutul Cubanului, al țărmului de răsărit al mării de Azov și al raionului Donului inferior. Acest stat s'a menținut aproape un mileniu (din sec. VI î. e. n. până în sec. IV e. n.) și a înglobat în afara Grecilor, triburi scite, sarmate, sinde și meote. Autorul a luat parte activă la săpături timp de mai mulți ani și se bazează mai cu seamă pe rezultatele acestor săpături. Trebue să adăugăm însă că, în lucrarea de față, el strânge la un loc toate datele în legătură cu subiectul, analizează în mod critic cercetările predecesorilor săi, se servește de datele epigrafice, numismatice și literare, precum și de informații comparative din domeniul istoriei generale vechi. El reușește astfel să realizeze o expunere excepțional de bogată și de competentă, aducând o contribuție valoroasă nu numai la cunoașterea istoriei vechi a U.R.S.S., ci și la lămurirea multor probleme în legătură cu istoria veche a R.P.R. și a întregului domeniu mediteranean.

In prefață (p. 1 — 6), sunt discutate câteva chestiuni principiale. Coloniile grecești întrețin, chiar dela început, relații strânse cu triburile autohtone. Schimbul comercial este activ. La apariția primelor colonii grecești, triburile locale se află pe o treaptă de desvoltare destul de înaltă și posedă o cultură proprie. Contactul cu Grecii grăbește procesul de descompunere a orânduirii comunei primitive și contribue la diferențierea socială și la formarea claselor. In sec. III—II î.e.n., apare un stat scit care devine un rival de temut pentru orașele de pe coastă. Dar conflictul este evitat datorită faptului că noua clasă stăpânitoare scită are tot interesul să mențină schimbul comercial cu Grecii și nu dorește distrugerea lor.

Cap. I (p. 7—25) se ocupă de colonizarea greacă a țărmului de Nord a Mării Negre. Primele colonii apar în sec. VII î. e. n. In sec. VI și V, colonizarea cuprinde tot țărmul, dela vărsarea Nistrului până la Novorosisc. Ea nu este un fapt întâmplător, ci „...*una din aparițiile cele mai de seamă ale desvoltării istorice din Grecia veche*" (p. 8). Cauzele colonizărilor sunt de natură economică și socială. Coloniile sunt, în primul rând, piețe de desfacere pentru produsele, să zicem așa, industriale. In schimbul lor, se aduc cereale și sclavi. Poate că nu este o întâmplare faptul că numai orașele „industriale" au fondat colonii, de pildă Miletul, Atena, Corintul, Chalkis. Al doilea motiv este dorința de a face agricultură, adică nevoia de a poseda pământ de cultură. Multe din colonii au un caracter ex-

clusiv agrar, ceea ce înseamnă că „în patrie" există o populaţie „de prisos" care nu are mijloace suficiente pentru a se putea hrăni. Acest prisos de populaţie este provocat de creşterea sclavajului: „*Creşterea sclavajului în oraşele-state greceşti în proces de formare, ruina masse importante de mici producători care nu puteau concura totdeauna cu atelierele sclavagiste şi cu moşiile. Un număr însemnat de mici producători era silit, sau să se transforme în sclavi din cauza datoriilor, sau să umple rândurile sărăcimii dela oraşe, sau să caute o modalitate de a-şi întrebuinţa munca şi aptitudinile undeva departe de patrie*" (p. 13). Aşa dar, colonizarea se datoreşte apariţiei unor noi relaţii sociale, şi luptei de clasă care rezultă de pe urma acestor relaţii: „*Lupta socială internă din sec. VII—VI î. e. n. din statele greceşti — Atena, Corint, Megara, Egina, Milet — luând un caracter deosebit de furtunos în momentul când se puneau în mod definitiv bazele orânduirii sclavagiste, a fost unul din factorii cei mai însemnaţi ai procesului de colonizare. Mulţi din cei care sufereau un eşec în lupta comună se vedeau nevoiţi să-şi caute o soartă mai bună dincolo de hotarele patriei lor*" (p. 13). In sprijinul acestei idei, autorul citează un pasaj din Marx (Marx — Engels, *Opere* v. X, 1924; ed. rusă, p. 128): „*In statele antice, în Grecia şi la Roma, emigrarea forţată sub forma stabilirii periodice de colonii constituia o verigă permanentă în lanţul social. Intregul sistem al acestor state era construit pe o îngrădire precisă a numărului populaţiei, care nu putea fi depăşit fără a pune în primejdie însăşi existenţa civilizaţiei antice. Şi de ce era aşa? Pentrucă era cu desăvârşire necunoscută aplicarea ştiinţelor naturii la producţia materială. Numai rămânând în număr mic puteau să-şi păstreze civilizaţia. In caz contrar, ele cădeau jertfă muncii fizice grele care transforma atunci pe cetăţeanul liber în sclav. Desvoltarea insuficientă a forţelor productive îi punea pe cetăţeni în dependenţă de un anumit raport numeric pe care nu-l puteau viola. De aceea, singura ieşire din această situaţie era emigraţia forţată*".

Autorul aminteşte mai întâi de legăturile mai vechi cu lumea grecească, unele de natură legendară. Comercianţii-navigatori apar în Pont foarte de timpuriu. Unii combină comerţul cu pirateria, încă de pe la mijlocul mileniului al doilea. In satul Usatovo de lângă Odessa, există şi urme de cultură egeeană. In rămăşiţele unei aşezări din epoca bronzului şi într'o movilă, se constată elemente de cultură creto-miceniană. O oglindire confuză a legăturilor din perioada precolonială se păstrează până târziu în epoca istorică prin faptul că în fiecare an se aduce ca prinos zeului Apollo din Delos o mică parte din primele roade coapte. Carienii au legături cu populaţiile din jurul Mării Negre în a doua jumătate a mileniului al doilea. Unul din golfurile de pe ţărmul de Vest poartă numele lor, iar regiunea înconjurătoare se numeşte Caria (Arrian, *Periplus* 35). Succesiunea Carienilor este preluată de Ionieni. Ei se stabilesc mai întâi pe ţărmul de Sud şi apoi trec în mod treptat pe ţărmul de Nord. Navigaţia nu este prea uşoară, distanţele sunt mari, lipsesc insulele. Marea Neagră este numită de Greci *Pontos Axeinos* (adică marea inospitalieră), schimbat apoi în *Pontos Euxeinos* (marea ospitalieră). La sosirea Grecilor, populaţiile locale numesc Marea Neagră *Ahşaena*, un vechiu cuvânt iranian, care înseamnă „*floarea întunecată a mării*". Grecii aud numele fără să-i priceapă înţelesul şi, printr'un procedeu foarte frecvent, numit etimologie populară, îl identifică cu numele *axeinos* din propria lor limbă care înseamnă „inospitalier".

Autorul trece în revistă, pe scurt, coloniile de pe ţărmul de Nord: Tyras, pe malul drept al Nistrului, colonie a Miletului fondată în sec. VI, este aşezată în vecinătatea unor stepe roditoare; Olbia, pe malul drept al râului Bug (Hypanis), colonie a Miletului, fondată în prima jumătate a sec. VI, are de asemenea în spate câmpii roditoare şi poate întreţine schimburi comerciale cu Sciţii. In faţa Olbiei se află insula Berezan, probabil o escală şi cea mai veche aşezare grecească de pe ţărmul de Nord, din a doua jumătate a sec. VII. Pe ţărmul de Sud-Vest al Crimeei se găseşte Chersonesul tauric, colonie dorică din a doua jumătate a sec. V. Ea devine un stat-oraş puternic şi întreţine un schimb activ cu triburile locale din interior. Sub stăpânirea ei se află oraşele mai mici Eupatoria şi Kalleslimen. Mai spre răsărit se află Theodosia, colonie a Miletului din sec. VI, cucerită apoi de statul Bosporului. In cuprinsul acestuia se află Panticapaeum (azi Cherci), colonie a Miletului, şi Phanagoria, colonie a insulei Teos, ambele din sec. VI. Aceste colonii au dăinuit aproape o mie de ani, desvoltându-se în mod independent. Tyras, Olbia, Chersonesul sunt oraşe-state independente, polis-uri cu democraţie sclavagistă. Bosporul (în care sunt cuprinse, între altele, Panticapaeum, Phanagoria şi Theodosia) devine un stat monarhic, cu dinastie ereditară. Inflorirea coloniilor se datoreşte mai ales comerţului. Ele aduc din Grecia vase elegante, obiecte de metal, ţesături fine, vin, unt de măsline, podoabe, arme, etc. şi duc în schimb cereale, peşte, piei, lână

sclavi, etc. La întemeierea celor mai multe colonii ia parte activă, în deosebi, Miletul şi nu este o întâmplare că acest oraş este patria primilor oameni de ştiinţă şi a celor dintâi filosofi materialişti din epoca orânduirii sclavagiste.

Cap. II (p. 26—42) poartă titlul: *„Formarea statului Bosporului"*. Autorul respinge teoria unor învăţaţi care pretind că numai 2—3 oraşe din Bospor sunt colonii originale, iar celelalte derivă din acestea. Săpăturile sovietice din ultimele două decenii dovedesc că aşezările sunt vechi şi iau naştere cam în acelaşi timp; aşa dar, ele nu au luat naştere în urma unor colonizări interne de mai târziu. Deci Ionienii se stabilesc în prima jumătate a sec. VI în mai multe puncte deodată, pentru a avea un schimb comercial cât mai intens cu populaţia locală. Phanagoria şi Hermonassa se numesc după întemeietorii lor. Panticapaeum, Tiritaca, Corocondoma, Tiramba sunt nume de origine pregreacă, ceea ce înseamnă că Grecii găsesc aici o populaţie lângă care se aşează şi cu care rămân în contact mai mult timp. Sunt semnificative în special numele Cimmeris şi Cimmerium care amintesc de Cimerieni. Autorul arată că săpăturile întreprinse la Cimmeris şi Tiritaca dau la iveală obiecte datând aproximativ de pe la anul 1000 şi aparţinând Cimerienilor: o statuetă-idol de argilă reprezentând o femeie, două plăci de piatră antropomorfe, topoare de bazalt şlefuite şi câteva obiecte de cremene. H e r o d o t (IV, 12) aminteşte de întărituri cimeriene, iar S t r a b o (XI, 2, 5) spune că Cimerienii au avut odinioară o mare putere în Bospor.

Grecii sosiţi în grupuri mici în sec. VII se consolidează în sec. VI. Triburile locale sunt: în peninsula Taman, spre Sud: Toretii şi Cerchetii; spre Nord: Dandarii; spre Est: Nsesii, Fateii; la Est de Azov: Sindii şi Meotii; în stepele din Nord: Sarmaţii sau Sauromaţii; în Crimeea: Sciţii şi Taurii. Cu excepţia Sindilor şi Sciţilor, aceste triburi sunt destul de apropiate între ele ca nivel de desvoltare socială; ele se găsesc pe treapta de sus a orânduirii comunei primitive, când desvoltarea forţelor de producţie şi diferenţierea socială nu ating încă un nivel care să facă posibilă apariţia statului. Sindii şi Sciţii se află pe treapta de sus a barbariei, în stadiul democraţiei militare. Şefii de triburi formează o nobilime bine diferenţiată. Grecii îi numesc regi. Autorul crede că ei întreţin relaţii strânse cu Grecii: *„Interesată în comerţ, care este un mijloc pentru a-şi spori averea personală, nobilimea scită şi sindă se arată binevoitoare coloniştilor greci din Bosporul cimerian"* (p. 36).

Coloniştii greci desvoltă o mică „industrie" locală. Obiectele fabricate aici, sau aduse din Grecia sunt schimbate cu produsele agricole ale triburilor locale. Izvorul principal al belşugului din coloniile greceşti este comerţul cu populaţia autohtonă, care este stimulată şi produce mai mult: *„La populaţia locală şi mai cu seamă la nobilimea barbară, care ia parte în mod foarte activ la schimbul comercial cu Grecii, apare un stimulent pentru a obţine mai multe produse şi mărfuri care să poată fi desfăcute pe piaţă"* (p. 40). Grecii provoacă deci la barbari o intensificare a exploatării omului de către om şi contribue la apariţia sclavajului pe ţărmurile de Nord ale Mării Negre.

Coloniile greceşti din faza veche sunt polis-uri independente, organizate pe bazele unei democraţii sclavagiste. Ele au organe de conducere alese şi bat monetă proprie. Prin poziţia geografică favorabilă, Panticapaeum se bucură de o situaţie dominantă şi devine repede un centru politic în jurul căruia se unesc şi celelalte colonii, alcătuind împreună un stat numit Bosporul cimerian, sau, simplu, Bospor, cu capitala Panticapaeum (D i o d o r, XII, 36 şi XX, 22). Cauzele unirii sunt, probabil, de natură strategică şi economică: apărarea împotriva duşmanilor dinafară şi protecţia intereselor economice.

Cap. III tratează epoca primei dinastii, a Arheanactizilor (p. 43—53). Ea se numeşte astfel după întemeietorul ei Arheanact, originar din Milet, şi care deţine puterea între anii 480—437. Formarea statului Bosporului este determinată, crede autorul, şi de evenimentele dinafară. In anul 494, Miletul este cucerit de Perşi, iar locuitorii sunt vânduţi ca sclavi. Coloniile din Bospor sunt rupte de metropola lor şi silite să-şi strângă rândurile. Sub Arheanactizi se construesc un val de apărare la Tiritaca şi un canal în peninsula Cherci împotriva invaziei triburilor din Crimeea. Legăturile cu Atena devin mai active. De aici se aduc: vase cu figuri roşii, statuete de teracotă, vase de lac negru, metale, giuvaere, căni de argint aurit, cu inscripţii, podoabe de aur şi argint, arme şi vase de bronz; din Thasos şi Chios se importă vinuri alese. Săpăturile dovedesc că aceste produse pătrund la barbari. Ele duc la sclavaj, la întărirea treptată a rolului muncii sclavului în agricultură. *„Se produce un proces de descompunere a orânduirii comunei primitive şi o creştere a elementelor orânduirii sclavagiste"* (p. 49). Rapiditatea acestui proces este dovedită de faptul că Sindii încep să bată monetă proprie între anii 430—400. Monetele au imprimate capul lui Heracle şi un grifon, iar pe verso un

cap de cal sau o bufniță, cu inscripția σινδων.

In capitolul IV, sunt descrise evenimentele petrecute în vremea dinastiei Spartochizilor (p. 54—79). Ea este întemeiată de Spartoc în anul 438 și ține până la sfârșitul sec. II î. e. n. Autorul crede că Spartoc este de origine tracă și iată argumentele sale în acest sens. Strabo (VII, 3, 8) reproduce un pasaj din Chrysipp, care spune că regii Bosporului sunt exemple de virtute morală proprie barbarilor. Așa dar, Spartochizii nu sunt Greci. Dovadă și numele trac Spartoc, precum și numele altor reprezentanți ca Perisad, Camasaria. Numele grecești familiare în dinastia din Bospor, ca Satyros, Leucon, Apollonios, Eumelos apar și la Odrizii din Tracia. Apoi, în sec. III, atelierele regale din Bospor fabrică olane pentru acoperiș cu ștampila și indicația βασιλικυ și emblema: un trident și un delfin, ceea ce înseamnă că dinastia recunoaște ca protectori pe Poseidon și Eumolp. Se știe că ultimul este trac. Autorul se crede îndreptățit să susțină părerea mai veche a lui Perrot și Latîșev, care consideră pe Spartoc trac. Acesta se află în Bospor în fruntea unei armate mercenare trace și într'un moment prielnic pune mâna pe putere prin forță. Originea tracă a lui Spartoc este combătută de V. D. Blavațchi, recenzorul cărții lui Haiduchevici din Vestnic drevnei istorii, 1949, Nr. 4, p. 151—159. Blavațchi crede că venirea la putere a Spartochizilor nu este un act forțat, ci rezultatul unirii Grecilor cu nobilimea sindo-meotă în fața primejdiei exercitate de expansiunea Atenei. Spartoc ar fi, deci, un reprezentant al nobilimii locale sindomeote. Aceasta se înrudește cu Tracii prin strămoșii ei Cimerienii, așa încât proveniența numelor trace în Bospor, precum și alte trăsături comune cu Tracii, sunt explicate prin această înrudire cu Cimerienii.

Sub dinastia Spartochizilor, teritoriul Bosporului se mărește. Sub Leukon (389—349) este anexată Theodosia. Sub Satyros I se întăresc legăturile cu Sindo-Meoții. Pe la mijlocul sec. IV, sub Perisad I, statul Bosporului se întinde *„dela tauri până la granițele țării Caucazului"*, cum glăsuește un document din acel timp. Legăturile comerciale cu Grecia, în special cu Atena, sunt înfloritoare în tot cursul sec. IV. Spartochizii sunt autocrați neîngrădiți în puterea lor, monarhi. Scriitorii greci îi numesc tirani, iar ei înșiși se intitulează regi sau arhonți. Sprijinitorii Spartochizilor sunt negustorii bogați, proprietarii de pământuri și de sclavi, proprietarii de vase și de șantiere navale și, în genere, reprezentanții clasei posedante. Statul are, așa dar, un caracter de clasă bine definit. El exportă grâu în cantități însemnate și însuși regele este mare proprietar și comerciant. Rolul Bosporului este menționat deseori de scriitorii greci sau de inscripții. Contribuția populației autohtone în procesul de producție este esențială, deoarece forța de muncă fundamentală este oferită de această populație locală, pe când Grecii își rezervă rolul de conducători și de administratori. Dar elementele culturii locale și reprezentanți ai populației locale pătrund cu timpul în mediul grecesc și se produce o osmoză, datorită căreia statul Bosporului poate fi numit un stat greco-scit.

Bosporul este independent și are relații bune cu Sciții din Crimeea. In sec. II, el plătește Sciților un tribut (φορος). Pare probabil că acest tribut—deși într'o măsură mai mică—era plătit și înainte. Pe la sfârșitul sec. IV, Eumelos nutrește gândul de a anexa tot țărmul de Nord al Mării Negre, dar întâlnește împotrivirea regelui trac Lysimach, care nutrește intenții asemănătoare în ceea ce privește țărmul de Vest. Orașul Kallatis se împotrivește lui Lysimach, și mulți din locuitorii lui găsesc un refugiu ospitalier în Bospor. Eumelos le acordă pământ în partea asiatică a statului său.

Intr'un decret al statului atenian, publicat în anul 288, în cinstea regelui Spartoc III, se aduc mulțumiri publice pentru un dar de 15,000 medimni (776.600 l) grâu acordat Atenei. In a doua jumătate a sec. III, puterea Bosporului scade. In sec. II, influența crescândă a Romei întunecă și mai mult activitatea economică a Bosporanilor. In anul 109, sub Perisad V, statul Bosporului cade sub stăpânirea lui Mitridate.

In cap. V sunt descrise mai pe larg relațiile comerciale ale Bosporului în perioada Spartochizilor (p. 80—93). Timpul dintre sfârșitul sec. V și începutul sec. III este epoca cea mai înfloritoare din vieața culturală și economică a Bosporului. Comerțul cel mai intens se face cu Atena. Jumătate din cerealele necesare Atenei sunt furnizate de regatul Bosporului, adică aproximativ 200.000 de medimni (10.368.000 l). Exportul de cereale pentru Atena întrece însă de multe ori această cifră și atinge 400.000 medimni (20.736.000 l) și chiar 500.000 medimni (25.920.000 l). Autorul examinează și descrie obiectele de proveniență ateniană găsite în săpături, în special ceramică, arme, vase de metal, obiecte de marmură, podoabe, țesături, haine.

Există un comerț destul de activ și cu alte orașe, în special cu cele de pe țărmurile Asiei Mici. Multe din mărfurile aduse în

Bospor sunt apoi îndrumate mai departe spre interior, pe Marea de Azov, pe Don şi Doneţ spre regiunile de Nord-Est ale Sciţiei. Aceste întinse relaţii comerciale sunt confirmate de un mare număr de monete descoperite în ţinuturile amintite. Se înţelege că flota joacă un rol de cea mai mare importanţă; regii Bosporului dispun de şantiere şi de un numeros personal naval.

Cap. VI, unul dintre cele mai lungi din lucrare, se ocupă de agricultură, industrie şi de meşteşugurile artistice din epoca Spartochizilor (p. 94—153). Agricultura se află pe primul plan. Grânele sunt principalul obiect de export. Pământurile sunt roditoare şi apropiate de ţărm. Se cultivă în special grâul, orzul, păringul şi lintea. Aceste culturi sunt cunoscute înainte de sosirea Grecilor, care introduc viţa de vie. Productivitatea la cereale este de aproximativ 10 hl la hectar. Plugul este de lemn, cu un cuţit de fier. El nu poate pătrunde adânc în pământ. Se desvoltă şi grădinăritul. Una din localităţi se numeşte Kepai (grădinile). Viţa de vie joacă de asemenea un rol însemnat. Urme de vase mari de lemn, de prese şi unelte viticole apar deseori cu prilejul săpăturilor, atât în peninsula Cherci, cât şi în Taman. Creşterea vitelor este desvoltată. Sunt cunoscute în special: boul, oaia, capra, porcul şi calul. O ocupaţie foarte importantă este pescuitul, care furnizează cantităţi însemnate de peşte sărat pentru export. Izvoarele arheologice dovedesc că pescuitul ocupă în vieaţa economică a Bosporului primul loc după agricultură.

In oraşe sunt numeroase ateliere care lucrează pentru populaţiile locale. Ţesăturile se fac în casă, de către femei sclave. Producţia din ateliere apare foarte variată şi bogată, deşi nu totdeauna de calitatea cea mai bună. Nobilimea foloseşte obiecte mai fine, provenite din import. Monetele sunt executate în condiţii foarte bune. Incepând din anul 370, se bat şi monete de aramă, alături de monete de argint. Pe unele obiecte ale industriei locale sunt imprimate scene pline de realism din vieaţa Sciţilor, ceea ce înseamnă că artiştii cunosc pe Sciţi în mod nemijlocit. Autorul descrie cu multă pricepere şi exactitate un mare număr de astfel de obiecte. Tehnica giuvaerelor şi folosirea policromiei sunt desvoltate. *„Bosporul este unul din cele mai puternice centre la periferia lumii antice, cu un rol foarte important în desvoltarea stilului policromic, şi răspândirea lui pe o scară foarte largă, nu numai pe ţărmul de Nord al Mării Negre, printre triburile locale, în special sarmate, ci şi departe, dincolo de aceste limite”* (p. 133).

Principala forţă de muncă o constitue sclavii. Ei sunt cumpăraţi dela nomazii din interior. Piaţa cea mai obişnuită pentru comerţul cu sclavi este oraşul Tanais, la gurile Donului. Sclavii lucrează mai ales în oraşe şi în ateliere, pe când munca pământului este efectuată de massa triburilor locale. Regii au domenii proprii; reprezentanţii clasei stăpânitoare de asemenea. Marea majoritate a populaţiei rurale este formată însă din mici producători, în strânsă dependenţă de stat. Ei predau o parte însemnată din recoltă, deoarece pământul este considerat ca aparţinând regelui. Astfel, muncitorul pământului ocupă o poziţie socială intermediară între sclav şi cetăţeanul liber, asemănătoare cu aceea a iloţilor spartani. Acest mod de exploatare a populaţiei locale de către Greci este răspândit şi în alte colonii agrare. De obiceiu, nobilimea locală se aliază cu Grecii şi cu ajutorul lor exploatează împreună populaţia locală negreacă. Pentru a înţelege mai bine aceste relaţii, autorul citează situaţia din alte colonii, ca Bizanţul, Priena şi Sicilia. Se vede astfel că pretutindeni populaţia agricolă locală este exploatată într'un fel sau altul. Concluzia autorului este următoarea: *„Ca şi în alte regiuni ale lumii vechi, la fel şi în statul Bosporului sclavajul şi forma apropiată de el, a exploatării populaţiei rurale înrobite, nu exclud prezenţa micilor producători independenţi, a meşteşugarilor liberi, după cum nu este exclusă nici întrebuinţarea muncii plătite. Dar aceste forme de relaţii de producţie nu sunt fundamentale, definitive, întru cât ramurile principale ale economiei se bazează în fond pe exploatarea muncii sclavilor şi a ţăranilor neliberi”* (p. 153).

In cap. VII (p. 154—232), sunt descrise oraşele şi satele din Bospor. Descrierea foloseşte întregul material adunat până în prezent şi este foarte amănunţită. Sunt în total 25 de localităţi, şi anume: Pantikapaion, Myrmekion, Tiritaca, Nymphaion, Akra, Kytaia, Kimmerikon, Iluraton, Kazeca, Theodosia, Parthenion, Heracleion şi Chersonesos în peninsula Cherci, Phanagoreia, Apaturon, Kepai, Patraeus, Achilleion, Kimmeris, Tyrambe, Hermonassa, Gorcippe, Aborake şi Bata în peninsula Taman, şi Tanais la gurile Donului.

Capitolul următor (p. 233—297) descrie necropolele din Bospor. Materialul asupra acestui subiect fiind foarte bogat, poate servi ca un ajutor preţios nu numai pentru cunoaşterea regiunii studiate, ci şi pentru cunoaşterea întregei istorii generale vechi. Aici în Bospor se întâlnesc şi se întrepătrund cele mai variate influenţe şi culturi ale Sciţilor, Sarmaţilor, Orientului, Tracilor, Grecilor şi Romanilor. In necropole

se vede contribuția a tot felul de artiști: arhitecți, pictori, sculptori, giuvaergii, modelatori, etc. Trăsăturile culturii locale, barbare, în construcția monumentelor funerare și în ritualul de înmormântare sunt de netăgăduit. Grecii și barbarii se influențează reciproc, se întrepătrund și dau naștere unei culturi noi, specifice.

In cap. IX (p. 298—318), ni se prezintă evenimentele din sec. I î. e. n.: răscoala lui Saumakos, stăpânirea lui Mitridate și supunerea Bosporului de către Romani. In anul 108, sub regele Perisad V, are loc revolta lui Saumakos, întreprinsă cu scopul de a preveni invazia lui Mitridate și de a răsturna în același timp dominația clasei exploatatoare dela putere. Autorul opinează că Saumakos este un Scit care se sprijină pe Sciți și pe sclavi, iar mișcarea sa are un caracter de eliberare de sub exploatarea proprietarilor de sclavi, în marea lor majoritate Greci. Răscoala este înnăbușită de Diofant, generalul lui Mitridate, iar Bosporul cade sub dominația acestuia. Rămâne semnificativ faptul că răscoala lui Saumakos este aproape contemporană cu mișcarea lui Aristonikos și cu revoltele sclavilor din Sicilia. De altfel, Saumakos, ca și Aristonikos, are ca emblemă soarele și urmărește să întemeieze o orânduire socială mai bună și mai dreaptă „o cetate a soarelui".

Stăpânirea lui Mitridate aduce o dublă exploatare: din partea stăpânilor dinafară și din partea clasei posedante din interior. Pentru a continua războiul împotriva Romei, Mitridate întâmpină greutăți din ce în ce mai mari. Dela moartea acestuia și până în preajma erei noastre, Bosporul își revine și se bucură de oarecare liniște și înflorire, deși recunoaște suveranitatea romană. Războaiele civile din Roma nu lasă însă răgaz stăpânitorilor și Bosporul își continuă activitatea comercială, în special cu orașele grecești de pe țărmul de Sud al Mării Negre.

Capitolul X (p. 319—348) se ocupă cu soarta Bosporului în primele veacuri ale erei noastre. Unitatea imperiului roman și liniștea relativă sunt favorabile comerțului și meșteșugarilor. Exploatarea sclavilor continuă în condiții optime pentru clasa dominantă, deși contradicțiile de clasă sporesc și duc inevitabil la ruina sistemului sclavagist.

Spre sfârșitul sec. I, regele Riscuporid bate monete de aur pe care imprimă titlurile sale și ale împăratului. Această libertate relativă este pusă în legătură cu slăbirea imperiului roman sub Domițian, în urma atacurilor întreprinse de Daci sub conducerea lui Decebal (p. 333). Sub Romani, Bosporul se conduce ca o monarhie absolută, prielnică claselor posedante, care pot continua exploatarea sclavilor și a populației locale.

Cap. XI se intitulează: *„Economia și cultura Bosporului în epoca romană"* (p. 249—438). Materialul este extrem de bogat și de variat. El provine aproape în întregime din săpături. Se vede de aici, în mod concret, cât de utilă este îmbinarea izvoarelor arheologice cu cele epigrafice, numismatice și literare. Istoricul care s'ar bizui numai pe izvoarele literare și epigrafice și ar neglija pe cele arheologice ar rămâne cu totul dezarmat și condamnat la stagnare. Autorul trece în revistă toate ramurile de producție materială și intelectuală, înfățișându-ne un tablou foarte complet, din care se și desprind tarele și neajunsurile sistemului sclavagist, care vor izbucni cu furie, ceva mai târziu.

In partea finală, autorul se ocupă de asociațiile religioase, care sporesc în mod considerabil în sec. II—III. Sincretismul religios este în floare. Asociațiile thiasiștilor, care au drept scop cultul zeului suprem, cuprind în sânul lor pe reprezentanții claselor posedante. Aceștia se numesc între ei frați și se asociază pentru a se putea apăra mai bine împotriva revoltei și urii claselor exploatate.

Ultimul capitol, intitulat *„Descompunerea regatului Bosporului"* (p. 439—484) descrie evenimentele din sec. III—IV. Mijlocul sec. III înseamnă începutul sfârșitului. Legăturile comerciale încetează, iar producția scade. La începutul sec. IV apar primele documente în legătură cu răspândirea creștinismului. Un episcop bosporan ia parte la sinodul dela Niceea din 325. Descompunerea statului are cauze interne și este în strânsă legătură cu falimentul general al orânduirii sclavagiste. Apariția barbarilor grăbește procesul de descompunere, dar nu este cauza principală a sdruncinării sistemului sclavagist.

In anexă sunt cuprinse notele și trimiterile, foarte numeroase și variate (p. 489—554), lista lucrărilor generale și speciale în legătură cu subiectul (555—579), lămuririle asupra reproducerilor de monete (p. 579—591) și indiciile de nume proprii, geografice, istorice, mitologice și etnice (p. 592—622). Cartea lui Haiduchevici cuprinde și discută în mod critic toate știrile cunoscute până acum și rămâne opera fundamentală și indispensabilă pentru cunoașterea temeinică a Bosporului cimerian.

H. M.

A. B. RANOVICI, *Colonatul în Legislația Romană din sec. II—V* (Vestnic Drevnei Istorii. Nr. 1, 1951, p. 83—109).

Articolul a fost scris înainte de anul 1941 și apare postum. Regretatul Avram Borosovici Ranovici s'a născut la 15 Decemvrie 1885 în orașul Jitomir, și s'a stins din vieață în plină activitate creatoare la vârsta de 63 de ani, în 1948. El a studiat mai întâi la Institutul de Matematică și Fizică din Chiev, iar în 1907 a trecut la Facultatea de Istorie și Filologie, pe care a terminat-o în 1913. Incepând din 1919, a fost profesor la Universitatea populară din Chiev, unde s'a ocupat în special cu istoria religiilor și a colaborat în mod asiduu la revista Bezbojnic (Ateul). A fost primul învățat sovietic care a scris un studiu marxist asupra istoriei religiei ebraice, și s'a ocupat de originile creștinismului. Activitatea sa științifică, bogată și susținută, cuprinde numeroase articole și studii, dintre care citâm aici numai pe cele mai însemnate: *Cele dintâi izvoare cu privire la istoria creștinismului. Materiale și documente*, Moscova, 1933, 191 p.; o traducere integrală a lui Lucrețiu, cu un studiu introductiv, Moscova, 1935; o *Schiță a istoriei religiei ebraice antice*, Moscova, 1937, 400 p.; o *Schiță a istoriei bisericii creștine primitive*, Moscova, 1941, 260 p.; *Provinciile orientale ale imperiului roman în sec. I—III*, Moscova, 1949, 262 p.; *Elenismul și rolul său istoric*, Moscova 1950, 384 p.

In articolul de față, Ranovici încearcă o reconsiderare a colonatului roman, pornind dela izvoarele sale juridice. El arată că știința burgheză nu a putut rezolva această problemă, pentru motivul că cercetătorii studiau numai natura juridică, adică numai logica internă și omiteau să așeze fenomenul în cadrul general al formațiunii antice, în strânsă legătură cu alte fenomene și cu întregul proces de descompunere a orânduirii sclavagiste. Ranovici consultă cu grijă izvoarele juridice, adică legile romane din ultimele secole ale imperiului, și aduce o serie de observații interesante, care modifică în mod esențial concluziile asupra subiectului. Autorul constată cu regret că materialul acesta oferă multe neajunsuri și greutăți: el nu este întotdeauna destul de explicit și de clar, are uneori un caracter fortuit sau parțial, iar alteori nu poate fi datat cu ușurință. Totuși, valoarea sa documentară este de prima mână. Autorul cercetează în special terminologia foarte variată cu privire la colonat, deoarece un termen nou se ivește în urma unei schimbări în situația de fapt, iar studiul atent al terminologiei poate arunca o lumină nouă asupra desvoltării colonatului. Termenii mai importanți sunt: *coloni*, *inquilini*, *adscriptici*, *censiti*, *originari* (*originales*), *tributari*, *homologi*, *plebs*, *plebs rustica*, *glaebae adscripti*, *servi terrae*. Concluziile autorului sunt, în esență, următoarele. Colonatul nu este un fenomen de import (după cum crede Rostovțev), și nici n'a fost impus pe cale legislativă, cum opinează alți cercetători burghezi. El nu a putut fi un proces pașnic, ci s'a format în condițiile unei aspre lupte de clasă. Desperarea făcea pe mulți coloni să iasă din cadrele legilor sclavagiste și să ia armele în mână împotriva exploatatorilor, dovadă așa zișii *latrones* și *fugitivi*, despre care ne vorbesc textele, sau mișcarea *donatiștilor* din sec. V. Premisele fundamentale ale colonatului existau încă dela începutul imperiului. Sub presiunea exploatării, țărănimea liberă fără pământ se transformă treptat în coloni dependenți. Formarea definitivă și recunoașterea oficială apar abia după criza din sec. III, și după reformele lui Diocletian și Constantin. Incepând cu sec. IV, colonatul devine un obiect de atenție din partea puterii imperiale, care folosește această instituție în folosul fiscului. Motivul determinant al legislației cu privire la coloni este grija pentru impozite și aprovizionare (*annona*). Alt motiv este lupta împotriva depopulării și pustiirii ogoarelor. Prizonierii de război nu mai sunt vânduți ca sclavi, cum se făcea pe timpul republicii, ci sunt colonizați pe ogoarele părăsite. Aceasta înseamnă că sistemul sclavagist era falimentar; el nu se mai putea menține în vechea lui formă. *Adscriptio*, adică necesitatea de a lega pe colon prin forța legii de pământul pe care îl cultivă, nu reprezintă un izvor (așa cum crede Mommsen), ci o consecință a desvoltării relațiilor de colonat. Aceasta nu a rezultat din sclavaj (cum opinează Rodbertus), pentrucă sclavul a continuat să rămână și mai departe înlănțuit în vechile norme juridice, care nu se îndulceau, ci, dimpotrivă, se înăspreau mereu în condițiile din ce în ce mai grele ale luptei de clasă din acel timp. Ranovici spune lămurit: *„Nu numai din punct de vedere juridic, ci și economic, sclavul nu se putea transforma în colon"* (p. 91).

Țăranul liber, adică colonul, a rămas un contractant egal și recunoscut ca atare de lege, numai atâta vreme cât existau sclavi mulți, cât timp economia sclavagistă se afla la apogeu. Când numărul sclavilor a scăzut

şi când economia sclavagistă a încetat să mai existe, atunci colonul muncind pe pământ străin a devenit dependent de stăpânul acestui pământ, şi nu a mai putut rămâne egal în drepturi cu proprietarul. Apoi, politica financiară a clasei posedante a înrăutăţit şi mai mult poziţia de dependenţă a colonului. Aşa dar, procesul de desvoltare a relaţiilor de colonat trebue pus în legătură cu descompunerea modului de producţie sclavagist, cu sărăcirea generală, cu micşorarea comerţului, cu decăderea meşteşugurilor şi a oraşelor şi cu întoarcerea la o agricultură mai înapoiată decât înainte. Această situaţie dezastruoasă era rezultatul exploatării şi stăpânirii romane în lume. Colonatul a constituit unul din aspectele acestui proces care a început în sec. I—II şi s'a desăvârşit în sec. III—IV, ducând în cele din urmă la nimicirea orânduirii sclavagiste.

H. M.

PROCOPIOS din Caesarea, *Războiul cu Goţii*. Traducere din greceşte de S. P. Condratiev. Cu un studiu introductiv de Z. V. Udalţova, Moscova, Editura Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., 1950, 513 p.

Procopios trăieşte în timpul lui Justinian şi moare după anul 562. Opera sa este extrem de preţioasă pentru cunoaşterea epocei, având o mare importanţă pentru studiul istoriei vechi a patriei noastre, precum şi a tuturor popoarelor dela Dunăre venite în contact cu Bizanţul. Autorul a scris o *Istorie secretă*, *Despre Edificii* şi o *Istorie a războaielor cu Perşii, Vandalii şi Goţii*, în opt cărţi. Ultimele patru cărţi din această operă, cuprinzând războaiele cu Goţii, apar acum într'o excelentă traducere rusă, clară, precisă şi completă. Ea este însoţită de note explicative şi de un indice de nume proprii.

Introducerea (p. 3—60) scrisă de Z. V. Udalţova prezintă o analiză foarte reuşită a operei şi activităţii lui Procopios, cu aprecieri critice asupra epocei. Acest studiu merită să reţină atenţia noastră din toate punctele de vedere; de aceea, vom insista puţin asupra lui. Autoarea ne spune că sistemul sclavagist din Orient s'a putut menţine ceva mai mult decât cel din Occident, şi anume, până la aproximativ anul 600. Cauzele acestei persistenţe sunt, între altele: nivelul mai înalt al meşteşugarilor şi al comerţului, prezenţa într'o măsură mai mare a ţăranului liber, precum şi o mai largă răspândire a colonatului. Epoca lui Justinian reprezintă ultima încercare a clasei posedante sclavagiste de a se menţine la putere în lupta împotriva revoluţiei sclavilor şi a invaziei barbarilor. Această luptă cunoaşte o primă etapă în sec. IV şi V, în special cu prilejul răscoalei Goţilor pe Dunăre, şi apoi o a doua etapă, în sec. VI, când clasa posedantă, pentru a putea prelungi jugul imperiului sclavagist din Orient, în desperarea ei impune şi înăspreşte dictatura militară neîngrădită de nimic a lui Justinian. Dar încercările acestea rămân fără succes: la sfârşitul sec. VI şi începutul sec. VII se desfăşură ultima etapă hotărîtoare a revoluţiei sclavilor, colonilor şi sărăcimii dela oraşe, în înţelegere cu barbarii din afara graniţelor. Sub această lovitură, orânduirea sclavagistă se nărue şi se deschide drum desvoltării feudalismului. Aşa dar, stăpânirea lui Justinian este o scurtă perioadă de reacţiune, o ultimă încercare de a menţine sistemul sclavagist. Clasa posedantă se compune din nobilime, birocraţia de curte şi clerul înalt. Justinian se sprijină în special pe acesta din urmă, pe când Procopios reprezintă şi apără interesele nobilimii senatoriale. În sânul clasei posedante nu exista, aşa dar, nici pe departe, o înţelegere şi o unire desăvârşită, şi faptul acesta a ajutat mult pe revoluţionarii timpului, în obţinerea succeselor lor. Astfel, Procopios nu priveşte cu simpatie spre Justinian şi clerul din jurul său, în schimb, vorbeşte cu toată căldura despre rezistenţa pasivă a nobilimii senatoriale. El nu este mulţumit cu creşterea averilor şi proprietăţilor agricole ale bisericii pe care o apără împăratul. Aşa dar, Procopios aparţine partidului aristocraţiei senatoriale şi este ideologul unei părţi a opoziţiei, care duce o luptă surdă împotriva lui Justinian şi a clerului înalt.

Prin situaţia sa privilegiată la curte, prin posturile înalte pe care le-a ocupat în armată, prin călătoriile făcute în Persia, Africa de Nord şi Italia, ca însoţitor şi sfătuitor al lui Belisarius, Procopios a avut prilejul să audă şi să vadă multe lucruri în mod nemijlocit. De aceea, informaţiile sale sunt de o valoare excepţională pentru cunoaşterea acestei epoce de prefaceri adânci, epocă în care o orânduire socială este pe cale să se nărue, iar triburile barbare urcă scara istoriei, aflându-se în faza democraţiei militare, în ajunul apariţiei statului. Procopios ne prezintă un document de valoare pentru

această epocă de cotitură, dându-ne informații prețioase cu privire la popoarele din ținuturile patriei noastre și de pe teritoriul actual al U.R.S.S. Aceste popoare se găsesc în perioada descompunerii comunei primitive, și anume, în faza democrației militare, iar unele din ele în faza mai avansată a diferențierii sociale și a formării claselor, deci în ajunul apariției statului. Autoarea insistă în special asupra răspândirii sclavilor în Sud și asupra rolului jucat de ei în procesul de descompunere a orânduirii sclavagiste și a instaurării orânduirii feudale. Ea crede că acest rol a fost tot atât de activ și de important ca și acela jucat de Franci în Apusul Europei.

Autoarea mai arată în continuare că, activitatea constructivă a lui Justinian nu denotă altceva decât slăbiciunea (și nu tăria) statului sclavagist. Acest stat se vede silit să ia măsuri de apărare în interior și la granițe, pentru a preîntâmpina amenințarea din ce în ce mai mare a revoluției sclavilor și a presiunii barbarilor. Așa dar, opera lui Procopios cuprinde un material informativ foarte prețios, cu privire la istoria culturii materiale a tehnicei construcțiilor, a felului de vieață a popoarelor dela graniță și oglindește cu fidelitate această epocă furtunoasă, când o orânduire socială dispare și se naște una nouă.

H. M.

MARCUS PORCIUS CATO. *Despre Agricultură*. Traducere și comentarii de M. E. Sergheenco Moscova-Leningrad, Editura Academiei de Științe a U.R.S.S., 1950. 219 p.

Cartea cuprinde o traducere integrală, urmată de un studiu asupra vieții și activității literare a autorului, de comentarii și indici, de reproduceri fotografice și desene. Acad. I. I. Tolstoi, responsabilul redacțional, semnează o scurtă notă, arătând importanța istorică a operei lui Cato. Acesta ne oferă „...*lucruri noi pentru înțelegerea economiei agricole a epocei*" (p. 86). M. E. Sergheenco a scris un studiu mai desvoltat, care folosește în mod critic tot ce s'a scris mai de seamă în această privință în știința burgheză. El arată desvoltarea masivă a economiei sclavagiste la începutul sec. II în. e. n. și creșterea bruscă a proprietății agricole mari. Cato „...*exprimă interesele economiei sclavagiste desvoltate în mod rapid și a capitalului cămătăresc*" (p. 89). Cartea să ne dă informații foarte bune și precise asupra nivelului tehnic al uneltelor, asupra relațiilor de producție, comerțului și aspirațiilor materiale ale epocei. Traducătorul se ocupă mai de aproape și de stilul autorului deoarece „...*un document istoric ne luminează trecutul nu numai prin ceea ce ne spune, ci și prin modul* cum *ne spune*" (p. 123).

Comentarul este foarte bogat și cât se poate de util într'o asemenea scriere cu caracter tehnic pronunțat. M. E. Sergheenco a fost ajutat de Sofia Ivanovna Protasova, profesoară la Universitatea din Moscova, care a tradus și capitolele 18—22. Comentatorii caută sprijin comparativ la Varro, Columella și Pliniu cel Bătrân. Ei cunosc bine problemele agriculturii romane, iar Sergheenco posedă și cunoștințe arheologice temeinice (a scris o carte excelentă despre Pompei). Cititorul are înaintea sa un ghid competent, bogat și precis, și poate folosi acum cu deplină încredere opera lui Cato, acest izvor atât de important pentru cunoașterea societății sclavagiste romane din epoca ei de ascensiune.

H. M.